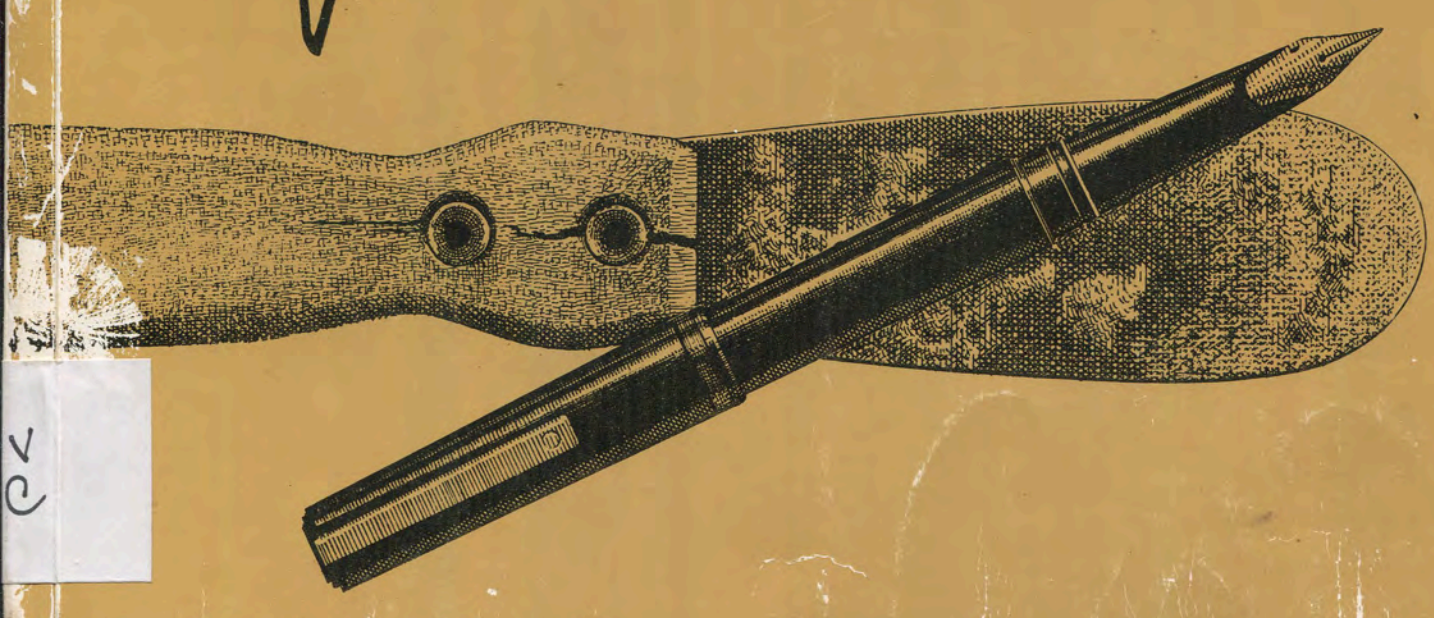
СТАРИНАР

XL–XLI

1990

Зборник
Милутина
Гарашанина

1/18č

Идејно решење и цртеж
Небојша Стефановић

ЗБОРНИК МИЛУТИНА ГАРАШАНИНА

MELANGES MILUTIN GARAŠANIN

INSTITUT АРХЕОЛОШКИ
ARCHEOLOGIQUE ИНСТИТУТ
BEOGRAD БЕОГРАД

UDK: 902—903—904 YU ISSN 0350-0241

СТАРИНАР XL—XLI, 1—318, БЕОГРАД 1989—1990.

Institut
Archeologique
Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME XL—XLI 1989—1990.

RÉDACTEUR: Vladimir KONDIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION: Sándor BÖKÖNYI (Budapest), Rastko VASIĆ, Nöel Duval (Paris), Slavenka ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Petar PETROVIĆ, Vladislav POPOVIĆ, Dragoslav SREJOVIĆ

BEOGRAD 1991

Археолошки
институт
Београд

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА XL—XLI 1989—1990.

УРЕДНИК: Владимир КОНДИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР: Шандор БЕКЕЊИ (Будимпешта), Растко ВАСИЋ, Ноел ДИВАЛ (Париз), Славенка ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Петар ПЕТРОВИЋ, Владислав ПОПОВИЋ, Драгослав СРЕЈОВИЋ

БЕОГРАД 1991.

9č

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ И ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: Ана ПРЕМК

КОРЕКТОР: Јелена МИЛОЈЕВИЋ

ТИРАЖ: 1000 примерака

ИЗДАЈЕ: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, Београд, Кнез Михаилова 35

ШТАМПА: ГИП „КУЛТУРА"
Београд, Маршала Бирјузова 28

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичког фонда науке Србије

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

Владимир Кондић
Vladimir Kondić
Verona Miletin

Милутин Гарашанин 1
Milutin Garašanin 4
Библиографија Милутина Гарашанина — Bibliographie de Milutin Garašanin 7

Alojz Benac

Iz problematike neolitske antropomorfne plastike u Jugoslaviji 25

Alojz Benac

Sur les problèmes concernant la plastique néolithique anthropomorphe en Yougoslavie 33

Светозар Станковић
Svetozar Stanković

Представа бика у старијем неолиту 35
Bull representations in the Early Neolithic 41

Jan Lichardus —
Marion Lichardus-Itten

Der Komplex mit schwarz-, braun- und graupolierter Keramik und der beginn des Mittelneolithikums in Südosteuropa 43

Borivoj Čović

Vrpčasto ukrašena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu 51

Borivoj Čović

Schnurverzierte Keramik an der östadriatischen Küste und in ihrem Hinterland 59

Eugen Comşa

Les pointes de flèche en silex de l'aire culturelle Salcutsa . 61

Borislav Jovanović

Steppenbegräbnisritual im Äneolithikum des Balkanischen Donauraums 67

Draga Garašanin

Origines et mécanisme d'expansion du rite funeraire des tumuli dans la partie occidentale de la Péninsule Balkanique . 73

† Михаило Зотовић

Истраживања праисторијских хумки у долини Поблаћнице и генеза раног бронзаног доба у западној Србији . . 77

† Mihailo Zotović

Investigations of prehistoric burial mounds in the Poblaćnica valley and the genesis of the Early Bronze Age in Western Serbia 88

Sandor Bökönyi

Prehistoric animal remains from Bubanj-Hum at Niš . . 89

Jan Machnik

Aus den Studien über die Anfänge des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in Mittel- und Südosteuropa 95

Alexandru Vulpe

Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet 105

Bernard Hänsel —
Predrag Medović

Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo—Omoljica—Stils innerhalb der Keramikentwicklung der Vattina-Kultur . . 113

Никола Тасић

Значај Параћин културе у развоју бронзаног и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије 121

Nikola Tasić

The importance of the Paraćin culture in the development of the Bronze and Early Iron Age in Central and Southern Serbia 126

Alexander Fol

Mycenaean Thrace II 127

Bohuslav Novotný —
Mária Novotná

Zwei unbekannte Goldfunde aus der Slowakei 131

Rastko Vasić

Boat-shaped earrings in the Central Balkan area . . . 135

Драгослав Срејовић
Dragoslav Srejović

Трибалски гробови у Љуљацима 141
Triballic graves in Ljuljaci 153

Милорад Стојић — Одбрамбени објекат из гвозденог доба на градини Ђула у Остриковцу . . . 155

Milorad Stojić — *A defense structure from the Iron Age on the hill-fort Djula in Ostrikovac* . . . 157

Предраг Медовић — Прилог проучавању гвозденог доба у Срему . . . 159

Predrag Medović — *Contributions to the research of the Early Iron Age in Srem* 163

Петар Поповић — Млађе гвоздено доба Ђердапа . . . 165

Petar Popović — *The Late Iron Age on the territory of Djerdap (Iron Gate)* . 176

Jean Leclant — Un chapiteau hathorique de Pula . . . 177

Mate Suić — Libvrnarii . . . 181

Mate Suić — *Libvrnarii* . . . 184

Duje Rendić-Miočević — Bilješka uz jednu tezu o ilirskom Monuniju i njegovoj emisionoj aktivnosti . . . 185

Duje Rendić-Miočević — *Note à propos d'une thèse sur Monounios illyrien et son activité monétaire* . . . 187

Маја Паровић-Пешикан — Пећка Бања и импортована грчка керамика из кнежевских гробница . . . 189

Maja Parović- Pešikan — *The find from Pećka Banja and the imported Greek pottery from princely tombs* . . . 194

Љубица Зотовић — Керамичка икона Митриног култа . . . 197

Ljubica Zotović — *A teracotta plaque of the Mithraic cult — new elements for the study of Mithraism* . . . 201

Ивана Поповић — Трачки коњаник са бронзане плочице из Ритопека . . . 203

Ivana Popović — *Un plaque de bronze à représentation du cavalier thrace de Ritopek* . . . 205

Петар С. Петровић — Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији . . . 207

Petar S. Petrović — *Classis Flavia Moesica on the Danube in Upper Moesia* . . 215

Слободан Душанић — Из историје касноантичког рударства у Шумадији . . 217

Slobodan Dušanić — *Notes on Late Roman mining in Šumadija* . . . 223

Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović — Die Sigillatafunde aus Tekija (Transdierna) . . . 225

Миодраг Томовић — Каламисова „Афродита Сосандра" и проблем скупног налаза скулптура са Медијане . . . 231

Miodrag Tomović — *Calamis' »Aphrodite Sosandra« and the problem of the sculptural group from Mediana (Niš)* . . . 238

Velizar Velkov — Zur Kulturgeschichte des Mesambria Pontica . . . 241

Наде Проева — Археолошки прилози из Тиквешије . . . 245

Nade Proeva — *Contribution archéologique de Tikveš* . . . 251

Nöel Duval — Mogorjelo: camp ou palais? . . . 253

Јелена Кондић — Дијана — утврђење I века . . . 261

Jelena Kondić — *Diana — I^st century fortification* . . . 271

Joachim Werner — Byzantinisches Trachtzubehör des 6. Jahrhunderts aus Heraclea Lyncestis und Caričin Grad . . . 273

Vladislav Popović — Trois inscriptions protobyzantines de Bregovina . . . 279

Blaga Aleksova — The old Episcopal Basilica at Stobi . . . 291

Војислав С. Јовановић — Прилепац код Новог Брда — прилог проучавању средњовековних градова . . . 295

Vojislav S. Jovanović — *Prilepac near Novo Brdo — contribution to the study of medieval fortresses* . . . 302

Гордана Марјановић-Вујовић — Оригинали и копије једне врсте нагрудних крстова реликвијара . . . 303

Gordana Marjanović- Vujović — *Originals and copies: a pendant reliquary cross type* . . . 307

Душица Минић — Цигларска пећ из Сталаћа . . . 309

Dušica Minić — *A brick kiln from Stalać* . . . 315

Tabula gratulatoria . . . 317

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM
Ič

Милутин Гарашанин

Испитивања неолитског насеља Анзабегово, Македонија. Fouilles du site neolithique d'Anzabegovo, Macedonie.

Време које је остало иза нас и искуства различитих друштвених формација показали су да највеће вредности малих народа, суштину његовог духа и меру његових могућности, представљају појединци, за многе од таквих популација на жалост ретки, који искрсну из таме животарења засветле најчешће у науци или уметности, изненаде свет у коме живимо дубином свога ума и снагом талента и тако нас на бриљантан начин представе Европи и културним узорима, који су често и несвесно наш трајни циљ до кога ретко стижемо. Тешка и злосрећна судбина српског народа која је дозвољавала само ретке предахе у дугој и сталној борби за преживљавање између ратова и крајње неимаштине, разлогом је што смо упркос жаркој жељи дали томе свету мање него што смо могли. И када се појаве људи који својим радом, вредностима и талентом достигну звездане домете, добију одговарајуће светско признање, и одговарајуће место у историји властитог народа,

ми понекад касно схватимо колико смо њиховим заслугама добили на укупној афирмацији нације и у којој су мери прокрчени и олакшани путеви онима који долазе иза оваквих великана са угледом њихових ученика и следбеника. Једно такво име и личност у историји српског народа јесте академик Милутин Гарашанин, велико име у светској археологији и данас свакако водећи праисторичар наше планете. Ови штури подаци које дајемо у двобројју Старинара који му је посвећен су скраћена слика оног што је чинило његов живот и његово дело, имају своју праву допуну у оцени његовог изузетног опуса која је са похвалама и пијететом ушла у велики свет науке.

Милутин Гарашанин рођен је 1920, у Београду. Дипломирао је класичну филологију на Филозофском факултету у Београду. Докторат је одбранио 1950. на Филозофском факултету у Љубљани (Теза: Хронологија винчанске групе).

Археолог Музеја града Београда био је у периоду 1945—1946. (и вршилац дужности управника). Затим постаје археолог праисторичар (асистент) у Народном музеју у Београду где остаје до 1950. Научни сарадник Археолошког института САН је од 1950—1957. Изабран је за ванредног професора археологије на Филозофском факултету у Београду 1957, а за редовног 1963. године.

Дописни члан САНУ од 1963. до 1973. године када постаје редовни члан Академије. Председник је Одбора за археологију, а члан и неколико других одбора. Генерални секретар САНУ је од 1977. до 1981, а пре тога био је и Секретар Одељења историјских наука. Председник је одбора за лексикон иконографије античке митологије и за Корпус ваза (CVA) за Југославију.

Дописни је члан Академије наука и уметности Босне и Херцеговине, а указана му је и част избором за члана Баварске Академије наука. Редовни је члан Немачког и Аустријског археолошког института, члан Института за праисторију Италије, члан Центра за балканолошка испитивања Академије наука Босне и Херцеговине.

Члан је сталног Савета међународне Уније за праисторију и протоисторију (UISPP), а од 1971. године и њеног Извршног комитета. Председник је Археолошке комисије Међународне асоцијације за проучавање југоисточне Европе (AIESEE), а од 1976. један од њених потпредседника. Од 1984. до 1989. године био је њен председник. За потпредседника Међународног савета за филозофију и хуманистичке науке изабран је 1984. Члан је Комисије за издавање нове историје културе и науке света при UNESCO, где је и аутор једног поглавља у Првом тому.

Као универзитетски наставник био је у више махова гост професор на Универзитетима Heidelberg и Marburg/Lahn. Био је ментор бројним археолозима код одбране њихових магистарских и докторских дисертација из области античке и праисторијске археологије.

До сада је објавио око 350 радова (види библиографију).

Ради на праисторијској и античкој археологији пре свега Србије али и Југославије и југоисточне Европе у целини.

У археологију је унео низ нових појмова које је обрадио и поставио: периодизација винчанске културе, периодизација гвозденог доба Македоније и Србије. Нови појмови: култура Анзабегово—Вршник (неолит), Бубањ—Хум и Шупљевец—Бакарно гумно (енеолит), Белотић—Бела Црква (рана бронза), Медиана (почетак гвозденог доба), Доња Брњица—Горња Стражава (почетак гвозденог доба), периодизација ватинске културе (бронзано доба), издвајање хоризоната остава касног бронзаног и раног гвозденог доба. Његови резултати и новоиздвојене групе прихваћени су у европској археологији. Посебну пажњу посве-

тио је проблемима енеолита у вези са питањем индоевропеизације Балкана и Средње Европе.

У вези са тим учествовао је на низу међународних и домаћих конгреса и научних скупова увек са прилозима а некад са главним рефератима из археологије тако са главним рефератом на AIESEE (Софиа, Букурешт, Атина, Анкара, Београд) и на конгресима UISPP (Рим, Београд), затим са рефератом на више округлих столова које су организовали Академије наука Б и Х и Пољска Академија наука (одељак у Кракову), Балканолошки институт и Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Бугарска и Румунска Академија наука.

Главна теренска истраживања, добрим делом у сарадњи са Д. Гарашанин, водио је на локалитетима — Жарково, Анзабегово, Вршник, Супска (неолит), Бубањ, Велика Хумска Чука, Шупљевец (неолит), Белотић, Бела Црква, Толисавац, Бањевац, Ликодра (рана бронза), Медијана (касно бронзано доба), Радање (гвоздено доба), Ланиште (гвоздено доба). Учествовао је у ископавањима француске школе у Атини, Дикили Ташу и Аргосу.

Данас је у руководству нових ископавања у Винчи, а од 1979. године руководи истраживањима римског кастела Понтес.

Из библиографије која је приложена овом броју Старинара може се сагледати обим, ширина научних интересовања и значај дела М. Гарашанина. Од девет штампаних монографија Праисторија на тлу Србије (у два тома) јесте капитално дело српске археологије и историје, дело трајне вредности које ће резултати нових истраживања само обогаћивати и допуњавати. Многобројне синтезе штампане у већим светским часописима указују, свака за себе, на низ нових погледа, нових сазнања и путева разрешавања проблема око веома осетљивих питања из најдаље прошлости нашега континента. Нарочито су важни радови о пореклу и настанку палеобалканских народа и етнокултурних групација, особито Дако-Мизијаца, које је први издвојио у археологији, служећи се при томе интердисциплинарним проучавањем, и користећи податке античке историје и лингвистике. Заиста, данас се без обимног дела Милутина Гарашанина не би могла ни замислити праисторија Србије и Европе.

Сматрамо да у овој прилици треба истаћи и немерљиву вредност педагошког рада професора Милутина Гарашанина. Није се задовољавао само чистим предавањем свога предмета. Он је проширивао у великој мери педагошке оквире који су му били постављени програмом. Подизао је укупно знање својих студената. Уводио их је у свет историје и културе људских цивилизација. Од посебног је значаја његов рад на истраживањима археолошких локалитета. То је једна велика школа ископавања кроз коју су прошли скоро сви археолози који и данас раде по овом систему. Милутин Гарашанин је био дакле и први иако незванични професор методологије у Србији, у Македонији па и у Црној Гори.

Посвећивањем овог броја Старинара свом верном и вољеном професору и сараднику, научни радници Археолошког института и сви српски археолози изражавају своје искрено поштовање и захвалност великану наше археологије за све оно што је учинио за афирмацију ове науке и њених посленика. Пријатељи, поштоваоци и ученици професора академика Милутина Гарашанина из целог света су у овом броју Старинара својим прилозима и честиткама већ исказали свој однос према делу слављеника на чему им најсрдачније захваљујемо.

Директор Археолошког института
др Владимир Кондић

Milutin Garašanin

Les temps que nous avons vécu et les expériences acquises dans différentes formes d'organisation sociale, ont démontré encore une fois que les plus grandes valeurs des petits peuples, l'essence de leur force spirituelle et la mesure de leurs possibilites créatrices, ce sont les personnalités, d'habitude malheureuesemt peu nombreuses qui, se dégageant du crépuscule de la médiocrité, apparaissent le plus souvent dans la monde scientifique et dans les arts, pour confondre ce monde auquel nous appartennons, par la force de leur esprit et de leur talent. C'est eux qui d'une manière brillante nous représentent devant l'Europe et devant ces exemples que parfois inconsciemment nous tendons à suivre et euxquels nous désirons atteindre. Le sort réparti au peuple serbe, qui ne lui laissa jamais que des rares moments de répit dans la lutte longue et permanente pour la survivance, entre les guerres et les misères, sont les raisons pour lesquelles, malgré nos voeux, nous avons pu offrir à ce monde moins que nous ne le désirions.

Et alors, lorsque apparaissent des personnalités qui, par leur activité, par la force de leur esprit et de leur talent, atteignent au sommet de la science et de la spiritualité pour jouir du respect unanime du monde scientifique et obtenir une place respectable dans l'histoire de leur peuple, c'est tard que nous saisissons en quelle mesure elles contribuent à notre affirmation et combien elles ont facilité la voie à ceux qui viennent à leur suite, disciples et successeurs. Milutin Garašanin est une de ces personnalité dans l'histoire du peuple serbe, personnalité faisant date dans la science archéologique mondiale et certes un des plus grands préhistoriens de notre époque. Les quelques données que nous fournissons ici sur son oeuvre, dans ce volume du Starinar qui lui est dedié trouvent leur confirmation dans l'ensemble de son activité scientifique, acceptée avec tant d'égard et d'estime dans cette grande koiné spirituelle qu'est le monde de la science.

Milutin Garašanin est né à Beograd le 11. septembre 1920. Après des études de philologie classique et de archéologie à l'Université de Beograd, il a soutenu sa thèse de doctorat sur la chronologie du groupe de Vinča à l'Université de Ljubljana en 1950.

Son premier poste a été au Musée de la ville de Beograd (1945—1946). Il fut ensuite assistant-archéologue au Musée National et, depuis 1950 maître de recherches à l'Institut archéologique de l'Académie. Elu professeur extraordinaire d'archéologie en 1957 a l'Université de Beograd (d'abord à Novi Sad) il devint professeur titulaire en 1963. En 1963 il est déjà membre corespondant de l'Académie serbe des sciences et des arts dont il fut élu membre titulaire en 1973. Il assuma la fonction de Secrétaire général de l'Académie de 1977 à 1981 et est actuellement Président de sa Commission d'archéologie et membre de plusieurs autres commissions de travail. Il préside également à la Commission du Lexicon icono-

graphicum Mithologiae classicae (LIMK) et du Corpus vasorum antiquorum pour la Yougoslavie. Il fut entin Secrétaire du Département d'histoire de l'Académie dont il est membre.

Milutin Garašanin et membre de l'Académie des sciences et des Arts de Bosnie-Herzégovine. Récemment l'Académie des sciences de Bovière lui fit l'honneur de l'admettre parmi ses membres. Il est de même membre titulaire des Instituts d'archéologie d'Allemagne et d'Autriche et de l'Institut de préhistoire d'Italie, ainsi que du Centre d'études balkaniques de l'Académie de Bosnie-Herzégovine.

Le Prof. Garašanin a été membre du Conseil permanent et depuis 1971 du Comité exécutif de L'Union des sciences préhistoriques et protohistoriques (UISPP). Il est président de la Commission d'archéologie de l'Association internationales des études Sud-est Européennes (AIESEE), élu parmi ses vice-présidents en 1976 et, de 1984 à 1989 Président de l'Association. Il a été membre du Conseil international de la philosophie et des scences humaine (CIPhS) de 1984 à 1986 et est actuellement membre de la Commission pour une nouvelle histoire culturelle et scientifique de l'humanité ou il est également l'auteur d'un chapitre du premier volume.

En sa qualité de professeur d'archéologie Milutin Garašanin à tenu à plusieurs reprises, des cours de préhistoire balkanique aux Universités de Marburg/Lahn et de Heidelberg. Il a dirigé dans leur travail nombre de candidat à la magistrature et au doctorat dans le domaine de l'archéologie préhistorique et antique.

Le prof. Garašanin et l'auteur de plus de 350 travaux présentés dans la bibliographie publié dans ce volume.

Ses travaux dans le domaine de la préhistoire et de l'antiquité se rapportent avant tout à la Serbie et à la Macédoine, toutefois aussi a l'ensemble de la Yougoslavie et du Sudest européen.

Son apport dans le domaine de cette science est des plus importants et des plus variés. Mentionnons notamment la périodisation du groupe de Vinča ainsi que celle de l'Age du Fer en Serbie et en Macédoine. Nous lui devons la découverte et la définition de toute une serie de groupes de civilisations préhistoriques tels: Anzabegovo-Vršnik (néolithique), Bubanj-Hum et Šupljevec-Bakarno gumno (énéolithique), Belotić-Bela Crkva (bronza ancien), Mediana et Donja Brnjica-Gornja Stražava (début de l'Age du Fer) enfin la périodisation du groupe de Vatin et des horizons de dépôts de l'Age du Fer ancien. Une place à part doit être réservé à ses études sur l'énéolithique en rapport avec le problème de l'indoeuropéisation des Balkans et de l'Europe Centrale.

C'est dans le cadre de ces activites qu'il participa à de nombreux congrès et colloques internationaux et régionaux, toujours avec des communications et souvent avec des rapports de base ainsi notamment aux Congrès de l'AIESEE (Sofia, Bucarest, Athènes, Ankara, Beograd) et de l'UISPP (Rome, Beograd), aux colloques organisés par les Académies des sciences de Bosnie-Herzégovine et de Cracovie, le Centre de recherches balkaniques de Sarajevo, le Centre de recherches archéologiques de la Faculté de Philosophie de Beograd et les Instituts de balkanologie et de thracologie des Académies de Beograd et de Sofia et par l'Académie des sciences de Roumanie.

Il dirigea également de nombreuses fouilles, en partie en collaboration avec D. Garašanin, notamment à Žarkovo, Anzabegovo, Vršnik, Supska (néolithique), Bubanj, Velika Humska Čuka, Šupljevec (énéolithique), Belotić, Bela Crkva, Tolisavac, Banjevac, Likodra (bronze ancien), Mediana (bronze récent), Radanje et Lanište (Age du Fer). Il a participé aux fouilles de l'Ecole française d'Athènes à Argos et a Dikili Tash. Il participe actuellement a la direction des nouvelles fouilles de

Vinča et assume la fonction de Directeur des fouilles du camp romain de Pontes aux Portes de Fer.

La bibliographie présenté dans ce volume offre un tableau de l'étendue de l'intérêt et de l'activité créatrice du prof. Garašanin. Parmi les neuf monographies que nous lui devons, celle sur la préhistoire de la Serbie (deux tomes) est un ouvrage capital de l'archéologie et de l'Histoire serbe, une oeuvre de valeur fondamentale qui ne pourra qu'être enrichie et complétée par des recherches plus récentes. Les nombreuses synthèses publiés dans des revues etrangeres de renom, contiennent nombre d'observations et des points de vue nouveaux et indiquent souvent la voie a suivre dans la solution de problèmes importants et délicats du passé le plus reculé de notre continent. Importantes avant tout les synthèses dédiées aux peuples paléobalkaniques et aux grands groupes ethno-culturels, surtout aux Daco-Mysiens, qu'en archéologie il fut le premier à définir à la base d'études interdisciplinaires d'archéologie, d'histoire ancienne et de linguistique. Sans l'oeuvre de Milutin Garašanin on ne pourrait se représenter aujourd'hui la préhistoire de la Serbie et de l'Europe.

Il est de notre devoir de preciser ici la valeur immesurable de l'activité pédagogique de Milutin Garašanin professeur. Refusant de se borner aux formes usités de cours, il sut élargir avec maîtrise les cadres pédagogiques qui lui étaient précisés. Il s'ingénia toujours et élargir l'ensemble des conaissances de ses étudiants en les introduisant dans les domaines de l'histoire et de la formation des civilisations humaines. Mentionnons surtout ses travaux de recherches sur les chantiers archéologiques. C'est-là une haute école de la fouille que traversèrent presque tous les archéologues de notre pays qui aujourd'hui travaillent d'après les principes de son système. Milutin Garašanin a été, fusse qu'inofficiellement, le premier professeur de méthodologie dans l'archéologie de la Serbie, de la Macédoine et en partie du Montenegro.

En dédiant ce volume du Starinar à leur professeur estimé et aimé, les chercheurs de l'Institut d'archéologie dont il est depuis des années l'un des plus précieux collaborateur, et les archéologues serbes expriment le respect et la gratitude qu'il doivent au grand archéologue pour son apport inestimable à l'affirmation de notre science et de ses adeptes Les amis et les élèves du prof. Milutin Garašanin, venus de notre pays et de toutes les régions du monde ont prouvé par leur contributions et leurs hommages dans ce volume du Starinar, leur haute estime de l'oeuvre et de l'activité de notre lauréat. Nous les en remercions de tout coeur.

Directeur de l'Institut d'archéologie
Dr. Vladimir Kondić

БИБЛИОГРАФИЈА МИЛУТИНА ГАРАШАНИНА
BIBLIOGRAPHIE DE MILUTIN GARAŠANIN

Приредила Верона МИЛЕТИН — Rédigé par Verona MILETIN

I. МОНОГРАФИЈЕ И СИНТЕЗЕ
[a] Монографије
[b] Синтезе

II. НАУЧНЕ РАСПРАВЕ И ПРИЛОЗИ
[a] Научне расправе
[b] Прилози

III. КАТАЛОЗИ И ГРАЂА
[a] Каталози
[b] Грађа

IV. ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВЕШТАЈИ
[a] Теренска истраживања
[b] Извештаји

V. ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

VI. КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, НЕКРОЛОЗИ
[a] Критике
[b] Прикази
[c] Некролози

VII. РЕДАКЦИЈЕ

VIII. ПРЕВОДИ

I. MONOGRAPHIES ET SYNTHÈSES
[a] Monographies
[b] Synthèses

II. ÉTUDES ET CONTRIBUTIONS
[a] Études
[b] Contributions

III. CATALOGUES ET MATÉRIAUX
[a] Catalogues
[b] Matériaux

IV. RECHERCHES ET RAPPORTS
[a] Recherches
[b] Rapports

V. ENCYCLOPÉDIES

VI. APERÇUS CRITIQUES, COMPTE—RENDUS, NÉCROLOGES
[a] Aperçus critiques
[b] Compte-rendus
[c] Nécrologes

VII. RÉDACTIONS

VIII. TRADUCTIONS

I. МОНОГРАФИЈЕ — MONOGRAPHIES [a]

1950

Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном средњем веку. М. Гарашанин, Ј. Ковачевић. [Музејски приручник 3—5]. Београд, Просвета (1950). 239 + [3].

1951

Археолошка налазишта у Србији. М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Београд, Просвета (1951). 285 + [3]. Avec XXIV pl.

Hronologija vinčanske grupe. [Disertacija za dosego časti doktorja znanstvenih ved]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani (1951). 192.

1953

Приручник за археолошка ископавања. М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Београд, Југославија (1953). 80. Avec 31 pl.

1958

Праисторија лесковачког краја. М. Гарашанин, В. Ивановић. [Библиотека Народног музеја у Лесковцу, 12]. Лесковац, Народни музеј (1958). 63. Avec 13 pl.

1966

Arheološki nalazi u Jugoslaviji. M. Garašanin, J. Kovačević. [Biblioteka priručne literature za nastavnike. Nauka, tehnika, umetnost, 24]. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SRS (1966). 49. Avec LXLVII pl.

1973

Праисторија на тлу СР Србије. Т. I—II. Београд, Српска књижевна задруга (1973). I: Старије и средње камено доба. Млађе камено доба. Прелаз у металло доба и почеци бронзаног доба. Развијено бронзано доба. XII + 397 + [2]. II: Гвоздено доба. Закључак. Додатак. Библиографија. Résumé franç.: *La préhistoire sur le territoire de la République Socialiste de Serbie.* 401—700. Avec 127 pl. + VII pl. couleur.

1979

Супска. „Стублина" — праисторијско насеље винчанске групе. Д. Гарашанин, М. Гарашанин (texte comp. allem.: *Supska. »Stublina«, — vorgeschichtliche Siedlung der Vinča Gruppe).* Београд, Народни музеј (1979). 87. Avec ill.

1982

Praistorija. [Umetnost na tlu Jugoslavije]. Beograd, Jugoslavija; Zagreb, Spektar; Mostar, Prva knjiž. komuna (1982). 148. Avec ill.

I. СИНТЕЗЕ — SYNTHÈSES [b]

1958

Neolithikum und Bronzezeit im Serbien und Makedonien. 39. Bericht der Römisch-germanischen Kommission (Berlin—Frankfurt a. M. 1958) 1—130.

1960

Period prelaza neolitskog u metalno doba u Jugoslaviji. Arheološko društvo Jugoslavije. Praistorijska sekcija, I. Beograd—Ohrid, Arheološko društvo Jugoslavije (1960) 1—52.

1961

Der Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium conscacré aux problèmes du Neolithique européen, Prague—Liblice—Brno, 5—12. octobre 1959. Praha (1961) 15—43.

1962

Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan. Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, I: Relazioni generali, Roma, 29 agosto — 3 settembre 1962. Firenze, Sansoni ed. (1962) 179—195.

1964

Problem kontinuiteta u arheologiji. VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana, 1963. Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije (1964) 9—45.

1967

Историја Црне Горе, I: Од најстаријих времена до краја XII вијека. Титоград, Редакција за историју Црне Горе (1967). XIII + 508. М. Гарашанин, Д. Га-

рашанин: *Црна Гора у праисторијско доба. Црна Гора у освит писане историје. Црна Гора у доба Римског царства*, 35—277. Avec ill.

Praistorija Crne Gore. Materijali Arheološkog društva Jugoslavije IV (VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg Novi, 1966). Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije; Titograd, Zavičajni muzej (1967) 9—19. [Extrait de Istorija Crne Gore, I].

1968

Еден осврт на праисторијата на Македонија. Гласник на Институтот за национална историја XII, 1 (Скопје 1968) 147—179.

1969

Neolit. Umetničko blago Jugoslavije. Beograd, Jugoslavija (1969) 57—73. 2. éd. (1974).

1970

Првобитно друштво. Историја македонског народа, I. Скопје, Институт за националну историју; Београд, Завод за издавање уџбеника СР Србије (1970): 17—31.

1971

Néolithique. A. Benac — M. Garašanin. Époque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie. Recherches et résultats. Publié à l'occasion du VIIIe Congrès de l'UISPP. Beograd, UISPP—VIIIe Congrès (1971) 265—279.

Praistorijska umetnost u Jugoslaviji. Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas. Beograd, Jugoslavija; Sarajevo, Sarajevopublic (1971) 11—32. Avec IV pl.

Préhistoire. L'art en Yougoslavie de la préhistoire à nos jours. Grand Palais, mars-mai, 1971. Paris (1971) 14—22.

1974

Антички Сингидунум: 1. Историја града. Историја Београда. I: Стари, средњи и нови век. Београд, Српска академија наука и уметности, Просвета (1974) 51—71. Avec 5 pl.

Les rapports entre le Sud-est européen et la Méditerrannée orientale à l'époque préhistorique. IIIe Congrès international des études du Sud-est européen. Rapports. Bucuresti (1974) 1—48.

1976

Црна Гора до досељења Словена. Црна Гора. [Библиотека Монографије]. Београд, Књижевне новине (1976) 103—121.

1979

Praistorija jugoslavenskih zemalja. II. Neolitsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja (1979). [Textes:] *Uvod*, A. Benac, M. Garašanin, D. Srejović, 11—31. *Centralnobalkanska zona*, M. Garašanin, 79—212. *Zaključna razmišljanja*, A. Benac, M. Garašanin, D. Srejović, 635—667.

1982

Cambridge Ancient History. Vol. III. Part 1. The Prehistory of the Balkans and the Middle East and the Aegean world, tenth to eight centuries B.C. 2. ed. Cambridge, University Press (1982). 1059. [Textes]: II. *The Stone Age in the Central Balkan Area*, 75—135; III. *The Eneolithic period in the Central Balkan Area*, 136—162; IV. *The Bronze Age in the Central Balkan Area*, 163—186; XIV. *The Early Iron Age in the Central Balkan Area*, 582—618; Bibliography: The Balkan Peninsula — II. *Yugoslavia and Bulgaria*, 913—926.

1983

Praistorija jugoslavenskih zemalja. IV. Bronzano doba. Sarajevo, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja (1983). 908. Avec CXI ill. [Textes]: 3. Panonsko-podunavska regija: Uvod, 461—462. — Rano bronzano doba: *Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba*, 463—470; *Vinkovačka grupa*, 471—475; *Moriška (mokrinska) grupa*, 476—483. — Srednje bronzano doba: *Vatinska grupa*, 504—519; *Dubovačko-žutobrdska grupa*, 520—535. — Kasno bronzano doba: *Period polja sa urnama Vojvodine*, 668—684; *Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji*, 685—699. — 4. Centralno-balkanska regija: *Uvod*, 703—718; Rano bronzano doba: *Grupa Belotić — Bela Crkva*, 705—718; *Grupa Bubanj — Hum III*, 719—722; *Armenochori (pelagonska) grupa*, 723—726. — Srednje bronzano doba: *Paraćinska grupa*, 727—735; *Zapadno-srpska varijanta vatinske grupe*, 736—753; *Bronzano doba na Kosovu*, 754—759. — Kasno bronzano doba: *Mediana-grupa*, 761—772; *Grupa Donja Brnjica — Gornja Stražava*, 773—778; *Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji*, 779—785; *Razvijeno bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I) Makedonije*. 786—798.

1986

Крупањ и Рађевина у праисторијско и римско доба. Рађевина у прошлости. Књ. I: До 1941. год. Крупањ, Скупштина општине (1986) 57—110.

1988

Илири и Албанци. Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године (textes comp. franç.: Les Illyriens et les Albanais. Série de Conférences tenues du 21 mai au 4 juin 1986). [САНУ — Научни скупови, XXXIX. Одељење историјских наука, 10]. Београд, Српска академија наука и уметности (1988). 375. [Textes]: *Увод уредника*, 1—2 (texte comp. franç.: *Avant-propos du rédacteur*, 3—4); *Настанак и порекло Илира*, 9—80 (texte comp. franç.: *Formation et origines des Illyriens*, 81—144); *Закључна разматрања*, 361—367 (texte comp. franç.: *Considérations finales*, 369—375).

1991

Problèmes de l'ethnogénèse des peuples paléobalkaniques. Régions centrales et occidentales de la Péninsule (rés. serbo-croate) Tribus paléobalkaniques entre la Mer adriatique et la Mer noire de l'énéolithique jusqu'à l'époque hellénistique. I Symposium illyro-thrace, Niš — Blagojevgrad, 1989 = Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba. I Iliro-trački simpozijum, Niš—Blagojevgrad, 1989. [ANU BiH — Posebna izdanja, XCIV. Centar za balkanološka ispitivanja, 14]. [Balkanološki institut SANU — Posebna izdanja, 44]. Sarajevo, Akademija nauka i umetnosti BiH; Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti (1991) 9—32.

Verspätetes Neolithikum, Spätneolithikum und beginnende Kupferzeit in Südosteuropa. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 26 (Sarajevo 1991) 5—22.

Der Übergang vom Neolithikum zur Frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau — ein Rückblick nach dreißig Jahren. Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6 — 13. 11. 1988. (Hrsg. von J. LICHARDUS). Bonn, R. Habelt (1991) 205—216.

II НАУЧНЕ РАСПРАВЕ [a] И ПРИЛОЗИ [b] — ÉTUDES [a] ET CONTRIBUTIONS [b]

1947

Положај Бутмира према преисторијским налазиштима Србије. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. Društvene nauke II (Sarajevo 1947) 1—12. [a]

1948

Један осврт на првобитну историју наше земље. Историски гласник 2 (Београд 1948) 65—78. [b]

Најновији резултати словенске археологије у Југославији. Историски гласник 1 (Београд 1948) 49—54. [b]

1949

Из првобитне историје Косова и Метохије. Предмети млађег каменог доба из Валача. Музеји 3—4 (Београд 1949) 57—65. [b]

Налаз првог гвозденог доба у Мраморцу и проблем Илира у Србији. Музеји 2 (Београд 1949) 126—136. [a]

Насеље и стан првобитног човека неолитског доба у Србији. Историски гласник 2 (Београд 1949) 38—67. [a]

Неколико напомена уз дело „Јонска колонија Винча" од професора М. М. Васића. Историски гласник 4 (Београд 1949) 102—106. [b]

1950

Ка најстаријим словенским културама наше земље и проблему порекла извесних њихових облика (rés. franç.: *Contributions à l'étude de la civilisation slave en Yugoslavie et au problème des origiees de ses types caracteristiques).* Старинар н. с. I (Београд 1950) 27—37. [a]
Потиска култура у Банату (rés. franç.: *La civilisation tibiscine dans le Banat Yugoslavie).* Старинар н. с. I (Београд 1950) 19—25. [a]

Секире са отвором за држаље у Уметничком музеју у Београду. Музеји 5 (Београд 1950) 87—105. [b]

Die Theiss-Kultur im jugoslawischen Banat. 33. Bericht der Römisch-germanischen Kommission (Frankfurt a. M. 1943—1950) 125—132. [a]

Urgeschichtsforschung in Jugoslawien. Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft der Anthropologischen Gesallschaft in Wien I (Wien 1950). [b]

Венера из Старчева. Научни зборник Матице српске. Серија друштвених наука 1 (Нови Сад 1950) 267—272. [b]

Задаци археологије у Србији (rés. franç.: *L'Archéologie serbe, son état actuel et ses perspectives de developpement).* Историски гласник 1—2 (Београд 1950) 123—132. [b]

1951

Датирање дубовачко-жутобрдске групе (rés. allem.: *Zur Datierung der Dubovac — Žuto Brdo Gruppe).* Зборник Матице српске. Серија друштвених наука 2 (Нови Сад 1951) 83—91. [a]
Једна скица хронологије металног доба Србије (rés. allem.: *Zur Chronologie der serbischen Metallzeit).* Историски гласник 3—4 (Београд 1951) 45—69. [a]

Ka problemu početaka bubanjsko-humske grupe (rés. allem.: *Zur Frage des Beginns der Bubanj-Hum Gruppe).* Arheološki vestnik II/1 (Ljubljana 1951) 5—8. [b]

Неолитска пластика из Поморавља у Градском музеју у Лесковцу. Музеји 6 (Београд 1951) 64—77. [b]

О пореклу S спирале у винчанској групи (rés. allem.: *Ein Beitrag zur Herkunft der S Spirale in Vinča).* Старинар н. с. II (Београд 1951) 267—269. [b]

О проблематици археолошких ископавања. М. Ђоровић-Љубинковић, М. Гарашанин. Зборник заштите споменика културе I, 1950 (Београд 1951) 23—26. [b]

Oko „problematike" Vinče (rés. franç.: *Sur la problématique de Vinča).* J. Korošec, A. Benac, M. Garašanin, D. Garašanin. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. VI (Sarajevo 1951) 5—32. [a]

Свети Кирилово — слив Морице и моравска Долина. Прилог проучавању културних веза бугарских и српских земаља у преисторијско доба (rés. franç.: *Sveti Kirillovo — Le bassin de la Marica et la vallée de la Morava),* Старинар н. с. II (Београд 1951) 13—20. [a]

Sveti Kyrillowo — Le bassin de la Marica et la vallée de la Morava à L'âge du bronze. Bulletin de l'Académie serbe des sciences n. s. VI. Classe des sciences sociales 1 (Beograd 1952) 48—49. [Extrait d' étude] [a]

1952

Bracelets à extrémités en têtes de serpents de la Macédoine. Artibus Asiae XV, 3 (1952) 268—276. [a]

Ка проблему Димини миграције (rés. franç.: *Sur le problème de la migration de Dimini).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. VII, (Sarajevo 1952) 27—40. [a]

Преисторијска статуета из Кладова. Музеји 7 (Београд 1952) 37—45. [b]

1953

Банат — српско Подунавље — Керамеикос. Прилог проучавању веза наше земље и Грчке у праисторији (rés. allem.: *Banat — serbisches Donauland-Kerameikos. Beitrag zur Erforschung der urgeschichtlichen Beziehungen der serbischen und griechischen Länder).* Рад Војвођанских музеја 2 (Нови Сад 1953) 67—72. [b]

Из историје Келта у Србији (rés. allem.: *Zur Geschichte der Kelten in Sebien).* Историски гласник 3—4 (Београд 1953) 3—16. [a]

Preistoriski nalazi iz Crnobuki kod Bitolja (rés. allem.: *Vorgeschichtliches aus Crnobuki bei Bitolj).* Arheološki vestnik IV/1 (Ljubljana 1953) 75—93. [b]

Problemi podunavskog i ukrajinskog neolita u svetlosti novih arheoloških rezultata (rés. franç.: *Problèmes du néolithique danubien et ukraïnien à la lumière de nouveaux résultats archéologiques).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. VIII (Sarajevo 1953) 49—71. [a]

Stand, Probleme und Aufgaben der Vorgeschichtsforschung im serbischen Morava-Gebiet. Actes du III ème Congrès international des sciences prèhistoriques et protohistoriques, 1950. (Zürich 1953) 98—104 [a]

1954

Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni (rés. franç.: *Sur quelques problèmes d'histoire du néolithique récent en Serbie et en Bosnie).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. IX (Sarajevo 1954) 5—39. Avec 3 pl. [a]

Један прилог хронологији бронзаног доба у Банату rés. allem.: *Ein Beitrag zur Chronologie der banatischen Bronzezeit).* Рад Војвођанских музеја 3 (Нови Сад 1954) 57—65. [b]

Ostava iz Kladova i problem stepskih uticaja u kasnom neolitu Donjeg Podunavlja (rés. franç.: *Le dépôt de Kladovo et le problème des influences des steppes au néolithique récent du Bas-Danube).* Arheološki vestnik V/2 (Ljubljana 1954) 225—239. [a]

Zum Problem der Dimini — Wanderung. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung. Sonderdruck. (Berlin 1954) 1—11. [a]

Zur Zeitbestimmung des Beginns der Vinča-Kultur. Archaeologia Iugoslavica 1 (Beograd 1954) 1—6. [b]

1955

Dva nova nalaza bronzanog doba iz južnog Pomoravlja (rés. franç.: *Deux nouvelles découvertes de l'âge du bronze dans les régions de la Morava du Sud).* Arheološki vestnik VI/2 (Ljubljana 1955) 272—281. [b]

Неки проблеми хронологије и генезе у балканско-подунавској праисторији на прелазу у метално доба. Поводом контролних ископавања у Бубњу (rés. franç.: *Quelques problèmes de chronologie et de génèse en préhistoire balcano-danubienne vers la transition à l'âge des métaux).* Рад Војвођанских музеја 4 (Нови Сад 1955) 5—16. [a]

Нова разматрања о словенској керамици. Поводом налаза из улице Божидара Аџије у Београду (rés. franç.: *Considérations nouvelles sur la céramique slave. A propos de deux vases céramiques récemment découverts à Beograd).* Годишњак Музеја града Београда II (Београд 1955) 21—30. [b]

Поводом праисториских и раносредњевековних налаза из једног тумула у Клиницима (rés. allem.: *Zu den vorgeschichtlichen und frühmittelalterlichen Funden aus einem Grabhügel bei Klinci).* Старинар н. с. III—IV, 1953—1954. (Београд 1955) 197—198. [b]

1956

La investigacion prehistorica en Jugoslavia 1954—1955. Runa 1 (Buenos Aires 1956) 149—153. [b]

Neka pitanja relativne praistoriske hronologije (rés. franç.: *Sur quelques problèmes de chronologie relative en préhistoire).* Arheološki vestnik VII/1—2 (Ljubljana 1956) 29—42. [a]

О пореклу бронзанодопских судова са две дршке на југоистоку Европе (rés. allem.: *Zu den zweihenkeligen Gefässen der südosteuropäischen Bronzezeit).* Рад Војвођанских музеја 5 (Нови Сад 1956) 5—13. [a]

Praistoriski bronzani mač iz Kovina (rés. allem.: *Ein Bronzeschwert aus Kovin (Temeš-Kubin).* Vesnik Vojnog muzeja JNA 3 (Beograd 1956) 5—13. [b]

Разматрања о македонском халштату. Материјална култура, хронологија, етнички проблем (rés. allem.: *Betrachtungen über die mazedonische Hallstattzeit).* Старинар н. с. V—VI, 1954—1955 (Београд 1956) 29—41. [a]

Considérations sur l'époque de Hallstatt en Macédoine. Bulletin de l'Académie serbe des sciences n. s. XVII. Classe des sciences sociales 4 (Beograd 1956) 7—9. [Extrait d'étude]. [a]

Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita (rés allem.: *Die Bestatungssitten im balkanisch-anatolischen Komplex der jüngeren Steinzeit).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. XI (Sarajevo 1956) 205—236. [a]

1957

Idoli neolita. Jugoslavija XIII (Beograd 1957) 6—9. Avec ill. [b]

Ilirsko-grčki šlem iz Ražane (rés. franç.: *Un casque illyro-grec découvert à Ražana).* Vesnik Vojnog muzeja JNA 4 (Beograd 1957) 37—51. [a]

Ka jezičkoj pripadnosti neolitskog prastanovništva Balkana (rés. allem.: *Zur sprachlichen Zugehörigkeit der neolithischen Urbevölkerung des Balkans).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. XII (Sarajevo 1957) 201—216. [a]

Ка проблематици касног латена у доњем Подунављу (rés. allem.: *Probleme des Spätlatens im unteren Donaugaut).* Зборник Матице српске за друштвене науке 18 (Нови Сад 1957) 78—102. [a]

Neka hronološka razmatranja oko bubanjsko humske grupe (rés. franç.: *Quelques remarques sur la chronologie du groupe de Bubanj-Hum).* Arheološki vestnik VIII/2 (Ljubljana 1957) 109—118. [b]

Zur Entstehung der Mäanderdekoration. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI—LIX (Split 1954—1957) 58—62. [b]

1958

Contribution à la connaissance de la civilisation des Dardaniens à l'époque de la Tène. Živa antika VIII, 1 (Skoplje 1958) 121—128. [b]

О пореклу и хронологији балканског неолита (rés. franç.: *Contribution à la connaissance des origines et de la chronologie du néolithique balcanique).* Старинар н. с. VII—VIII, 1956—1957. (Београд 1958) 29—34. [b]

O problemu ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i Bosni. M. Garašanin, D. Garašanin (rés. allem.: *Zur Frage der frühen Bronzezeit in Westserbien und Bosnien).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XII (Sarajevo 1958) 5—19. [a]

Praistoriski ratnički grobovi iz Prilepa (rés. franç.: *Tombeaux préhistoriques de guerrier découvertes, à Prilep).* Vesnik Vojnog muzeja JNA 5, sv. II (Beograd 1958) 9—23. [a]

1959

О питању аутентичности једног налаза из Винче (rés. franç.: *A propos de l'autenticité d'une découverte de Vinča).* Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1959) 191—192. [b]

Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији (rés. franç.: *L'époque de transition du néolithique à l'âge des métaux en Voïvodine et en Serbie du Nord),* Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1959) 19—36. [a]

Rezultati ispitivanja i problematika bronzanog doba u Pomoravlju (rés. allem.: *Stand und Probleme der Vorgeschichtsvorschung im Morava Gebiet).* Arheološki radovi i rasprava JAZU I (Zagreb 1959) 175—206. Avec VI pl. [a]

Zur Chronologie des makedonischen Neolithikums. Archaeologia Iugoslavica III (Beograd 1959) 1—4. [b]

1960

Contributions à la chronologie de l'âge du fer en Macédoine. Živa antika X, 1—2 (Skoplje 1960) 173—182. [a]

Još nekoliko reči o hronologiji gvozdenog doba Makedonije. Arheološko društvo Jugoslavije. Praistorijska sekcija I. (Ohrid 1960) 149—158. [b]

Ка хронологији прелаза из неолита у метално доба у Војводини и Србији (rés. allem.: *Zur Chronologie des Überganges vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit in der Vojvodina und in Serbien).* Рад Војвођанских музеја 9 (Нови Сад 1960) 197—199. [b]

Problèmes fondamentaux de la préhistoire serbe. Swiatowit XXIII (Warszawa 1960) 113—124. [b]

1961

Ein Beitrag zur relativen Chronologie der Lengyel Grouppe. Památky archeologické LXII (Praha 1961) 345—348. [b]

Beiträge aus Serbien zur frühbronzezeitlichen Chronologie Mitteleuropas. Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1958. Bratislava; Nitra, Vyd. Slovenskej akadémie vied (1961) 139—143 [b]

The Neolithic in Anatolia and the Balkan. Antiquity XXXV, 140 (Cambridge 1961) 246—280. [a]

Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba (rés. allem.: *Elemente der Steppen-und der pontischen Einflüsse an der unteren Donau und auf dem Balkan, an Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV—XVI, 1960—1961 (Sarajevo 1961) 5—26. [a]

Скулптура троглава из Ваћана код Брибира (rés. franç.: *La figure tricéphale de Vaćani près de Bribir).* Старинар н. с. XI, 1960 (Београд 1061) 65—74. Avec 2 fig. [a]

Der Stand der Neolithikumforschung in Serbien und Makedonien mit besonderer Rücksicht auf die neuen Ergebnisse in der Ägäis und am Ostbalkan. Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vorund Frühgeschichte, Hamburg 1958. Berlin, Verl. Gebr. Mann (1961) 307—312. [b]

Zur Chronologie und Deutung einiger frühneolithischer Kulturen der Balkans. Germania 39, 1/2 (Frankfurt a. M. 1961) 142—146. [b]

1962

Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe (rés. allem.: *Archäologische Beiträge zur Frage der ägäischen Wanderung).* Diadora 2, 1960—1961 (Zadar 1962) 117—134. [a]

1963

Ein Beitrag zur Kenntniss der frühneolitischen Verbindungen des Balkans und Vorderasiens. Archaeologia Iugoslavica IV (Beograd 1963) 1—4. [b]

Contribution à l'archéologie et l'histoire des Scordisques. A Pedro Bosch — Gimpera en el septuagesino aniversario de su nacimento — Mexico (1963) 173—180. [a]

Ка имену Сингидунума (rés. allem.: *Ein Beitrag zum Namen der Stadt Singidunum).* Зборник Филозофског факултета VII-1 (Београд 1963) 45—53. [a]

Naoružanje i oprema keltskog ratnika (rés. franç.: *L'armement du guerrier celtique).* Vesnik Vojnog muzeja JNA 8—9 (Beograd 1963) 39—60. [a]

Thrakisch-makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminar zu Marburg/Lahn. M. Garašanin, W. Dehn. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 10 (Mainz 1965) 1—33. Avec 59 fig. [a]

1964

Археологија и историја. Споменица у част новоизабраних чланова САНУ. [Посебна издања САНУ, CCCLXXVII. Споменица, 26]. Београд, Српска академија наука и уметности (1964) 47—51. [a]

Contributions à l'interprétation historique des dépôts de l'âge du fer en Serbie. Archaeologia Iugoslavica V (Beograd 1964) 19—24. Avec 2 pl. [a]

Фигура келтског ратника из Кладова (rés allem.: *Die Reiterfigur von Kladovo an der Donau).* Зборник Народног музеја IV (Београд 1964) 79—83. [b]

Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima (texte comp. allem.: *Die Ostgrenze der Illyrer auf Grund der Bodenfunde).* [Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja IV. Centar za balkanološka ispitivanja, 1]. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, 15—16. maja 1964. Sarajevo, Naučno društvo Bosne i Hercegovine (1964) 135—175. [a]

Ка хронолошком систему гвозденог доба у Србији и Македонији (rés. franç.: *Au sujet du système chronologique de l'âge du fer en Serbie et en Macédoine).* Зборник Филозофског факултета VIII, 1 (Београд 1964) 39—47. [a]

Note sur la céramique de Galepsos. J. Deshayes, M. Garašanin. Buletin de Correspondence Hellénique LXXXVIII, 1 (Athènes 1964) 51—66, pl. I—VIII. [b]

1965

Considération sur les influences sudorientales dans les civilisations préhistoriques des Balkans. Bulletin de l'Association internationale d'étude sud-est européen III, 1 (Bucarest 1965) 13—17. [a]

Considérations sur les influences sud orientales dans les civilisations préhistoriques des Balkans. Revue des Etudes sud-est européennes III, 1—2 (Bucarest 1965) 5—16. Avec 7 fig. [a]

Из археологије врањске области (rés. franç.: *Contribution à l'archéologie de la région de Vranje).* М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Врањски гласник 1 (Врање 1965) 1—18. [b]

1966

Хронология и генезис на неолита в централната и югоизточната част на Балканския полуостров. Археология VIII, 1 (София 1966) 16—30. [a]

Ka konfrontaciji pisanih i arheoloških izvora o Keltima u našoj zemlji (rés. franç.: *Contribution à la confrontation des sources écrites et archéologiques sur les Celtes en Yugoslavie).* Materijali Arheološkog društva Jugoslavije III. (Simpozijum Praistorijske i srednjevekovne sekcije ADJ, Novi Sad 1965). Beograd, ADJ Jugoslavije; Društvo muzejskih radnika Vojvodine (1966) 17—26. [a]

Прошлост и њени споменици. Праисторија и антика. [Монографије места Југославије]. Краљево и околина. Београд, Књижевне новине (1966) 99—105. [a]

Vinča — Cucuteni relativ-chronologische Betrachtungen. Sborník Národního muzea v Praze. Řada A: Historie XX, 1—2 (Praha 1966) 43—47 + [1] pl. [b]

1967

Die Bestattungen des Vučedoler „Burghügels". Archaeologia Iugoslavica VIII (Beograd 1967) 27—33 + pl. III. [a]

Moenia Aeacia (rés. allem.). Старинар н. с. XVII, 1966 (Београд 1967) 27—36. Avec 2 pl. [a]

1968

L'archéologie et les principales étapes de la formation des peuples paléobalkaniques. Зборник Филозофског факултета X-1 (Београд 1968) 115—118. [a]

Considérations sur la chronologie du néolithique adriatique. XI Congresso Nacional de arqueologia. Saragossa (1968) 245—251. [b]

Лесковачко Поморавље у праисторијско доба (rés. franç.: *La région de Leskovac à l'époque préhistorique).* Лесковачки зборник VIII (Лесковац 1968) 9—17. [a]

Neue prähistorische Felsbilder an der adriatischen Küste der Crna Gora (Montenegro). Germania 46, 2 (Frankfurt a. M. 1968) 213—224. Avec 3 pl. [a]

Положај централног Балкана у хронологији неолита југоисточне Европе (rés. franç.: *Les régions balkaniques du centre dans la chronologie néolithique du sud-est européen).* Неолит централног Балкана. Београд, Народни музеј (1968) 301—336; XXXV—XXXIX. [a]

Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica—Sase (rés. franç.: *Considérations sur les nécropoles du type Mala Kopašnica—Sase).* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 4 (Sarajevo 1968) 5—34. [a]

1969

L'activité archéologique en Yugoslavie 1965. Bulletin d' archéologie sud-est européenne 1 (Bucarest 1969) 117—131. [b]

Археологија новопазарског краја. [Монографије места Југославије]. Нови Пазар и околина. Београд, Књижевне новине (1969) 79—88. [a]

Emil Čerškov: Rimljani na Kosovu i Metohiji. *Predgovor, rezime,* (rés. franç.: Les Romains en Kosovo et Metohija). Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije (1969) 7—8; 105—122. [b]

Les peuples de l'Europe du sud-est à l'époque préromaine. M. Garašanin, I. Nestor. Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes; Sofia 26 août — 1. septembre 1966. II. Sofija (1969) 19—30. [a]

1970

Ad "Αρριαν I 4, 6. Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu (1970) 393—397. [b]

La contribution du monde sud-est européen. Sources archéologiques de la civilisation européenne, Mamaia, 1—8 septembre 1968. Bucarest (1970) 102—109. [a]

Ka bronzanodobskim osnovama kulture gvozdenog doba u Srbiji i Makedoniji (rés. allem.: *Zur Frage der bronzezeitlichen Grundlagen der eisenzeitlichen Kultur Serbiens und Makedoniens).* Materijali Arheološkog društva Jugoslavije VII. (Simpozijum praistorijske sekcije Arheološkog društva Jugoslavije; Slavonski Brod 1970). Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije; Slavonski Brod, Muzej Brodskog Posavlja (1971) 85—103. [a]

Неке примедбе о стратиграфском методу (rés. franç.: *Quelques remarques sur l'application de la méthode stratigraphique).* Старинар н. с. XX, 1969 (Београд 1970) 115—118. [b]

1971

Genetische und chronologische Probleme des frühkeramischen Neolithikums auf dem mittleren Balkan. Actes du VIII[e] Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd 9—15 septembre 1971. I: Rapports généraux. Beograd, UISPP (1971) 73—84. [a]

Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est européen à l'époque de transition du néolithique à l' Age du Bronze. Ethnogenèse des peuples balkaniques — Symposium International, Plovdiv 23—28 Avril 1969. [Studia balcanica 5]. Sofia, Académie bulgare des sciences (1971) 9—14. [a]

1972

La chronologie préhistorique du sud-est européen. Méthodologie, points fixes, systèmes chronologiques. Actes du IIe Congrès international des études du Sud-Est européen; Athènes, 7—13 mai 1970. II: Histoire. Athènes (1972) 9—23. [a]

Les premières vagues indoeuropéennes en Grèce et dans les Balkans. Acta of the 2nd international colloquium on Aegean prehistory, Athènes, 1971 (1972) 175—179 [a]

1973

Ethnographic Problems of the Bronze Age in the Central Balkan Peninsula an the Neighbouring Regions. Bronze Age Migrations in the Aegean. Colloquium. Sheffield (1973) 115—128. [a]

Les principaux problèmes de la préhistoire du sud-est européen. Balkan Studies 14, 1 (Thessaloniki 1973) 3—11. [b]

Die späteisenzeitliche Nekropolen — Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande (rés. serbo-croate: *Nekropole tipa Gostilj u zemlji Labijata).* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973) 5—28. [a]

1974

Историјска и археолошка разматрања о илирској држави (rés. franç.: *Considérations historiques et archéologiques sur l'Etat illyrien).* Глас САНУ ССХС. Одељење историјских наука 1 (Београд 1974) 1—22. [a]

Римска вила у Железнику (rés. allem.: *Die römische Villa von Železnik).* Зборник Филозофског факултета XII-1 (Београд 1974) 87—92. [b]

1975

Agglomération fortifiées dans la région frontière de l'est du territoire illyrien. Utvrđena ilirska naselja. Međunarodni kolokvij, Mostar 24—26 oktobra 1974. [Posebna izdanja ANU BiH, XXIV. Centar za balkanološka ispitivanja, 6]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1975) 113—120. [a]

Још један прилог проблему веза Егеје и средње Европе у бронзано доба (rés. allem.: *Ein neuer Beitrag zu den Verbindungen der Ägäis zu dem bronzezeitlichen Mitteleuropa).* Зборник Народног музеја VIII (Београд 1975) 37—41. [b]

Некои проблеми на македонската праисторија (rés. allem.: *Zu den Problemen makedonischer Vorgeschichte).* Macedoniae Acta Archaeologica 1 (Скопје 1975) 9—24. [a]

Начинот на погребување и конструкција на кнежевската могила во Таринци (rés. allem.: *Zur Bestattungsform und dem Aufbau des Fürstengrabes vom Tarinci).* М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник на штипскиот народен музеј, IV—V, 1964—1974 (Штип 1975) 193—201. Avec 10 fig. et 3 pl. [b]

1976

L'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques à la lumière des recherches archéologiques. Colloque roumano-yugoslave; Bucuresti, 1975. Revue des études Sud-est européennes XIV, 2 (Bucuresti 1976) 197—205. [a]

Les Illyriens au Monténégro à la lumière des découvertes archéologiques. Iliria 4 (Tirana 1976) 319—326. [b]

O problemu starobalkanskog konjanika (rés. franç.: *Considération sur le cavalier paléobalkanique).* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 11 (Sarajevo 1976) 273—283. [a]

1977

Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit (rés. serbo-croate: *Ка питању сточарских кретања у бронзаном добу динарске области).* Balcanica VIII (Belgrade 1977) 37—42. [a]

1978

Betrachtungen zum Salcuta — Krivodol — Bubanj — Komplex auf dem mittleren Balkan. (Варненский некрополь и проблемы халколита. Международный симпозиум, Варна 1976). Studia praehistorica 1—2 (София 1978) 101—108. [b]

La néolithisation dans le sud-est et dans le centre de la Péninsule balkanique. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 31—34. Avec 1 fig. [a]

Сремски Карловци у праисторијско и римско доба. II. Васић, Уметничка топографија Сремских Карловаца. [Топографија уметничких споменика, 1]. Нови Сад, Матица српска, Одељење за ликовне уметности (1978) 3—9. [a]

Stanje klasične arheologije u istočnom delu Jugoslavije. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 165—172. [b]

1979

Ка историјској и етничкој интерпретацији сахрањивања под тумулима на илирском подручју (rés. allem.: *Zur chronologischen und historischen Wertung der Hügelgräber des illyrischen Gebietes).* Научни скуп Сахрањивање код Илира, Златибор 10—12. маја 1976. [САНУ, Научни скупови, VIII. Одељење јсторијских наука, 2] Београд, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт (1979) 1—14. [a]

1980

Les origines du néolithique dans le bassin de la Mediterranée et dans le sud-est européen. Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe. Acte du Colloque international. [Prace komisji archeologicznej, 21]. Wroclaw [etc.] Polska akademia nauk, Oddzial w Krakowie (1980) 57—72. [a]

1982

Zur chronologischen und kulturellen Wertung der Bubanj-Funde. Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums 26, 1979 (Mainz 1982) 154—166. [a]

1983

Considération sur les rapports du Sud-est européen et de l'Anatolie aux époques néolithique et énéolithique. Archaeologia Iugoslavica, XX—XXI, 1980—1981 (Beograd 1983) 7—12. [a]

Considérations sur la transition du néolithique à l' Age du bronze dans les régions centrales des Balkans. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 19. Sarajevo (1983) 21—26. [a]

Српско археолошко друштво од 1883—1983. Споменица Српског археолошког друштва 1883—1983. Београд, Српско археолошко друштво (1983) 9—16. [b]

1984

Chronologische und kulturhistorische Probleme südthrakischer und südmakedonischer Wohnhügel. Prähistorische Zeitschrift 59, 1 (Berlin 1984) 1—15. [a]

Допринос Старинара праисторијској археологији Србије (texte comp. franç.: *La contribution du „Starinar" à l'archéologie préhistorique).* Старинар н. с. XXXV (Београд 1984) 51—83. [a]

Pogrebni običaji kod Ilira u rimsko doba (rés. franç.: *Rites funéraires illyriens à l'époque romaine).* Simpozijum Duhovna kultura Ilira; Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982. [Posebna izdanja, LXVII. Centar za balkanološka ispitivanja, 11]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1984) 153—164. [a]

Винча у праисторији и средњем веку. [Галерија САНУ, 50]. Београд, Српска академија наука и уметности (1984). 227. Avec ill. [Textes:] *Увод* (texte comp. allem.: *Anleitung)* 5—10; 189—191; Винча у млађе камено доба: *Винча и винчанска култура у неолиту југоисточне Европе* (texte comp. allem.: *Vinča und die Vinča-Kultur im Neolithikum Südosteuropas)* 57—65; 207—211. [a]

Zur ethnischen Zugehörigkeit der bronzezeitlichen Bevölkerung im serbischen Morava Gebiet. III Internazionaler thrakologischer Kongress zu Ehren von Wilhelm Tomaschek; 2—6 Juni 1980, Wien. Bd. I Sofia, Thrakologisches Institut der Bulgarischen Academie der Wissenschaften (1984) 182—185. [b]

1985

Considération sur la transition du néolithique à l'Âge de bronze dans la Péninsule balkanique. International Conference Mogilany, 7—11. april 1984: L'Ëneolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines régions de L'Europe. [Prace Komisji Archeologicznej, 24]. Wroclaw [etc.]. Polska Akademia Nauk-Oddzial w Krakowie (1985) 11—19. [a]

Les grandes étapes chronologiques du camp de Pontes. Годишник на Софийския университет „Климент Охридски", Исторически факултет LXXVII 2 (София 1985) 151—156. Avec 5 pl. [Terra antiqua balcanica, II]. [Зборник Хр. М. Данов]. [a]

La néolithisation dans le Sud-est européen et au Proche Orient. Φυλία ἐπη Γ. Μυλωνᾶς. Athènes, Société archéologique de Grèce (1985) 110—116. [a]

O poreklu Indoevropljana i indoevropeizaciji jugoistočne Evrope u svetlosti novih istraživanja. Kultura istoka 3 (Gornji Milanovac 1985) 31—35. [b]

Почеци бронзаног доба у Централнобалканској регији (rés. franç.: *Les débuts du Bronze ancien dans les régions balkaniques centrales).* Зборник Народног музеја 1 (Ниш 1985) 11—16. [b]

Разрада типологије винчанске групе — прилог јединственој археолошкој документацији. М. Гарашанин, С. Станковић. Гласник Српског археолошког друштва 2 (Београд 1985) 10—30. [b]

1986

O utvrđenjima i odbrambenim sistemima u jugoslovenskom delu centralnobalkanske regije (rés. allem.: *Befestigungen und Verteidigungssysteme im jugoslawischen Teil des zentralbalkanisches Gebietes).* Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije. Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984. [Materijali XXII]. Novi Sad, Savez Arheoloških društava Jugoslavije, Arheološko društvo Vojvodine (1986) 11—22. [a]

1987

Kulturhistorische und ethnische Probleme des Äneolithikums an der unteren Donau. Hügelbestattung in der Karpaten—Donau—Balkan—Zone während der Äneolitischen Periode. Internationales Symposium, Donji Milanovac 1985. [Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU, 29]. Beograd, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Balkanološki institut SANU (1987) 31—36. [a]

1988

Достигнућа и проблематика археологије Косова (rés. franç.: *La recherche archéologique en Kosovo).* Зборник округлог стола о научном истраживању Косова одржаног 26. и 27. фебруара 1985. [Научни скупови САНУ, XLII. Одељење језика и књижевности. Одбор за проучавање Косова, 1]. Београд, Српска академија наука и уметности (1988) 1—16. [a]

Le Sud-est européen et l'Europe centrale à l'époque préhistorique. (Rapport du Ve Congres des études du Sud-est européen), (Belgrade 1984). Balcanica XVIII—XIX (Belgrade 1987—1988) 14—25. [a]

1989

Beziehungen der Vinča-Gruppe zum Neolithikum der Ungarischen Tiefebene (Vinča, Szakálhát, Theiss). Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. International Conference Szolnok-Szeged, 1987. [Varia archaeologica hungarica II]. Budapest, Institute of Archaeology of Hungarian Academy of Sciences (1989) 59—64. [a]

Проблеми неолита и енеолита централног Балкана у вези са резултатима истраживања у Македонији (rés. allem.: *Probleme des Neolithikums des mittleren Balkans im Lichte der makedonischen Forschung).* Macedoniae Acta Archaeologica 10, 1985—1986 (Скопје 1989) 25—35. [a]

1990

Betrachtungen zu den Wirtschaftsformen der Bronzezeit in Serbien (rés. serbo-croate: *Razmatranja o ekonomici bronzanog doba u Srbiji).* 5. poljsko-jugoslovenski okrugli sto, Sarajevo 3—4. oktobar 1988: Socijalno-ekonomski odnosi od neolitskog do željeznog doba u određenim dijelovima Evrope. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH XXVIII. Centar za balkanološka ispitivanja 26 (Sarajevo 1990) 49—55. [a]

Vinča und seine Stellung im Neolithikum Süd-Europas (rés. serbo-croate: *Винча и њен положај у неолиту југоисточне Европе).* Vinča and its World: International Symposium The Danubian region from 6000 to 3000 b. c. Belgrade, Smederevska Palanka, october 1988. [Serbian Academy of Sciences and Arts Symposia, LI. Department of historical sciences, 14]. Beograd, Serbian Academy of Sciences and Arts, Centre for Achaeological research, Faculty of Philosophy (1990) 11—15. [a]

Land und Volk der Triballen (rés. serbo-croate). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XCV. Odeljenje istoriskih nauka, 27]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1991) 97—104. [a].

III. КАТАЛОЗИ [a] — ГРАЂА [b] CATALOGUES [a] — MATÉRIAUX [b]

1949

Археолошка литература у Југославији (1945—1949). Историски гласник, 3 (Београд 1949) 90—106. [b]

1950

Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури. Ђ. Мано-Зиси, М. Гарашанин, М. Ћоровић-Љубинковић. Београд, Уметнички музеј у Београду (1950). 23. Avec 9 pl. [a]

1953

Западна Србија у доба првобитне историје (texte comp. franç.: *La Serbie occidentale à l'époque préhistorique).* Археолошки споменици и налазишта у Србији. I: Западна Србија. [Грађа САН, IX. Археолошки институт, 2]. Београд, Српска академија наука (1953) 1—4; 4—12. [b]

1954

Schaftlochäxte aus Kupfer in den Sammlungen serbischen Museen. 34. Bericht der Römisch-Germanischen Kommision, 1951—1953 (Frankfurt a. M. 1954) 61—76. [b]

1956

Централна Србија у праисториско доба (texte comp. franç.: *La Serbie Centrale à l'époque préhistorique).* Археолошки споменици и налазишта у Србији. II: Централна Србија. [Грађа САН, X. Археолошки институт, 3]. Београд, Српска академија наука (1956) 1—6; 6—10; 10—28. [b]

1958

Sépultures de l'âge des métaux en Serbie. M. Garašanin, D. Garašanin. [Inventaria archaeologica. Jugoslavija, fasc. 2]. Bonn, Union international des sciences pré-et protohistoriques (1958), 15. [b]

1959

Serbia, Macedonia and Vojvodina. COWA, Survey and bibliography. Area 6 (1959). [b]

1971

Uvod. Праисторијске културе Поморавља и источне Србије (texte comp. franç.: Les civilisations préhistoriques de la vallée de la Morava et de la Serbie orientale). Каталог изложбе. Ниш, Народни музеј (1971) 11—27 [a]

Предисториски култури во Македонија (texte comp. franç.: *Les civilisations préhistoriques de la Macédoine).* М. Гарашанин, В. Санев, Д. Симоска, Б. Китаноски. Штип, Народен музеј (1971). 87. Avec 289 fig. [a]

1975

Увод; Предговор. Праисторијске оставе у Србији и Војводини. I. (rés. franç.: *Avant propos).* [Археолошка грађа Србије (Fontes archaeologiae Serbiae). Серија I — Праисторија, I]. Београд, Српска академија наука и уметности (1975) VII—XIII. [b]

1983

Археолошки локалитети Бубањ и Велика Хумска Чука. М. Гарашанин, Н. Славковић. Ниш, Народни музеј (1983). 39. Avec 191 fig. [a]

Предговор [Каталога] Археолошко благо Србије из музејских збирки. Београд, Народни музеј (1983) 7—21 [a]

IV. ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА [a] — ИЗВЕШТАЈИ [b] RECHERCHES [a] — RAPPORTS [b]

1948

Ископавање у Птују — нови археолошки радови у Југославији. Музеји 1 (Београд 1948) 145—147. [b]

Заштитно ископавање код Панчева. Ђ. Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, Р. Веселиновић. Музеји 1 (Београд 1948) 53—95. Avec ill. [a]

1950

Археолошка ископавања у Добрачи код Крагујевца. М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Историски гласник 1—2 (Београд 1950) 182—186. [b]

Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947. години. Ђ. Мано-Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин. (Rés. franç.: *Les fouilles d'Orašje. Rapport préliminaire sur les travaux de 1947).* Старинар, н. с. I (Београд 1950) 143—167. [a]

Споменици културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини (rés. franç.: *Reconnaissance archéologique dans la région d'Ovčar-Kablar et de celle de Požega (Serbie de l'ouest)).* Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић. Старинар н. с. I (Београд 1950) 91—108. [b]

1951

Откопавања у Београдској тврђави 1948. године. Претходни извештај Д. Јовановић М. Гарашанин, Д. Гарашанин. (Rés. franç.: *Fouilles executées en 1948 dans la forteresse haute de Belgrade. Rapport préliminaire).* Старинар н. с. II (Београд 1951) 255—266. [a]

БИБЛИОТЕКА А.И.
ЦЕНТАР ВИМИНАЦИЈУМ
Сигн._____
Инв. бр._____

1955

Неолитско насеље у Жаркову. Ископавања 1948. године (rés. franç.: *La station néolithique de Žarkovo*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Старинар н. с. III—IV, 1952—1953 (Београд 1955) 107—126. Avec 37 fig. [a]

1956

Neue Hügelgräberforschung in Westserbien. M. Garašanin, D. Garašanin. Archaeologia Iugoslavica II (Beograd 1956) 11—18. [a]

Tumuli du bronze ancien en Serbie occidentale. M. Garašanin, D. Garašanin. Bulletin de l'Académie serbe des sciences XVII. Section des sciences sociales 4 (Beograd 1956) 3—5. [Extrait]. [a]

Средњевековно српско гробље у Добрачи (rés. franç.: *La nécropole serbe médievale de Dobrača*). М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Старинар н. с. V—VI, 1954—1955 (Београд 1956) 191—204. Avec 16 fig. [a]

1957

Ausgrabungen in Bubanj bei Niš (Serbisches Moravagebiet). Germania XXXV, 3—4 (Frankfurt a. M. 1957) 198—207, Pl. XII—XV. [a]

Праисториско насеље у Црној Бари. Извештај са археолошких ископавања (rés. franç.: *L'Habitat préhistorique de Crna Bara*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Рад Војвођанских музеја 6 (Нови Сад 1957) 199—218. Avec VIII pl. [a]

1958

Ископавања на Бубњу код Ниша. Претходни извештај за 1954—1956. годину (rés. franç.: *Les fouilles de Bubanj près de Niš. Rapport préliminaire sur les travaux de 1954—1956*). Старинар н. с. VII—VIII, 1956—1957 (Београд 1958) 269—274. Avec 8 fig. [a]

Ископавања тумула у Белотићу у Белој Цркви (Западна Србија) (rés. franç.: *Les tertres funéraires de Belotić et de Bela Crkva*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник радова Народног музеја 1, 1956—1957 (Београд 1958) 17—50. [a]

Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš. Praehistorische Zeitschrift XXXVI (Berlin 1958) 223—244. Avec 3 fig., 9 pl. [a]

Преглед археолошких ископавања у Н. Р. Србији 1955. године. Павловац код Врања. Праисториско насеље (texte comp. franç.: *Pavlovac près de Vranje. Station préhistorique*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Старинар н. с. VII—VIII, 1956—1957 (Београд 1958) 398. [b]

1959

Археолошка ископавања у селу Радању на локалитету „Криви Дол" (rés. franç.: *Fouilles archéologiques à Radanje — „Krivi Dol"*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник на Штипскиот народен музеј I, 1958—1959 (Штип 1959) 9—60. Avec 8 fig. [a]

Археолошке белешке са рекогносцирања у источној Македонији. М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник на Штипскиот народен музеј I, 1958—1959 (Штип 1959) 67—93. Avec 5 fig. [b]

Bronzanodopski tumuli u Belotići — „Šumar". Iskopavanja 1959. godine. Arheološki pregled 1 (Beograd 1959) 32—35. [b]

Bubanj kod Niša. Naselje ranog bronzanog doba. Arheološki pregled 1 (Beograd 1959) 26—30. [b]

Ископавања у Таринцима на локалитету „Вршник". Претходни извештај. М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник на Штипскиот народен музеј I, 1958—1959 (Штип 1959) 61—65. [b]

Нова ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша (rés. allem.: *Neue Grabung in Velika Humska Čuka bei Niš*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1959) 243—255. Avec. 33 fig. [a]

Преглед археолошких ископавања у НР Србији, 1956. Стублина у Супској. Неолитско насеље (texte comp. franç.: *Chronique des fouilles en RP Serbie au cours de l'année 1956. Stublina à Supska. Station néolithique*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1958) 368. [b]

Saraorci — Majdan. Praistorisko nalazište. D. Garašanin, M. Garašanin. Arheološki pregled 1 (Beograd 1959) 49—51. [b]

1960

Belotić — Bela Crkva — Valjevo. Humke. M. Garašanin, D. Garašanin, Arheološki pregled 2 (Beograd 1960) 60—61. [b]

Ljušta — Kosovska Mitrovica. Naselje i grobovi. Arheološki pregled 2 (Beograd 1960) 62—66. [b]

1961

Kompleks Belotić, Krupanj. Praistoriski tumuli bronzanog i gvozdenog doba. M. Garašanin, D. Garašanin. Arheološki pregled 3 (Beograd 1961) 44—47. [b]

Krst, Tarinci, Štip. Tumulus antičkog perioda. M. Garašanin, D. Garašanin. Arheološki pregled 3 (Beograd 1961) 64—66. [b]

Неолитска населба „Вршник" крај село Таринци (rés. franç.: *L' habitat néolithique de Vršnik près de Tarinci*). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник на Штипскиот народен музеј II, 1960—1961 (Штип 1961) 7—40. Avec 43 fig. [a]

Преглед археолошких ископавања у Н. Р. Србији (Chronique des fouilles en RP Serbie au cours de l' année 1957). Старинар н. с. XI, 1960 (Београд 1961). [Textes]: *Бубањ код Ниша. Насеље раног бронзаног доба* (texte comp. franç: *Bubanj près de Niš. Station de haut bronze*) 235—237; *Сараорци-Мајдан. Праисториско налазиште* (texte comp. franç.: *Saraorci-Majdan. Station préhistorique*). Д. Гарашанин, М. Гарашанин, 238 [b]

1962

Brzi Brod, Niš. Naselje bronzanog doba. Arheološki pregled 4 (Beograd 1962) 57—61. [b]

Ископавања тумула у комплексу Белотић — Бела Црква 1959. и 1960. године (rés. franç.: *Les fouilles des tumuli préhistoriques de Belotić — Bela Crkva en*

1959—1960). М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник радова Народног музеја III, 1960/61 (Београд 1962) 47—68. Avec 20 fig. [a]

1963

Cronique des Fouilles archéologiques en Yugoslavie. Rédigé et [traduit] par M. Garašanin. Arheološki pregled 5 (Beograd 1963) 148—164; 6 (Beograd 1964) 139—155; 7 (Beograd 1965) 180—185; 8 (Beograd 1966) 207—216; 9 (Beograd 1967) 195—206; 10 (Beograd 1968) 251—258; 11 (Beograd 1969) 265—280; 12 (Beograd 1970) 205—220; 13 (Beograd 1971) 117—128; 14 (Beograd 1972) 197—211; 15 (Beograd 1973) 187—196; 16 (Beograd 1974) 161—172; 17 (Beograd 1975) 177—184. [b]

Krst, Tarinci, Štip. Helenistički grob pod humkom. M. Garašanin, D. Garašanin. Arheološki pregled 5 (Beograd 1963) 59—61. [b]

1966

Rogovo „Fuše", Đakovica — praistorijska nekropola sa humkama. Arheološki pregled 8 (Beograd 1966) 40—42. [b]

1967

Ископавања у комплексу Белотић — Бела Црква 1961. године (rés. franç.: *Les fouilles de tumulus préhistoriques du complexe Belotić — Bela Crkva en 1961.* М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Зборник Народног музеја V (Београд 1967) 5—30. [a]

1969

Barutnica, Anzabegovo — višeslojno neolitsko naselje. Arheološki pregled 11 (Beograd 1969) 15—19. [b]

Die prähistorische Siedlung Brzi Brod bei Niš und das Problem der spätbronzezeitlichen Mediana-Gruppe. Archaeologia Iugoslavica X (Beograd 1969) 85—90. Avec 8 pl. [a]

1971

Anzabegovo—Barutnica — site néolithique à plusieurs couches. Époque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie-Recherches et resultats. Beograd, Comité National d'Organisation du VIII[e] Congrès International des Sciences préhistoriques et Protohistoriques (1971) 136—138 + 1 pl. [b]

Belotić — Brla Crkva — nécropoles tumulaires. M. Garašanin, D. Garašanin. Époque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie — Recherches et résultats. Beograd, Comité national de VIII[e] Congrès UISPP (1971) 170—171. [b]

Dobrača près de Kragujevac-tumulus de l'Age du Bronze Récent. M. Garašanin, D. Garašanin. Epoque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie-Recherches et résultats. Beograd, Comité national de VIII[e] Congrès UISPP (1971) 170—172. [b]

Pavlovac près de Vranje — site néolithique à plusieurs couches. M. Garašanin, D. Garašanin. Epoque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie-Recherches et résultats. Beograd, Comité national de VIII[e] Congrès UISPP (1971) 189—190. [b]

Radanje — Krivi Dol près de Štip — nécropole de l'Age du Fer. M. Garašanin, D. Garašanin. Epoque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie — Recherches et résultats. Beograd, Comité national de VIII[e] Congrès UISPP (1971) 144. [b]

Recherches archéologiques dans la région de Đerdap (Portes de Fer) 1966—1969. Bulletin d'archéologie sud-est européenne 2 (Bucarest 1971) 157—170. Avec 4 pl. [a]

1972

Brzi Brod — Medijana — Niš, naselje kasnog bronzanog doba i prelaza u gvozdeno doba. Arheološki pregled 14 (Beograd 1972) 36—38. [b]

1974

„Слатина". Зелениково, неолитска населба. M. Garašanin, G. Spasovska. Arheološki pregled 16 (Beograd 1974) 14—17. [b]

1975

Fouilles et recherches archéologiques en Yugoslavie 1970—1971. Bulletin d'archéologie sud-est européenne 3 (Bucarest 1975) 171—180. [a]

1976

Контролни ископувања на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец (rés. allem.: *Die Kontrollgrabung in Suplevec und einige Fragen der Suplevec -- Bakarno Gumno Gruppe).* М. Гарашанин, Д. Симоска. Macedoniae Acta Archaeologica 2 (Прилеп 1976) 9—41. Avec 2 fig. et 10 pl. [a]

Нова ископувања во Зелениково кај Скопје (rés. allem.: *Neue Grabung in Zelenikovo bei Skopje).* М. Гарашанин, Г. Спасовска. Macedoniae Acta Archaeologica 2 (Прилеп 1976) 85—119. Avec 10 fig. et 9 pl. [a]

1979

Базиликата II во Скупи (rés. franç.: *La basilique II de Scupi).* М. Гарашанин, Д. Корачевиќ. Macedoniae Acta Archaeologica 5 (Прилеп 1979) 31—46. Avec 10 fig. [a]

1980

Трајанов мост — Кастел Понтес. Претходни извештај 1979 (texte comp. franç.: *Le pont de Trajan et le Castellum Pontes. Rapport préliminaire pour l'année 1979).* М. Гарашанин, М. Васић. Ђердапске свеске 1 (Београд 1980) 1—24; 25—41. Avec 28 fig. [a]

1984

Трајанов мост — Castrum Pontes. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (texte comp. franç.: *Pontes-Camp et Pont de Trajan. Fouilles de 1980).* М. Гарашанин, М. Р. Васић, Г. Марјановић-Вујовић. Ђердапске свеске II (Београд 1984) 25—54; 55—84. Avec 26 fig. XVIII pl. [a]

1986

Ђула у Остриковцу — градинско насеље из металног доба (rés. angl.: *Djula in Ostrikovac — „Gradina" — type settlement).* М. Гарашанин, М. Стојић. Гласник Српског археолошког друштва 3 (Београд 1986) 192—194. [a]

Kostol — Castrum Pontes (texte comp. angl.). M. Garašanin, M. Vasić. Arheološki pregled 26, 1985 (Ljubljana 1986) 101—102. Avec 3 fig. [b]

1987

Археолошки ископувања во Скупи од 1978—1981. година (rés. angl.: *Archaeological excavations in Skupi performed in the period from 1978 to 1981).* М. Гарашанин, Д. Корачевић, Macedonie Acta Archaeologica 7—8, 1981—1982 (Скопје 1987) 79—96. Avec 8 fig. [a]

Castrum Pontes. Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години (texte comp. franç.: *Castrum Pontes. Compte-rendu des fouilles en 1981—82).* М. Гарашанин, М. Васић. Ђердапске свеске IV (Београд 1987) 71—116. Avec 24 pl. et 20 fig. [a]

1988

Куќа 1 во Зелениково — археолошки истражувања на неолитската населба Слатина, кај Зелениково 1981 година (rés. allem.: *Das Haus 1 von Zelenikovo).* М. Гарашанин, М. Билбија. Macedoniae Acta Archaeologica 9, 1983—1984 (Скопје 1988) 31—41. Avec 5 fig. [a]

V. ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ — ENCYCLOPÉDIES

1955

Enciklopedija Jugoslavije, 1. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1955). [Textes]: *Apatin, Preistoriska nalazišta,* 135; *Aradac. Preistorisko nalazište,* 146; *Arheologija u Srbiji,* 170—171; *Arheologija u Crnoj Gori,* 176; *Arheološka nalazišta u Srbiji,* 176—178; *Arheološka nalazišta u Crnoj Gori,* 183; *Arheološki savet FNRJ,* 183; *Bački Monoštor, preistoriska nalazišta,* 276; *Balkansko poluostrvo: praistorija Balkanskog poluostrva,* 321; *Banatska Palanka. Arheološko nalazište,* 333; *Banoštor. Arheologija,* 340; *Bela Crkva. Arheološka nalazišta;* 413; *Bela Palanka. Arheologija,* 418; *Bela Reka,* 418—419; *Beograd. Arheološki nalazi,* 450—451; *Bordoš,* 692.

1956

Enciklopedija Jugoslavije, 2. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). [Texte]: *Bubanj kod Novog Sela,* 247.

1958

Enciklopedija Jugoslavije, 3. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1958). [Textes]: *Dobra* 2, 23; *Dobrača,* 23; *Drmno,* 94; *Dubovac. Arheologija,* 122; *Dubrovica. Arheologija,* 123; *Dupljaja,* 178; *Grbić Miodrag,* 590.

1959

Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1959). [Textes]: *Apatin,* 116; *Banatska Palanka,* 226; *Banner Janos,* 227; *Banoštor,* 227—228; *Barajevo,* 233; *Bečej,* 301; *Bela Palanka,* 305; *Bela Reka,* 305; *Belotić i Bela Crkva,* 319; *Beograd. Arheologija,* 331—332; *Bogojevo,* 417; *Botoš,* 465; *Bošnjani,* 464; *Brestovik,* 495; *Brnjica,* 504; *Brza Palanka,* 524; *Brzi Brod,* 524; *Budva. Arheološka nalazišta,* 529; *Crna Gora. Kameno, bronzano i željezno doba,* 675; *Crna Bara,* 674—675; *Čoka,* 736; *Čurug,* 2, 738; *Ćuprija,* 754.

1960

Enciklopedija Jugoslavije, 4. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1960). [Texte]: *Iđoš. Arheološko nalazište,* 315.

1962

Enciklopedija Jugoslavije, 5. Zagreb, Leksikografski zavod (1962). [Textes]: *Kladovo. Arheološka nalazišta,* 252; *Kličevac,* 255; *Kostol,* 342.

Enciklopedija likovnih umjetnosti, 2. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1962). [Textes]: *Debre (M. Kašanin, M. Garašanin),* 20; *Dobrača,* 60; *Drmno,* 91; *Dubovac,* 114; *Dubravica,* 115; *Dupljaja,* 131; *Eisner Jan,* 185; *Glašnice,* 390; *Glibovac,* 391; *Golubinje,* 401; *Gornji Branitiči,* 406—407; *Grbić Miodrag,* 453; *Hrtkovci,* 577; *Humska Ćuka,* 640.

1964

Enciklopedija likovnih umjetnosti, 3. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1964). [Textes]: *Kličevac,* 192; *Kostol,* 228; *Kostolac,* 228—229; *Kostrzewski Józef,* 229; *Makedonija. Praistorija,* 374; *Novo Selo,* 566.

1965

Enciklopedija Jugoslavije, 6. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1965). [Textes]: *Medveđa,* 68. *Novi Kneževac. Arheološko nalazište,* 309; *Prahovo,* 580.

1966

Enciklopedija likovnih umjetnosti, 4. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1966). [Textes]: *Rudovci,* 136; *Srbija: Praistorijsko doba, Rimska antika* 262—267; *Srbija. Arheološka istraživanja,* 294—296; *Šuplja Stena,* 384.

Enzyklopädisches Handbuch zur Ur und Frühgeschicht Europas. J. Filip ... I. Stuttgart, W. Kohlhammer Verl. Prag, Academia Verl. (1966). [Textes]: *Bubanj,* 174; *Bubanj-Hum Kultur,* 174; *Čačak,* 194; *Crna Gora,* 24 —250; *Doclea,* 294; *Dubovac — Žuto Brdo Kultur,* 309 *Dubravica,* 309; *Kovačević Jovan,* 633—634.

1968

Enciklopedija Jugoslavije, 7. Zagreb, Jugoslavensk leksikografski zavod. (1968). [Texte]: *Rudnik* 4, 10

1969

Enzyklopädisches Handbuch zur Ur und Frühgeschi chte Europas. J. Filip ... II. Stuttgart, W. Kohlham mer Verl.; Prag, Academia Verl. (1969). [Textes]: *Ma kedonien,* 761—763; *Medun,* 797—798; *Naissus,* 882—88 *Radanje,* 1113; *Scupi,* 1275; *Serbien,* 1281—1283; *Stob* 1383—1384; *Tetovo,* 1453; *Trebenište,* 1482; *Valtrov Mihailo,* 1566; *Vinča,* 1589—1590; *Vinča-Kultur,* 159 *Vulić Nikola,* 1608.

1971

Enciklopedija Jugoslavije, 8. Zagreb, Jugoslavensk leksikografski zavod (1971). [Textes]: *Starčevo, prai torijsko naselje,* 131; *Vatin,* 468; *Vinča, praistorijsk nalazište,* 497; *Vršac, arheologija,* 545; *Žarkovo, arhe logija,* 640.

1980

Enciklopedija Jugoslavije, 1. 2. izd. Zagreb, Jugosl venski leksikografski zavod (1980). [Textes]: *Arheol gija. Srbija, SR,* 232—234; *Arheološka nalazišta. S bija, SR,* 244—246; *Bela Palanka. Arheološka nalazišt* 547—548.

1982

Enciklopedija Jugoslavije, 2. 2. izd. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1982). [Textes]: *BronČano (hronzano) doba*, 492—494; *Brza Palanka. Antička Egeta*, 525; *Brzi Brod*, 525; *Bubanj*, 525—526.

1983

Енциклопедија Југославије, 1. Загреб, Југославенски лексикографски завод (1983). [Textes]: *Археологија. Србија, CP*, 237—238; *Археолошка налазишта. Србија, CP*, 248—251; *Бела Паланка. Археолошка налазишта*, 551.
La même publ. en slov., maced., alban., hongr.

1984

Enciklopedija Jugoslavije, 3. 2. izd. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža" (1984). [Texte]: *Ćuprija. Arheologija*, 349.

Likovna enciklopedija Jugoslavije, 1. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža" (1984). [Textes]: *Banner, János*, 66; *Barajevo*, 70; *Bela Reka*, 91; *BronČano doba*, 197—199 (K. Vinski—Gasparini, Redakcija LEJ); *Brza Palanka*, 201; *Brzi Brod*, 201 (Lj. Zotović); *Ćuprija*, 286; *Humska Ćuka*, 611.

1985

Енциклопедија Југославије, 2. Загреб, Југославенски лексикографски завод „Мирослав Крлежа" (1985). [Textes]: *Брза Паланка. Античка Егета*, 414; *Брзи Брод*, 414; *Бронзано (брончано) доба*, 501—503; *Бубањ*, 509—510; *Винча. Археолошко налазиште*, 713—714.
La même publ. en slov., maced., alban., hongr.

1987

Likovna enciklopedija Jugoslavije, 2. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža" (1987). [Textes]: *Kličevac*, 54; *Kostol*, 101; *Kostolac*, 101—102.

VI. КРИТИКЕ [a] — ПРИКАЗИ [b] — НЕКРОЛОЗИ [c] APERÇUS CRITIQUES [a] — COMPTES RENDUS [b] — NÉCROLOGES [c]

1950

Archaeologiai ertésitö, ser. III, vol. VII, VIII, IX, 1946—*1947—1948* (Budapest 1948). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 258—260. [b]

K. Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens. Tübingen (1945). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 255—256. [b]

V. G. Childe, The dawn of european civilisation, fourth ed. revised and resit. London (1947). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 256—257. [b]

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. I, II, III (Sarajevo 1946, 1947, 1948). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 265. [b]

Historijski zbornik I (Zagreb 1948). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 265—266. [b]

D. Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebnburgen. Bucureşti, Biblioteca muzeului national di antichitati din Bucuresti (1944). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 264—265. [b]

Разкопки и проучавания. Предисторически и старовековен отдел. София, Изд. Народен Археологически музей (1948). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 262—264. [b]

M. Roska, A Torma Zsofia-gyütemény az Erdelyi Nemzeti Múzeum érén — és régisétárában. Kolosvár (1941). — Старинар н. с I (Београд 1950) 261—262. [b]

Slovenské dejiny I. Slovensko v praveku. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umenia (1947). — Старинар н. с. I (Београд 1950) 256—257. [b]

1951

D. Berciu, Insemnare arheologiche. Bucuresti (1941). — Старинар н. с. II (Београд 1951) 301—303. [a]

V. Dumitrescu, C. Nicolaescu-Plopşor, Statuetele din epoca bronzului, descoperite in necropola dela Cărna—Dolj. Olteneia (Craiova 1944). — Старинар н. с. II (Београд 1951) 306—307. [b]

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. IV—V (Sarajevo 1950). — Старинар н. с. II (Београд 1951) 335—337. [b]

Изложба Сеобе народа у Војвођанском музеју. — Старинар н. с. II (Београд 1951) 291—292. [b]

III конгрес преисторичара и протоисторичара у Цириху. — Старинар н. с. II (Београд 1951) 287—289. [b]

J. Korošec, Staroslovensko grobišče na Ptujskem Gradu. [SAZU, Dela 1]. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (1950). — Старинар н. с. II (Београд 1951) 318—321. [a]

K. Kromer, Zum Picenterproblem. Mitteilungen der Praehistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften V, 5 (Wien 1950). — Старинар н. с. II (Београд 1951) 307—308. [b]

R. Pittioni, Spektralanalytische Untersuchungen von Bronzen aus Hallstatt. Mitteilungen der Praehistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften V, 4 (Wien 1949). — Старинар н. с. II (Београд 1951) 287—289. [b]

Поводом дискусије о књизи „Преглед материјалне културе јужних Словена у раном средњем веку". М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, Историски гласник 3—4 (Београд 1951) 120—130. [a]

M. Roska, Thesaurus Antiquitatum Transylvanicarum I Praehistorica. Koloszvár (1942). — Старинар, н. с. II (1951) 300. [b]

F. Schachermayr, Die orientalisch mittelmeerischen Grundlagen der vorgeschichtlichen Chronologie. Praehistorische Zeitschrift XXXIV—XXXV (1949/50) 17—48. — Arheološki vestnik II/2 (Ljubljana 1951) 243—254. [a]

Војводина у доба Сеобе народа. Изложба Војвођанског музеја у Новом Саду 1950. год. — Музеји 6 (Београд 1951) 28—31. [b]

L. Walcker-Kosmoupoulos, The Prehistoric Inhabitation of Corinth I. München (1948). — Старинар н. с. II (Београд 1951) 304—306. [b]

1952

Музеј у Шафхаузену у Швајцарској. — Музејски весник I, 1 (Београд 1952) 6—7. [b]

1953

V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südosteuropas. Berlin, Deutsches Archäologisches Institut (1949). — Arheološki vestnik IV/2 (Ljubljana 1953) 328—337. [a]

1955

A. Benac, Prehistorisko naselje Nebo i problem butmirske kulture. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar (1952). — Старинар н. с. III—IV, 1952—1953 (Београд 1955) 252—254. [a]

Cercetari privind'istoria veche RPR, Hâbâşeşti. [Monografie arheologica]. Bucuresti, Ed. Academiei Republicii Populare Romane (1954). — Рад Војвођанских музеја 4 (Нови Сад 1955) 277—279. [a]

CH. Delvoye, Remarques sur la seconde civilisation néolithique du continent grec et des îles avoisantes. Bulletin de correspondance hellénique LXXIII, I (Paris—Athenes 1949). — Старинар н. с. III—IV, 1952—1953 (Београд 1955) 257—259. [a]

Festschrift für Peter Goessler. [Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte]. Stuttgart, Verl. W. Kohlhammer. (1954). — Arheološki vestnik VI/1 (Ljubljana 1955) 160—162. [b]

J. H. Gaul, The Neolithic Period of Bulgaria. Bulletin of American School of Prehistoric Research 16 (Cambridge, Mass. 1948). — Старинар н. с. III—IV, 1952—1953 (Београд 1955) 255—257. [a]

J. Keim — H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing. [Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte, 3]. München (1951). — Старинар н. с. III—IV, 1952—1953 (Београд 1955) 270—272. [b]

J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem Gradu. [Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Dela 6]. Ljubljana (1951). — Старинар н. с. III—IV, 1952—1953 (Београд 1955) 261—266. [a]

1956

C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling, Troy — General Introduction, the First and Second Settlements. Volume I, Part 1, Text; Part 2, Plates; *Troy — the Third, Fourth and Fifth Settlements,* Volume II, Part 1, Text; Part 2 Plates. Cincinati (1950, 1951). — Старинар н. с. V—VI, 1954—1955 (Београд 1956) 389—391. [b]

А. Брюсов, Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. Москва (1952). — Старинар н. с. V—VI, 1954—1955 (Београд 1956) 384—385. [b]

E. Coche de la Ferté, Essai de classification de la céramique mycénienne d'Enkomi (campagnes 1946 et 1947). Paris (1951). — Старинар н. с. V—VI, 1954—1955 (Београд 1956) 391—392. [b]

P. Lavioşa-Zambotti, Ursprung und Ausbreitung der Kultur. (Baden-Baden 1950). — Старинар н. с. V—VI, 1954—1955 (Београд 1956) 378—380. [a]

G. Novak, Prethistoriski Hvar. Grapčeva Špilja. Zagreb, JAZU (1955). — Germania 34, 1/2 (Frankfurt a. M. 1956) 160—163. [b]

R. Pittioni, Vom geistigen Menschenbild der Urzeit. Wien (1952). — Старинар н. с. V—VI 1954—1955 (Београд 1956) 376—378. [a]

E. Sangmeister, Die Jungsteinzeit im nordmainischen Hessen — Die Glockenbecherkultur und die Becherkulturen. [Hessisches Landesmuseum Kassel und Vorgeschichtliches Seminar der Universität Marburg, Schriften zur Urgeschichte III, 1]. (Melsingen 1951); *G. Mildenberger, Studien zum mitteldeutschen Neolithikum* (Leipzig 1953). — Старинар н. с. V—VI, 1954—1955 (Београд 1956) 385—387. [b]

C. F. A. Schaeffer, Ugaritica II. [Institut français d' archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique T. XLVII. Mission de Ras Shamra V]. Paris (1949). — Старинар н. с. V—VI, 1954—1955. (Београд 1956) 391—392. [б]

Ђ. Мано-Зиси, Налаз из Текије. [Антика II]. Београд, Народни музеј (1957). — Зборник Матице српске за друштвене науке, 18 (Нови Сад 1957) 151—154. [a]

1959

L. Bernabò-Brea, Sicily before the Greeks. London (1957). — Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1959) 398—399. [a]

V. Gordon Childe (1892—1957). — Старинар н. с. IX—X 1958—1959 (Београд 1959) 446. [c]

V. G. Childe, The Dawn of European Civilization. Sixth ed. London (1957) — Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1959) 392—393. [a]

R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien, Verl. Franz Deuticke (1954). — Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1959) 397—398. [a]

F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands. Stuttgart (1955). — Старинар н. с. IX—X, 1958—1959 (Београд 1959) 393—395. [a]

1961

W. Kimmig — H. Hell, Vorzeit an Rhein und Donau, Lindau und Konstanz (1958). — Старинар н. с. XI, 1960 (Београд 1961) 253. [b]

G. Kossack, Südbayern während der Hallstattzeit. [Römisch-germanische Forschungen, Bd. 24]. Berlin (1958). — Старинар н. с. XI, 1960 (Београд 1961) 254—256. [b]

В. Миков, Златното скровище от Вълчитрън. София (1958). — Старинар н. с. XI, 1960 (Београд 1961) 254. [a]

E. Sprockhoff, Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des nordischen Kreises, 16, Katalog des Römisch-germanischen Zentralmuseums. Bd. I, II (Mainz 1956). — Старинар н. с. XI, 1960 (Београд 1961) 251—253. [b]

A. Varagnac, A. D. Toledano, G. Fabre, M. Mainjonet, L'art gaulois. Préface de Dom Angelico Surchamp. (Paris 1956). — Старинар н. с. XI, 1960 (Београд 1961) 256—258. [b]

1964

Diskusija — Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. [Posebna izdanja Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine, IV. Centar za balkanološka ispitivanja, 1]. Sarajevo (1964) 260—261, 283—284. [a]

J. Deshayes, Les outils de l'Âge du bronze de l'Indus au Danube. I—II. Paris, Inst. Français d'Archéologie de Beyrouth (1960). — Syria XLI (1964) 167—172. [b]

1965

Dimitrije Sergejevski. — Archaeologia Iugoslavica VI (Beograd 1965) 105. [c]

Josip Korošec (1909—1966). — Archaeologia Iugoslavica VI (Beograd 1965) 106. [c]

1967

I. Bognár-Kutzián, The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. [Archaeologia Hungarica, Ser. Nova 42]. Budapest, Akadémiai Kiadó (1963). — Germania 45, 1—2 (Frankfurt a. M. 1967) 165—166. [b]

Diskusija. — Simpozijum o Ilirima u antičko doba, održan 10 do 12. maja 1966. [Posebna izdanja Akademije nauka BiH. V. Centar za balkanološka ispitivanja, 2]. Sarajevo, ANU BiH (1967) 69—72; 163; 208—209. [a]

1969

Dr Emil Čerškov (1929—1969). — Arheološki pregled 10 (Beograd 1968) 259—261. [c]

Diskusija. — Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena. Održan 24—26. oktobra 1968. u Mostaru. [Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, XII. Centar za balkanološka ispitivanja, 4]. Sarajevo, ANU BiH (1969) 298—299. [a]

Прилози упознавању веза Јужне Италије и Балкана у праисторијско доба. (Поводом монографије: R. Peroni, Archeologia della puglia preistorica. Roma, De Luca ed. (1967)). — Старинар н. с. XIX, 1968 (Београд 1969) 287—295. [a]

1972

В. Н. Даниленко, Неолит Украины. Киев (1969). — Старинар н. с. XXI, 1970 (Београд 1972) 179—181. [a]

VIII међународни конгрес за праисторију и протоисторију у Београду. — Старинар н. с. XXII, 1971 (Београд 1974) 193—194. [b]

1975

J. Alexander, Jugoslavia before the Roman Conquest. Ancient Peoples and Places. London, Thames and Hundson (1972). — Praehistorische Zeitschrift 50 (Berlin 1975) 183—187. [a]

Једна неуспела публикација о праисторији Југославије. (Поводом књиге J. Alexander, Jugoslavia before the Roman Conquest, Ancient Peoples and Places, 1972. — Старинар н. с. XXIV—XXV, 1973—1974 (Београд 1975) 243—248. [a]

V. Dumitrescu, L'Arte preistorica in Romania, fino all' inizio dell'età del ferro, Origines. Firenze, Sansoni ed. (1972). — Старинар н. с. XXIV—XXV, 1973—1974 (Београд 1975) 275—277. [b]

P. Graziosi, L'Arte preistorica in Italia. Firenze, Sansoni ed. (1973). — Старинар н. с. XXIV—XXV, 1973—1974 (Београд 1975) 274—275. [b]

1976

Ion Nestor, 1905—1974. — Старинар н. с. XXVI, 1975 (Београд 1976) 205—206. [c]

Spyridon Marinatos, 1901—1974. — Старинар н. с. XXVI, 1975 (Београд 1976) 203. [c]

1980

L'historiographie Yugoslave sur l'état illyrien (A propos de la communication d'Ali Hadri dans Iliria IV, Tirana 1976). Godišnjak XVIII. Centar za balkanološka ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 207—210. [a]

1986

A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Germely. Budapest, Akadémiai Kiadó (1985). — Старинар н. с. XXXVII (Београд 1986) 216—218. [a]

B. Sultov, Ceramic production on the territory of Nikopolis ad Istrium. Terra antiqua balcanica I. Sofia (1985). — Старинар н. с. XXXVII (Београд 1986) 228—232. [a]

1987

In Memoriam Георги Il. Георгиев (1917—1988). — Старинар н. с. XXXIX (Београд 1988) 205. [c]

1988

Emilijan Condurachi (1912—1987). — Годишњак Српске академије наука XCIV, 1987 (Београд 1988) 469—470. [c]

Promocija publikacije „Praistorija jugoslavenskih zemalja" I—V. Sarajevo — 27. aprila 1987. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH XXVI. Centar za balkanološka ispitivanja 24 (Sarajevo 1988) 161—166. [a]

1989

B. Jovanović — M. Jovanović, Gomolava. Naselje mlađeg gvozdenog doba. [Vojvođanski muzej, Novi Sad, Gomolava knjiga 2 — Arheološki institut, Beograd, Posebna izdanja 21]. Novi Sad —Beograd (1988). — Рад Војвођанских музеја 31, 1988—1989 (Нови Сад 1989) 351—352. [a]

1991

Predgovor. Ž. Odri, Indoevropljani. [Biblioteka Elementi, 8]. Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (1990) 5—10. [a]

Schlussfolgerungen. Tribus paléobalkaniques entre la Mer adriatique et la Mer noire de l'énéolithique jusqu' à l'époque hellénistique. I Symposium illyro-thrace, Niš—Blagojevgrad, 1989 — Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do hele-

nističkog doba. I Iliro-tračkі simpozijum, Niš—Blagojevgrad, 1989. [ANU BiH — Posebna izdanja, XCIV. Centar za balkanološka ispitivanja, 14]. [Balkanološki institut SANU — Posebna izdanja, 44]. Sarajevo, Akademija nauka i umetnosti BiH; Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti (1991) 227—229. [a]

VII. РЕДАКЦИЈЕ — RÉDACTIONS

1959

Arheološki pregled. Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije 1 (1959) — 25 (1986). Rédacteur responsable M. Garašanin.

1969

Bulletin d'archéologie Sud-Est européenne. Bucarest, Association internationale d'études du Sud-Est européenne 1 (1969) 2 (1971) 3 (1975). Rédacteur responsable M. Garašanin.

E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji.* Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije (1969). Rédacteur scientifique M. Garašanin.

1975

Праисторијске оставе у Србији и Војводини I. [Археолошка грађа Србије — Fontes archaeologiae Serbiae, Ser. I — Праисторија књ. 1]. Београд, Српска академија наука и уметности (1975). Rédacteur responsable M. Garašanin.

1976

V. Poulsen, *Etrurska umetnost.* Beograd, Jugoslovenska revija (1976). Rédacteur scientifique M. Garašanin.

R. Zajder, *Rimsko slikarstvo.* Beograd, Jugoslovenska revija (1976). Rédacteur scientifique M. Garašanin.

1978

Д. Срејовић, З. Летица, *Власац мезолитско насеље у Ђердапу.* I. Археологија. [САНУ, Пос. изд. 512. Одељење историјских наука 5]. Београд, Српска академија наука и уметности (1978). Rédacteur responsable M. Garašanin.

1979

Praistorija jugoslavenskih zemalja. II. Neolitsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja (1979). Rédacteur du tome M. Garašanin.

1988

Илири и Албанци. Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године. [САНУ — научни скупови XXXIX. Одељење историјских наука 10]. Београд, Српска академија наука и уметности (1988). Rédacteur responsable M. Garašanin.

VIII. ПРЕВОДИ — TRADUCTIONS

1966

Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure.* [Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain]. Leiden, E. J. Brill 1966). 105 + XVI. Traduction M. Garašanin.

1968

P. Grimal, *Rimska civilizacija.* Beograd, Jugoslavija (1968). 537. Traduction et avant-propos M. Garašanin.

1970

H. Keler, *Rimsko carstvo.* [Umetnost u svetu]. Novi Sad, „Bratstvo Jedinstvo" (1970). 267. Traduction M. Garašanin.

1989

Lj. Zotović, *Die Ausbreitung des Mithraskultes in Südosteuropa.* Austieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. Bd. 18. 2. Religion (Heidentum: Die religiosen Verhältnisse in den Provinzen). Berlin; New York, W. de Gruyter (1989) 1014—1037. Traduction M. Garašanin.

1990

Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacivm — некропола „Више гробаља".* [Viminacivm 1]. Београд, Археолошки институт, Републички завод за заштиту споменика културе (1990). 112, CCII. Traduction M. Garašanin 35—52.

ALOJZ BENAC, Sarajevo

Iz problematike neolitske antropomorfne plastike u Jugoslaviji

Danas je više nego očigledno da je pretežan dio Balkanskog poluostrva u praistorijskom vremenu poznat po bogatstvu neolitskim plastičnim izrađevinama. To se donekle može reći i za susjedni panonski prostor, odnosno za vojvođansko područje. Problematikom neolitske plastike u Jugoslaviji dosta intenzivno se bavio i *Milutin Garašanin*, pa svoj prilog posvećujem ovom velikom i u svijetu poznatom naučniku, u znak prijateljstva i poštovanja, a povodom obilježavanja 70-godišnjice njegovog života.

Na osnovu dugogodišnjih istraživanja neolitskih staništa ustanovljeno je da u Jugoslaviji postoje, u suštini, četiri neolitske zone: zapadnobalkanska, centralnobalkanska, prelazna i panonska zona[1], Za našu temu je sigurno najznačajnija centralnobalkanska zona, sa Srbijom, Kosovom i Makedonijom, u kojoj je zabilježena najveća koncentracija neolitske plastike. Iako je objavljen značajan broj članaka i rasprava o neolitskoj plastičnoj umjetnosti, bilo prilikom izvještaja o iskpovanjima bilo u posebnim monografijama i studijama, treba naglasiti da se daleko više radilo o tipološkim analizama i hronološkim opredjeljivanjima nego o razmatranju pravog značenja i uloge plastičnih izrađevina u duhovnom životu neolitskog čovjeka. Taj nesrazmjer se u budućem radu mora nekako dovesti u sklad. Naravno, i moj prilog ide u tom pravcu, i to samo u vezi sa neolitskom glinenom plastikom.

Posmatrajući navedene zone u cjelini, odmah pada u oči da se zapadnobalkanska zona veoma mnogo razlikuje od ostalih zona u pogledu glinene plastike. Radi se zapravo o dva kulturna bloka[2], od kojih ovaj zapadnobalkanski pripada srednjemediteranskom kulturnom arealu (sa cardium-impresso keramikom u starijem neolitu), dok centralnobalkanska i — znatnim dijelom — panonska zona ulazi u balkansko-anadolski kulturni blok istočnog Mediterana. Razlike su uslovljene kulturnim vezama, ali još više ekonomskom bazom neolitskih grupa u tim blokovima. Poznato je da su se neolitski ljudi u zapadnom Balkanu pretežno bavili stočarstvom, a mnogi su bili okrenuti i morskim obalama. Otuda i ističemo dva fenomena u njihovom duhovnom životu. Prvi se odnosi na razne astralne kultove, o čemu najbolje svjedoče simboli na keramici Lisičića u dolini Neretve[3], a drugi na ritone sa četiri noge koji su obilno zastupljeni u danilskoj i hrvatskoj kulturnoj grupi na Jadranu[4]. Astralni kultovi se mogu objasniti povezanošću sa morem i općim klimatskim uslovima, dok je mnogo teže naći općeprihvatljivo rješenje za mnoštvo vrlo dekorativnih ritona. Sigurno je da ovi objekti nisu služili svakodnevnim potrebama, jer tome protivrječe njihovi recipijenti obojeni crvenom bojom koja se otire. Bliže je, ipak, rješenje da su ritoni služili potrebama duhovnog života tadanjih stanovnika na zapadu Balkana. Pošto se

[1] Vidi: Praistorija jugoslavenskih zemalja II (u daljem citiranju PJZ II), Sarajevo 1979.

[2] Po terminologiji i podjeli H. Todorove (vidi: Zbornik referata sa prvog iliro-tračkog simpozija u Nišu i Blagoevgradu — u štampi).

[3] A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Naučno društvo BiH, Djela knj. X/9, Sarajevo 1958, 54—55, T. XXI, XXII.

[4] J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, Zagreb 1958, 59, T. XVII—XXVI; Š. Batović, *Jadranska zona*, PJZ II, 559—560, T. LXXXV; A. Benac, *Obre I*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XXVII—XXVIII, Sarajevo 1973, 84—86 (sa odgovarajućom literaturom); H. Hauptmann, *Zum Neolithikum in Makedonien*, Istambuler Mitteilungen, Bd. 17, 1967, Tübingen 1967, 3 (»Rhyton Gruppe«).

takvi objekti pojavljuju i u Albaniji, Grčkoj i dijelovima Italije[5], sasvim je vjerovatno da su oni izraz jednog šireg kulturno-religioznog sistema u dijelovima srednjeg Mediterana. Još ranije sam iznio mišljenje da se u formi ritona prepoznaje vrlo uprošten lik bika i da zajedno sa crvenom bojom, bojom života, on pretstavlja simbol plodnosti kod stočarske populacije ovih krajeva[6]. Zasada ne vidim drugo racionalno rješenje, a ovakvim svojstvom ritoni bi bili određeni pandan nekim predstavama u ostalim neolitskim zonama.

Srednjebalkanski prostor, sa starčevačkom, vinčanskom, veluško-porodinskom i anzabegovsko-vršničkom grupom, odnosno njihovom plastikom, izaziva najviše interesa. O glinenoj plastici ovih grupa napisani su mnogi tekstovi i posebne studije, koje obuhvataju i neka susjedna područja panonskog prostora. Tako su o plastici starčevačke grupe dali najviše podataka Draga Aranđelović-Garašanin i Milutin Garašanin, pa onda Sergej Karmanski. Vinčanskoj plastici su posvetili značajna djela i studije Miloje Vasić, Milutin Garašanin, Josip Korošec, Dragoslav Srejović i drugi, dok su se ovim izrađevinama na tlu Makedonije dosada prvenstveno bavili Miodrag Grbić, Milutin Garašanin i Voislav Sanev, a na Kosovu i Metohiji Nikola Tasić, Jovan Glišić i Radoslav Galović.

Tipologiju glinene plastike-terakota *starčevačke grupe* postavila je Draga Aranđelović-Garašanin[7], uzimajući u obzir podjelu koju je za plastiku Körös grupe predložio Janos Banner[8]. Ovu tipologiju je donekle dopunio Milutin Garašanin u svojoj sintezi o neolitu centralno-balkanske zone[9], naglašavajući da je glinena plastika u starčevačkoj znatno slabije zastupljena nego u vinčanskoj grupi. Nema sumnje da su u ovoj grupi dominantna dva tipa: steatopigne i stubaste figure. Klasičan predstavnik steatopignog tipa je danas tzv. crvena boginja iz Donje Branjevine kod Deronja u Vojvodini, sa jako naglašenim ženskim osobinama[10]. Čitav izgled te figure asocira na plodotvorne osobine i zato ona na najbolji način govori da ovaj tip figura predstavlja lik Boginje Roditeljice, Magnae Matris.

Stubaste figure su, ipak, najviše zastupljene u ovoj grupi i one su pravi predstavnik starčevačke kulture u plastičnoj umjetnosti. Nekad se postavljalo pitanje da li nađene primjerke treba shvatiti samo kao gornji dio antropomorfnih figura ili kao cjelovite figure. Poslije nekoliko novijih nalaza to pitanje se više ne postavlja, jer je sasvim sigurno ustanovljeno da se radi o kratkom stubu sa predstavom nosa i očiju na gornjem dijelu[11]. Već je Draga Aranđelović-Garašanin istakla da su stubaste figure starčevačkog tipa zastupljene u neolitu Madžarske i Grčke (Zerelia, Tsangli, Heronea, Korint i dr.), a Milutin Garašanin dodaje i u Makedoniji (Anzabegovo-Vršnik) i Bugarskoj (Karanovo III). Dakle, veoma raširen tip na Balkanskom poluostrvu i u Panoniji. Osnovno je, međutim, pitanje šta znače ove stubaste figure. Milutin Garašanin konstatuje da statuete starčevačke grupe pokazuju izrazitu težnju prema apstrakciji pa, onda, svojim stubastim oblikom i prema likovnom uproštavanju, a sve u sklopu širih shvatanja na balkanskom prostoru[12]. Idući za ovom, bez sumnje, ispravnom konstatacijom, želimo obratiti pažnju na jedno od mogućih rješenja za ovaj tip statueta. Branko Gavela je naveo podatak da su u primitivnoj plastici balkansko-anadolskog prostora karakteristični i anikonični idoli, bilo kao *massebe*-sveto kamenje, *ashera*-kolac kod Semita, bilo kao kult stuba u kretsko-mikenskoj kulturi, tzv. *»Pillars cult«*[13]. Stubaste figure starčevačke grupe su dobile to ime po svom obliku, koji asocira baš na anikonične idole. Načinjene su od pečene zemlje, dopunjene oznakom nosa i očiju, prilagođene shvatanju i potrebama neolitskih ljudi u periodu starčevačke kulture (T. I, 1). Anikonični prototip je vjerovatno postojao na ovim prostorima Balkana; iz njega su se mogle razviti naše stubaste statuete, uz primjesu nekih antropomorfnih elemenata, kao neki *prelaz iz anikoničnosti u antropomorfizam.* Dragoslav Srejović smatra da su na ovom prostoru najstarije figure bile izrađivane od drveta pa je to kasnije preneseno u glinu[14]. Ovo mišljenje bi išlo u prilog našem razmatranju, iako, naravno, nedostaju materijalni dokazi za drvene prototipove. Čini mi se, inače, da bi stubaste figure

---

[5] Š. Batović, *Odnos Dalmacije i Grčke u neolitu,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Sv. 6, 1964/65, Zadar 1969 (u nap. 48 i 49 literatura za Grčku).

[6] A. Benac, *Prelazna zona,* PJZ I, 403—404.

[7] D. Aranđelović-Garašanin, *Starčevačka kultura,* Ljubljana 1954, 55—56.

[8] J. Banner, Dolgozatok VIII, Budapest 1932, 39.

[9] M. Garašanin, *Centralnobalkanska zona,* PJZ II, 130.

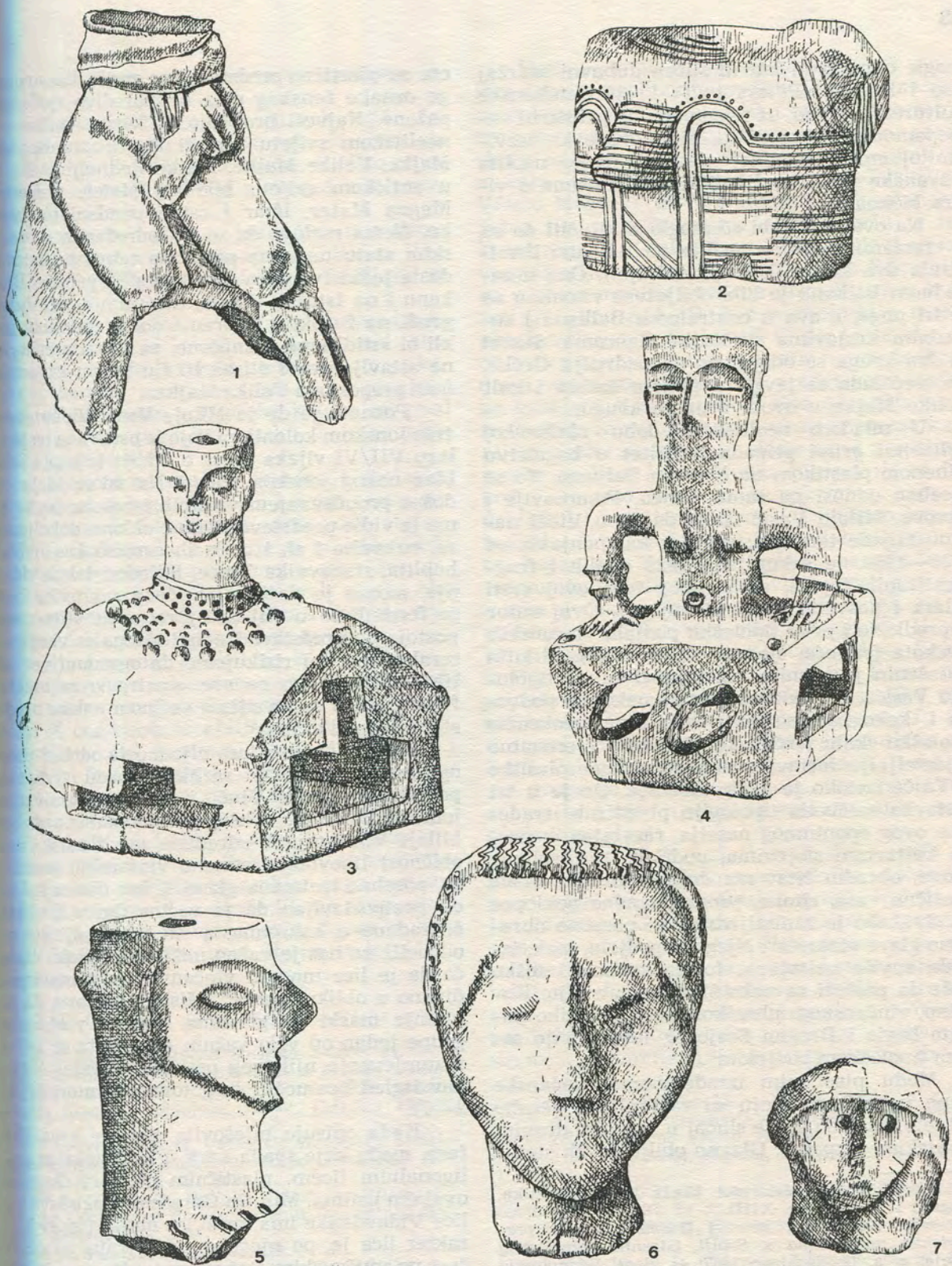
[10] S. Karmanski, *Preliminarni izvještaj sa iskopavanja na lokalitetu Donja Branjevina 1989,* Odžaci 1989, 1—3, T. II, 1—2.

[11] S. Dimitrijević, *Sjeverna zona,* PJZ II, 253, T. XLI, 6; S. Karmanski, *Nekoliko manjih nalaza antropomorfne plastike na lokalitetu Donja Branjevina,* Kikinda 1989, T. V, 1 a-d.

[12] M. Garašanin, *Centralnobalkanska zona, l. c.,* 131; vidi i D. Srejović, *Neolitska plastika centralnobalkanskog područja.* Neolit centralnog Balkana, Narodni muzej, Beograd 1968, 180, 188.

[13] B. Gavela, *Iz dubine vekova,* Zagreb 1977, 302.

[14] D. Srejović, *Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, l. c.* 184.

T I. — Vinča culture: 1 = Valač (N. Tasić 1959/60, T. X, 3); 2 = Vinča (J. Korošec 1967, T. XLIV, 1); Madžare-Govrljevo-Zelenikovo culture: 4 = Madžare (V. Sanev 1983/84, sl. 7); Velušina-Porodin culture: 3,5 (M. Grbić, Porodin, 1960, T. VII, 1, VIII, 1); Butmir cul ture 6—7 = Butmir (PJZ II, T. LXVI, 1, LXVII, 2).

mogle odražavati isti ili sličan duhovni sadržaj kao i kasniji »*Pillars cult*« kretsko-mikenske kulture. Naravno, uz napomenu da primarni antropomorfni elementi na njima vode ka razvijenijoj antropomorfnoj plastici mlađeg neolita i svakako produhovljenijim predstavama o višim bićima.

Na ovaj način bi se moglo zaključiti da su u vremenu srednjeg neolita na Balkanu dominirala dva kulta (ili dvije religije!). Ona u zapadnom Balkanu je bila obilježena ritonima na četiri noge, a ova u centralnom Balkanu i susjednim krajevima stubastim figurama. Susret ta dva kruga se odigravao na području Grčke. No, već tada se javlja u punom smislu i kult Velike Majke u ovom drugom krugu.

U mlađem neolitskom dobu *vinčanskoj kulturnoj grupi* pripada prioritet u bogatstvu glinenom plastikom na čitavom Balkanu. To se posebno odnosi na samu Vinču, Pomoravlje i Kosovo. Miloje Vasić ističe da su u Vinči nađene hiljade terakota; samo u kampanjama od 1929—1934. je sakupljeno 1328 cijelih i fragmentiranih figura, pa je zbog toga ovoj vrsti nalaza i posvetio posebnu knjigu[15]. Ovaj autor je predložio i prvu tipološku podjelu vinčanskih terakota (stojeće, sjedeće, kurotrofne). Milutin Garašanin je kasnije, oslanjajući se na tipologiju Vasića, dopunio podjelu sa nekoliko podvrsta i, kako nam se čini, definitivno zaokružio tipološku skalu vinčanske plastike[16]. Vjerovatno najdetaljniju formalnu analizu glinene plastike iz Vinče izradio je Josip Korošec. On je u tri nastavka raščlanio tipologiju plastičnih izrađevina ovog eponimnog naselja, razvrstao ih prema kulturnim slojevima, podijelio na osnovne tipove, obradio čitav niz detalja, uzeo u obzir plastične vaze, ritone, prosopomorfne poklopce itd. Svakako je zanimljivo da je posebno obrađivao glave statueta[17]. Njegova podjela, ipak, izgleda suviše usitnjena, formalizovana i teško može da posluži za neka šira razmatranja. Konačno, vinčanskom plastikom se u nekoliko navrata bavio i Dragan Srejović, iako manje samom tipološkom podjelom[18].

Među plastičnim izrađevinama vinčanske grupe u velikom broju su zastupljene ženske statuete, baš kao što je slučaj u mnogim drugim neolitskim grupama. Glavno obilježje tih statueta su plastično predstavljene grudi, dok su druge oznake ženskog pola neuporedivo rjeđe zapažene. Najveći broj autora ženske statuete u neolitskom svijetu tumači kao likove Boginje Majke, Velike Majke, Majke Roditeljice, što bi u antičkom svijetu bilo Ge Meter, Demetra, Magna Mater, Ištar i ostali pandani na Istoku. Nema razloga da se i u određenim vinčanskim statuetama ne prepozna takva predstava, dosta jedinstvena za neolitskog čovjeka na Balkanu i na Istoku. Upada, međutim, u oči da su grudi na ženskim figurama dosta skromno, rekli bi »stidljivo« naznačene, pa takva predstava ne ostavlja pravi utisak lika u kojem bi se odmah prepoznala Velika Majka.

Poznato je da je Miloje Vasić Vinču smatrao jonskom kolonijom koja je osnovana na prelazu VII/VI vijeka pr. n. e. i koja je imala osobine nekog jonskog polisa. Na takvu ideju je došao proučavanjem vinčinih terakota, na kojima je vidio predstave šljema, oklopa, dokoljenica, rukavica i sl. i onda ih označio kao likove hoplita, stanovnika Vinče. Slijedeći takvo viđenje, morao je doći do logičnog zaključka koji je formulisao u slijedećoj rečenici: »Utvrdivši postojanje predstava šlema i oklopa na vinčinim terakotama, mi rizikujemo da ogromnu većinu tih terakota, ako ne sve, smatramo za muške figure, pošto se na njima većinom nalaze predstave šlema i oklopa[19].

Iako se ovakva teza nije mogla održati zbog ogromne hronološke razlike između stvarnog početka života u Vinči i vremena osnivanja jonskih kolonija, vrlo je simptomatično da je Miloje Vasić osjetio određenu specifičnost i neobičnost likovnog tretmana vinčanskih terakota, posebno tretmana glave. I, bez obzira što je on pretpostavljao da je većina figura iz Vinče rađena u kalupima, a što su kasniji autori odbacili, za nas je važno mišljenje Miloja Vasića da je lice mnogih vinčanskih statueta izrađivano u obliku *maske*[20]. Mislim, zapravo, da je pitanje maski na glavama statueta vinčanske grupe jedan od vrlo važnih elemenata za bolje razumjevanje njihovog pravog značenja. A takav izgled lica uočili su gotovo svi autori (T. I, 2—7).

Kada opisuje mješovite statuete gradačke faze, među koje spada i tzv. Vidovdanka sa poligonalnim licem, plastičnim očima i okomito ovalnim ustima, Milutin Garašanin naglašava da lice Vidovdanke ima karakter maske (takav karakter lica je, po njegovom mišljenju, naročito čest na vinčanskim statuetama u Pomoravlju)[21].

---

[15] M. Vasić, Preistoriska Vinča III — Plastika, Beograd 1936 (vidi str. XIII).

[16] M. Garašanin, *Položaj Butmira prema preistoriskim nalazištima u Srbiji*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. II, Sarajevo 1947, 4; *idem*, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana 1951, 16.

[17] J. Korošec, *Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji*, Arheološki radovi i rasprave, Zagreb, 1—1959, II-1962, III-1967 (dalje: *Glinena plastika*).

[18] D. Srejović, *l. c.*, 215 i d.

[19] M. Vasić, *o. c.*, str. XXV.

[20] *Ibid.*, str. XIV—XVI.

[21] M. Garašanin, *Centralnobalkanska zona*, *l. c.*, 174 (T. XXX, 4).

Isti utisak pružaju i statuete sa »ptičijim licem«[22].

Još eksplicitnije ovakav utisak ističe Josip Korošec. Lice u vidu trougla ili petougla — kaže on — izgleda kao maska, a oštro odjeljeno lice od ostalog dijela glave još više povećava takav utisak[23].

Ovim autorima se sa istim konstatacijama ili predstavama pridružuju Jovan Glišić za Vinču[24], Vojislav Trbuhović i Milivoje Vasiljević za Podrinje[25] itd.

Određen izuzetak u ovom pogledu predstavlja dilema koju je izrazila D. Garašanin. Ona se, naime pita, da li figura sa neosporno prikazanom maskom iz Vinče (npr. »Vidovdanka«) predstavlja božanstvo ili osobu koja izlazi pred božanstvo i stavlja na lice masku, da bi se zaštitila od njegove sile.[25a]

S obzirom na ovakvo zapažanje postavlja se pitanje zbog čega navedeni i drugi autori govore o tome da lice mnogih vinčanskih statueta daje utisak maske a nigdje se ne kaže da bi to stvarno mogle biti predstave maske. Jer, zašto bi tvorci ovih terakota imitirali maske ako nisu imali namjeru da maskama i obilježe svoje figure? Koroplasti vinčanske grupe su znali da vajaju i sasvim realistične likove, što najljepše potvrđuje jedna statueta iz Vinče sa predstavom kape na glavi i normalno oblikovanim licem ili ona obučena u hiton iz istog nalazišta[26]. Prema tome oni su sigurno znali da izvajaju i maske na licu. U vezi sa ovim pitanjem, Josip Korošec smatra malo vjerovatnim da bi »aplicirana« lica na statuetama iz Vinče mogla značiti i stvarnu predstavu maske; to je čisto tehnička osobina, veli on[27]. Rekao bih da se ovdje, ipak, ne radi o tehničkoj osobini nego o stvarnoj želji majstora da prikaže likove sa maskom na licu. I, onda, namjena ovih figura dobiva nešto drugačiji smisao nego što im se to obično pripisuje[28].

Treba, uostalom, napomenuti da su i u nekim drugim neolitskim grupama izrađivane glinene figure sa licem u obliku maske. Spomenimo u tom smislu potisku grupu i vrlo jasne predstave maske na antropomorfnim figurama iz naselja Čoka-Kremenjak, Szegvár-Tűzköves, Vésztő-Mágor i dr.[29]. Naročito je upečatljiva jedna figura iz Szegvár-Tűzköves, koju je rekonstruisao J. Csalog i na čijoj je glavi upravo priljepljena maska[30]. Na području Rumunije su u ovom maniru izrađene neke figure u kulturi Cucuteni A/A - B, čije je tijelo bilo, inače, ukrašeno bojenim linijama[31]. Ovdje je možda još od većeg značaja jedna glinena figura iz Turdas-a, stubastog oblika i sa predstavom maske na gornjem dijelu figure[32]. Kao da ovdje imamo neki prelazni oblik od stubastog prema kasnijem obliku statueta, uz dosta ranu predstavu maske na licu. Na području Jugoslavije se također srećemo sa ovakvim pojavama, napr. u danilskoj i butmirskoj grupi. U prikazu karakteristika danilske kulture Šime Batović doslovno kaže: »... životinjske glave na pojedinim zvonastim likovima predstavljaju, bez sumnje, maske u nekim obredima oko plodnosti, što je uobičajena pojava u neolitičko doba«[33]. U isti krug spadaju i neke shematično rađene figure iz Butmira, sa plastično uokvirenim licem, neprirodno horizontalnog položaja, sa jako naglašenim očima, nadočnjacima i nosem. To su, u stvari, antropomorfni likovi sa maskom na licu[34]. Pa ipak, antropomorfna plastika vinčanske grupe je najdalje otišla u ovom pogledu i znatan broj njenih statueta nosi masku na licu, odnosno na glavi.

Kada je riječ o ulozi ovakvih glinenih figura u duhovnom životu pripadnika vinčanske, pa i nekih drugih, neolitskih grupa, izgleda da je Milutin Garašanin bio najbliži pravom rješenju ovog problema kada iznosi slijedeće mišljenje: »Nasuprot školskom i ukorjenjenom mišljenju da pojava statueta, osobito ženskih, stoji u vezi sa kultom boginje-majke primitivnih neolitskih zemljoradnika na matrijarhalnom stupnju, postavljena je i pretpostavka da su

---

[22] M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, o. c., 63.

[23] J. Korošec, *Glinena plastika*, I-1959, 81.

[24] J. Glišić, *Neke specifičnosti u kulturi vinčanske grupe na Kosovu i južnom Pomoravlju*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IV—V, Priština 1959/60, 249.

[25] V. Trbuhović—M. Vasiljević, *Najstarije zemljoradničke kulture u Podrinju*, Šabac—Novi Sad 1973, 93, T. IX, 3, 4, X, 1, 3—5 i dr.

[25a] D. Garašanin, *Religija i kult neolitskog čoveka na Centralnom Balkanu*, Neolit Centralnog Balkana, Beograd 1968, 250.

[26] M. Vasić, *o. c.*, sl. 526 i 130.

[27] J. Korošec, *Glinena plastika*, II-1962, 116.

[28] Najizrazitije predstave maske se vide na slijedećim statuetama: iz Vinče — M. Vasić, *o. c.* 53, 283, 301, 364, 397, 410, 414, 470, 539 (sa crveno bojenim tragama po tijelu); J. Korošec, *Glinena plastika*, I-1959, T. VI, XIII, XVI; *idem*, II-1962, T. XXXVII; iz Podrinja — V. Trbuhović — M. Vasiljević, *o. c.*, T. IX, 3, 4, 3—5; iz Pomoravlja — Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije, Katalog, Niš 1971, sl. 78, 80; D. i M. Garašanin, *Supska*, Beograd 1979, sl. 1—2, T. XXVI, 1—3.

[29] *The Neolithic of the Tisza Region*, Budapest—Szolnok 1987, p. 27, 53, 87, 91.

[30] T. G. E. Powel, *Umetnost praistorije*, Beograd 1970, sl. 89.

[31] I. Miclea — R. Florescu, *Preistoria Daciei*, Bucureşti 1930, Fig. 172, 181.

[32] *Ibid.*, Fig. 56.

[33] Š. Batović, *Jadranska zona*, *l. c.*, 559.

[34] F. Fiala — M. Hoernes, *Die Neolithische Station von Butmir*, Theil II, Wien 1898, Taf. II, 4—15.

ovakve statuete mogle služiti u nizu raznih obreda, vezanih svakako prvenstveno za plodnost i potrebe održavanja života, da im, prema tome, funkcija, iako u cjelini ista, nije to bila i u detaljima«[35]. Pri tome ovaj autor uzima u obzir i činjenicu da je velik broj statueta vinčanske grupe oštećen i odbačen, očito kada su one obavile svoju funkciju u obredima[36], kao i činjenicu da odgovarajući obredi kod primitivnih zemljoradnika i stočara govore također u prilog ovakvom rješenju.

U svojim etnografskim i antropogeografskim ispitivanjima Kaj Birket Smith je prikupio velik broj podataka koji se odnose na upotrebu maski u magijskim plesovima. Njegova je opća konstatacija da kod ratarskih naroda plesovi sa maskom »predstavljaju djelatnost demona plodnosti«[37]. Inače, takvi plesovi se praktikuju od istočne Afrike do Amazonije, Tibeta i Melanezije. Spomenimo ovom prilikom da se kod Pueblo Indijanaca u vrijeme određenih svečanosti muškarci maskiraju kao duhovi predaka ili da u kulturi Konga i Sudana cvjetaju tajna društva koja upotrebljavaju maske kao prikaz duhova predaka, odnosno božanstva plodnosti[38]. Radi se u cjelini o magijskim ili mističnim radnjama.

Velika je, naravno, vremenska razlika između neolitskih populacija Balkana i ovih doskorašnjih ili još uvijek postojećih primitivnih plemena sa njihovim magijskim obredima. Pa ipak, ti obredi nam mogu poslužiti kao dosta dobar oslonac za tumačenje glinenih figura iz neolitskog doba sa maskama. Majstor-umjetnik koji je vajao pomenute neolitske statuete je, po našem mišljenju, sasvim svjesno stavljao maske na njihova lica i time doprinosio prizivanju duhova predaka ili demona plodnosti u određenim magijskim radnjama. Sastavni dio takvih obreda je moralo biti i njihovo odbacivanje poslije izvršene funkcije. Uz sve ovo moramo upozoriti na dva problema:

a) Većina figura sa maskama na licima, zbog plastičnih naznaka grudi treba da označavaju ženske likove. Na taj način iskrsava dilema da li ove figure, ipak, ne prikazuju Veliku Majku ili im je zaista bila dodijeljena naprijed navedena uloga. Možda je ovdje od interesa podatak da je kod primitivnih plemena Konga i Sudana vladao (vlada!) nasljedni matrijarhat pa je i uloga žene u magijskim radnjama sasvim vjerovatna. Da li u tom smislu treba posmatrati i neolitske ženske figure sa maskama? Teško je naći neko drugačije objašnjenje.

b) Da ne bi upali u drugu krajnost ovakvim tumačenjem glinenih figura sa maskama na licu se uopće ne negiraju predstave Velike Majke u neolitskoj glinenoj plastici vinčanske grupe. U mnogim slučajevima takve predstave su više nego evidentne, a većina autora koji se bave ovim pitanjem težište stavlja baš na predstave ove vrste[39]. No, sve figure se ne mogu objasniti ovim putem; pogotovo ne one sa izrazitom predstavom maske na licu.

Ne bi se u ovom okviru smjeli zaboraviti ni mnogobrojni prosopomorfni poklopci, jer se i oni uzimaju kao jedna od izrazitijih karakteristika vinčanske kulturne grupe. Dosta su uniformni, na većini se ističu plastičan nos i oči te rožasti dodaci na vrhu poklopca[40]. Milutin Garašanin je, doduše, podijelio prosopomorfne poklopce na pet tipova (A—E), ali se ne radi o nekim osjetnijim razlikama među njima[41]. Šta oni u stvari znače? Niko nije decidirano odgovorio na to pitanje. Liče li oni na neku vrstu maske koja se stavlja na određen tip keramičkih vaza? Za ovakav ili sličan pristup ovom problemu govore možda i neke statuete sa rožastim dodacima na tjemenu glave, a one uglavnom pripadaju figurama sa maskom na licu. Radi se, naravno, samo o mogućem razmišljanju, jer je sasvim vjerovatno da i prosopomorfni poklopci ulaze u krug objekata koji su služili određenim duhovnim preokupacijama tadanje raširene populacije vinčanske grupe, a ona je, zaista, imala i vrlo razvijen kulturno-religiozni život (T. II, 2).

Kosovska varijanta vinčanske kulture je vrlo bogata figuralnom plastikom, a ona se manifestuje i nekim posebnim svojstvima. Za naše razmatranje u prvi plan ulaze nalazi plastike sa lokaliteta Valač, Predionica u Prištini i Bariljevo[42]. Prema nalazima u Valaču, među plas-

---

[35] M. Garašanin, *Centralnobalkanska zona, l. c.*, 195.

[36] Vidi: D. Srejović, *Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, l. c.*, 215 i d.

[37] Kaj Birket Smith, *Putovi kulture*, Zagreb 1960, 237.

[38] *Ibid.*, 268, 437.

[39] Tipično je u tom pogledu shvatanje S. Dimitrijevića: ... statuete same za sebe govore samo to da je u upotrebi bilo u glinenom materijalu »otjelovljeno« božanstvo koje se najopćenitije tretira kao »magna mater«, »pramajka« ili »božanstvo plodnosti« ... (PJZ II, 350/351).

[40] M. Vasić, *Preistoriska Vinča II*, Beograd 1936, sl. 122—125, 130—140 i dr.; M. Garašanin, PJZ II, T. XXXIV, 1—5; J. Korošec, *Glinena plastika*, III-1967, T. XLII—XLIV.

[41] M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe, o c.*, 28, 54.

[42] N. Tasić, *Praistorisko naselje kod Valača*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, Priština 1957, 3—36 (dalje: Valač I); *idem, Završna istraživanja na praistorijskom naselju kod Valača, ibid.* IV—V. Priština 1959/60, 11—82 (dalje: Valač II); J. Glišić, *Stratigrafija vinčanskog naselja kod Predionice u Prištini, ibid.*, VII—VIII, Priština 1963, 40 i d.; N. Slavković—Đu-

T. II. — Starčevo culture: 1 = Donja Branjevina (S. Karmanski 1989, T. V); Vinča culture: 2—5 = Vinča (2 i 5 — J. Korošec 1959, T. VI, T. XIII, 2; 3 — J. Korošec 1962, T. XXXVII, 1; 4 — Neolit centralnog Balkana, fig. 145); 6—7 = Benska bara (V. Trbuhović — M. Vasiljević 1973, T. IX, 3,4); 8—9 = Valač (N. Tasić 1959/60, T. XXII, 2, XXIV, 3).

tičnim izrađevinama vinčanskog tipa sreću se i ženske i muške figure. Ove posljednje su ponekad predstavljane sa hipertrofiranim falosom (T. II, 1), pa Nikola Tasić s pravom smatra da bi u Valaču uz žensko (Velika Majka, Majka Zemlja) bilo štovano i neko muško božanstvo, a to bi bilo uslovljeno raspadom matrijarhata i dolaskom novih grupa, u kojima je važnu ulogu igrao čovjek-ratnik[43]. Ovo posljednje je možda uticalo i na izradu monumentalne glinene plastike, što je također jedna od odlika kosovske varijante vinčanske kulture[44]. No, u ovom slučaju nas, zapravo, interesuju dva druga fenomena u ovoj varijanti.

Prvo. I u ovoj, kosovskoj varijanti su prisutne antropomorfne glinene figure sa maskom na licu (T. I, 8), kao što je slučaj i u ostalim varijantama ove kulture[45]. S obzirom na veće učešće muških likova u tamošnjoj plastici, normalno je da su figure s maskom na licu predstavljene u manjem broju. U tom sektoru duhovne kulture, odnosno magije (ili religije!), pripadnici ove varijante su nešto odstupili od situacije u Srbiji. Možda su djelovali isti razlozi kao i u slučaju veće pojave muških figura. Mora se, ipak, reći da ovakve statuete potvrđuju da kosovska varijanta pripada široko rasprostranjenoj vinčanskoj kulturi.

Drugo. Kosovskoj varijanti izvjesnu originalnost daju kombinovane *zoomorfne figure,* sa životinjskim trupom i ljudskom glavom. Samo u Valaču tokom istraživanja 1955—1957. godine je pronađeno oko 100 takvih terakota, a svega tri primjerka su bila sačuvana u cjelini. Zanimljivo je da je na jednoj od njih glava sa maskom (T. I, 9) kao i kod pomenutih antropomorfnih figura[46]. Nikola Tasić, čini se s pravom, naglašava da su takve zoomorfne figure kultni objekti, neka vrsta prakentaura[47]. Treba imati u vidu da su i u antičkoj mitologiji i ikonografiji kentauri predstavljeni: pola konj-pola čovjek. I onda se nameće jedna misao. Nisu li neolićani sa Kosova tako doživljavali nove došljake na konjima (kao što su domaći Meksikanci u prvo vrijeme doživljavali španske konjanike!) ili barem priče o dolasku takvih antropozoomorfnih bića? I to, onda, pretočili u terakote. Da li se može pomišljati da su ovo bili prauzori helenskim kentaurima? Dakle »prakentauri« Nikole Tasića! Sasvim je moguće.

Vrlo upečatljive plastične predodžbe Velike Majke, Velike Boginje, Majke Roditeljice, Magnae Matris zahvaljujemo nalazima glinenih figura u kulturnoj grupi *Madžare-Govrljevo-Zelenikovo* u Skopskoj kotlini. U jednoj od građevina iz Madžara Voislav Sanev je otkrio pravo svetilište sa likom boginje na prijestolju izrađene od pečene zemlje[48]. Uspravnog stava, podbočena rukama, izgleda kao da se diže sa prijestolja (ako se radi o prijestolju?). Sasvim istu kompoziciju je Miloš Bilbija pronašao tokom istraživanja u Govrljevu[49]. Ovo su, bez sumnje, sasvim originalna umjetnička ostvarenja i ona daju određeni pečat navedenoj kulturnoj gruppi (T. II, 4). Moramo, međutim, upozoriti na jednu moguću analogiju. Među pokretnim nalazima iz neolitskih lokaliteta *veluško-porodinske* grupe u Pelagoniji su već dugo poznati glineni modeli kuća sa glavom i vratom ljudske figure na krovnom vrhu[50]. Na ovu analogiju je već upozorio Voislav Sanev, ali joj pripisuje samo zajedničku ideju za određen kult[51]. Čini mi se da se ovdje može računati i na slično likovno ostvarenje te zajedničke ideje (T. II, 3, 5). Prijestolje na kojem sjede boginje iz Madžara i Govrljeva neobično podsjeća na modele kuća sa ljudskim likom na krovu iz nalazišta u Pelagoniji. Ako tako shvatimo prijestolje boginja iz Skopske kotline, onda bi se radilo samo o likovnoj varijanti iste duhovne preokupacije. I, onda, bi takvo prijestolje pretstavljalo model zgrade iz kojeg se boginja pomalja (vlastiti hram!?). Takvo nam rješenje izgleda sasvim prihvatljivo. Uzgred napominjemo da lica na ljudskim glavama sa modela kuća iz Pelagonije izgledaju kao prave maske[52], što ih u likovnom i idejnom pogledu približava terakotama sa maskama iz vinčanske kulture.

Uz ovo još jedna napomena. Kad smo ovako okarakterisali likovno oblikovanje Velike Majke iz srednjeg neolitskog doba na tlu Makedonije, neodoljivo se nameće misao da kult helenske — izuzetno poštovane — Ge Meter ili Demetre vuče korijen i iz starije balkanske

---

rić, *Tri nove statuete u zbirci Muzeja Kosova i Metohije, ibid.*, VII—VIII, Priština 1963, 303—307; R. Galović, *Predionica, neolitsko naselje kod Prištine,* Priština 1959.

[43] N. Tasić, *Valač II,* 28—29, T. X, 3—4, XI, 2, XII, 6 i dr.

[44] *Ibid.*, T. XI, 1, XII, 5.

[45] *Ibid.*, T. XVI, 1, 4—5, XVII, 1, 3, XVIII, 2, XIX, 1, XXII, 2.

[46] *Ibid.*, 34, T. XXII—XXV; primjerci sa sl. 4 i T. XXIV, 3 su nađene sa sačuvanom glavom; primjerak na T. XXIV, 3 sa maskom na licu.

[47] N. Tasić, *Valač I,* 33.

[48] V. Sanev. *Neolitsko svetilište od tumba vo Madžari, Skopsko,* Macedoniae acta archaeologica 9, 1983/84, Skopje 1988, 15—18, sl. 7.

[49] Nije publikovana, a kolega M. Bilbija me je ljubazno upoznao sa ovim nalazom.

[50] Napr.: M. Grbić, P. Mačkić, Š. Nađ, D. Simoska, B. Stalio, *Porodin,* Bitolj 1960, T. VII—VIII; D. Simoska, V. Sanev, *Neolitska naselba Veluška Tumba kaj Bitola,* Macedoniae acta archaeologica 1, Prilep 1975, 64, T. XXIII i dr.

[51] V. Sanev, *l. c.*, 18.

[52] M. Grbić i dr., *o. c.*, T. VIII, 1—3.

tradicije. Koliko je snažna ta tradicija u odnosu na uticaje iz istočnog Mediterana, ostaje da se temeljito razmotri. Izgleda mi da se ovi stari balkanski korjeni ne smiju nikako prenebregavati.

I, konačno, nekoliko napomena o realistički oblikovanim ljudskim glavama iz *Butmira* u Bosni (T. II, 6—7). Riječ je o likovima koji, među ostalim, jasno odražavaju armenoidni i negroidni antropološki, odnosno rasni tip[53]. Mnogi autori su već istakli da je ova butmirska plastika jedinstvena pojava u neolitu Balkanskog poluostrva, ali dosada nije predloženo neko logično objašnjenje za taj fenomen. Teško ga je zaista i objasniti. Jer, gotovo je nemoguće zamisliti da bi butmirska populacija bila sastavljena od tako različitih antropoloških i rasnih tipova, da bi oni mogli poslužiti umjetniku kao modeli za njegove likove u glini. Nije lako pomišljati ni na gostovanje umjetnika iz nekih dalekih krajeva kao i na putovanje butmirskih koroplasta u te krajeve. No, model je morao postojati, pošto butmirski koroplast nije mogao tek tako izmisliti postojeće rasne tipove. I zato se može samo konstatovati da neolitski svijet nije predstavljao zatvorene cjeline, zatvorene kulturne grupe i komplekse, nego da su određena dostignuća cirkulirala čak i između velikih neolitskih blokova. Butmir je ležao u zatvorenoj kotlini, u brdskom području, a ipak su veze bile i daleke i snažne. Pitanje je samo da li neposredne ili u obliku tradicije iz ranijih vremena.

Ostaje nam da na kraju ponudimo nadalje razmatranje moguća rješenja za neka svojstva neolitske glinene plastike u Jugoslaviji, a ona se sastoje u prijedlozima:

— da su u srednjem neolitskom dobu na ovom prostoru prevladavale dvije kultno-magijsko-»religiozne« koncepcije: jedna u zapadnoj (sa ritonima na četiri noge), a druga u centralnoj zoni (sa stubastim figurama, nastalim vjerovatno od anikoničnih uzora);

— da su terakote vinčanske grupe sa licem u obliku maske predstavljale, u suštini, likove sa maskom na glavi, duhove predaka ili demona plodnosti i da su vjerovatno bile prilagođene određenim kultnim, odnosno magijskim obredima;

— da se u neolitskom dobu na tlu Jugoslavije (osim zapadne zone) neprestano održavao kult Velike Majke, što se najbolje vidi u odgovarajućim figuralnim predstavama u glinenoj plastici;

— da je na području Makedonije kult Velike Majke posvjedočen odgovarajućim figurama na prijestolju-građevini (Skopska kotlina) ili likovima na vrhu modela kuća (Pelagonija);

— da je na Kosovu, promjenom društvene strukture krajem neolitskog doba, dolazio sve više do izražaja kult muškog pandana Velike Majke;

— da se antropozoomorfne glinene figure sa Kosova mogu označiti i kao daleki prauzor helenskim kentaurima, uzrokovan istim društvenim promjenama;

— i da realistički rasni tipovi u glinenoj plastici Butmira, u Bosni, razbijaju predodžbe o zatvorenosti neolitskih grupa i kompleksa i da se moraju tražiti pravi putevi cirkulacije informacija i ideja neolitskom svijetu (ne svodeći sve na neke velike migracije!).

SUR LES PROBLÈMES CONCERNANT LA PLASTIQUE NÉOLITHIQUE ANTHROPOMORPHE EN YOUGOSLAVIE

ALOJZ BENAC, Sarajevo

Cette communication est consacrée à l'archéologue yougoslave bien connu dans le monde scientifique, Milutin Garašanin, à l'occasion de son 70. anniversaire. Milutin Garašanin lui-même s'occupait à plusieurs reprises des problèmes concernant la plastique néolithique en argile en Yougoslavie, et dans cette contribution on prend en considération certains problèmes peu éclaircis et on propose certaines solutions.

Dans la vie spirituelle des habitants néolithiques dans la zone balkanique de l'ouest de la Yougoslavie le rôle le plus important ont eu les cultes astraux[3] et un culte particulier marqué par les rhytons à quatre jambes, faisant partie d'un culte plus large du système cultuel-religieux dans certaines régions des Balkans et de l'Italie.[4—6] A cause du caractère karstique de cette région, des conditions climatiques, des relations avec la mer et de l'économie d'éleveur le culte classique de la Grande Mère n'y a pas été pratiqué. Les rhytons à quatre jambes (peut-être la figure simplifiée du taureau?), avec les surfaces rouges ornées sont, pourtant, seulement un symbole différent du démon de fertilité de ce côté.

Dans la zone balkanique centrale, à laquelle appartiennent les territoires de la Serbie, du Kosovo et de la Macédoine, la plastique néolithique en argile est représentée abondamment. On y ajoute aussi une partie de la région pannonienne.

[53] F. Fiala — M. Hoernes, *o. c.*, Taf. II, 1—5.

Selon la typologie faite par Draga Arandelović-Garašanin et Milutin Garašanin, dans la plastique en argile *du groupe de Starčevo* sont dominantes les figures en forme de pilotis avec la présentation sommaire de figure humaine sur la partie supérieur de la statuette.[7—9, 11] Ce type est élargi en Serbie, en Voïvodine, en Macédoine, en Grèce et en Bulgarie et il marque un territoire spirituel plus large (P. I. 1). Il semble que ce type de plastique néolithique anthropomorphe soit devenu sur la tradition des idoles aniconiques, ce que désignerait une forme de transition de l'aniconisme vers l'anthropomorphisme. Ce prototype préposé aniconique pourrait éventuellement être posé parallèlement avec le soi-disant culte Pillars dans la culture postériere crétoise-mycénienne.[12—14]

Il est tout à fait certain que dans l'âge néolithique récent *le groupe de Vinča* possède la priorité quant à la richesse de la plastique anthropomorphe en argile dans les Balkans entiers. La typologie de la plastique de Vinča est rédigée dans plusieurs études, surtout sur la base des nombreuses trouvailles dans l'agglomération même de Vinča.[15—18] Les figures féminines sont représentées en bon nombre, et on les explique le plus souvent comme représentants de Grande Mère ou de Magna Mater. Nombreux auteurs ont, pourtant, remarqué que la face d'un grand nombre de statuettes appartenant au groupe de Vinča a la forme du *masque*,[20—25] ce qui est aussi remarqué sur certaines figures découvertes dans les régions avoisinantes (P. I, 2—7).[29—34] Quoique Josip Korošec tienne que cette manière soit probablement un caractère technique longuement pratiqué[27], l'auteur de cette contribution exprime sa persuasion qu'il y s'agit d'un vrai désir de l'artiste de présenter les figures avec la masque sur le visage. L'artisan artiste qui a sculpté ces statuettes a, selon l'opinion de l'auteur, tout à fait consciemment mis les masques sur leurs visages et de cette manière il a contribué à l'évocation des esprits des ancêtres ou du démon de fertilité dans certains rites magiques. L'élément intégrant de ces rites a du être aussi le rejet de ces statuettes après cette cérémonie rituelle. Ayant en vue tout cela, l'auteur signale le fait que la plupart de ces figures en argile avec la masque appartient aux figures féminines (au moins selon l'indiquation des seins). Si cela signifie, alors, le rôle correspondant de la femme dans les cérémonies cultuelles-magiques dans les communautés néolithiques? Il est difficile de trouver une autre explication. Par rapport à une telle solution l'auteur mentionne que presque tous les couvercles prosopomorphes ont été formés uniformément, seulement avec le nez et les yeux. Probablement qu'il faut chercher leur vraie signification dans l'interprétation des statuettes avec la masque sur le visage (P. II, 2).

Quant à *la variante de Kosovo* de la culture de Vinča, il est caractéristique que les figures avec les caractéristiques expressives du sexe masculin apparaissent en grand nombre (P. II, 1) à côté des figures féminines (nombreuses avec la masque sur le visage! — P. I, 8). Nikola Tasić tient avec raison que ce phénomène désigne la désintégration du matriarcat et l'arrivée de nouveaux groupes chez lesquels le rôle important a eu l'homme-guerrier.[43] Une certaine pariculārité de la variante de Kosovo représentent les figures soi-disantes zoomorphes, ou mieux dire figures anthropozoomorphes,[46] ayant évidemment une liaison d'idées avec les centaures dans la mythologie et iconographie antique (P. I, 9). Il est tout à fait possible qu'on a de cette manière vu et représenté les cavaliers des groupes nouveaux-venus, ce qui est un phénomène inconnu jusqu'a ce moment dans le monde néolithique de ce temps-là.

Et encore deux phénomènes.

Primo. Les présentations très impressionnantes de la Grande Mère, Magnae Matris dans la plastique en argile offrent les figures féminines sur le trône appartenant au groupe *Madžari—Govrljevo—Zelenikovo* (P. II, 4) dans la vallée de Skopje.[48] L'auteur tient qu'au même cercle cultuel appartiennent aussi les figures sur le toit des modèles des maisons appartenant au groupe *Velušina—Porodin* en Pélagonie (P. II, 3, 5). Dans ce cas on pourrait dire que les trônes appartenant au groupe précédent seraient une imitation des modèles des maisons certaine et très simplifiée.

Secondo, la plus grande énigme dans la plastique néolithique en Yougoslavie représentent quelques figures en argile (principalement les têtes) provenant de *Butmir* près de Sarajevo (P. II, 6—7), avec les caractéristiques réalistes accentuées du type de race arménoide et négroide.[53] D'où l'artiste trouve-t-il ces modèles dans ces regions? On peut dire pour l'instant seulement celà que les créations artistiques témoignent des rapports lointains; elles attestent le fait que les groupes néolithiques n'ont point été les unités fermées, mais qu'il a existé une circulation plus large des idées et des informations parmis les grandes collectivités néolithiques (n'identifiant pas celà avec les grands mouvements migratoires).

СВЕТОЗАР СТАНКОВИЋ, Београд

Представа бика у старијем неолиту

На скоро свим до сада истраживаним локалитетима из периода старијег неолита, односно из раних фаза старчевачке културе, у већој или мањој мери проналажене су разноврсне пластично моделоване представе људи, животиња, њихове симболичке симбиотичке представе или предмета са посебном наменом као што су амулети. У стручној литератури посебна пажња била је посвећена анализи антропоморфне пластике, док су представе животиња, а посебно амулети заузимали знатно мање простора. Може се рећи неоправдано, јер су они у оквиру покретних налаза, далеко присутнији. Амулети и зооморфне фигурине приказане на таблама I и II пронађени су приликом ископавања старијенеолитског насеља на локалитету Кнепиште, код села Михајловац на Ђердапу II[1]. Осамнаест приказаних амулета потичу из различитих културних хоризоната и могу слободно због своје разноврсности представљати полазни основ за упоређивање са осталим аналогним облицима пронађеним на другим истовременим локалитетима. Мора се напоменути и то да ће се амулети и зооморфне фигурине обрадити као материјални докази у тумачењу духовног живота људи из периода неолита.

Териоморфне фигурине могу представљати различите животиње. Најбројније су представе бика, затим јелена, козе, овце или неке хибридне, фантастичне животиње. Врло мали број је у потпуности реалистичке израде, углавном се ради о врло шематизованим представама са најкарактеристичнијим одликама узора.

Реалистички облици се лако препознају, међутим, врло се ретко налазе. Таква је на пример глава бика из Кнепишта (Т. II, 19а-с), затим глава јелена са локалитета Бања[2] и Доње Брањевине[3], фрагментована глава бика са Лепенског Вира[4] итд. Све ове фигурине су релативно великих димензија.

Друга група представа животиња је далеко бројнија. Ради се о фигурама мањих димензија и често непрепознатљивих узора. У већини случајева моделоване су врло сумарно, само са основним анатомским детаљима, а и уколико се могу идентификовати, то се чини на основу карактеристичних одлика. Најзаступљенији су облици малих шематски моделованих бикова. Тело је сумарно приказано са кратким стубастим ногама. Реп је мало уздигнут у корену изнад тела у карактеристичном положају узнемирене животиње. Међутим, глава често није представљена, тако да непосредно из тела избијају унапред повијени рогови (Т. II, 20—22). На локалитету Магарећи Млин откривена је антропоморфна фигурина без моделоване главе, али зато са представљеним роговима[5]. Овакви и слични облици су познати са великог броја локалитета, па чак се и у непромењеној форми налазе и у познијим фазама неолита[6]. Проналажени су на локалитетима са подручја Ђердапа[7], Гривцу[8], Бањи[9], Пољни[10], Доба-

[1] Збирка амулета и зооморфних фигурина се први пут у целости публикује Stanković S., *Localite Knjepište — une station du groupe de Starčevo*, Ђердапске свеске III, Београд 1986, 447—452.

[2] Bogdanović M., *Banja-Aranđelovac*, The Neolithic of Serbia, Beograd 1988, 070—071, 070 доле.

[3] Karmanski S., *Donja Branjevina*, The Neolithic of Serbia, Beograd 1988, 075—076, 075.

[4] Срејовић Д., *Лепенски Вир*, Београд 1969, сл. 43а, 8—9.

[5] Локалитет се налази код Апатина, а ископаван је 1986. године. Захваљујем се колеги Владимиру Лековићу на добијеном податку.

[6] Боровић-Димић Ј. — Станковић С., *Ископавања праисторијског насеља на локалитету Лађариште у Врњцима*, Гласник САД 4, Београд 1987, 46—47, 46.

[7] Vasić R., *Compte-rendu des fouilles du site prehistorique a Velesnica*, Ђердапске свеске III, Бео-

новцима[11], Кучајни[12], локалитетима у Румунији[13], Русији[14], Курдистану[15], Анадолу[16] итд.

Често истраживачи ове фигурице бикова називају различитим именима; најчешће се употребљавају шири појмови као „нека четвороножна животиња" или чешће „говече", док се врло ретко називају волом или биком.

Развој компаративних истраживања и увођење позитивних дијалектичких метода у научни рад, отворили су шире видике у настојањима да се дође до нових и адекватнијих резултата. Многа данашња, назовимо их приближавања решавању одређених питања духовног живота неолитског човека, остају отворена усред примене штурих истраживачких метода, односно метода логичке спекулације[17]. Данас је свакако јасно да је за проучавање најсуптилнијег дела људског живота, односно његовог веровања, обредних радњи и понашања, немогуће користити само једностране физичку упоредну методу.

Највеће потешкоће у обради ове врсте материјала представља недостатак контекста њихових налаза. Међутим, зооморфна пластика, а посебно амулети такође нису били предмет посебног проучавања, па стога у стручној литератури имамо врло мало података о њима.

Први озбиљнији приступ у анализи старијенеолитских амулета налазимо код Б. Јовановића[18]. За амулете, односно облике са ваљкастим телом и два рожаста продужетка симетрично постављена при врху форме, каже се, да у први мах јако подсећају на стилизовану антропоморфну представу, мада се не искључује могућност да су то и минијатурни букраниони[19]. У сваком случају прави узор се на први поглед не разазнаје услед крајње шематизоване представе. Наиме, овом формом се изражава апстрактна представа у различитим својим варијантама, чији се првобитни облици налазе у унутрашњем осећању одређеног симбола. Амулети су проналажени скоро на свим старијенеолитским локалитетима, а посебно на оним који се датују у фазе „протостарчева" или етапе „монохрома". Сличне облике и симболе препознајемо и на локалитетима у Анадолији[20].

Они се обично израђују од земље, ређе од камена, а изузетно ретко од кости. Врло ретко се налазе фрагментовани, осим оштећења на крхким рожастим продужецима, за разлику од антропоморфне и зооморфне пластике. Врло су фине израде и готово по правилу без видљивих трагова употребе. По томе се може закључити да нису везивани, дакле нису ношени као привесци. Облик амулета не дозвољава његово слободно постављање у простору па се искључује могућност његовог суделовања у некој самосталној обредној композицији. О употреби ових облика као украса у или на телу, мислим да не би требало говорити[21].

Приказани амулети на табли I због своје разноврсности могу се изделити на неколико основних група. Према материјалу од којих су израђени деле се на камене (Т. I, 17—18) и керамичке (Т. I, 1—16), док их по облику сврставамо у седам група. Тако би првој групи припадали амулети језичасте форме (Т. I, 1,4 и 7), другој амулети са вретенастим телом (Т. I, 2—3, 5—6), трећој групи амулети такође вретенастог тела, међутим, лучно повијених (Т. I, 8—9), четвртој групи припадају

град 1986 264—285, 281, Фиг. 23—8.; Stanković S., *Embouchure du ruisseau Kamenički Potok — site du groupe de Starčevo*, Ђердапске свеске III, Београд 1986, 467—471, 470, Fig. 3—9; исти, *Localite Knjepište — une station du groupe de Starčevo*, Ђердапске свеске III, Београд 1986, 447—452, 451, Fig. 4—5 и 7; Срејовић Д., *Лепенски Вир*, Београд 1969, сл. 43а, 6 и 8—9.

[8] Теренски инвентари 76—77, 131 и 137, ископавања 1969.

[9] Bogdanović M., *Banja-Aranđelovac, The Neolithic of Serbia*, Beograd 1988, 070—071, 070, доле десно.

[10] Налаз потиче са ископавања 1990. г.

[11] Todorović J., *Dobanovci, ciglana, Zemun — naselje starčevačke kulture*, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 9—11, Т. II, сасвим горе средина.; Тасић Н., *Неолитска пластика*, Београд 1973, 89, Т. XLVIII, 185—187.

[12] Stanojević Z., *Kučajna, The Neolithic of Serbia*, Beograd 1988, 077—078, 077.

[13] Lazarovici Gh., *Neoliticul Banatului, Cluj-Napoca* 1979, Pl. II—10, Gura Baciului.

[14] Массон М. В. и други, *Энеолит СССР*, Москва 1982, Таблица XIII., 18—19. Таблица XVIII., 22 и 33, Таблица LXIV., 5 и 16, Таблица LXV., 24, Таблица LXVII., 2 и 7, Таблица LXXIV., 15, Таблица LXXXVII., 2—3, 10—11, трипољска култура.

[15] Braidwood J. R. — Howe B., *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*, Chicago 19, Plate 16,4.

[16] Mellaart J., *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut 1966, Fig. 5 средина. На унутрашњој страни обода дубљих тањира и здела у форми непрекинутог орнамента приказане су главе бикова или само рогови са ушима који јако подсећају на наше ранонеолитске амулете са табле I, 14—18.

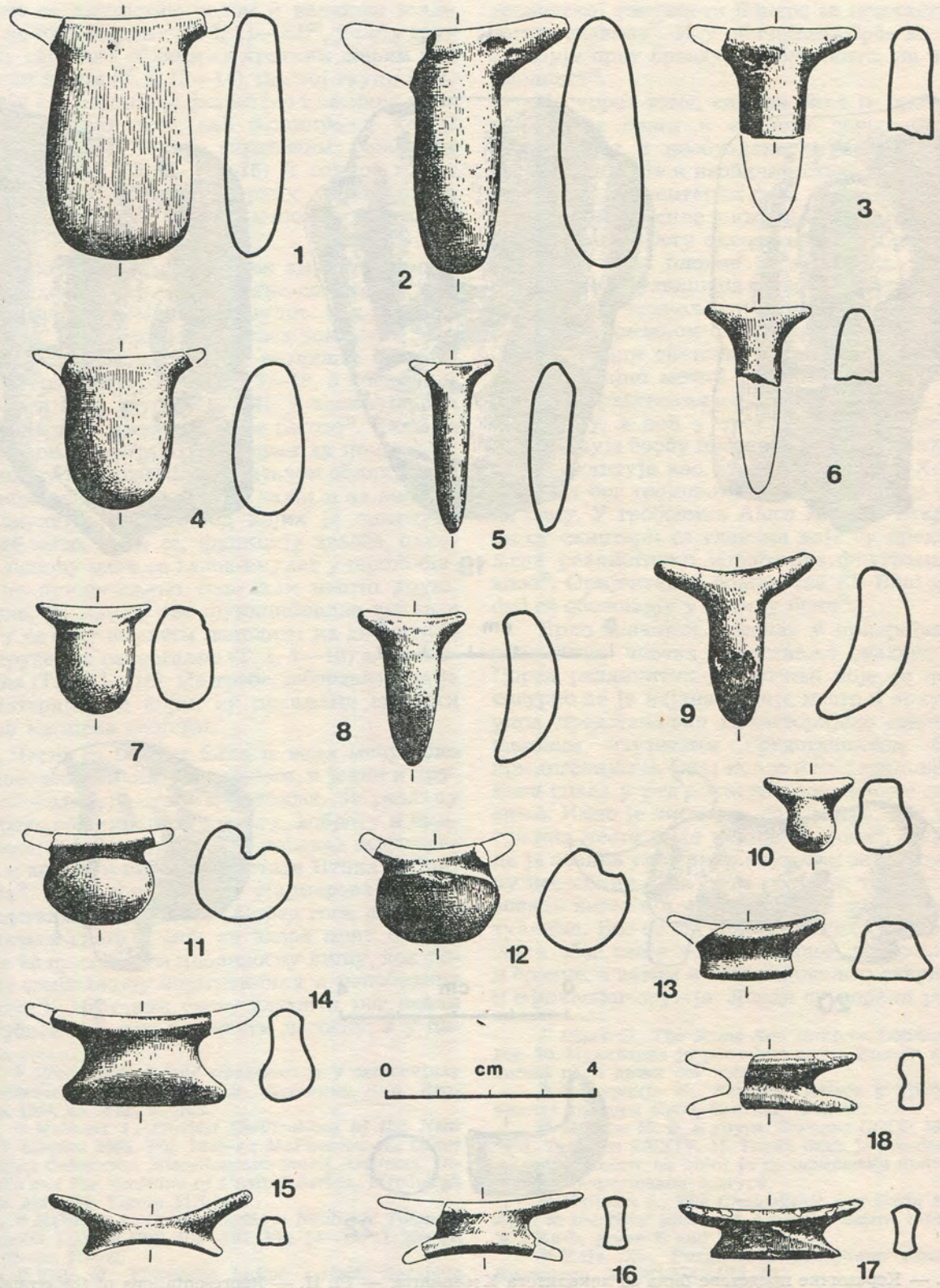
[17] Кармански С., *Лабрете са локалитета Доња Брањевина у светлу нових археолошких и етнолошких података*, Гласник САД 4, Београд 1987, 101—106.

[18] Јовановић Б., *Значење неких културних елемената старчевачке групе*, Старинар XVIII, Београд 1967, 11—19.

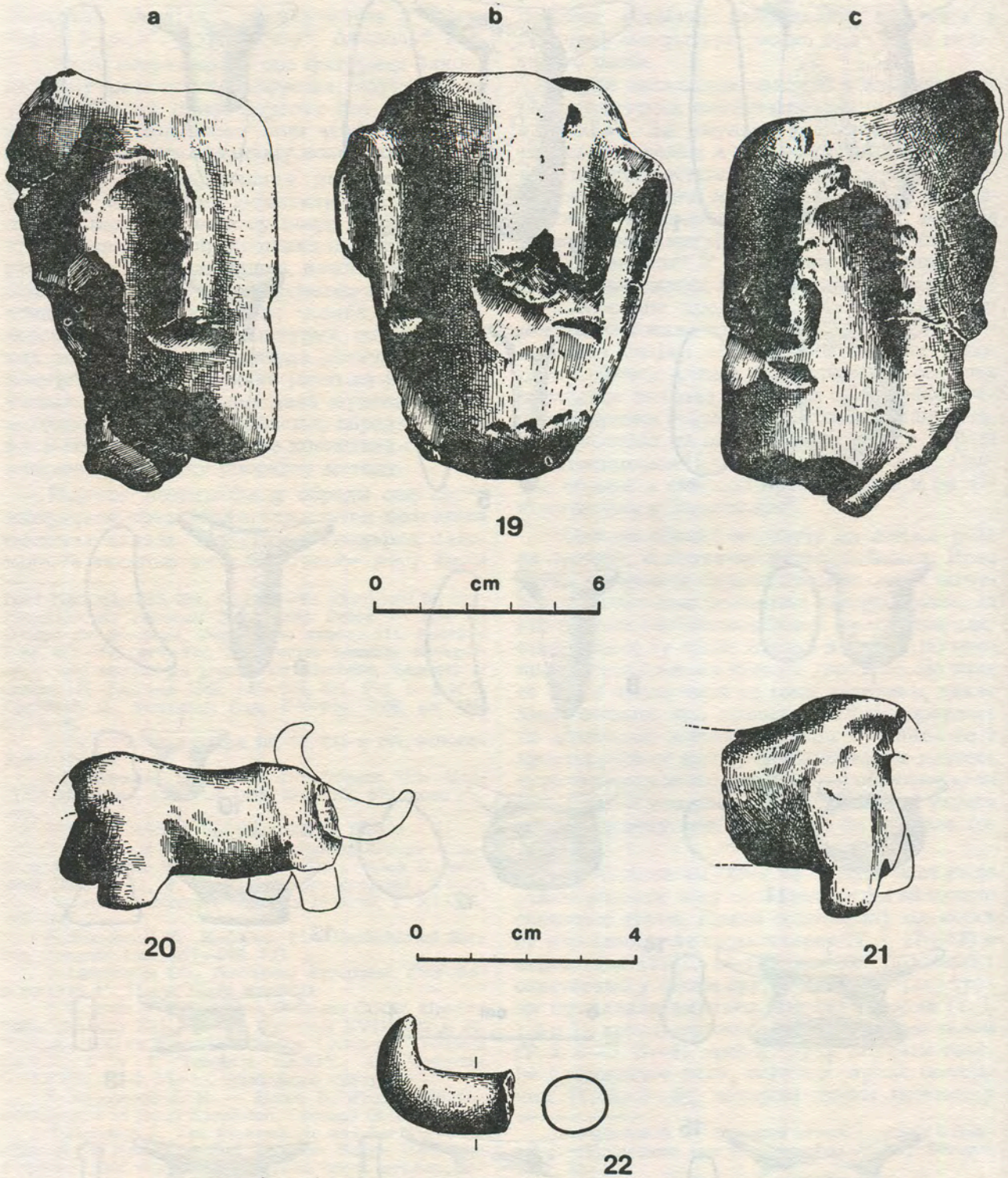
[19] Исто, 16.

[20] Mellaart J., *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut 1966, Fig. 5.

[21] Кармански С., *Лабрете са локалитета Доња Брањевина у светлу нових археолошких и етнолошких података*, Гласник САД 4, Београд 1987, 101—106.

Т. I. — Зооморфни амулети са локалитета Кнъепиште. — Pl. I. — Zoomorphic amulets from the Knjepište site.

Т. II. — Керамичке представе бика са локалитета Књепиште. — Pl. II. — Representations of the ceramic bull from the Knjepište site.

форме са лопастим телом и великим жљебом на горњем делу (Т. I, 11—12)[22], у пету групу су сврстани облици са кратким доњим масивним делом (Т. I, 13—14), шестој групи припадају већ развијене форме без класично приказаног доњег дела, већ формираног као и горњи део са нешто скраћеним рожастим продужецима (Т. I, 15—18) и седмој групи припада амулет минијатурних димензија са малим лопастим телом, сличном украсима за уши (Т. I, 18)[23]

Очигледно је да сви ови амулети припадају једном типу и вероватно сви имају једнаку примену. Једино амулет под редним бројем 7 има непосредно испод рожастих продужетака видљиве трагове везивања. Амулети под редним бројевима 15—18, а донекле и амулети пете групе (13—14), у великој мери подсећају на консекративне рогове[24]. Чини се да је доњи део тако формиран да приања на одређену подлогу и тако читавом облику даје териоморфан карактер. То важи и за лопасте амулете (11—12) код којих је поменути жљеб имао, чини се, функцију зглоба, односно помоћу њега се глава-амулет учвршћивала на припремљено тело или нешто друго. Дакле, на основу ове функционалне анализе могу се опет амулети поделити на две основне групе: на самосталне (Т. I, 1—10) и композитне (Т. I, 11—18). Не треба заборавити да је и материјал од којих су прављени амулети имао магијска својства.

Често се налази бика и вола међусобно недовољно разликују, међутим, и једни и други симболизују снагу и изобиље. За разлику од бика во симболизује снагу, доброту и смиреност. Мемфиски Апис се понекад представља и као во и био је хипостаза Птаха и Озириса[25]. Уосталом, и сама Нармерова палета представља главу бика[26]. Поред тога, лик вола означава снагу и моћ да заоре прву бразду која ће прихватити плодоносну кишу, док рогови симболизују заштитничку и непобедиву снагу. У античком свету сломити рог значи изгубити моћ или доживети несрећу, а у палеолитској уметности Венера се приказује са рогом изобиља[27]. И у обичајима Срба во симболизује прву бразду, хлебно жито, па чак и плодност[28].

Насупрот томе, симбол бика је пре свега неодољива снага и силовит занос. Такође симболизује и необузданог мужјака. Често му се приписује и необична стваралачка снага. Бик је елементарна сила крви. То необуздано бешњење силе у старој Грчкој посвећује се Посејдону, богу океана и бура, а такође и Дионису, богу плодне мужевности. Хезиод каже да је то узвишена животиња неукротиве жестине. У трипољској култури бик се приказује са урезаном фигуром жене на глави[29]. Скоро у свим светским религијама бик заузима значајно место. У једном делу Тибета смрт се представља са главом бика на људском телу, а већ у суседним областима бик симболизује борбу против смрти. У Вијетнаму бик се поштује као човек, док се код Хетита врховни бог громовник приказује како стоји на бику. У гробовима *Alaca Hüyük* откривени су скиптари са главама које су представљене реалистички израђеним фигурама бикова[30]. Оријентална божанства El, Baal и Hadad се обожавају у облику бика[31].

Врло значајни моменат у привређивању неолитског човека представља свакако лов. Поред различитих животиња које је ловио, сигурно да је најзначајније место и врхунски улов представљало праисторијско говече са његовим изузетним представником босом примигениусом. Овај колос и за данашње појмове спада у ред изузетно вредноване животиње. Имао је висину и до 2 метра, док му је тежина често била неколико тона[32]. Наравно да је овакав улов имао изузетан значај за једну насеобину и да су се поводом тога организовала весеља и свечаности са пратећим ритуалима. Бос се сигурно није лако ловио, пре свега због своје жестоке снаге, агресивности и брзине, а затим и због недовољно савршеног и ефикасног оружја. Ловци су морали разви-

---

[22] Истоветне облике налазимо и у материјалу Лепенског Вира. Срејовић Д., *Лепенски Вир*, Београд 1969, сл. 43а., 5., 163.

[23] Mellaart J., *Earliest Civilizations of the Near East, London* 1965, Fig. 102б-д.; McPherron A., *Other Artifact Categories, Miscellaneous Small Artifacts, Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988, 325—336, Figure 11,3-b.

[24] Mellaart J., *Catal Hüyük, a Neolithic Town in Anatolia*, London 1967, 102—103; Fig. 14—15, 17, 20—21, 23, 32—36, 41—42.

[25] Višić M., *Egipatska knjiga mrtvih*, Sarajevo 1989, 28, 35, 137.

[26] Emery B. W., *Archaic Egypt*, Aylesburg 1972, Fig. 4, 38—67.

[27] Clark G., *The Stone Age Hunters*, London 1971, Fig. 70. Приказана је рељефна сцена Венере како у десној руци држи рог изобиља.

[28] Ђупурдија Б., *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, Београд 1982, 57.

[29] Массон М. В. и други, *Енеолит СССР*, Москва 1982, Таблица LXXIV, 15. Глава бика је израђена од пљоснате кости, на којој је пунктирањем приказана женска стилизована фигура.

[30] Mellaart J., *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut 1966, Plate XXa-b, grave E and H.

[31] Каја Ж., *Ритуали и сексуално сакаћење*, Крушевац, MCMLXXXVII, 86.

[32] Redman L. Ch., *The Rise of Civilization*, San Francisko 1978, 139; Graeme B., *Prehistorie farming in Europa*, Cambridge 1985, 32, Fig 1.

јати читаву стратегију да би животињу сатерали на најпогодније место, у какав јарак или густу шуму, где би њихово оружје било убојитије и делотворније. Те припреме су подразумевале и разне магијске обреде, игре и жртвовања, које препознајемо још на цртежима и гравурама палеолитских ловаца. Такође и краве имају значајно место у ловној привреди, међутим, бик је био највеће достигнуће неолитског ловца и ствар престижа. Од бика се користило све: месо, кожа, кости, рогови. Овакав улов је ослобађао бригa заједнице за храном за дужи временски период, а ловци су били слављени и посебно поштовани. Сигурно је онда да је бос примигениус имао посебно место у свеукупном животу неолитског човека и да се веровало да је то дар добрих сила чији је он посредник. Временом поштовање и захвалност ловцима и улову се толико издигла, да бос постаје велика нада и жеља не само ловаца, него и читавог села. О томе нам сведоче и рецентни ритуали код примитивних племена, где се кроз обредне игре приказује читав лов и где се магијом покушава оспособити одабраног ловца за успешан лов.

Већ у периоду доместикације, када се поред исхране говече користи и за рад, пре свега за транспорт робе и вучу, оно добија још вредније место у животу неолитског човека, односно потребу за још већим поштовањем ове животиње. Велики помак у пољопривреди реализовао се управо великом али контролисаном снагом говечета. Било је довољно израдити јако рало да би се релативно лако узорало поље[33].

Ова изузетна композитност човека и говечета даје нов, квалитетнији и прогресивнији смер економији и покреће великом брзином технолошки просперитет неолитског човека. Људски ум, усмеравајући велику снагу говеда у користан рад с једне стране, а са друге осећај да има велику резерву хране у својим стадима, ослобађа се и развија дух и мисао. На овај начин симбиоза човека и животиње убрзава развитак људске заједнице и технолошких достигнућа.

Своје људско биће човек је исказао не само кроз уметничке доживљаје, већ је одређивањем оквира свог живљења, како физичког тако и духовног, поставио низ правила поштујући при том пре свега природу и њене законитости. Међутим, тешко је могао себи да протумачи основ свог постојања. Овај облик унутрашње, често конфузне комуникације је узроковао неисцрпну жељу за сазнавањем својих извора. Решавао је и налазио задовољство у спознаји логичног повезивања реалног са увек присутним митовима и причама. Чак је и уметност била не само производ нараслих емоција и естетских потреба, већ је у исти мах уско повезана са магијом и ритуалима, односно за систем размишљања. И опет је ту присутна константна жеља људи да открију тајну и крајњи теолошки смисао система живота. На овај начин човек одабире разне атрибуте у природи са којима или кроз које у одређеним тренуцима комуницира са њему непознатим делом личног живота и природе.

Код ловачких племена, а и код заједница где је лов само део укупне привреде, везивање за одређене животиње од којих на неки начин зависи његов опстанак, концентрује се у примитивну космологију судбинске повезаности човека и животиње[34]. Повременим брисањем ових граница стварају се мешовита хибридна обличја, односно фантастична створења. У епохама анимизма оваква бића се третирају као човекови преци са изузетним особинама, превасходно профилактичног односа према створитељу.

Временом човек одређене особине одабране животиње, правилно селектирајући главне њене карактеристике, кондензује на основу јасних принципа у шематизоване симболе[35]. Сигурно је да су и амулети са Књепишта представљени као крајње поједностављени облици бика. У животу одређених заједница, без обзира на степен културе и технологије, људи постају изузетно зависни од једног чудесног јединства које се огледа у неспособности издвајања сакралног од профаног. И много касније, антропоморфна божанства, када тотемизам подсећа само на романтичну категорију, задржавају одређене животињске атрибуте. Богиња Хатор и Изида се приказују са роговима краве на глави, Тот са ибисовом, Хор са соколовом итд[36].

Карактеристике животиња се, како је већ речено, сабиру у њеној шематизованој, крајње поједностављеној представи. Често се као симбол духа представља само глава или као

---

[33] Fedele F., *L'uomo, le Alpi, la Valcamonica — 20.000 anni al Castello di Breno,* La Cittadina Boario Terme, 1988, fig. 168.

[34] Dumitrescu V., *Fragment de vaze zoomorphe a statuette humaine sur la tete, decouvert a Căscioarele,* Godišnjak, knjiga XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1976, 97—104, 99—100, Fig. 1—3, датује се у позни неолит, односно у енеолит.

[35] Flinders P., *Amulets,* London 1975, 1—8.

[36] Višić M., *Egipatska knjiga mrtvih,* Sarajevo 1989, 28.

израз и материје и тела. Тако се глава бика или вола често представља као обрнуто слово „А", а такође и као „Y" или „Т". На сваком од ових симбола се јасно издвајају рогови. Међутим, овај облик може представљати и читаву животињу, као што је то представљено гравурама на локалитетима крај Warburga или са Kamennaje Mogilie[37]. Овде се по први пут појављују бикови или волови приказани крајње шематизовано. И на примерцима где су говеда приказана како вуку кола и на примерцима где су они приказани самостално, она се приказују на исти начин у облику слова „Y". Овај приказ је скоро идентичан са нашим амулетима друге и треће групе (Т. I, 2—3, 5—6, 8—9). Горње две косе линије представљају рогове док доња црта представља читаво тело.

Нећемо улазити у то да ли су све глинене представе животиња везане само за култ, међутим, један део ове продукције сигурно представља обожаване животиње узвишених особина. Једна од тих животиња, ако не и врхунска, је свакако и бик, који се у различитим облицима и симболима приказује у свим људским заједницама такорећи свих времена. Један од начина представе бика види се и у нашим, старчевачким амулетима. Он је за неолитског човека, а посебно за неолитског ловца, представљао центар свих знаних и незнаних сила. То што нема трагове или перфорацију за везивање ништа не значи. Амулет се носи у одећи или коси, а често се увија у платно или кожу па се тако привезује уз неки део тела. Може се и сакрити на неком одређеном скровитом месту, на пример делу куће. У суштини амулет привлачи и окупља све силе делујући на свеопштим плановима, а да, притом, човека поставља у средиште тих сила, повећавајући његову животну способност, отпорност према демонима зла и, на крају, обезбеђује му бољи друштвени положај после смрти. Старчевачки амулети су имали вероватно истоветну снагу. Они у нешто измењеном облику трају и у винчанској култури, кроз све етапе праисторије, историје па све до данашњих дана.

BULL REPRESENTATIONS IN THE EARLY NEOLITHIC

SVETOZAR STANKOVIĆ, Belgrade

Various types of clay figurines and similar figural artifacts are found on almost every early neolithic site excavated to date, most notably on those dating to the earlier phases of the Starčevo culture. The quantities of these objects differ from site to site, but in general they consist of plastic representations of humans, animals, symbolic combinations of both species and artifacts with special functions such as amulets. In the scholarly literature, in contrast to anthropomorphic and zoomorphic figurines, amulets have received altogether too little attention. This is an incorrect emphasis because the amulets are by far the most frequently occuring type in this body of artifacts. The amulets and zoomorphic figurines shown in tables I and II were found at Knjepište (Romanian Konoplište) near the village of Mihajlovac in the Djerdap (Iron Gate) II region.

These small clay figurines, often with undefined shapes, represent different kinds of animals: the most numerous are the representations of bulls, that is oxen; after that, in order of frequency, appear deer, goats, sheep, pigs and certain fantastic hybrid forms. Realistic representations are rarely found: examples of these are the bulls' heads from Knjepište (table II, figures 19, a—c) and from Lepenski Vir[4] and the deer figurines from Banje and Donja Branjevina. In general the most frequently occuring figurines have highly schematicized forms. The examples cited here always have larger dimensions and are relatively infrequent, in contrast to the miniature zoomorphic figurines with minimal modeling which are recognizable only through their anatomic details (table II, figures 20—22). Studies of these miniature bull figurines often include inadequate descriptions or inaccurate attributions of the artifacts.

The greatest difficulty in analyzing this type of material is the absence of their find contexts and the lack of interest in the scientific treatment of this type of sculpture. Regardless of the fact that bulls and oxen are not always distinguished, both kinds of animals symbolize strength and abundance. The image of the ox symbolizes the first plowing, while its horns symbolize invincible strength and prosperity. In Serbian folk customs the ox has the same symbolism and also symbolizes grain for flour and even fertility.[8] On the other hand the symbol of the bull primarily reflects irresistable strength, violent passion, unlimited manliness, exceptional creative power, fertility, etc. Often the bull is shown alongside of or as a symbol of a supreme deity.

A very important component in the subsistence economy of neolithic man was hunting. Among the various types of animals which were hunted certainly the bull occupied a most signficant place, especially bos primigenius. The killing of such a colossal beast was a major event for a neolithic village, as a result of which great glory and honor accrued to the hunter. Everything from this animal was made use of, and it

[37] Klaus G., *Neolitische Bildzeichen an einem ehemaligen Megalithgrab bei Warburg*, Kreis Höxter (Westfalen), Germania 68, 1990—1, 39—166, Abb. 6,4—5 и 8, и Abb. 10,1.

would have supplied meat to the village population for a long period of time. Naturally the hunting of wild cattle was not easy and involved long preparations, among which must be assumed the use of magic. Evidence for this practice is found in the modern rituals of primitive peoples where the whole hunt is acted out through ritual games and where magic is employed to prepare the chosen hunter for a successful hunt.

Already in the period of animal domestication, when cattle were being used for food supply and as draft animals, they acquired a still more important role in the life of neolithic man, and thus a need for even greater respect. Certainly the use of cattle for plowing marked significant progress in neolithic agricultural development, which progress can be observed in the carvings from the Warburg region or from Kamennaja Mogila.[30] Because his life was intimately connected with certain animals on which his existence depended, the attention of neolithic man was concentrated on a primitive cosmology of fate and interrelationships of man and beast.[33] In an epoch of animism such bulls are treated as human ancestors with exceptional properties, including superior protective capabilities for their creators.

Through time man, observing the essential features of an animal, rationally abstracts those features into a schematicized symbol.[34] On this basis we can assume that our amulets are the extremely simplified shapes of the heads or whole forms of bulls (table I, figures 1—17). This can be clearly seen in the artifacts from sites in the Warburg region or at Kamennja Mogila.[36] The features of a bull are abstracted into the schematicized form of an amulet. When the bull's head alone is represented, then the amulet symbolizes spirit, and when the whole body is represented, then both spirit and matter are indicated.

In the life of a given population unit, irregardless of its stage of cultural and technological development, humans become exceptionally dependent on a supernatural harmony which is reflected in a synthesis of the sacred and the profane. Much later, when totemism recalls only romantic categories, anthropomorphic deities retain certain animal attributes. One of those animals with superior properties is certainly the bull, which is represented with various forms and symbols in all human cultures through all time. One method os representing the bull is seen in our Starčevo amulets. The bull for neolithic man, especially for the neolithic hunter, existed as the center of all power. An amulet did not have to be worn only on a cord around the neck, as is customary in modern times, but also could be fastened in hair or to garments, carried in pouches and the like. In essence the amulet attracts and concentrates all the forces which influence human activities, and at the same time places man in the center of these forces, thus increasing his life force, his resistance to the demons of evil, and finally securing for him better social status after death. The Starčevo amulets probably had identical powers. With somewhat altered forms they last into the Vinča period and beyond, all the way into the modern times.

Translated by
Michael R. WERNER

JAN LICHARDUS, Saarbrücken
MARION LICHARDUS-ITTEN, Paris

Der Komplex mit schwarz-, braun- und graupolierter Keramik und der beginn des Mittelneolithikums in Südosteuropa

Milutin Garašanin hat in einer ganzen Reihe seiner Arbeiten das Wesentliche zur Chronologie, Definition und kulturellen Zuordnung der Vinča-Kultur innerhalb des südosteuropäischen Neolithikums beigetragen. Er hat auch als einer der ersten die Beziehungen der frühen Vinča-Kultur zu Kulturen des anatolischen Chalkolithikums ganz klar erkannt.

Einige Untersuchungen der letzten Jahre haben neue Erkenntnisse gebracht, die die balkanisch-anatolische Konzeption M. Garašanins bereichern und um einige neue Aspekte ergänzen. Die vorläufigen Resultate unserer Ausgrabungen in Drama (Bez. Burgas) und in Kovačevo (Bez. Blagoevgrad) veranlassen uns, hier einige Probleme des beginnenden Mittelneolithikums in Südosteuropa zu diskutieren und nach Deutungsmöglichkeiten zu suchen. Es freut uns besonders, dass wir gerade an diesem Ort, in der Festschrift zu Ehren von Milutin Garašanin, die Gelegenheit haben, die Diskussion zu diesem Thema erneut aufzugreifen.

Bei unseren Überlegungen gehen wir von der Tatsache aus, dass sich der frühneolithische Komplex mit bemalter Keramik, der von der Ägäis bis ins Karpatenbecken und an den Dnestr verbreitet ist, zunächst in zahlreichen regionalen Kulturen, wie Korinth-Chaeronea Protoseskło-Sesklo, Karanovo I, Veluška Tumba, Anzabegovo-Vršnik, Starčevo, Cîrcea und Körös (Criș) zu erkennen gibt und am Ende seiner Entwicklung in zwei unterschiedliche Komplexe zerfällt (Lichardus u. Lichardus-Itten 1985). Im Süden werden die Traditionen der bemalten Keramik, allerdings mit neuen Techniken, fortgesetzt. Dazu gehört die frühe Dimini-Kultur mit ihren mittelgriechischen Parallelen, ebenso wie die bemalte Keramik vom Typus Sitagroi II, Porodin und Maliq I. Im Norden, das heißt in Siebenbürgen, dem südöstlichen Teil des Karpatenbeckens, im Zentralbalkan und in Thrakien erscheint hingegen die schwarz- und graupolierte Keramik, die andere Gefässformen und eine neue Technologie der Herstellung, nämlich den oxydierenden Brand, einführt (dazu schon Milojčić 1950). Diese Keramik tritt auf in Kulturen wie Vinča-Turdaș, Anzabegovo-Vršnik IV, Karanovo III, Paradimi, Usoe und Vergleichbarem.

In Thessalien und in Ostmakedonien zeichnet sich dabei eine geographische Zone ab, wo es an ein und demselben Ort zur Verwendung und auch zur örtlichen Herstellung beider keramischen Waren kam. Vor allem die Ausgrabungen in Platia Magula Zarkou in der Larissa-Ebene ermöglichten es, diese schwarz- und graupolierte Keramik — ursprünglich als Larissa-Kultur definiert (Milojčić 1959), zeitlich mit der Tsangli-Stufe der frühen Dimini-Kultur zu verbinden (Hauptmann 1986; Gallis 1987), wobei zu sagen ist, dass schon vor fast 30 Jahren eine Datierung dieser schwarz- und graupolierten Keramik in den Beginn des mittleren Neolithikums gefordert worden ist (Holmberg 1964). Das Auftreten dieser Keramik in Sitagroi I bestätigt ebenfalls eine so frühe Datierung (Renfrew 1970). Die Überprüfung der Beobachtungen in Thessalien zeigt sogar, daß schwarz- und graupolierte Keramik bereits am Ende der Sesklo-Kultur auftritt (Wace u. Thompson 1912; Ridley-Wardle 1979). Diese Keramik erscheint hier unvermittelt und ohne erkennbare technologische oder formative Voraussetzungen innerhalb der frühneolithischen Sesklo-Keramik. Im Gegensatz dazu können einige Formen, die in der Tsangli-Stufe der frühen Dimini-Kultur in Platia Magula Zarkou auftreten, typologisch mit kennzeichnenden Tsangli-Formen verglichen und auf späte Sesklo-Formen zurückge-

führt werden (Demoule, Gallis u. Manolakakis 1988).

Diese Beobachtungen in Thessalien sprechen ebenso wie einige Befunde aus Mittelgriechenland dafür, dass die schwarz- und graupolierte Keramik in der Ägäis in zwei aufeinanderfolgenden zeitlichen Horizonten aufzutreten beginnt. Im ersten Horizont, der der späten Sesklo-Kultur enspricht (Hauptmann 1986, 22), gibt sich diese schwarz- und graupolierte Keramik als etwas vollkommen Fremdes zu erkennen und es kann davon ausgegangen werden, dass es sich hierbei um fremde Erzeugnisse handelt. Während des zweiten Horizontes, der der Tsangli-Stufe der frühen Dimini-Kultur entspricht, ist der Schritt, die neue Technologie dieser Keramik in die heimische Produktion aufzunehmen, offenbar bereits vollzogen. Diese neue Ware wurde aber nur in einem kleinen Prozentsatz hergestellt (Demoule, Gallis u. Manolakakis 1988).

Auch im jugoslawischen Makedonien erscheint, wie die Befunde in Anzabegovo und Vršnik zeigen, schwarz- und graupolierte Keramik erstmals, wenngleich auch sehr sporadisch, am Ende des frühneolithischen Komplexes mit bemalter Keramik (Garašanin 1974; Gimbutas 1976; Korošec 1973). Das beginnende Mittelneolithikum wird dagegen durch einen selbständigen Horizont, Anzabegovo-Vršnik IV gekennzeichnet (Gimbutas 1976; Garašanin 1979).

In den östlichen und nördlichen Gebieten lassen sich zwei entsprechende Horizonte verfolgen. Der frühere Horizont entspricht der Zeit, in der die schwarz- und graupolierte Keramik zusammen mit frühneolithischer bemalter Keramik auftritt. In diesen Zusammenhang gehören Fundkomplexe wie Karanovo II in Bulgarien (Georgiev 1961) und das sogenannte Protovinča-Material auf dem zentralen Balkan und im Karpatenbecken (Makkay 1969). Diese frühe schwarz- und graupolierte Keramik hat hier weder in den Formen (Knickwandschale), noch in der Oberflächenbehandlung (Kannelur) oder Verzierung (Ritzverzierungstechnik und Motive) örtliche Tradition oder Vorbilder im frühen Neolithikum. Dennoch stellt man fest, dass in derselben Zeit Gefässformen auftreten, die zwar frühneolithischem Modus entsprechen, aber fremdartig anmutende Technik aufweisen. Am deutlichsten tritt dies in Erscheinung im Bereich von Karanovo II, wo tulpenförmige, hohe Kelche mit Standfuss in frühneolithischer Tradition mit schwarzer oder grauer Politur und Kanneluren versehen sind (Georgiev 1961. Taf. IX, 1; Hiller u. Georgiev 1987, Abb. 20). Für die historische Deutung ist allerdings wichtig, daß offensichtlich nicht auf allen Siedlungen des späten Frühneolithikums diese neuen Techniken gleichermassen rezipiert worden sind. So scheinen beispielsweise Zeugen einer derartigen Übernahme in der Zeit von Karanovo II in Karanovo selbst vorhanden zu sein, während sie auf der weniger als 20 km von Karanovo entfernten Azmaškata Mogila fehlen. Der zweite Horizont wird in diesen Gebieten durch die Karanovo III-Kultur repräsentiert, in der sich die neuen Herstellungstechniken der Keramik vollständing durchgesetzt haben. Die heimischen, frühneolithischen Traditionen brechen ab und es kommt zum Auftreten gänzlich neuer Gefäßformen.

Eine ähnliche Situation kann auch im Zentralbalkan und im Karpatenbecken beobachtet werden. Im früheren Horizont, das heißt am Ende der Starčevo-Körös-Kultur, treten erstmals die neuen Keramiktechniken auf, während mit dem zweiten Horizont, der Vinča A-Kultur, etwas vollkommen Neues beginnt, weshalb hier auch die Zäsur gesetzt wird zwischen frühem und mittlerem Neolithikum. So wie in Thrakien muss allerdings auch für diese Gebiete die Frage beantwortet werden, ob Erscheinungen wie Karanovo III und Vinča A als kontinuierliche Entwicklung aus der heimischen Grundlage des frühen Neolithikums betrachtet werden sollen und das Auftreten der neuartigen Keramik einem ausschliesslich technologischen Entwicklungsprozess zuzuschreiben ist, oder ob es sich um einen kulturellen und grundlegenden Wandel handelt, der letztlich das Resultat eines zumindest teilweisen Bevölkerungwechsels wäre. Die These einer neuen Einwanderungswelle mit Herkunft aus Anatolien ist bereits in zahlreichen Veröffentlichungen vertreten worden (Garašanin 1961; 1980/81; Srejović 1963; Vasić 1907/08).

Es scheint heute in der Tat so, als träten zugleich mit dieser neuen Keramik auch andere Veränderungen auf, die noch mehr als die Töpferei von einem strukturellen Wandel zeugen. Man denke beispielsweise an Veränderungen im Siedlungswesen mit dem erstmaligen Autreten von Siedlungshügeln im Sinne von vorderasiatischen Tells oder an die Umwandlungen, die sich im ideologischen Bereich vollzogen haben, indem nunmehr eine völlig andersartige Idolplastik in Erscheinung tritt. Hier möchten wir auf einige, speziell im thrakischen Bereich auftretende, typische Merkmale dieser neuen Plastik hinweisen. Es sind dies besonders der violinförmige Oberkörper, der hohe zylindrische Hals und die nur schematisch angedeutete Nase (Georgiev 1961, 64, Abb. 3,2; Detev 1948). Als gutes Beispiel dafür sei hier die fast vollständig erhaltene, sitzende

weibliche Figur aus Drama wiedergegeben (Abb.1).

Was die Forschungsgeschichte zu dieser Problematik betrifft, so wurden diese Fragen von zahlreichen Autoren und aus verschiedenen Gesichts- und Standpunkten hinlänglich behandelt (zusammenfassend Hauptmann 1986). Die These einer Entstehung des balkanischen Mittelneolithikums unter Beeinflussung aus dem Chalcolithikum Anatoliens spiegelt sich am klarsten und am konsequentesten in der Wanderungstheorie D. Srejović wider (Srejović 1963). Der Verfasser nahm damals an, daß aus Vorderasien kommende Bevölkerungsgruppen auf zwei Wegen nach Südosteuropa gelangt seien. Während die stärkere Welle durch die thrakische Ebene und über das Sofioter Becken bis in den serbischen Donauraum gelangt sei (Srejović 1963, 8), solle eine Abzweigung dieses Weges der nordägäischen Küste entlang und über Struma, Strumešnica und Bregalnica bis nach Ostmakedonien geführt haben. Laut Srejović »... stösst die anatolisch — chalkolithische Welle überall auf die Kulturgruppen des älteren Neolithikums, um in Fühlung mit letzteren die primären Zentren der mittelneolithischen Kulturen zu schaffen« (Srejović 1963, 8). Als Folge der in Lepenski Vir gewonnenen Erkenntnisse vertritt derselbe Autor allerdings heute eine grundsätzlich andere These, indem er den Aspekten autochthoner Entwicklung grundsätzlich den Vorzug gibt. Die in seiner Arbeit von 1963 gemachte Feststellung aber, nämlich dass die Vinča-Kultur auf dem Balkan nicht als innovatives Zentrum, sondern vielmehr als eine Randerscheinung von aus Vorderasien stammenden Strömungen zu sehen sei, dies ist eine These, die heute, wieder aufgenommen und mit neuen Argumenten gestützt, einen hohen Grad an Wahrscheinlichkeit bekommt.

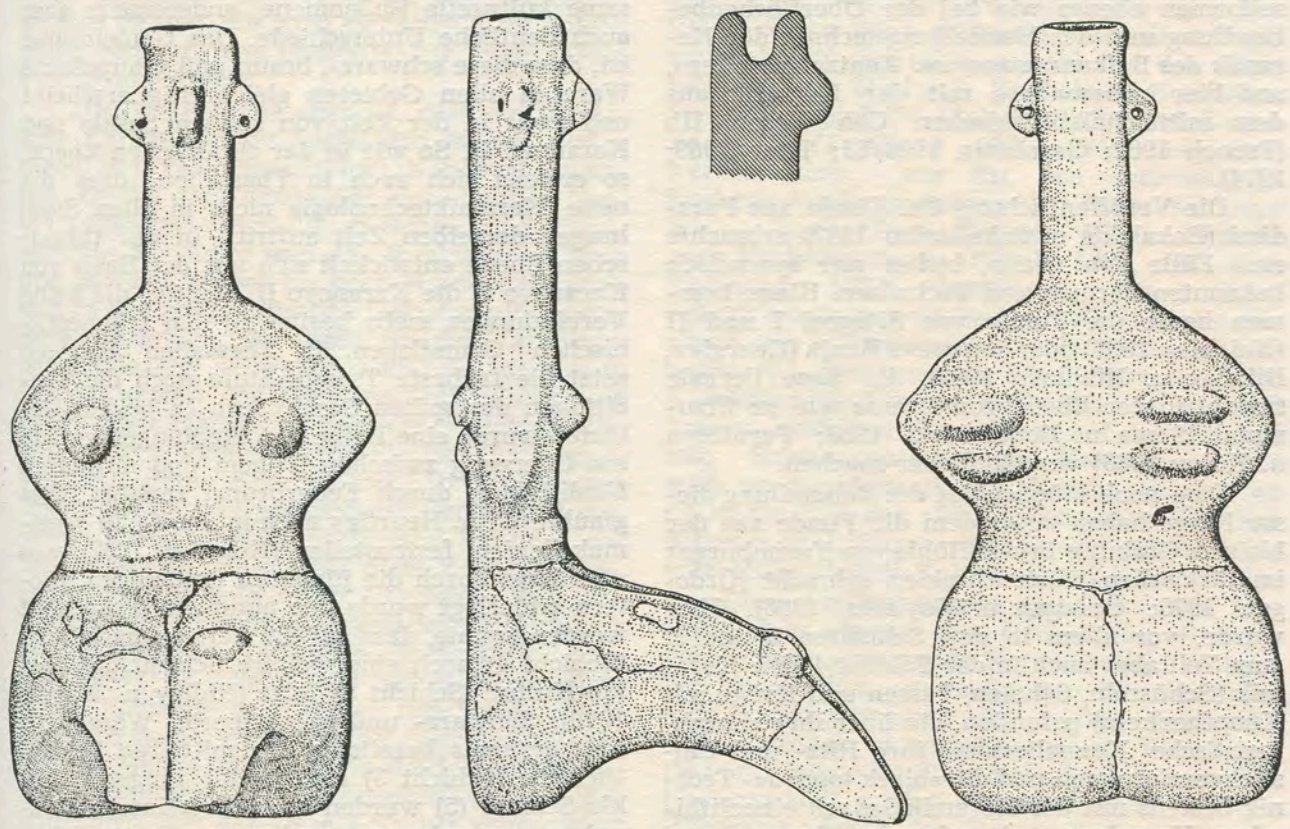

Abb. 1. — Tönernes idol der Flachsiedlung v on Drama, Kr. Burgas (Bulgarien) M 1 : 2.

Die entscheidende Frage ist jedoch, wie sich diese neue kulturelle Entwicklung in Südost-Europa, das heisst in den Gebieten, die durch natürliche Wege mit Nordwest-Anatolien in Beziehung standen, verfolgen lässt. Auch hier verdanken wir es M. Garašanin, Verbindungen zwischen der Vinča-Kultur und dem

ostmediterranen Raum über die Paradimi--Gruppe hergestellt zu haben (Garašanin u. Dehn 1963). Damals bestanden die Probleme aber insbesondere darin, daß die Gebiete östlich von griechisch Küstenthrakien unerforscht waren und darum Zweifel an der Zulässigkeit einer solchen Deutung aufkommen mussten. Dennoch findet man in verschiedenen Publikationen immer wieder Hinweise auf typologische Parallelen bei Verzierungsmotiven, Verzierungstechnik und den profilierten Schüsselformen ebenso wie bei der Oberflächenbehandlung und der Herstellungstechnik der Keramik des Balkanraumes und Zentralanatoliens, und hier insbesondere mit der Keramik aus dem mittelchalkolitchischen Can Hasan IIb (French 1962; Garašanin 1980/81; Titov 1969; 1974).

Die Veröffentlichung der Funde aus Paradimi (Bakalakis u. Sakellariou 1982) erbrachte eine Fülle von neuen, bisher nur sporadisch bekannten Formen und Techniken. Hinzu kommen heute die Funde von Sitagroi I und II (Keighley 1986) oder Sapareva Banja (Georgiev, Nikolov u. Nikolova 1986), die diese Periode sowohl in der Ebene von Drama wie im Strumatal (Sliwa u. Domaradzki 1983; Perničeva u. Kulov 1980) verständlicher machen.

Eine neue Möglichkeit der Behandlung dieser Frage haben ausserdem die Funde aus der kleinen Grabung in der Höhle von Yarimburgaz im türkischen Küstenthrakien erbracht (Özdogan 1975; Özdogan u. Koyunlu 1986). Hier wurde, vor allem in den Schichten 2 und 3, zum Teil aber auch in der Schicht 4 eine Keramik (Schüsseln, Schalen, Tassen und Krüge mit Knopfhenkeln) gefunden, die über ihre charakteristische Kannelierung, ihre Ritz- und Einstichverzierungen und die »black topped«- Technik bestens mit der Keramik des mittelneolithischen Komplexes mit schwarz-, braun- und graupolierter Keramik Südosteuropas verglichen werden kann. Die Yarimburgas- Funde müssen aber auch im Zusammenhang gesehen werden mit weiteren Fundorten in der europäischen Türkei (z.B. Salhane), oder mit mittelneolithischen Erscheinungen an der unteren Tundža in Südostbulgarien. Die Keramik und andere Funde aus der Flachsiedlung in Drama bieten hier gute Vergleichsmöglichkeiten (Fol, Katinčarov, Lichardus, Bertemes u. Krastev 1989, 79 ff., 101 ff.). Vergleichbare Materialien sind aber jüngst auch aus der südlich des Marmarameeres liegenden Siedlung von Ilipinar bekannt geworden (Roodenberg 1987) und es gibt verschiedene Fundstellen in Nordwestanatolien, deren Keramik in denselben Zusammenhang zu stellen ist. Damit ergibt sich nunmehr erstmals die Möglichkeit, die zwischen der mittelneolithischen Keramik Südosteuropas und anatolischen Komplexen wie Hacilar I oder Can Hasan IIb vermuteten Ähnlichkeiten (Titov 1974) über Funde aus den dazwischen liegenden Gebieten Nordwestanatoliens und türkisch Thrakiens auf ihre Stichhaltigkeit hin zu überprüfen.

Vergleicht man heute die Situation in Thessalien, in Küstenthrakien und in der thrakischen Ebene, zeigen sich einerseits gemeinsame kulturelle Phönomene, andererseits aber auch deutliche Unterschiede. Das Gemeinsame ist, dass diese schwarz-, braun und graupolierte Ware in allen Gebieten gleichzeitig erscheint und zwar in der Zeit von spätem Sesklo und Karanovo II. So wie in der thrakischen Ebene, so erweist sich auch in Thessalien, dass die neue Keramiktechnologie nicht in allen Siedlungen derselben Zeit auftritt. In der thrakischen Ebene entwickelt sich aus der Basis von Karanovo II die Karanovo III-Kultur, die keine Verbindungen mehr besitzt zu den frühneolithischen Grundlagen. In Thessalien dagegen setzt die früheste Tsangli-Stufe noch die Traditionen des späten Sesklo fort. In beiden Gebieten wurde eine Reihe von Siedlungen gerade am Übergang zwischen frühem und mittlerem Neolithikum durch Feuerbrunst zerstört. Dies glaubte W. A. Heurtley auch in Servia, in Westmakedonien, festzustellen (Heurtley 1932), was allerdings durch die jüngeren Grabungen insofern widerlegt wurde, als nunmehr festgestellt werden konnte, dass auf die Zerstörungsschicht (Schicht 4) noch eine weitere Schicht der Sesklo-Kultur (Schicht 5) folgt (Ridley u. Wardle 1979). Schwarz- und graupolierte Ware tritt hier erstmals bereits in der mittleren Sesklo--Schicht (Schicht 3) auf. In der jüngsten Sesklo-Schicht (5) wurden offenbar keinerlei Zeugnisse von schwarz- und graupolierter Ware festgestellt, während sie aber in den Dimini--Tsangli-Schichten wiederum auftritt. Diese Tatsache spricht dafür, dass es zumindest zwei chronologische Horizonte gibt, in denen diese besondere Ware erscheint.

Im Siedlungswesen beobachtet man, dass in Thrakien während der Karanovo II-Periode die Traditionen des frühen Neolithikums weitergeführt wurden, während mit dem Auftreten des sog. Tsangli-Hauses in Nordgriechenland eine andersartige Architektur erkennbar wird, die beste Vorbilder im Bereich von Can Hasan IIb besitzt. Die Karanovo II und III-Plastik zeigt einen deutlichen Bruch gegenüber dem frühen Neolithikum. Die Tsangli-Plastik ist zwar noch nicht ausreichend bekannt, um eine abschliessende Wertung zu erlauben, aber

die aus Platia Magula Zarkou, aus stratigraphischem Zusammenhang stammenden anthropomorphen Figuren (Gallis 1990) zeigen deutliche Unterschiede im Vergleich zu den Sesklo-Idolen. Die schwarz-, braun- und graupolierte Keramik hat folglich in den verschiedenen Kulturgebieten eine unterschiedliche Bedeutung. In der thrakischen Ebene charakterisiert sie den ganzen Bestand an Feinkeramik, in Thessalien tritt sie nur sporadisch auf und scheint ausserdem, wie es naturwissenschaftliche Analysen bestätigen an Ort und Stelle hergestellt worden zu sein. Sie wird hier auch beim Totenritual benutzt, was ebenfalls für eine lokale Produktion spricht.

Das Wesentliche aber ist, dass die thrakische Keramik enger verbunden ist mit derjenigen aus Yarimburgaz und Nordwest-Anatolien. Im Tal der Tundža, das eine wichtige Verbindungsachse darstellt zwischen der Nordostküste der Ägäis und der thrakischen Ebene und darüber hinaus bis nach Nordostbulgarien und zu den nordpontischen Gebieten gibt es keramische Funde, die denen aus der Yarimburgaz-Höhle eng verwandt sind. So wurde in Drama, unweit der jüngeren Tellsiedlung und unter einer mächtigen Schwarzerdeschicht liegend, durch Sondagen eine Flachsiedlung angeschnitten, deren Keramik mit Ritzverzierungen und schwarz- und graupolierte Becher mit massiven Knopfhenkeln, profilierte Schalen und Tassen ebenso wie die für diese Zeit charakteristischen Tonidole einen Vergleich mit den Funden aus Yarimburgaz geradezu aufdrängen (Fol, Katincarov, Lichardus, Bertemes u. Krastev 1989). Es scheint, als wären eben diese neuen Elemente gerade über das Tal der Tundza auch weiter nach Norden, über das Balkangebirge hinaus und nach Nordostbulgarien vermittelt worden. Das Siedlungsmaterial aus Asparuchovo, das der Usoe I-Kultur zugerechnet wird, bestätigt dies ganz eindeutig (Todorova 1973). Alle diese Beobachtungen sprechen dafür, dass am Ende des südosteuropäischen Frühneolithikums Nordwestanatolien stärkere Kontakte mit Europa aufgenommen hat, und dass wir eben darum hier eine Zäsur sehen, die wir mit dem Beginn des Mittelneolithikums auch terminologisch festlegen (Anm. 1).

In diesem Raum muss aber deutlich zwischen mittelneolithischer und frühkupferzeitlicher schwarz-, braun- und graupolierter Keramik unterschieden werden. Eine besondere Bedeutung kommt hier den Beobachtungen auf der südlich des Marmarameeres gelegenen Siedlung von Ilipinar zu (Roodenberg 1987; Roodenberg u. a. 1990). Die vertikalstratigraphischen Befunde zeigen, dass einige der aus zwei Gruben der Phase V stammenden Keramikfragmente jünger sind als die Ware, die mit Yarimburgaz verglichen werden kann. Die Keramik der Phase V wird dennoch vom Ausgräber mit Vinča A verglichen. Neben Keramik, die noch Traditionen der Phase VI aufweist (Roodenberg u. a. 1990, Abb. 15, 19—23), tritt auch eine Keramik mit starken Schulterkannelüren auf (Roodenberg u. a. ebd., Abb. 16, 5—7), ebenso wie breite Schüsseln mit Politurmustern (Roodenberg u. a. ebd., Abb. 16, 8—9). Bisherige Beobachtungen im nordwestanatolisch-ägäischen Raum zeigen ganz eindeutig, dass diese Politurmuster typisch sind sowohl für den chalkolithischen Horizont Kephala-Attika-Agora, der mit Tigani IV (Felsch 1988) und Emporio VII—VI (Hood 1981, 721) verglichen werden kann, wie für den spätchalkolithischen vor-trojanischen Horizont Kumtepe la — Besik Tepe (Seeher 1987). Importe und Nachahmungen (Felsch 1988, taf. 46,7; Weißhaar 1982) bestätigen, dass dieser ägäisch-nordwestanatolische chalkolithische Horizont mit Kodzadermen — Gumelnita — Karanovo VI gleichzusetzen ist. Jünger als Phase V müssen in Ilipinar auch die Gefässe mit breiten, kräftigen Kannelüren auf der Schulter sein. Solche ausgeprägten Kannelüren sind auch an der dalmatischen Küste bekannt, wo sie in die Zeit der »Protonakovanska Kultura« datieren und jünger sind als die spätneolithische Hvar-Lisičići-Kultur (Dimitrijević 1970).

Diese Beobachtungen sprechen ganz klar dafür, dass die aus den Gruben der Phase V von Ilipinar stammende Keramik nicht einheitlich ist, sondern einerseits dem Mittelneolithikum und andererseits der frühen Kupferzeit Südosteuropas entsprechen muss. Die Phase IV von Ilipinar ist jünger als der letztgenannte Horizont und gehört offenbar schon an den Übergang oder in den Beginn der trojanischen frühen Bronzezeit.

Die Aufgabe der nordägäischen Forschung wird es darum sein, die chronologische Stellung disser jüngeren schwarz- und braunpolierten Keramik festzulegen. Es muß hier überprüft werden, ob als Folge der neuen zeitlichen Einordnung von Larissa nicht zu voreilig alle schwarz- und braunpolierte Keramik so früh datiert wird. Wir denken hier vor allem an die Funde aus den Brandgräbern von Soufli in Thessalien (Biesantz 1959), die wegen der tiefen Schulterkannelüren, aber auch anderen Techniken, mehr Gemeinsamkeiten mit der Keramik von der dalmatinischen Küste, als mit der Tsangli-Larissa-Stufe aus Platia Magula Zarkou besitzen. Mit der Keramik aus Ilipinar vergleichbare profilierte Gefässe mit Kannelüren

oder Ritzverzierungen auf der Schulter, wurden auch bei den Ausgrabungen in Drama, Bez. Burgas, im Zusammenhang mit frühestem Kodzadermen-Gumelnita-Karanovo VI mit Tripolje A-Einflüssen gefunden, also in einem Horizont, der, wie schon oft vermutet wurde, mit Kumtepe la gleichzusetzen ist.

Alle diese Beobachtungen sprechen natürlich dafür, dass wir kaum über Vinča-Einflüsse in Richtung Süden sprechen können, sondern dass der Weg umgekehrt, das heisst von Süden nach Norden führte. Damit bekommen die Überlegungen von M. Garašanin und die Verbindungswege, die D. Srejović für diese Beziehungen in Betracht gezogen hat, eine neue Bedeutung. Wesentlich aber ist, dass heute drei zeitliche Horizonte erkennbar sind, die durch das Auftreten von schwarz-, braun- und graupolierter Keramik gekennzeichnet sind, und zwar datiert der erste an das Ende des frühen Neolithikums (Spät Sesklo — Karanovo II — Protovinča), der zweite kennzeichnet den Beginn des Mittelneolithikums (Dimini/Tsangli — Karanovo III — Vinča A) und der dritte den Beginn der frühen Kupferzeit (spätes Tripolje A — spätes Vinča D — Karanovo VI — Protonakovanska).

Zitierte Literatur:

Bakalakis, G. — Sakellariou, A. 1982
Paradimi, in: Monographien der Heidelberger Akad. d. Wiss. Bd. 2 (1982)

Biesantz, H. 1959
Die Ausgrabungen bei der Soufli-Magula, Arch. Anz. 1959, 56—74

Demoule, J.-P., Gallis, K. u. Manolakakis, L. 1988
Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: les catégories céramiques, in: Bull. Corr. héllénique 1988, 1—58

Detev, P. 1948
Seliscnata mogila Jasatepe v Plovdiv, in: Godisnik nar. mus. Plovdiv 1, 1948, 1—14

Dimitrijevic, St. 1970
Zur Frage der kannelierten Keramik in der Hvar-Kultur, in: Adriatica Praehistorica et Antiqua, Festschrift G. Novak 1970, 105—122

Efe, T. 1990
An Inland Anatolian Site with Pre-Vinca Elements: Orman Fidanligi, Eskisehir, in: Germania 68, 1990, 67—113

Felsch, R. C. S. 1988
Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung, in: Samos 2 (1988)

Fol, A., Katinčarov, R., Lichardus, J., Bertemes, F. u. Krastev I. 1989
Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983—1988), in: 70. Ber. RGK 1989, 5—127

French, D. H. 1962
Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report 1961, in: Anat. Studies 1962, 27—40

Gallis, K. J. 1987
Die stratigraphische Einordung der Larisa-Kultur: eine Richtigstellung, in: Prähist. Zeitschr. 62, 1987, 147—163

Gallis, K. 1990
Recent Research in Neolithic Thessaly, in: Archaeologia 34, 1990, 9—20

Garašanin, M. V. 1961
The Neolithic in Anatolia and the Balkans, in: Antiquity 36, 1961, 276—280

Garašanin, M. V. 1979
Centralnobalkanska zona, in: Praistorija jugoslovenskih zemalja II. Neolitsko doba, 1979, 79—212

Garašanin, M. 1980/81
Considération sur les rapports du Sud-Est européen et de l'Anatolie aux époques néolithiques et énéolithique, in: Arch. Iugoslavica 20/21, 1980/81, 7—11

Garašanin, M. 1974
Die Grabung Anzabegovo und das Problem der Zugehörigkeit der jungsteinzeitlichen Bevölkerung des Balkans, in: Thracia 3, 1984, 21—28

Garašanin, M. V. u. Dehn, W. 1963
Thrakisch-makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg (Lahn), in: Jahrb. RGZM 10, 1963, 1—33

Georgiev, G. 1961
Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien, in: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre (1961) 45—100

Georgiev, G. I., Nikolov, V., Nikolova, V. u. Čohadziev, S. 1986
Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bez. Kjustendil, in: Studia Praehistorica 8, 1986, 108—151

Gimbutas, M. 1976
Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza, Southeast-Yougoslavia, in: Monumenta Archaeologica 1 (1976)

Hauptmann, H. 1986
Probleme des Chalkolithikums in Griechenland, in: A beri balogh adam muz. evkönyve VIII, 1986, 19—30

Heurtley, W. A. 1932
Excavations at Servia in Western Macedonia, in: Antiquaries Journal 12, 1932, 227—238

---

[1] Vgl. dazu den neuen Beitrag von T. Efe, worin keramisches Material aus Orman Fidanligi in der Eskisehir Ebene mit Yarimburgaz und mit mittelneolithischen Funden aus Südosteuropa verglichen wird (Efe 1990).

Hiller, St. u Georgiev, G. I. 1987
Tell Karanovo 1987. Vorläufiger Ausgrabungsbericht (1987)

Holmberg, E. J. 1964
The Appearance of Neolithic Black Burnished Ware in Mainland Greece, in: Am. Journal of Arch. 68, 1964, 343—348

Hood, S. 1981
Excavations in Chios 1938—1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala (1981)

Keighley, J. M. 1986
The Pottery of Phases I and II, in: Renfrew, C. — Gimbutas, M. — Elster, E. (edit.), Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece, Vol. I (1986)

Korošec, P. u. Korošec, J. 1973
Predistoriska naselba Barutnica kaj Amzibegovo vo Makedonija, in: Dissertationes et Monographiae 15 (1973)

Lichardus, J. u. Lichardus-Itten 1985
La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique entre la Méditerranée et la mer Baltique (1985)

Makkay, J. 1969
Zur Geschichte der Erforschung der Körös-Starcevo--Kultur und einiger ihrer wichtigsten Probleme, in: Acta Arch. Hung. 21, 1969, 13—31

Milojčić, V. 1950
Körös-Starčevo-Vinča, in: Reinecke-Festschrift 1950, 108—118

Milojčić, V. 1959
Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953—1958), in: Jahrb. RGZM 6, 1959, 1—56

Özdogan, M. 1985
The Chalcolithic Pottery of Yarimburgaz Cave, in: Studi di Paletnologia in onore di S. M. Puglisi 1985, 177—189

Özdogan, M. u. Koyunlü, Y. M. 1986
Yarimburgaz Magarasi, in: Arkeoloji ve Sanat 32/33, 1986, 4—17

Perničeva, L. u Kulov, I. 1980
Razkopki na praistoriceskoto seliste pri selo Balgarcevo, Blagoevgradski okrag, in: Arch. otkritija, 1980, 28—29

Renfrew, C. 1970
The Place of the Vinča Culture in European Prehistory, in: Sbornik Belgrad 6, 1970, 45—57

Ridley, C. u. Wardle, K. A. 1979
Rescue excavations at Servia 1971—73. A preliminary report, in: Ann. Brit. School Athens 74, 1979, 185—230

Roodenberg, J. J. 1987
Ilipinar in the prehistory of Northwest Anatolia, in: Palaeohistoria 29, 1987, 203—210

Roodenberg, J. u. a. 1990
Preliminary Report on the archaeological Investigations at Ilipinar in NW Anatolia, in: Anatolica XVI, 1989—1990, 61—144

Seeher, J. 1987
Prähistorische Funde aus Gülpinar/Chryse. Neue Belege für einen vor-trojanischen Horizont an der Nordwestküste Kleinasiens, in: Archäologischer Anzeiger 1987, 533—556

Sliwa, J. u. Domaradzki, M. 1983
The lower Strumešnica Valley in Prehistoric, Ancient and Medieval Times (1983)

Srejović, D. 1963
Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe, in: Arch. Iug. 4, 1963, 5—18

Titov, V. S. 1969
Neolit Grecii. Periodizacija i Chronologija (1969)

Titov, V. S. 1974
Problema chronologii neolita i eneolita jugo-vostocnoj Evropy, in: Sovetskaja Arch. 1974 (4), 23—48

Todorova, H. 1973
Novaja kultura srednego neolita v severo-vostocnoj Bolgarii, in: Sovetskaja Arch. 1973 (4), 16—31

Vasić, M. 1907/08
South-Eastern Elements in the Prehistoric Civilization of Servia, in: Ann. Brit. School Athens 14, 1907/08, 319—342

Wace, A. J. B. u. Thompson, M. S. 1912
Prehistoric Thessaly (1912)

BORIVOJ ČOVIĆ, Sarajevo

Vrpčasto ukrašena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu

Prije gotovo tri decenije, u studiji posvećenoj pontskim i stepskim uticajima u donjem Podunavlju i na Balkanu, akademik Milutin Garašanin je ukazao i na vrpčasto ukrašenu keramiku kao jednu od pojava na koje u tom okviru treba obratiti pažnju[1]. U to vrijeme bilo je poznato veoma malo nalazišta s keramikom tog tipa, kako u jugoslavenskom dijelu Podunavlja, tako i u južnijim i zapadnijim krajevima, na centralnom i zapadnom Balkanu. Od tada su pojave pontsko-stepskih uticaja, razmatrane najčešće u kontekstu problema indoevropeizacije, zauzele važno mjesto u literaturi koja se odnosi na eneolit i rano bronzano doba tih krajeva[2]. Vrpčasto ukrašena keramika, mada joj opravdano više ne pripada onaj značaj koji joj se u rekonstrukciji indoevropske dijaspore nekad pripisivao, ipak se stalno pojavljuje u tom kontekstu, i to u dužem vremenskom periodu koji odgovara rasponu od Bubanj-Hum Ia do početka Bubanj-Hum III faze u Pomoravlju, kao što je to u naprijed navedenoj studiji M. Garašanin naglasio. Kako je u posljednje vrijeme i na zapadnom Balkanu otkriveno dosta novih nalazišta vrpčasto ukrašene keramike, mislio sam da bi bilo korisno da se ukratko rezimiraju podaci o onim lokalitetima koji se koncentrišu na srednjem i južnom dijelu istočne jadranske obale i u njegovom zaleđu. Nadam se da će taj pokušaj predstavljati makar i mali korak naprijed u rasvjetljavanju širokog problema širenja pontskih i stepskih uticaja, dakle jednom istraživačkom polju na kojem je akademik Garašanin dao tako ogroman doprinos.

Gledajući od sjeverozapada prema jugoistoku, to su slijedeća nalazišta:

1. *Rumin* (Bitelić) kod Senja u srednjoj Dalmaciji. Iz nekog razorenog tumula potiče ulomak kruškaste posude uskog, neprofilisanog otvora (T. I: 9). Ukras je izveden klasičnim otiskom vrpce. Podaci o obliku groba, načinu sahranjivanja i eventualnim drugim nalazima iz tumula nisu poznati[3].

2. *Zelena pećina* kod Mostara u srednjoj Hercegovini. Iz stratuma I potiče ulomak posude u osnovi istog tipa kao onaj iz Bitelića (T. I:8). U sloju su zastupljeni i fragmenti posuda drugih keramičkih vrsta, tipičnih za mlađi eneolit u zaleđu srednjeg i južnog Jadrana, među njima i nekoliko ulomaka tzv. žljebljene keramike[4].

3. *Gudnja pećina* na poluotoku Pelješcu u južnoj Dalmaciji. U dosta debelom sloju mlađeg eneolita nađeno je više fragmenata vrpčasto ukrašene keramike; u tehničkom pogledu radi se o klasičnom otisku vrpce. U istom sloju nađeni su i brojni ulomci žljebljene keramike. Nejasan je stratigrafski odnos tih dveju keramičkih vrsta prema nalazima keramike »jadranskog tipa ljubljanske kulture« — možda je situacija slična onoj u Lazaruši pećini, a možda onoj u Odmutu[5]

4. *Lazaruša pećina* kod Stoca u istočnoj Hercegovini. U oko 2 m moćnom sloju mlađeg

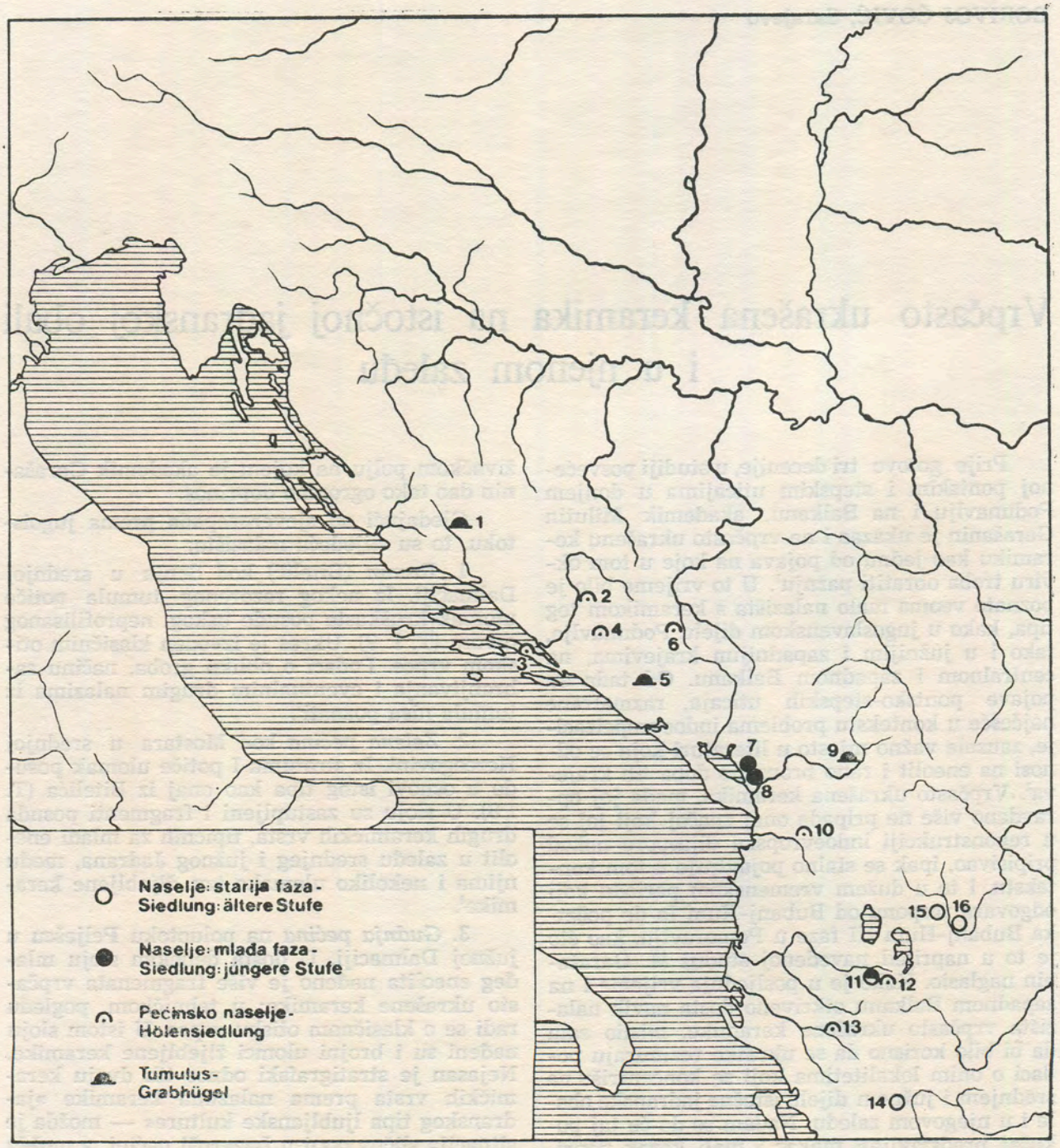
[1] M. Garašanin 1961, 20—21.

[2] A. Benac 1961, 154—167; M. Garašanin — D. Simoska 1976, 21—23; P. Roman 1974; B. Jovanović 1979. (s nav. literaturom); A. Benac 1981; B. Čović 1986, 62; M. Garašanin 1988, 15—17 (s nav. literaturom).

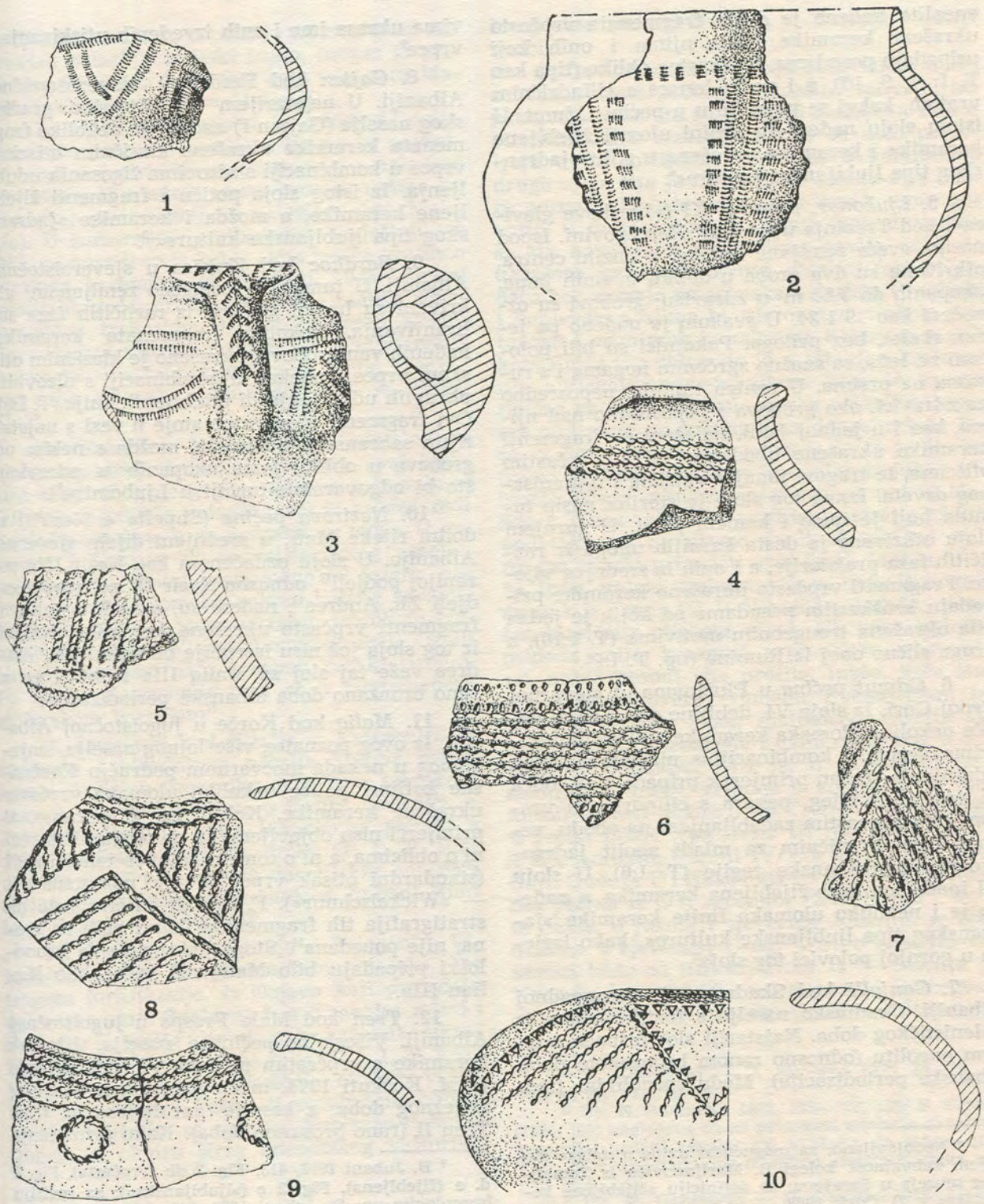
[3] A. Benac 1961, 154—155, Taf. 32:7; B. Čović 1980, 37—38, sl. 1: 4.

[4] A. Benac 1957, T. II: 1.

[5] Za mogućnost uvida u nalaze dugujem zahvalnost kolegici S. Petrak iz Narodnog muzeja u Dubrovniku; usp. i: S. Dimitrijević 1979, 368.

Nalazišta vrpčasto ukrašene keramike — Fundorte sch nurverzierter Keramik: 1. Rumin; 2. Zelena pećina; 3. Gudnja; 4. Lazaruša; 5. Ljubomir; 6. Odmut; 7. Ganj ollë; 8. Gajtan; 9. Bardhoc; 10. Nezirova pećina; 11. Maliq; 12. Tren; 13. Bënjë; 14. Kas tritsa; 15. Crnobuki; 16. Šupljevec.

T. I. — 1,2: Šupljevec (po: M. Garašanin — D. Simoska 1976); 3: Crnobuki (po D. Simoska — B. Kitanoski — J. Todorović 1976); 4: Tren (po: M. Korkuti 1985); 5,6: Odmut (po: Č. Marković 1985); 7: Bardhoc (po A. Hoti 1982); 8: Zelena pećina (po: B. Čović 1980); 9: Rumin (po: A. Benac 1961); 10: Ljubomir (rekonstrukcija) — po: B. Čović 1980).

eneolita nađeno je dosta fragmenata vrpčasto ukrašene keramike, među njima i onih koji pripadaju posudama kruškastog oblika (tipa kao T. I: 7, 9, 10), a i većih lonaca s cilindričnim vratom, kakvi se pojavljuju u pećini Odmut. U istom sloju nađeni su brojni ulomci žljebljene keramike i keramike ukrašene u stilu »jadranskog tipa ljubljanske kulture«[6].

5. *Ljubomir, tumulus XI* (»Ljeskova glavica«) kod Trebinja u istočnoj Hercegovini. Ispod nasipa oveće zemljane humke, u blizini centra, otkrivena su dva groba u obliku ovalnih jama, ukopanih do 0,60 m u zdravicu; grobovi su označeni kao 19 i 24. U svakom je nađeno po jedan skelet, bez priloga. Pokojnici su bili položeni na leđa, sa snažno zgrčenim nogama i s rukama na prsima. U centru tumula, neposredno na zdravici, oko grobova i neposredno nad njima, kao i u jednoj jami, nalaženi su fragmenti keramike ukrašene ubodima, ali i vrpčastim otiscima, te tragovi manjih vatrišta i ugljenisanog drveta. Iznad tog sloja je sterilni nasip tumula koji je imao i kameni plašt. U gornjem sloju otkriveno je dosta kasnijih ukopa iz različitih faza praistorije, a i onih iz srednjeg vijeka. Fragmenti vrpčasto ukrašene keramike pripadaju kruškastim posudama od kojih je jedna bila ukrašena trougaonim motivima (T. I:10), a druga slično onoj iz Rumina (up. T. I:9).[7]

6. *Odmut pećina* u Plužinama, u sjevernoj Crnoj Gori. Iz sloja VI, debljine oko 0,60 m potiče nekoliko ulomaka keramike s klasičnim otiscima vrpce, u kombinaciji s nizovima grubih udubljenja. Jedan primjerak pripada tipu lonca ili većeg, grubljeg, pehara s cilindričnim vratom i s prstenastim zadebljanjem na obodu, veoma karakterističnim za mlađi neolit jadransko-zapadnobalkanske regije (T. I:6). U sloju VI inače dominira žljebljena keramika, a nađeno je i nekoliko ulomaka finije keramike »jadranskog tipa ljubljanske kulture«, kako izgleda u gornjoj polovici tog sloja[8].

7. *Ganjollë* kod Skadra u sjeverozapadnoj Albaniji. Gradinsko naselje s fortifikacijom iz helenističkog doba. Najstariji sloj pripada mlađem eneolitu (odnosno ranom bronzanom dobu albanske periodizacije). Među raznolikim tipovima ukrasa ima i onih izvedenih utiskivanjem vrpce[9].

8. *Gajtan* kod Skadra u sjeverozapadnoj Albaniji. U najstarijem sloju tipično gradinskog naselja (Gajtan I) nađeno je nekoliko fragmenata keramike ukrašene klasičnim otiscima vrpce u kombinaciji s nizovima žigosanih udubljenja. Iz istog sloja potiču i fragmenti žljebljene keramike, a možda i keramike »jadranskog tipa ljubljanske kulture«[10].

9. *Bardhoc* kod Kukësa u sjeveroistočnoj Albaniji. U tumulu I (pretežno zemljanom) otkriveni su brojni grobovi iz različitih faza sahranjivanja. Nekoliko fragmenata keramike, nađenih van grobova, ukrašeno je klasičnim otiskom vrpce, ponekad u kombinaciji s nizovima okruglih udubljenja ili udubljenih linija (T. I:8). Ovi fragmenti vjerovatno stoje u vezi s najstarijim sahranama u tumulu, možda s nekim od grobova u obliku jama ukopanih u zdravicu, što bi odgovaralo situaciji u Ljubomiru[11].

10. *Nezirova pećina* (Shpella e Nezirit) u dolini rijeke Mati, u srednjem dijelu sjeverne Albanije. U sloju označenom kao Nezir IIIa po ranijoj podjeli[12], odnosno Nezir IV po novoj podjeli Zh. Andrea[13], nađeni su, između ostalih, i fragmenti vrpčasto ukrašene keramike. Nalazi iz tog sloja još nisu iscrpnije obrađeni. Zh. Andrea veže taj sloj za Maliq IIIa i datira ga u rano bronzano doba albanske periodizacije.

11. *Maliq* kod Korče u jugoistočnoj Albaniji. Iz ovog poznatog višeslojnog naselja, smještenog u nekada močvarnom području Korčanske kotline, potiče nekoliko ulomaka vrpčasto ukrašene keramike. Koliko mi je poznato, ti primjerci nisu objavljeni, pa ne mogu ništa reći ni o oblicima, a ni o tome o kojoj se tehnici radi (standardni otisak vrpce ili tzv. namotana nit — »Wickelschnur«). F. Prendi izričito kaže da stratigrafija tih fragmenata, kao i onih iz Trena, nije pouzdana[14]. Stoga je moguće da hronološki pripadaju bilo Maliqu II (a/b), bilo Maliqu IIIa.

12. *Tren* kod Male Prespe u jugoistočnoj Albaniji. Višeslojno pećinsko naselje. Ulomak keramike s vrpčastim otiskom (T. I:4) objavio je M. Korkuti 1971. među keramikom starijeg željeznog doba, a kasnije ga datirao u fazu Tren II (rano bronzano doba). Kako primjećuje

---

[6] Neobjavljeno; za mogućnost uvida u nalaze dugujem zahvalnost kolegi B. Marijanoviću iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu; za definiciju »žljebljene keramike« v. B. Čović 1990.

[7] B. Čović 1980, 35—38, sl. 1:1 (rekonstrukcija), sl. 2:1—3.

[8] Č. Marković 1974, 6, 11—12; Č. Marković 1985, 31—45, T. XXVIII: 9; T. XXIX: 1; B. Čović 1983, 108—109 (s nav. literaturom).

[9] B. Jubani 1972, 413, Fig. 2 dh (vrpčasta), Fig. 2 d. e (žljebljena), Fig. 2 ç (»ljubljanska«); za reviziju hronologije up. B. Jubani 1983, 248—249; B. Govedarica 1986.

[10] B. Lahi 1988, 258.

[11] A. Hoti 1982, 24, T. X: 2, 5, 6.

[12] Zh. Andrea 1985, 165—167, 170—171.

[13] Zh. Andrea 1989, 27—31.

[14] F. Prendi 1985, 103.

F. Prendi i ovdje je u pitanju stratigrafski nepouzdan nalaz[15]. Teorijski uzeto, mogao bi pripadati i Trenu I, dakle fazi koja odgovara Maliqu II, ali i Trenu II = Maliq IIIa.

13. *Bënjë* kod Permëta u južnoj Albaniji. Višeslojno pećinsko naselje u kojem su najvažnija dva sloja: stariji eneolitski sloj s nalazima tipa Maliq II i mlađi (rano bronzano doba po albanskoj periodizaciji, s nalazima tipa Maliq IIIa). U sumarnom prethodnom izvještaju iz 1983. ne navodi se iz kojeg sloja potiče vrpčasto ukrašena keramika. M. Korkuti 1985. donosi primjerak veće, grublje posude s malom horizontalnom trakastom drškom, ukrašen klasičnim otiscima vrpce i grubim plastičnim trakama, na tabeli s ostalim nalazima ranog bronzanog doba albanske periodizacije (= — Maliq IIIa)[16].

14. *Kastritsa* kod Janjine (Ioànnina) u sjeverozapadnoj Grčkoj. Uvrštavam ovaj lokalitet ovdje zbog geografske blizine južnoalbanskih i pelagonskih nalazišta, mada se već radi o zaleđu Jonskog, a ne Jadranskog mora. U ostacima kulturnog sloja praistorijskog naselja, smještenog u dolini jugoistočno od jezera, nađeno je nešto ulomaka rukom rađene keramike, među njima i jedan ukrašen tehnikom tzv. namotane niti (»Wickelschnurtechnik«). Ostali objavljeni nalazi nisu posebno karakteristični. Po ocjeni Hammonda radi se o povremenom stočarskom boravištu[17].

15. *Crnobuki* kod Bitolja u Pelagoniji. Iz stratuma I višeslojnog naselja Tumba potiče manja količina keramike ukrašene tehnikom »namotane niti«. Radi se o finijoj keramici, a karakterističan je oblik bikoničnog pehara s dvije vertikalne trakaste drške (T. I: 3). Sloj pripada grupi pelagonskih eneolitskih nalazišta uključenih u kulturni kompleks Bubanj-Hum Ia — Salcuţa — Krivodol[18].

16. *Šuplevec* kod Bitolja u Pelagoniji. Višeslojno naselje na gradinskom položaju, bez tragova fortifikacije. Iz slojeva koji pripadaju uglavnom etapi Šuplevec I, a u manjoj mjeri i Šuplevec II, potiče više ulomaka keramike ukrašene tehnikom »namotane niti« (T. I. 1, 2), kao i jedan ulomak ukrašen klasičnim otiskom vrpce. Radi se o finijoj keramici autohtonih oblika, karakterističnih za grupu Šuplevec-Bakarno Gumno, u okviru šireg eneolitskog kulturnog kompleksa Bubanj-Hum Ia — Salcuţa — Krivodol.[19]

Opšta *hronološka pozicija* ovih nalaza može se danas dosta precizno odrediti, zahvaljujući ponajviše tome što se u većini slučajeva radi o stratificiranom materijalu koji se usto pojavljuje u arheološkom kontekstu s keramikom druge vrste čija je hronologija manje-više dobro poznata. Izgleda da se, bar zasad, može govoriti o dvije jasno izdvojene faze u kojima se na navedenim područjima javlja vrpčasto ukrašena keramika. *Prvoj, starijoj fazi* pripadaju bez sumnje pelagonska nalazišta Crnobuki i Šuplevec, a njima bi, vjerovatno, trebalo pribrojati i primjerak iz nalazišta Kastritsa u grčkom Epiru i to stoga što je u pitanju ukrašavanje »Wickelschnur«-tehnikom koja je upravo tipična za susjedna, pelagonska nalazišta, a posve nedostaje na lokalitetima druge, mlađe faze, o čemu će još biti govora. Šteta je što su nalazi vrpčasto ukrašene keramike iz južne Albanije posve oskudno objavljeni, a oni iz Maliqa i Trena još i bez pouzdanih stratigrafskih podataka, pa ne znamo da li bi neki od njih mogao također pripadati ovoj fazi[20]. Možda bi se to, ipak, smjelo pretpostaviti za objavljeni primjerak iz Trena (T. I: 4) koji je, doduše, ukrašen klasičnim otiskom vrpce, ali, kako izgleda, pripada finijoj keramici, a po obliku, vjerovatno, nekoj posudi »S« profila. Inače, naša starija faza odgovara vremenu Bubanj-Hum Ia, odnosno Salcuta IIb/c, djelimično Salcuţa III fazi, odnosno Cernavoda I dalje na istoku, u donjem Podunavlju.[21] To je, u zaleđu južnog i srednjeg Jadrana, vrijeme u kojem su se formirali slojevi Maliq IIa/b, Tren I i stariji sloj (I) u pećini Bënjë[22], pa Nezir III (po novoj podjeli Zh. Andrea), Odmut IV/V u sjevernoj Crnoj Gori, Gudnja V i Nakovana na Pelješcu, te Ravlića pećina II C u zapadnoj Hercegovini[23]. Radi se dakle, u južnoj i sjevernoj Albaniji, te djelimično u sjevernoj Crnoj Gori, o eneolitu vezanom bliže za Bubanj Hum Ia — Salcuţa — Krivodol kompleks,[24] a u Dalmaciji i Hercegovini o završnoj fazi hvarsko-lisičićke kulture, po-

---

[15] M. Korkuti 1971, Tab. X; M. Korkuti 1985, 74—75, Tab. V: 9; F. Prendi 1985, 103.

[16] M. Korkuti 1985, 74—75, Tab. V: 16.

[17] N. G. L. Hammond 1967, 291—292, Fig. 7: 1.

[18] D. Simoska — B. Kitanoski — J. Todorović 1976, 48—50, 61—62, Sl. 4, T. III: 1, 4, 5, 7.

[19] M. Garašanin — D. Simoska 1976, 20—23, T. VII, sl. 24; VIII, sl. 28.

[20] Up. N. Bodinaku 1985, 182—183, 190; F. Prendi (1985, 103) naglašava da su primjerci vrpčasto ukrašene keramike nađeni »également à Maliq de même qu'à Tren, bien que dans une situation stratigraphique pas très sure...«.

[21] Up. M. Garašanin — D. Simoska 1976, 21—23.

[22] M. Korkuti 1985, 67—70.

[23] Zh. Andrea 1989, 33—40, 43—44; Č. Marković 1985, 40—42; S. Dimitrijević 1979, 368—370; B. Marijanović 1981, 33—36, 49—52.

[24] N. Tasić 1979, 92—94; M. Garašanin 1983, 23—24; B. Čović 1986, 61.

znatoj i kao nakovanska kultura[25]. Karakteristično je, pritom, da se u ovoj fazi vrpčasto ukrašena keramika pojavljuje samo na jugu (pelagonska i, možda, epirsko-južnoalbanska nalazišta), dok je u pomenutim istovremenim slojevima dalje na sjeveru i sjeverozapadu nema — mada su sva ta nalazišta međusobno veoma dobro povezana, prvenstveno pojavom kanelirane keramike, a i nekim drugim oblicima i recipročnim uticajima.[26] To, mislim, dosta dobro podupire tezu da se u pojavi vrpčasto ukrašene keramike prije svega reflektuju uticaji koje na stariji eneolitski supstrat vrše pokreti populacija koji se odigravaju dalje na istoku i sjeveroistoku, na zapadnom rubu pontske oblasti i u donjem Podunavlju[27]. Stoga je i razumljivo da se ti uticaji u nešto većoj mjeri pojavljuju najprije na jugu jadranskog zaleđa — jedini njihov refleks u ovoj fazi dalje na sjeveru mogla bi biti poznata ostava dugih kremenih noževa iz Boškove grede u Orahovcu kod Trebinja (poznatoj u literaturi kao »ostava iz Lastve«)[28].

Hrnološki položaj mlađe faze u kojoj se na ovom prostoru pojavljuje vrpčasto ukrašena keramika zasniva se prvenstveno na stratigrafiji pećinskih naselja koja je, uglavnom, veoma pouzdana. U pećini Lazaruši kod Stoca, u debelom i kompaktnom sloju, utvrđeno je istovremeno pojavljivanje mlađe vrpčasto ukrašene keramike, žljebljene keramike i keramike ukrašene u stilu »jadranskog tipa ljubljanske kulture«. Pri tome je potrebno ukazati i na činjenicu da se tzv. jadranski tip ljubljanske kulture po svoj prilici više ne može objašnjavati kao kratkotrajna pojava, izazvana brzim prodorom njenih nosilaca duž jadranske obale, od sjeverozapada ka jugoistoku[29]. Radi se o dugotrajnijoj pojavi, a njena pozicija na području koje nas ovdje interesuje dobro je dokumentovana u Ravlića pećini, Gudnji i Odmutu. U prvom od ovih lokaliteta nema, doduše, vrpčasto ukrašene keramike, ali se keramika »jadranskog tipa . . .« javlja u sloju III A, stratigrafski neposredno iznad sloja II C o čijoj je hronologiji naprijed bilo govora. Sloj Ravlića pećina III A sadrži, osim toga, i primjerke keramike rane faze cetinske kulture (stupanj 1. po I. Maroviću i B. Čoviću)[30]. A kako se slijedeća, klasična, faza cetinske kulture s njenom razvijenom ornamentikom (stupanj 2. po I. Maroviću i B. Čoviću) ima sinhronizovati uglavnom s razvijenim i kasnim ranoheladskim III dobom, jasno je da se vrijeme rasprostiranja i procvata »jadranskog tipa ljubljanske kulture« mora postaviti nešto ranije, po svoj prilici u vrijeme koje odgovara kraju ranoheladskog II i početku ranoheladskog III doba[31]. Ovo posebno naglašavam stoga što se mlađa vrpčasto ukrašena keramika, osim u Lazaruši, javlja u istom sloju s keramikom »jadranskog tipa . . .« u još dva dobro stratificirana nalazišta, u Odmutu VI i, vjerovatno, u Gudnji, u oba slučaja stratigrafski iznad starijih eneolitskih slojeva s kaneliranom keramikom, o čemu je naprijed bilo govora. Pa i u Gajtanu I, pored ulomaka ukrašenih otiskom vrpce, ima i onih ukrašenih točkićem koji vjerovatno pripadaju »jadranskom tipu . . .«[32]. Najzad, ista je stratigrafska situacija i u Nezirovoj pećini: vrpčasto ukrašena keramika javlja se i tu u sloju IV (odnosno IIIa po staroj podjeli Zh. Andrea) obilježenom prvenstveno novim vrstama grube keramike i novim formama koje se vežu za Maliq IIIa; sloj IV leži neposredno iznad sloja III sa kanelovanom keramikom kojeg Zh. Andrea u hronološkom i kulturnom smislu dovodi u vezu s Maliq IIa/b, ukazujući na to da sadrži i elemente tzv. nakovanske kulture u Dalmaciji, dakle kaneliranu keramiku kakva se javlja u Gudnji V, Ravlića pećini II C, Nakovani i drugdje. Istu situaciju pokazuje, kako je već rečeno, i pećinsko naselje Bënjë u južnoj Albaniji[33]. Slika je, dakle, stratigrafski jedinstvena.

Kako iz prikazane komparativne stratigrafije proizilazi, radi se zaista o dvije jasno izdvojene faze pojavljivanja vrpčasto ukrašene keramike na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu. Te faze, generalno uzeto, neposredno slijede jedna za drugom, što proizilazi iz opšte sinhronizacije: Crnobuki I — Šuplevec I/II — Maliq IIa/b — Nezir III — Odmut IV/V — Gudnja V — Ravlića pećina II C — Argissa I (Graben 2/3, ranotesalsko doba I, tj. početak ranoheladskog II), a, na drugoj strani: Maliq IIIa — Bënjë, gornji sloj — Nezir IV — Gajtan I/Ganjollë — Odmut VI — Gudnja — Lazaruša — Zelena pećina I — Ravlića pećina III A — cetinska kultura 1. (= kraj ranoheladskog II i početak ranoheladskog III doba).

---

[25] S. Dimitrijević 1979, 368—377; up. i: B. Marijanović 1981, 49—53.

[26] M. Garašanin — D. Simoska 1976, 24; B. Marijanović 1981, 49—52; Zh. Andrea 1989, 41—43.

[27] M. Garašanin 1975, 12—13; M. Garašanin — D. Simoska 1976, 22—24.

[28] Up. M. Garašanin 1961, 14; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine 3, Sarajevo 1988, 169.

[29] S. Dimitrijević 1979a, 327; za hronologiju v. i: B. Čović, 1983, 111—112, te B. Govedarica 1989, 105—108.

[30] B. Marijanović 1981, 36—40, 52—53; I. Marović — B. Čović 1983, 194—197.

[31] K. Kilian 1985, 175; J. Maran 1987; također B. Čović 1989, 99—101.

[32] B. Jubani 1972, 412—413, Fig. 2 ç; up. i B. Govedarica 1986, 76—77.

[33] Zh. Andrea 1985; Zh. Andrea 1989, 40—42; M. Korkuti 1985, 68—70.

Da li između ova dva talasa širenja manira vrpčastog ukrašavanja keramike postoji neki kraći hijatus, ili neposredni kontakt, zasad se ne može pouzdano utvrditi. Ipak, jasno je da se ove dvije faze ne razlikuju samo po stratigrafsko-hronološkoj poziciji, već i po oblicima posuda na kojima se vrpčasto ukrašavanje primjenjuje, kao i po tehnici izvođenja ukrasa: za stariju fazu (up. T. I: 1—3) karakteristična je prvenstveno tehnika »namotane niti« (»Wickelschur-technik«), a za mlađu fazu isključivo klasični otisak vrpce (up. T. I: 5—10). Vidljivo je da postoji bitna razlika i u oblicima posuda, kao i u izboru ornamentalnih motiva. Još jedna važna razlika postoji između ove dvije faze: u prvoj se vrpčasto ukrašena keramika pojavljuje isključivo u naseljima i na vrlo ograničenom području, u drugoj je njen areal rasprostiranja znatno širi, a nalazimo je kako u slojevima naselja, tako i u vezi s grobovima, upotrebljenu, po svoj prilici, u obredima vršenim prilikom sahranjivanja (Bardhoc I, Ljubomir XI, Rumin-Bitelić). U pitanju su grobovi pod tumulima koji pripadaju najstarijem dosad poznatom horizontu sahranjivanja tog tipa na zapadnom Balkanu; sudeći po situaciji u Ljubomiru XI, a vjerovatno i u Bardhocu, radi se o grobovima u obliku jama, ukopanim u zdravicu, ispod osnove tumula, s karakterističnim položajem pokojnika[34]. Time se otvara jedno novo pitanje iz konteksta stepsko-pontskih uticaja koji su, kako izgleda, u ovoj fazi bili intenzivniji, prodirući dalje na zapad i sjeverozapad, do Hercegovine, sjeverne Crne Gore i srednje Dalmacije. No, to je pitanje koje bi zahtijevalo znatno šire razmatranje, u koje se na ovom mjestu ne bih mogao upuštati.

U zaključku bih još jednom naglasio da starija faza pojave vrpčasto ukrašene keramike odgovara, grubo uzetom, vremenu snažnih pokreta u donjem Podunavlju, vezanih za Cernavoda I kompleks, dok mlađu, po svoj prilici, valja posmatrati u kontekstu širenja Cernavoda III kompleksa. Ona će, manje-više, korespondirati vremenu snažne koncentracije mlađe vrpčasto ukrašene keramike u slojevima naselja Ezero u Trakiji (stambeni horizonti VII — IV, uglavnom Ezero B-1), dakle fazi koja približno odgovara kraju ranoheladskog II i početku ranoheladskog III doba, pri čemu treba imati u vidu reviziju hronologije koju je za odgovarajuće slojeve Ezera predložio M. Garašanin[35]. Kako vidimo, ta se sinhronizacija uglavnom podudara s onom koju je, na primjeru stratigrafije zapadnobalkanskih nalazišta ovog doba, bilo moguće izvesti i posve drugim putem.

[34] B. Čović 1980, 35—36; A. Hoti 1982, 17—18, 34; up. i F. Prendi 1985, 105.

[35] M. Garašanin 1984, 12.

LITERATURA

Skraćenice — Abkürzungen:

GZM n. s. A = Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, Nova serija, Arheologija

MAA = Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep

PJZ = Praistorija jugoslovenskih zemalja I—V, Sarajevo 1979—1987.

Zh. Andrea 1985 — Mbi gjenezën dhe vijimësinë kulturës se Matit në epokën e bronzit, Iliria XV, Tiranë, 2—1985, 163—185.

Zh. Andrea 1989 — Vendbanimi shoellor i Nezirit, Iliria XIX, Tiranë, 1-1989, 25—44.

A. Benac 1957 — Zelena pećina, GZM n. s. A. XII, 61—62.

A. Benac 1961 — Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, 42. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin, 1—70.

A. Benac 1981 — Some Problems of the Western Balkans: The Begining of Indo-europeanization in the Coastal Zone of Yugoslavia and Albania, The Journal of Indo-european Studiens, Los Angeles, Vol. 1—2, 16—31.

N. Bodinaku 1985 — Migremet e periudhës së bronzit të hershëm dhe roli i tyre në formimin e etnosit ilir, Iliria XV, Tiranë, 2—1985, 181—193.

B. Čović 1980 — »Schnur-« i »Litzen-« keramika na području Neretve, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva Metković 1977, Split 1980, 35—43.

B. Čović 1983 — Eneolitski supstrat, PJZ IV, 103—113.

B. Čović 1986 — Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte, u: Ethnogenese europäischer Völker, Stuttgart — New York, 55—74.

B. Čović 1989 — Posuška kultura, GZM n. s. A. 44, 61—127.

B Čović 1990 — Eneolitska žljebljena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, Zbornik u čast 75-godišnjice akademika A. Benca, Posebna izdanja ANUBiH, Sarajevo (u štampi).

S. Dimitrijević 1979 — Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali, PJZ III, 367—379.

S. Dimitrijević 1979a — Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, PJZ III, 267—379.

M. Garašanin 1961 — Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba, GZM n. s. A. XV—XVI, 5—26.

M. Garašanin 1975 — Nekoi problemi na makedonskata praistorija, MAA 1, 9—24.

M. Garašanin — D. Simoska 1976 — Kontrolni iskopuvanja na Šuplevec i nekoi problemi na grupata Šuplevec — Bakarno Gumno, MAA 2, 9—24.

M. Garašanin 1983 — Considérations sur la transition du néolithique à l'âge du bronze dans les régions centrales des Balkans, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo, XX (19), 21—26.

M. Garašanin 1984 — Chronologische und kulturhistorische Probleme südthrakischer u. südmakedonischer Wohnhügel, Prahistorische Zeitschrift, Bd. 59, H. 1, Berlin, 3—15.

M. Garašanin 1988 — Nastanak i poreklo Ilira, u: Iliri i Albanci, Naučni skupovi SANU XXXIX (10), Beograd, 9—76.

B. Govedarica 1986 — Problem datacije naselja Gajtan i neka pitanja kulturnih odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i starijim fazama bronzanog doba, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXIV (22), 73—84.

B. Govedarica 1988 — Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Djela LXVII (7), ANUBiH, Sarajevo 1989.

N. H. G. L. Hammond 1967 — Epirus, Oxford.

A. Hoti 1982 — Varreza tumulare e Bardhocit në rrethit e Kukësit, Iliria XII, Tiranë, 1-1982, 15—48.

B. Jovanović 1979 — Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije, PJZ III, 381—395.

B. Jubani 1972 — La céramique illyrienne de la cité de Gajtan, Iliria II, Tiranë, 409—450.

B. Jubani 1983 — Gërmitet arkeologjike të vitit 1983, Iliria XIII, Tiranë, 2-1983, 249.

K. Kilian 1985 — L'Albanie méridionale à l'Age du Bronze Récent, Iliria XV, Tiranë, 2-1985, 175—180.

M. Korkuti 1971 — Vendbanimi prehistorik i Trenit, Iliria I, Tiranë, 31—48.

M. Korkuti 1985 — Problèmes ethnoculturels relatifs au Chalcolithique en Albanie, Iliria XV, Tiranë, 2-1985, 61—77.

B. Lahi 1988 — Gërmimet arkeologjike të vitit 1988, Iliria XVIII, Tiranë, 2-1988, 257—258.

J. Maran 1987 — Kulturbeziehungen zwischen dem nordwestlichen Balkan und Südgriechenland am Übergang vom späten Äneolithikum zur frühen Bronzezeit (Reinecke Al), Archäologisches Korrespondenzblatt 17, Berlin, 77—85.

B. Marijanović 1981 — Ravlića pećina (Peć—Mlini), GZM n. s. A. 35—36, 1—97.

I. Marović — B. Čović 1983 — Cetinska kultura, PJZ IV, 191—231.

Č. Marković 1974 — The Stratigraphy and Chronology of the Odmut Cave, Archaeologia Iugoslavica XV, Beograd, 7—12.

Č. Marković 1985 — Neolit Crne Gore, Beograd.

F. Prendi 1985 — A propòs de la formation de la civilisation et d'ethnie illyriennes sur le territoire de l'Albanie durant l'époque du Bronze récent et au début de celle du Fer, Iliria XV, Tiranë, 2-1985, 83—117.

P. Roman 1974 — Das Problem der »schnurverzierten« Keramik in Südosteuropa, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 58, Halle/Saale, 157—174.

D. Simoska — B. Kitanoski — J. Todorović 1976 — Naselbata Crnobuki i problemot na istoimenata kultura vo svetlinata na novite arheološki istražuvanja, MAA 2, 43—83.

N. Tasić 1979 — Bubanj — Salcuţa — Krivodol kompleks, PJZ III, 87—114.

SCHNURVERZIERTE KERAMIK AN DER ÖSTADRIATISCHEN KÜSTE UND IN IHREM HINTERLAND

BORIVOJ ČOVIĆ, Sarajevo

In diesem Beitrag wird die Schnurverzierte Keramik im Raum von Mittel-Dalmatien und der Herzegowina, im Nordwesten, bis Epirus und Pelagonien im Südosten behandelt. Von den 16 behandelten Fundstellen liegt Kastritsa (14) schon im Hinterland der jonischen Küste, ist jedoch geographisch und kulturhistorisch mit Süd-Albanien und Pelagonien zu verbinden. Chronologisch sind zwei Stufen der Schnurkeramik zu unterscheiden: der älteren gehören die Funde von Crnobuki I und Šuplevec I—II, wahrscheinlich auch jene von Kastritsa und vielleicht die Funde von Tren (Tl. I, 1—4)[15, 17—20]. Im wesentlichen wird hier die Wickelschnur verwendet. Die Siedlungen gehören dem Bubanj—Hum I—Salcutza—Krivodol Komplex mit beiläufig folgenden Synchronismen: Salcutza IIb—c, z. T. auch III, Maliq IIa, b = Beginn von F. H. II[21—22, 27]. Im Nordwesten entsprechen dann zeitlich die Siedlungsschichten mit kannelierter Ware vom Typ Salcutza, bzw. Nakovani: Nazir—Höhle III (nach Zh. Andrea 1989)—Odmut IV—V, Gudnja V, Nakovani——Ravlića Höhle IIc, wo jedoch die schnurverzierte Ware völlig fehlt[23—26]. Der jüngeren Stufe gehören die schnurverzierten Funde von Bënje (obere Schicht), Nezir—Höhle IV, Gajtan I, Ganjollë, Bardhoc (Hügel I), Odmut VI, Gudnja oberste Schicht, Ljubomir Hügel XI (Gräber 19 und 24), Lazaruša Höhle, Zelena Pećina I und Rumin—Bitelić[3—13, 16]. Hier wird nur klassische Schnurverzierung verwendet, auch die Formen unterscheiden sich völlig von jenen der früheren Periode (Taf. I, 5—10). Schnurverzierte Ware wurde auch in Grabhügeln gefunden (Bardhoc, Ljubomir, Rumin—Bitelić)[34]. Aufgrund der vergleichenden Stratigraphie in mehrschichtigen Siedlungen ist die Gleichzeitigkeit dieser Phase mit der Stufe I der Cetina—Kultur gleihzusetzen, auch mit dem adriatischen Typ der Ljubljana—Kultur, in der Herzegowina, Nord—Albanien und in Montenegro, weiterhin mit Maliq IIIa und den Wohnniveaus VII—IV von Ezero in Thrakien, d.i. dem ausgehenden F. H. II und dem Beginn von F. H. III in der ägäischen Chronologie[29]. Die ältere Stufe der Schnurkeramik in den behandelten Gebieten entspricht im wesentlichen der Zeit der grossen Bewegungen an der unteren Donau, die mit dem Komplex Černavoda I zu verbinden sind. Die jüngere Stufe dürfte im Rahmen des Černavoda III Komplexes angesehen werden[21, 35].

Übersetzung
Milutin GARAŠANIN

EUGEN COMŞA, Bucarest

Les pointes de flèche en silex de l'aire culturelle Salcutsa

Pendant le néolithique, la gamme des outils en silex utilisés à l'intérieur de l'actuel territoire roumain était relativement variée et bon nombre de ces outils, d'une forme particulière, servaient à la chasse, ainsi que comme armes d'attaque ou de défense. Nous nous proposons d'étudier en ce qui suit surtout les pointes de flèche faites de silex, notamment celles en usage chez les représentants de la culture Salcutza. Leurs communautés s'étaient développées en Olténie, dans l'ouest de la Munténie (le long de la rive gauche de l'Olt) et dans le sud-est du Banat (notamment au bord du Danube).

Les fouilles archéologiques effectuées tant dans la plaine, que dans la zone montagneuse (y compris dans les grottes) ont fourni une moisson importante de pointes de flèche. Nous allons les répertorier ici d'après un critère topographique, comme suit:

I° — Les premières pièces de cette catégorie mises au jour ont été reproduites dans l'Archéologie préhistorique de l'Olténie. Il ne s'agit, d'ailleurs, que de deux exemplaires[1]. L'un au contour triangulaire, à peu près équilatéral, avec la base, plus courte, en ligne droite et les côtés légèrement incurvés. La pièce est soigneusement retouchée sur toute sa superficie[2] (face et pile). Oblongue, l'autre pièce est elle aussi triangulaire, mais avec une hauteur mesurant le double de la base; comparée à d'autre objets du même genre, cette pièce est plus épaisse[3] et avec une surface dont les retouches sont moins soignées, bien que celles effectuées sur les bords de ses deux côtés longs soient plus fines. Mentionnons encore un détail la concernant: une encoche peu profonde, mais d'un jet prolongé, marque chacun de ses côtés, ainsi que le milieu de la base.

Il est regrettable que le livre en question ne cite pas le station de type Salcutsa d'où proviennent ces deux pièces.

II° — Les fouilles de Vasile Christescu sur le site du lieu-dit »Măgura Cetate« de Vădastra (dépt. de Olt), mirent au jour dans la couche culturelle Salcutsa deux pointes de flèche en silex.[4] L'une de ces pièces, intacte, mesure 6,6 cm. de long et se présente parfaitement conservée (fig. 2/2). C'est un exemplaire triangulaire, avec tous ses côtés légèrement incurvés[5] et les deux faces retouchées suivant le procédé dit »en croûte«;[6] de fines retouches sont visibles sur les côtés longs de la pièce. Un trait caractéristique, donc à retenir: l'exemplaire en question est plus épais vers sa base, alors qu'il va en s'affinant vers la pointe. L'autre pièce, également triangulaire (fig. 2/1), s'étire et offre un contour légèrement irrégulier[7], avec la même caractéristique que la première: pointe plus fine par rapport à la base épaisse. On doit relever les fines retouches qui le couvrent. La pointe est légèrement ébréchée et, pour ce qui est de la base, l'un de ses coins s'arrondit, cependant que l'autre forme un angle aigu.

Si l'origine Salcutsa de ces deux exemplaires est attestée[8], il n'en reste pas moins que vu le degré de développement de la recherche au moment de leur mise au jour on ne dispose

---

[1] D. Berciu: *Arheologia preistorică a Olteniei.* Craiova, 1939, p. 61 (fig. 70/6, 7) et p. 62.
[2] *Ibidem,* p. 61 (fig. 70/7).
[3] *Ibidem,* p. 61 (fig. 70/6).
[4] Vasile Christescu: *Les stations préhistoriques de Vădastra.* Dans: Dacia, III—IV, 1927—1932, 1933, p. 211 (fig. 48/4, 6).
[5] *Ibidem,* p. 211 (fig. 48/6) et p. 212 (fig. 49/3).
[6] Alexandru Păunescu: *Evolutia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României.* Bucureşti, 1970, p. 184.
[7] Vasile Christescu: *op. cit.,* p. 211 (fig. 48/4) et p. 212 (fig. 49/8).
[8] *Ibidem,* p. 210.

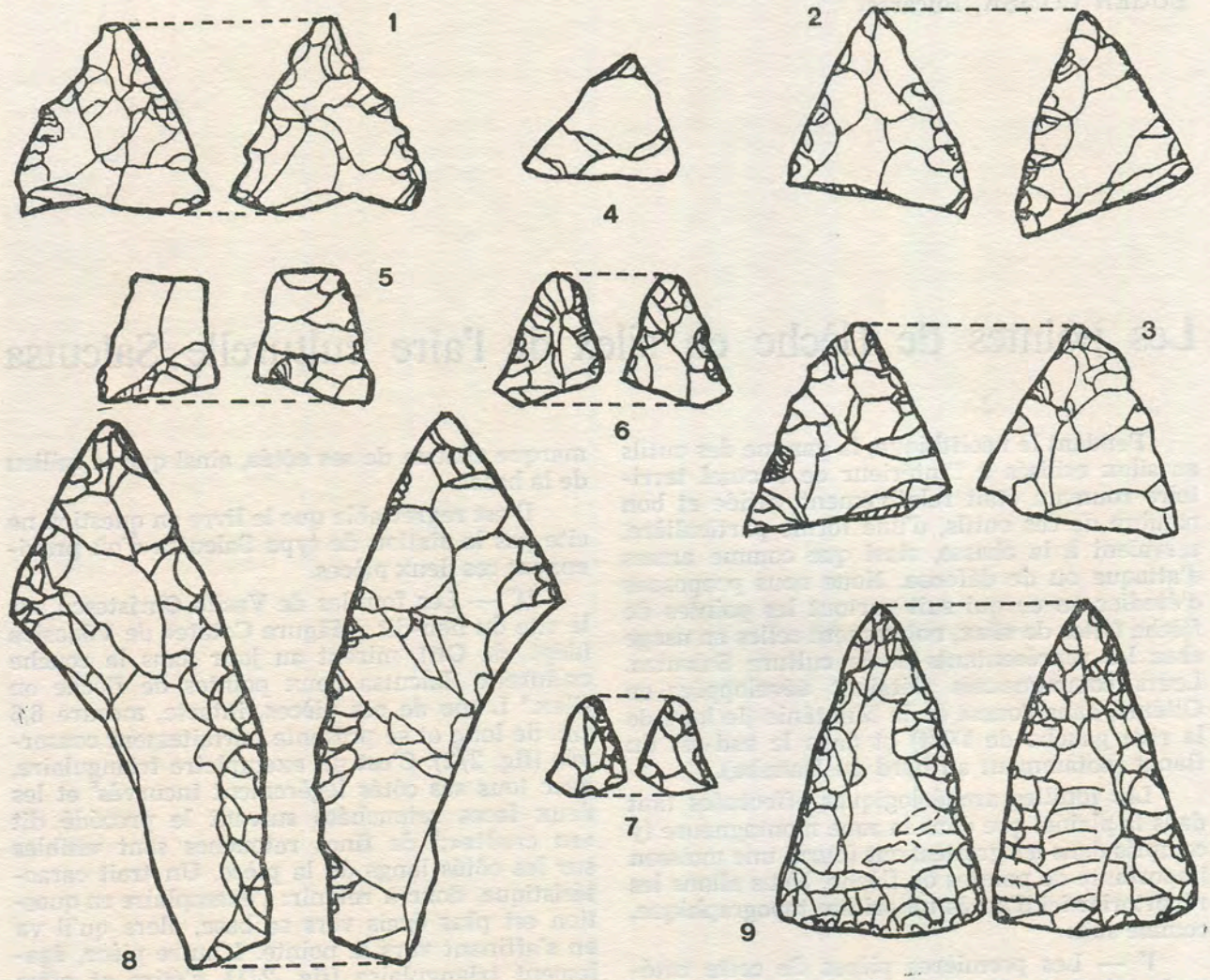

Fig. 1. — Pointes de fleche: 1—9. Orlea(d'après: C. S. Nicolăescu-Plopşor, op. cit., p. 369, pl. I).

d'aucune précision concernant la phase d'évolution culturelle à laquelle ils appartiennent.

III° — Toujours à Vădastra (dépt. de Olt), sur le site du lieu-dit »Măgura Fetelor«, Corneliu N. Mateescu a récupéré lors de ses fouilles dans la couche Salcutsa l'une de ces pointes de flèche triangulaires, soigneusement retouchée[9].

IV° — Au lieu-dit »Grindul lui Iancu Muşat«, dans le voisinage du village de Orlea (dépt. de Olt), les fouilles de C. S. Nicolăescu-Plopşor ont localisé, dans l'ecarpement qui descend vers le Danube, tout un lot de pointes de flèche,[10] dont seulement un exemplaire s'était conservé en entier. Il présente un contour triangulaire étiré (fig. 1/9), avec des côtés légèrement irréguliers et les deux faces retouchées.[11] Notons cette particularité des retouches (tantôt plus grandes, tantôt plus petites) qu'elles ont conservé au centre de chaque face la forme initiale de l'éclat, pour devenir plus fréquentes sur les bords de la pièce.

Mentionnons aussi une pointe de flèche fragmentaire plus grande que coutume[12] (fig. 1/8). Il lui manque un coin de l'un de ses côtés

[9] Information reçu de Corneliu N. Mateescu, auquel nous exprimons nos vifs remerçiements.

[10] C. S. Nicolăescu-Plopşor: *Un atelier neolitic pentru confectionarea vîrfurilor de săgeată »Grindul lui Iancu Muşat« — Orlea.* Dans: SCIV, XI, 1960, 2, p. 368 et p. 369 (pl. I).

[11] *Ibidem*, p. 369 (pl. I/1).

[12] *Ibidem*, p. 369 (pl. I/5).

et tout un tronçon de la base. On y retrouve dans son cas le même contour triangulaire étiré, avec les côtés longs légèrement incurvés. La pièce comporte des retouches relativement importantes sur ses deux faces, ainsi que d'autres, moins importantes, le long des bords.

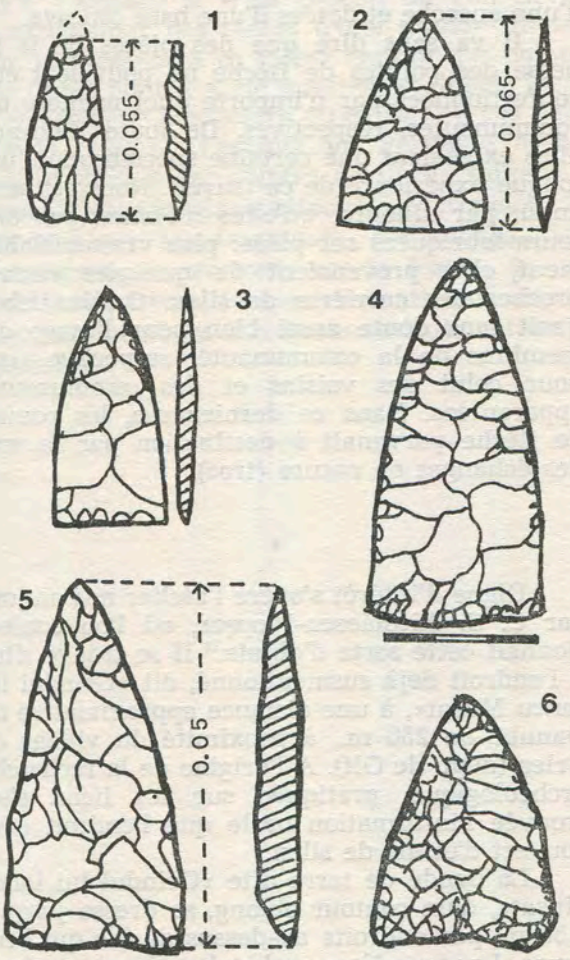

Fig. 2. — Pointes de fleche: 1—2. Vădastra, »Măgura Cetate« (d'après V. Christescu, *op. cit.*, p. 212, fig. 49/3,8); 3. Ostrovul Corbului (d'après M. Simon, *op. cit.*, p. 137, fig. 22/1); 4. Sălcuţa (Al. Păunescu, *op. cit.*, fig. 30/5); 5. Verbicioara (d'après D. Berciu et collab., *op. cit.*, p. 237, fig. 7/3); 6. Băile Herculane (d'après Al. Păunescu, *op. cit.*, fig. 31/2).

Sur trois autres exemplaires, il ne s'est consérvé que leur moitié avec la pointe[13]. Toutefois, ils permettent de constater leur forme triangulaire (fig. 1/1—3), avec des côtés relativement irréguliers (avec des saillies et des rentrants) du fait des retouches exécutées avec négligeance; celles-ci sont tantôt profondes et étirées, se prolongeant parfois jusqu'au bord de la pièce, tantôt plus fines, mais couvrant des superficies moins importantes.

Mentionnons encore quatre autres pièces fragmentaires de ce même lot[14] (fig. 1/4—7). Il s'agit de tronçons médian ou de la pointe, dont deux surtout sont d'un travail négligeant. On peut envisager l'hypothèse que ces exemplaires se sont brisés en cours de confection.

V° — Un ouvrage de synthèse portant sur l'outillage en silex des diverses époques traite aussi de certaines pièces inédites, provenant de fouilles anciennes. L' ouvrage parle de la mise au jour, par les fouilles sur le site de »Piscul Cornişorului«, à Sălcutsa (dépt. de Dolj), d'un lot de 11 pointes de flèche en silex, entières ou fragmentaires[15]. De contour triangulaire, normal ou étiré (fig. 2/4), la base de ces pièces est généralement en ligne droite, parfois aussi, du reste, légèrement convexe ou concave. Les retouches »en croûte« sur leurs deux faces sont typiques pour ces exemplaires qui mesure en longueur de 2,3 cm. à 7,1 cm.[16]

VI° — A Verbicioara (dépt. de Dolj), la couche de culture Salcutsa a livré une pointe de flèche parfaitement conservée[17]. C'est une pièce triangulaire (fig. 2/5), avec les côtés plus longs incurvés et une base en ligne droite. On y retrouve le profil caractéristique avec la base épaisse qui va en s'effilant vers la pointe. Toute la pièce est couverte de retouches réalisées avec soin.

Malheureusement, le rapport des fouilles ne précise guère l'horizon culturel auquel il convient de rattacher cette pièce, bien que le site respectif compte trois horizons Salcutsa[18]. D'autre part, l'ouvrage de synthèse sur les outils en silex déjà cité parle au sujet de la couche culturelle Salcutsa de Verbicioara de plusieurs pièces triangulaires avec la base en ligne droite et non d'une seule[19].

VII° — Les fouilles de l'archéologue Petre Roman à Ostrovul Corbului (dépt. de Mehedinţi) ont également exploré une bonne partie d'une station de type Salcutsa[20] Entre autres vestiges récupérés là figure également une pointe de flèche triangulaire (fig. 2/3), avec les côtés plus

[13] *Ibidem*, p. 369 (pl. I/2—4).

[14] *Ibidem*, p. 369 (pl. I/6—9).

[15] Al. Păunescu: *op. cit.*, p. 183.

[16] *Ibidem*, p. 183.

[17] D. Berciu et collab.: *Şantierul arheologic Verbicioara—Dolj*. Dans: SCIV, II, 1951, 1, p. 237 (fig. 7/3).

[18] *Ibidem*, p. 236.

[19] Al. Păunescu: *op. cit.*, p. 184.

[20] Mihai Simon: *Aşezarea sălcuţeană de la Ostrovul Corbului, jud. Mehedinţi*. Dans: SCIVA, 40, 1989, 2, p. 107—145.

longs incurvés et la base en ligne droite[21]. On relève de fines retouches bordant l'extrémité pointue de cette pièce, dont le profil médian montre un tronçon plus épais, qui s'effile progressivement des deux côtés, vers la pointe et vers la base.

Une fois de plus on ne retrouve aucune mention de l'horizon stratigraphique qui a livré cette pièce.

VIII° — Dans l'ouest de l'aire culturelle Salcutsa, à Băile Herculane[22] (dépt. de Caraş-Severin), les fouilles ont ramené au jour une autre pièce de cette catégorie. C'est une pointe de flèche accusant la forme d'un triangle à peu près équilatéral (fig. 2/6), avec les côtés légèrement incurvés et la base concave. Des retouches soignées couvrent ses deux faces, ainsi que ses côtés et sa base. La pièce en question a été récupérée dans la couche culturelle Salcutsa de la grotte dite »Peştera Haiducilor«.

*

Les données que nous venons de mentionner montrent que cette sorte d'objets étaient en usage dans une zone s'étendant de l'est vers l'ouest entre l'embouchure de l'Olt et le cours de la Cerna. Elles y sont attestées en huit station. Nous pensons qu'il y a une forte présomption en faveur de leur utilisation comme armes de chasse et de guerre.

Toutes les pointes de flèche en silex récupérées jusqu'à présent dans les stations de type Salcutsa sont de forme triangulaire, un triangle presque équilatéral ou légèrement étiré. Dans la plupart des cas, ces triangles ont les côtés plus longs légèrement incurvés et la base en ligne droite (parfois aussi présentant une légère concavité).

Il y a des similitudes, mais aussi des différences entre les pointes de flèche de type Salcutsa et celles de type Gumelnitsa[23] — la culture voisine et dans une certaine mesure apparentée qui s'est développée à l'est de son territoire. On y retrouve, en effet, le contour en triangle équilatéral ou légèrement étiré.

Un seul exemplaire des pointes Salcutsa offre comme particularités un léger rentrant dans sa partie inférieure et une base concave. En revanche, dans le cas des pointes de type Gumelnitsa on constate toute une gamme de particularités variées. Notons, à titre d'exemple, les bases entièrement ou bien seulement dans leur tronçon médian concaves; une pièce tout à fait spéciale, trouvée dans le nord de la Dobroudja, montre sa base munie de deux petits »ailerons«; enfin, comptons également les pièces avec leurs côtés plus longs marqués, chacun, d'une encoche et dotées d'une base concave.

Il va sans dire que des pièces de la finesse des pointes de flèche ne pouvaient être confectionnées par n'importe quel membre des communautés respectives. De toute évidence, elles exigeaient une certaine spécialisation, une longue expérience de ce travail. Nous estimons aussi, par ailleurs, qu'elles n'étaient pas toujours fabriquées sur place: plus vraisemblablement, elles provenaient de quelques centres proches des carrières de silex. On les fabriquait sans doute aussi bien pour l'usage des membres de la communauté respective, que pour celui des voisins et des communautés apparentées. Dans ce dernier cas, les pointes de flèche parvenait à destination par la voie des échanges en nature (troc).

*

Digne d'intérêt s'avère l'atelier mis au jour par C. S. Nicolăescu-Plopşor, où l'on confectionnait cette sorte d'objets.[24] Il se trouve situé à l'endroit déjà susmentionné, dit »Grindul lui Iancu Muşat«, à une distance approximative du Danube de 250 m., à proximité du village de Orlea (dépt. de Olt). A l'origine de la recherche archéologique pratiquée sur les lieux s'est trouvée l'information orale que l'endroit était couvert d'éclats de silex.

La bande de terre dite »Grindul lui Iancu Muşat«, d'un contour oblong, se dresse jusqu'à 2,50 m. par endroits au-dessus du lac qui l'entoure. Les premières recherches devaient récolter en quelques heures seulement et dans un seul secteur plutôt limité quelques centaines d'éclat. Cette moisson comptait aussi un certain nombre de pointes de flèche, entières ou fragmentaires. L'étude de l'ensemble représenté par ces vestiges devait aboutir à la conclusion qu'il s'agissait des restes d'un centre de production spécialisé.

Vu ces premières conclusions, un nouvel examen des lieux s'est imposé. Par conséquent, C. S. Nicolăescu-Plopşor a repris sa recherche en passant au tamis environ un demi-mètre cube de sable et de menu gravier. Il en a résulté quelques milliers d'éclats de silex prove-

---

[21] *Ibidem*, p. 114 et p. 137 (fig. 22/1).

[22] Al. Păunescu: *op. cit.*, p. 293 (fig. 31/2).

[23] Eugen Comşa: *Despre vîrfurile de sulită şi de săgeată de silex din arealul culturii Gumelniţa*. Dans: *Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos*, III—IV, Călăraşi, 1987 (1989, p. 21—28).

[24] C. S. Nicolăescu-Plopşor: *op. cit.*, Dans: SCIV, XI, 1960, 2, p. 367—371.

nant d'une activité de production, ainsi que quelques dizaines de tessons céramiques. L'étude des éclats de silex a précisé que c'étaient »des éclats de décapage, des éclats de pénétration au noyau et quantité d'éclats microlithiques«. C'est ce qui porta le spécialiste d'estimer qu'il s'agissait là d'un endroit où l'on devait confectionner des pièces d'une grande finesse. Or, la présence à ce même endroit des pointes de flèche dont il a été question ci-dessus incita l'archéologue à conclure qu'en fait en ces lieux devait exister à l'époque un véritable atelier qui produisait des pointes de flèche suivant le procédé du modelage bifacial par pression. Se fondant sur les fragments céramiques déjà mentionnés et, surtout, sur la forme de ces pointes de flèche, le spécialiste attribua cet atelier aux membres d'une communauté culturelle Salcutsa.[25]

Grâce à nos propres recherches effectuées sur le site »Grindul lui Iancu Muşat« à Orlea en 1966, nous sommes à même de faire quelques précisions concernant le type de silex utilisé là. Donc, lors de nos recherches, en deux jours seulement nous avons récolté sur un emplacement approximatif de 40 m² plusieurs milliers de pièces en silex. Leur étude a montré qu'il s'agissait principalement de deux espèces: un silex de type »balkanique« et un silex dit »d'Olténie«. Le premier, d'un jaune verdâtre, opaque, provenait des carrières sud-danubiennes de la plate-forme prébalkanique, alors que le second, noir de teinte et translucide, venait du voisinage, ainsi que quelques autres types de silex d'une utilisation moins fréquente.

Ce bref exposé fait le tour des données accessibles au stade actuel de la recherche portant sur les pointes de flèche en silex de l'aire culturelle Salcutsa.

[25] *Ibidem*, p. 367—371.

BORISLAV JOVANOVIĆ, Beograd

Steppenbegräbnisritual im Äneolithikum des Balkanischen Donauraums

Die Kultur der Gräber-Gruben unter den Tumuli /die Grubengrab-Kultur/, deren Urgebiete sich in den ukrainischen und moldauischen Steppen befanden, ist, im Ostpannonischem- und Balkanraum durch lang andauernde migratorische Bewegungen angelungen.[1] Eine solche Betrachtung dieser Kultur im lokalem Äneolithikum stösst auf gewisse Schwierigkeiten, wenn es sich um deren territoriale Ausbreitnug handelt. Nämlich, es sind zahlreiche, aus Tumuli bestehende Nekropolen in Ostpannonien und im Donautal bekannt, wobei entsprechende Siedlungen vollständlich fehlen. Sogar ist die relative Chronologie der Grubengrab — Kultur ausschliesslich durch die Stratigraphie verhältmässig geringer Zahl erforschter Tumuli des Theisstals und Mitteldonauraums bestimmt worden. Die Erkenntnisse über den Charakter dieser Kultur sind verschieden. Es gibt immer mehr Angaben über Begräbnisrituale und die Voraussetzungen über die entsprechende materielle Kultur, oder die Siedlungen, sind immer häufiger. Man wartete lange auf die ersten zuferlässigeren chronologischen Rahmen dieser Kultur im Äneolithikum des pannonischen und nordbalkanischen Raumes.

Die bis jetzt erforschten Tumuli der Grubengrab-Kultur, gehören zu verschiedenen Gebieten ihrer Verbreitung /Abb. 1/. Als ein Beispiel für Ostpannonien, das Karpatenbecken und Mitteldonautal ist der Tumulus in Cakova-Vladhaza /Transilvanien/[2] mit Coţofeni Keramik im Grabhügel zu erwähnen, Kétegyhaza in Südostungarn (Tumuli sind auf den Trümmern der Siedlung Bodrogkeresztúr und Černavoda III — Boleraz aufgeschüttet).[3] Für den unteren Donauraum ist Grabčovska Grabhügel in Nordwestbulgarien besonders wertvoll (hier fand man Coţofeni Keramik in Gräbern des Grabtyps).[4] Neuere Forschungen der Tumuli in Westserbien, Theiss- und Donautal ergaben auch zuverlässige Angaben für die relative Zeitbestimmung der Gräber unter den Tumuli.

JABUKA (bei Pančevo) — »Drei Gräberhügel«

Innerhalb dieser kleinen Hügelgruppe hat die Stratigraphie des südlichen Tumulus einen Hauptwert für die Zeitbestimmung des Spätäneolithikums des Banats, oder noch breiter, in Südpannonien. Der Tumulus wurde dicht am Tamišufer aufgeschüttet, oberhalb der Reste der Bauhorizonte zweier Siedlungen: die ältere gehörte der Baden und die jüngere der Kostolackultur. Beide Siedlungen boten eine Anzahl keramischer und anderer archäologischer Funden. Anlässlich der Eingrabung des ursprüng-

[1] M. Garašanin, *Nomades des steppes et autochtones dans le Sud — Est européen à l' époque de transition du néolithique a l'âge du bronze, L'ethnogenese des peuples Balkaniques*, Sofia, 1971, 9—13; I. Ecsedy, *Steppenstämme und ihre Nachbarn*, Symposia Thracica, 1982 A', 125; E. Comşa, *Quelques données concernant le commencement du procesus de l'Indo-Européisation dans le Nord-Est de la péninsule Balcanique*, Thracia III, 1974, 15—20; M, Gimbutas, *The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500—2500 B. C.*, Archives suisses d'anthropologie général, 43/2, 1979, 113—115; B. Jovanović, *Stepska kultura u neolitskom periodu Jugoslavije*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba. (A. Benac ured.), Sarajevo, 1979, 381—395; F. Medeleţ, I. Bugilan, *Contribuţi la problema şi la repertoriul movilelor de pămint din Banat*, Banatica, IX, 1987, 87—198.

[2] N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest, 1968, 28.

[3] I. Ecsedy, *op. cit.*, 131.

[4] И. Панаютов, *Ямната култура в българските земи*, Разкопки и проучвания, XXI, София, 1989, 87, Абб. 37, 42.

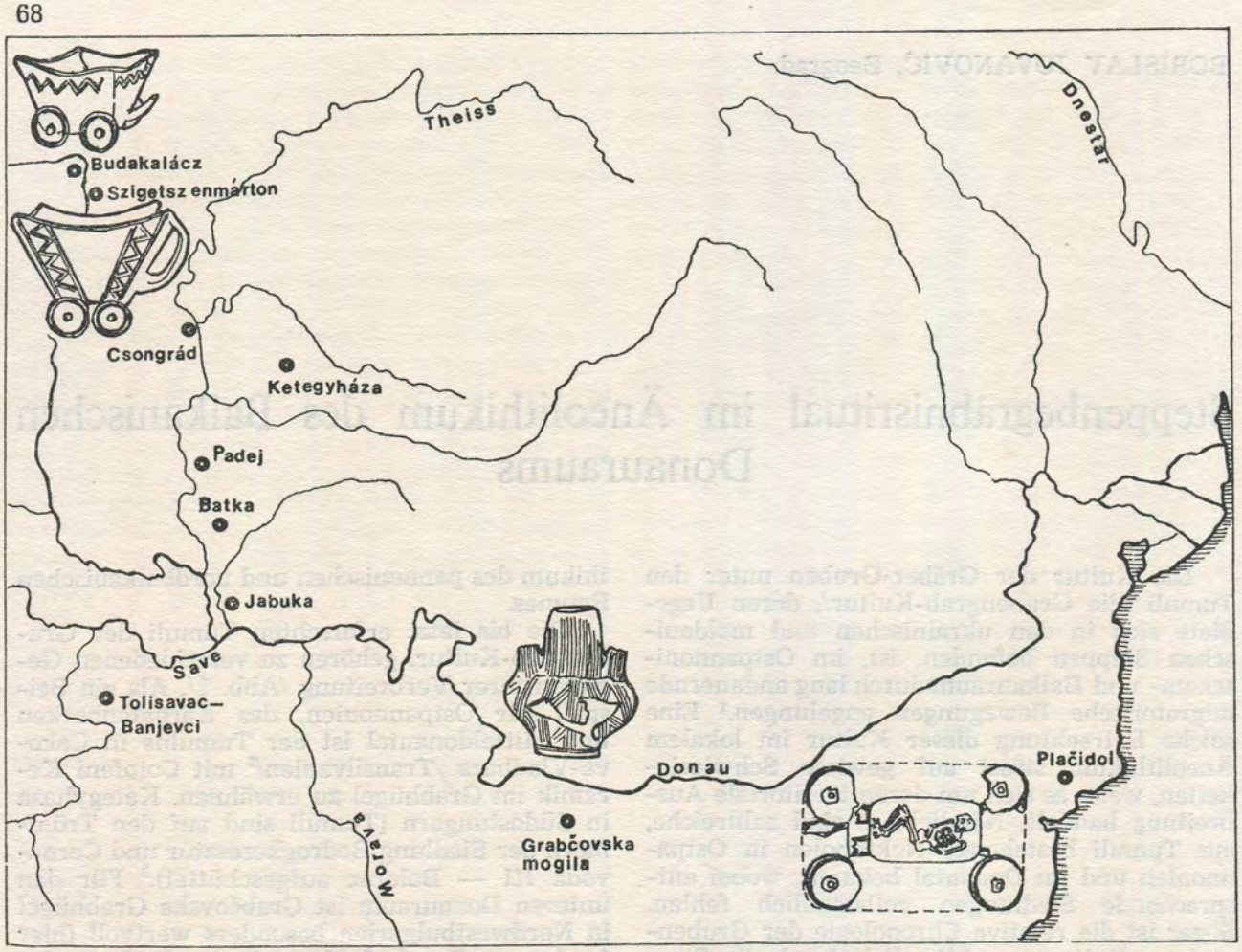

Abb. 1. — Fundorte mit Steppenelementen im donauländischen Äneolithikum.

lichen Hügelgrabes wurden die Bauhorizonte der älteren und der jüngeren Siedlungen durchgebrochen, so dass diese Beerdigung einen offensichtlichen Beweis für die relative Chronologie des späten Äneolithikums in Südpannonien darstellt. Der Tumulus bei Jabuka stellt deshalb den Hauptfundort für die Bestimmung der oberen chronologischen Grenzlinie der Steppenkultur der Gräber — Gruben am Ende des äneolithischen Zeitraums in den balkanischen Donaugebieten.[5]

PADEJ

Die Anwesenheit der Badenkultur in den Tumuli vom Steppentyp ist in Nordbanat bezeugt. Der Grabhügel bei Padej (nahe Kikinda) Der Grabhügel bei Padej (nahe Kikinda) wurde oberhalb des urssprünglichen Humus, worin man die Keramikbruchstücke der Badenkultur entdeckte, aufgeschüttet. Es sind auch Reste der Feuerstelle entdeckt worden, was auf eine Siedlung dieser Kultur hinweist. Die Badenkeramik war auch im Grabhügel selbst anwesend. Zwei Gräber mit typischen Kennzeichen des Steppenbegräbnisrituals wurden entdeckt. Der Tumulus in Padej bestätigt die in Jabuka festgelegte Stratigraphie.[6]

TUMULUS BATKA-PAŠIĆ

Eine identische stratigraphische Lage bot auch dieser durch die Flusserosion des Begej beschädigte Tumulus in Mittelbanat. Hier wurden 6 Gräber festgelegt, wobei die Grube des

[5] Lj. Bukvić, *Die ältesten Hügelbestattungen im Südlichen Banat, Hügelbestattung in der Karpaten — Donau — Balkan Zone während der äneolithischen periode*, Beograd, 1987, 85.

[6] M. Girić, *Die Erforschung der äneolithischen Hügelgräber in nördlichen Banat*, Hugelbestattung . . ., 72.

Grabes 1 in ein Gebäude der Badenkultur eingegraben war. Der Tumulus selbst wurde auf der Fläche mit Siedlungsresten dieser Kultur aufgeschüttet. Diesmal wiederholt sich die beim Tumulus in Padej festgestellte stratigraphische Situation.[7]

TOLISAVAC — BANJEVCI

Die Tumuli des pannonischen Typs, mit klaren Kennzeichnungen des Begräbnissrituals des Steppenäneolithikums, sind bekanntlich nicht südlich der Donau auf dem Zentralbalkan vertreten. Die unmittelbaren Einflüsse auf die Begräbnissitte und die Anlage der Gräberhügel während des Frühbronzealters auf diesem Raum, sogar auch ganz tief auf dem Südwestbalkan, sind schon früher festgestellt worden. Die neuesten Angaben aus Westserbien ändern in gewissem Sinne diese Darstellung. Auf dem Fundort Tolisavac — Banjevci (nahe Bela Crkva) im Tumulus 5 wurde ein Brandgrab mit Keramik Černavoda III Gruppe entdeckt. Die Einäscherung der Vestorbenen ist in der Černavoda III — Boleraz Kultur in Nordpannonien vertreten und das Grab aus Tolisavac selbst, bringt man in Verbindung mit der Gradine in Likodra — Ostenjak, die sich in unmittelbaren Nähe befand. Der älteste Horizont dieser Siedlung gehörte der Černavoda III Kultur.[8]

PLAČIDOL (bei Tolbuhin)

Neue Elemente der Steppengrabsitte wurden in den Grabhügeln in Bulgarien ermittelt. Der wichtigste Fund stammt aus dem Tumulus 1 in Plačidol (Nordostbulgarien): im Grab 1 wurde die Verstorbene zusammen mit einem Wagen auf vier massiven hölzernen Rädern begraben. Nach den bekannten Tonmodellen solcher Wagen aus Pannonien, wurde in Plačidol schliesslich der originale Wagen gefunden, auf welchem vermutlich die Leiche bis ans Grab zugeführt wurde. Der Wagen wurde auseinandergelegt, so dass die vier Räder in die Grabecken gestellt wurden. Die Steppenabstammung des Wagens aus Plačidol ist zweifellos.[9]

DAS HÜGELGRAB GLAVČOVSKA

Hier soll der schon erwähnte Tumulus bei Vrace in Nordwestbulgarien (Dorf Tarnava) beigefügt werden. Die Stratigraphie der in diesem Tumulus eingegraben Gräber bestätigt dass alle Beerdigungen in der späteren Etape der Coţofeni (Phase III) Kultur durchgeführt wurden, was die Gleichzeitigkeit mit der Kostolac Kultur bestimmt. Das beigelegte askoide Gefäss und die typische Coţofeni Keramik, deuten die Kontakte mit der frühen thrakischen Bronzezeit an, die auch auf dem mehrschichtigem Fundort Ezero vertreten ist.[10]

Die Anwesenheit der Wagen in Pannonien und auf dem Balkan wurde bis jetzt nur durch Tonmodelle aus Nekropolen der Badengruppe in Ungarn: Budakalasz und Szigetszentmarton[11] festgestellt. In beiden Fällen sind die Wagen mit vier vollen Rädern dargestellt, übereinstimmend mit dem Wagen aus Plačidol. Transport und Lastschleppen sind Funktionen dieser ersten Verkehrsmittel im Karpatenbecken und auf dem Balkan. Die Wagen wurden vermutlich von Ochsen gezogen. Man soll hinzufügen, dass man die rechteckigen Tonmodelle mit zwei Protomen (vermutlich Bovidenköpfe) aus der Boleraz Kultur in der Slowakei, einigen Erklärungen nach, auch als vereinfachte Darstellung des Wagens betrachtet.[12] Bisher sind das die ältesten Darstellungen des Wagens in diesem Raum, deren Zuverläsigkeit und Abstammung der Fund aus Plačidol bestätigt. Damit wurde nicht nur der Einfluss der Steppen- und Nomadenkultur bezeugt, sondern gleichzeitig auch, das Wirtschaftsmodell mit entsprechenden Elementen.

Die Flachländer Ostpannoniens und die Hochflächen des Niederdonautals boten die gleichen wirtschaftlichen Voraussetzungen wie die Steppengebiete nördlich der Schwarzmeerküste. Ein solches, sehr warscheinliches Wirtschaftssystem der äneolithischen Bevölkerung des Karpatenbeckens, des Mittel- und Niederdonauraums, solite sich auf vorangehenden,

---

[7] P. Medović, *Resultate der Untersuchungen auf drei Grabhügeln in der Gemarkung des Dorfes Perlez im mittleren Banat*, Hügelbestattung ..., 79.

[8] D. Garašanin, *Die Herkunft der westserbischen Hügelgräber, Hügelbestattung* ..., 53; A. Benac, *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, Sarajevo, 1968, 81—84.

[9] И. Панаютов, *op. cit.*, 95, Abb. 64—72; J. Lichardus, M. Lichardus — Itten, *La Protohistoire de l'Europe*, Paris, 1985, 361.

[10] P. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976, 43, Taf. 97; И. Панаютов, *op. cit.*, 26, 87—88; N. Vlassa, M. Takacs, Gh. Lazapovici, *Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der Spätäneolithischen Periode, Hügelbestattung* ..., 118, T. VI, VII.

[11] S. Soproni, *Budakalácz, Luppa — csárda*, in J. Banner, *Die Péceler Kultur*, Budapest, 1956, 128, Abb. 32; N. Kalicz, *Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest*, Festschrift für R. Pittioni, Wien, 1976, 188.

[12] V. Nemejcová — Povuková, *Zu Ursprung und Chronologie der Bolerz* — Gruppe, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, 299, Abb. 3.

kräftigen kulturellen Beziehungen mit den Steppengebieten gründen. Das ist allerdings keine unbekannte Folgerung, aber mit den neuen Funden bietet sie eine zuverlässigere Erklärung der Bevölkerungstruktur des Äneolithikums im pannonischen Donauraum, aber auch eine Forderung zur Antwort auf die häufig gestellte Frage — wo sind die Siedlungen der Steppenkultur der Gräber — Gruben? Die zahlreichen Nekropolen mit hervorragender Häufigkeit von Tumuli, zuverlässiger kultureller Bestimmung, sollten — normalerweise — mit den Siedlungen gleichzeitig auftreten. Die bisherige Forschungen, an Tumuli, bieten negative Ergebnisse für gleichzeitige Siedlungen dar.[13] Die immer grössere Zahl der erforschten Tumuli in den breiten pannonischen and balkanischen Gebieten, vermindern die Aussichten für die Entdeckung der soviel erwartenen Siedlungen, da die weissen Flecke der unerforschten Gebiete immer kleiner und kleiner werden. Sogar im ältestem Abschnitt der Verbreitung der kulturellen (auch Populations) Strömungen aus den Steppen, findet man keine Angaben über entsprechende Siedlungen: alle Beziehungen dieser zwei wichtigen Kulturkreise werden nach Grabfunden bemerkt und bestimmt. Ausser den klassischen Beispielen, wie z. B. die transilvanische Nekropole Decea Muresului,[14] kommt jetzt, im territoriellen Sinne, als eine gewisse Überraschung, die unlängst entdeckte äneolithische Nekropole mit klaren Merkmalen der Bodrogkeresztúr Kultur auf dem Fundort Ostrovul Corbului am Rande des walachischen Flachlandes, flussabwarts von Kladovo.[15] Wenn man sich an die Verbindung zwischen Decea Muresului und dem Grab von Csongrád mit Tiszapolgár (der späten Phase) — Bodrogkeresztúr Kultur[16] errinert, dann bezeichnet die Ostrovul Corbului Nekropole, wenn nichts anderes, so wenigstens die festgesetzte Richtung der kulturellen und etnischen Beziehungen dieser zwei grossen Gebiete. Aber solche Beispiele der früheren Gräber mit Steppenmerkmalen rechtfertigen die preliminäre Folgerung, dass, schon in dieser Phase, die klare Steppen-Elemente (wie es im Begräbnisritual zu sehen ist), in entsprechenden Kulturen des pannonischen Donaugebietes bestehen. In jedem Falle ist zu betonen, dass in ihren Siedlungen Spuren der Steppen Kultur fehlen. Eine — ganz vereinzelte — Ausnahme ist die Erscheinung der »Cucuteni C« Keramik von Steppenabstammung, mit zerriebenen Muscheln im Bruch. Diese Keramikart wurde in zeitgenössischen Siedlungen dieser Kultur in Moldau gefunden, wo aus geographischen Gründen die unmittelbaren Kontakte mit der Steppen-Bevölkerung ganz normal zu erwarten wären.[17]

Wenn man diese Folgerung aufs Spätäneolithikum desselben Raumes verbreitet, dann wiederholt sich ein ähnliches Verhältnis: die Modelle und tatsächliche Wagen mit vier massiven Rädern beweissen die Anwesenheit der charakteristischen Steppenelemente, aber, alle gleichzeitigen Siedlungen gehören zu den lokalen Kulturen (Boleraz — Černavoda III — Baden). Ein sehr auffallender Unterschied besteht doch, beim Vergleich mit früheren schon angeführten Gräbern: anstatt einzelne Elemente, tritt jetzt die Kultur mit Steppenkomponenten auf, bezeichnet nicht nur durch die Nekropolen, sondern auch durch die Siedlungen. Im Niederdonauraum wurde sie Černavoda III gennant und im pannonischen Donauraum der verwandten Boleraz Kultur angeschlossen, oder auch umgekert. Der Ursprung dieser typologischen Einheit ist schon früher bemerkt und erforscht worden — er führt bis zum Niederdonauraum und der Westschwarzmeerküste, wo die Steppenbevölkerung und jene aus dem ostbalkanischem Äneolithikum eine neue kulturelle Erscheinung bilden: die Černavoda III Kultur.[18]

Die Gestaltung dieser Kultur ist jedenfalls vielfältiger als diese kurze Anführung und auch was heute davon bekannt ist, mag nicht ausreichend sein, aber diesmal scheint ihre Teritorielle Ausbreitung noch bedeutender. Schnurkeramik und die pferdekopformige Steinzepter sind die ersten Boten stärkerer Strömungen vom Osten nach Westen.[19] Die Ausbreitung der

---

[13] И. Панаютов, *op. cit.*, 43; M. Gimbutas, *op. cit.*, 127; B. Jovanović, *op. cit.*, 394.

[14] I. Ecsedy, *op. cit.*, 127.

[15] P. Roman, A. Dodd — Oprițescu, *Interferențe etnoculturale din perioada indo-europezării, Reflectate în cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului*, Thraco—Dacica, X/1—2, 1989, 24.

[16] P. Roman, A. Dodd — Oprițescu, *op. cit.*, 25; I. Ecsedy, *op. cit.*, 127; M. Garašanin, *Kulturhistorische und ethnische Probleme des Äneolithikums an der unteren Donau, Hügelbestattung...*, 32; B. Jovanović, *op. cit.*, 328.

[17] M. Gimbutas, *op. cit., 118; M. Dinu, Le problème des tombes à ocre dans les régiones orientales de la Roumanie*, Preistoria Alpina, 10, 1957, 267.

[18] N. Tasić, *Äneolithische Kulturen in Ostserbien in der Zeit des Vorstosses der Steppen-Kultur, Hügelbestattung...*, 16; M. Garašanin, *Hügelbestattung...*, 33; M. Jeftić, *Les stations énéolithiques dans le secteur de Djerdap I—II (Portes de Fer), Hügelbestaung...*, 23—24.

[19] D. J. Telegin, *Über kulturelle Kontakte zwischen der neo — äneolithischen Bevölkerung des Nordpontischen Gebietes und der Balkan — Donauregion,*

Černavoda III Kultur ist zur Zeit die einzige durch besondere Kategorien der materiellen Kultur, eroberte Territorien und bekante Siedlungen bezeugte Bewegung von Steppencharakter. Die Tiefe dieses Vordringes in den Innenraum des Zentralbalkans bezeichnet auch die Likodra-Siedlung, vermutlich auch die Anwesenheit der Schnurkeramik im Neretwatal, oder weiter südwarts in Nordmontenegro (Odmut), wie auch die spätere Gräberkonstruktionen der Tumuli auf dem Kupres — Feld.[20]

Bei den Begräbnisritualen der frühäneolithischen Kulturen in Pannonien und im Donauraum fält es auf dass Tumuli vor der Badenkultur fehlen. Zuerst herrscht die Inhumation vor. Nachdem erscheint die Einäscherung mit Urnen. Wichtig ist die Erscheinung der Tumuli in der frühen Badenkultur[21], im Černavoda III-Boleraz Komplex der diese älteste Phase umfasst. Mit der Ausnahme der Tumuli mit Grabgruben, scheint es, dass die spätäneolithischen Kulturen dieses Raumes ihr eigenes auf die flachen Nekropolen gerichteten Begräbnisritual ausübten. Die Ausnahmen sind bisher recht selten: der Glavčovska Grabhügel ist ein wertvolles Beispiel für die Anwendung des Steppenbegräbnisrituals innerhalb der lokalen Variante der Coţofeni Kultur.[22] Die Grubenbestattung ist, demzufolge, häufig im späten Äneolithikum des Niederdonauraumes, wobei die Stratigraphie der Tumuli in Jabuka und Batka auf etlichen Gebieten den Beweis ergibt dass dieses Steppenritual beide weitverbreitete Kulturen des pannonischen Donauraums: Baden und Kostolac überlebt.

Aber trotz diesem so breiten Raum sind zur Zeit auf keinem Ort chronologisch parallele spätäneolithische Siedlungen von Steppencharakter ermittelt. Es ist sehr wahrscheinlich dass durch systematische Forschungen der Tumuli in Ostpannonien die ununterbrochene Anwendung der Grubengrabsitte ihre Bestätigung findet, und zwar, von der Erscheinung der Černavoda III — Boleraz Kultur, bis zur Spätäneolithischen Kultur Ljubljansko Barje — Vučedol. Die Zahl ist riesig und einfach unmessbar im Vergleich mit den bisher bekannten Tumuli. In diesem Fall erklärt sich der Mangel der Steppensiedlungen durch die Vermutung — dass, die lokalen Kulturen des pannonischen Donauraums die Träger des Grubenbegräbnistyps des Spätäneolithikums seien.

Die Entstehung dieser Kulturen, wie dies allgemein anerkannt ist, beginnt unter den Einflüssen aus den Steppengebieten während dem Frühäneolithikum. Dieser langdauerende Prozess erbrachte die Verwandschaft der lokalen Kulturen dieser Zeit mit der Kultur und in gewissem Sinne der Zusammensetzung der Bevölkerung mit dem südrussischem und pontischen Kreis. Dieser Auffasung nach, sind die Nekropolen unter Tumuli im Äneolithikum des Karpatenbeckens ein Ausdruck der gleichen Kulturgemeinschaft, die auf diesem riesigem Raum von unterschiedlicher Stärke und Dauer war. Bei dieser vorgeschlagenen Lösung waren Siedlungen der Steppenpopulationen im Spätäneolithikum des pannonisches Donauraums nicht zu erwarten, da die Nekropolen mit Grubengräbern in Tumuli tatsächlich den lokalen Kulturen mit einer Komponente der Steppenbevölkerung gehören sollten. Die almähliche Abnahme dieser Beziehungen am Ende des Spätäneolithikums, führte zum vollständigen Überwiegen der lokalen Traditionen in der Frühbronzezeit diese Gebiete.

Hügelbestattung ..., 40; M. Garašanin, *Considérations sur la transition du néolithique à l'âge du bronze dans la péninsule balkanique, L'Énéolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines régions de l'Europe*, Kraków, 1985, 15.

[20] D. Garašanin, *op. cit.*, 53; B. Čović, *»Schnur« i »Litzen« — keramika na području Neretve*, Materijali naučnog skupa »Dolina Neretve od praistorije do ranog srednjeg vijeka« Split, 1980, 35—38; D. Srejović, *Die Hauptwege des Vorstosses der Steppenkulturen auf den Balkan, Hügelbestattung* ..., 45; A. Benac, *op. cit.*, 81.

[21] A. Medunová, *Zur Frage des Ohrozimer Types in Mähren*, Symposium über die Entstehung ..., 207.

[22] И. Панаютов, *op. cit.*, 87.

DRAGA GARAŠANIN, Beograd

Origines et mécanisme d'expansion du rite funeraire des tumuli dans la partie occidentale de la Péninsule Balkanique

Dans un ordre d'idée presque général, les archéologues admettent aujourd'hui que les origines des tumuli, rite funéraire le plus commun dans les Balkans occidentaux, depuis l'énéolithique jusqu'à l'âge du fer, doivent être rattachées aux mouvements des pasteurs nomades des steppe porteurs des tombes à fosse (pit-grave, Grubengrab) sous tertre funéraire. Cette hypothèse, la plus vraisemblable sans doute, a toutefois mené à des exagérations. C'est ainsi qu M. Gimbutas élabora tout un systhème de mouvements du »Kourgan people«, qui, selon elle, se trouveraient à la base de la formation des Indoeuropéens[1]. Ce point de vue est actuellement dépassé par les recherches plus récentes. On admet généralement que la formation des Indoeuropéens est dûe à un long processus de déplacements et de contacts de groupes ethnoculturels différents, autochtones et immigrés, sur des vastes territoires, à leur déittégration et à des regroupements, à des assimilations d'éléments différents qui à l'époque entre le néolithique et l'Age du bronze, aboutit finalement à l'unité ou plutôt parenté des premières populations indoeuropéennes. Les porteurs des pit-graves sous tumuli n'en sont qu'une composante, relativement tardive du reste. Il faut même les séparer de ceux des tombes plates à ocre, vague plus ancienne de nomades, représentée par les tombes de type Decia Mureşlui, Csongrad, Casimcea, des grandes lames taillées (Kladovo, Ostrovul, Simian dans les Portes de fer danubiennes, Lastva dans l'arrière pays de l'Adriatique) et des sceptres de type Suvorovo[2]. En plus, une comparaison plus détaillée des tumuli balkaniques et de ceux des steppes démontre il est vrai leur rapport génétique, mais prouve d'autre part un mécanisme de formation qui, en aucun cas, ne saurait être simplement unilatéral. Le fait a déjà été relevé par les archéologues et se confirme de plus en plus par des découvertes et observations nouvelles[3].

Notons tout de suite que:

A. Le territoire des pit- graves ne concorde pas, en sa majeure partie, avec l'existensions des tumuli dans l'Occident de la Péninsule et que.

B. Les tumuli les plus anciens de ces régions qui chronologiquement concordent ou se rapprochent des pit-graves en possède nombre de traits caractéristiques, mais aussi d'autres nettement différents.

Les tumuli à tombs à fosse s'étendent depuis les régions nordpontiques, à travers toute la Roumanie actuelle et en Bulgarie avant tout sur le territoire au Nord de l'Haemus, bien que le nombre de nécropoles s'acroît actuellement au Sud de cette montagne grâce aux recherches

[1] M. Gimbutas, *The First Kurgan Culture dating from the Fifth, Fourth and Thirth Millenia. Indoeuropeans and Indoeuropean*, Philadelphia 1976, 155 et suiv.

[2] M. Garašanin, *Kulturhistorische und ethnische Probleme des Aeneolithikums an der unteren Donau. Dans: Hügelbestattung in der Karpathen—Donau—Balkan—Zone während der äneolithischen Periode.* Symposium Donji Milanovac 1985, Beograd 1987 (Abr. Hügelbestattung), 31 et suiv. avec bibliographie). Cf. *Idem, Ostava iz Kladova i problem etničkih uticaja u kasnom neolitu Donjeg Podunavlja*, Arheološki vestnik-Ljubljana V, 2, 1954, 225 et suiv.; D. Garašanin, *Zur Kenntniss einer frühen Welle der Steppenbewegungen auf dem Balkan*, Studia Praehistorica-Sofia, 1—2, 1978, 224 et suiv.

[3] M. Garašanin dans Hügelbestattung, *loc. cit.* (v. note 2); D. Garašanin, *Die Herkunft der westserbischen Hügelgräber, Ibid.*, 51 et suiv.

nouvelles. Plus à l'Ouest, au bord des Carpathes et en Pannonie ils ne dépassent généralement pas le Danube au Sud et la Tisa à l'Ouest. C'est ainsi que nous en connassons toute une série, récemment mieux publiée dans le Banat yougoslave (Vojlovica, Jabuka, Vlajkovac, Uljma, Padej, Novi Kneževac)[4]. Les traits spécifiques de ces inhumations en Bulgarie, rattachées à celles du Dniestr ont été analysés par I. Panajotov[5]:

1. Existence d'une tombe primordiale et de plusieurs tombes secondaires. Le tumulus a été élargi et surélevé en partie au moment de la déposition de ces dernières;

2. La tombe primordiale, mais aussi en partie les autres tombes comporte toujours une fosse dont le fond peut être recouvert d'une natte. Elle est souvent recouverte de poutres en bois, les faces latérales de la fosse pouvent être renforcées de la même manière. On ne trouve que plus rarement des constructions en pierres, p. ex. dans le tumulus I de la nécropole de Trnava (tombes secondaires);

3. L'inhumation à squelette représente le rite dominant: 97 tombes sur 5 à incinération dont une primaire (Trnava, tumulus II). Le plus souvent le squelette est déposé en position dorsale, les jambes repliées vers le haut, vers la gauche ou vers la droite (51 tombes dont 16 primaires). Plus rarement le torse est incliné vers la gauche ou vers la droite (20 tombes dont 4 primaires), ce qui du reste peut être dû à la pression de le terre. La position latérale (Hockerlage) a été observée en 23 cas (13 sur la droite, 10 sur la gauche dont respectivement 3 et 1 primaire), celles étendue en 5 cas dont 2 primaires;

4. Dans la plupart des cas les squelettes sont soupoudrés d'ocre, le plus souvent rouge. On trouve aussi des morceaux d'ocre déposés dans la tombe;

5. Le mobilier des tombes est généralement pauvre;

6. La plupart des tombes primaires sont masculines. La tombe à charriot de Plačidol conteneit toutefois un squelette féminin. On connait en certains cas (Carevbrod, tumulus I, tombes 4—5) des tombes d'adultes avec un enfant.

Les tombes à fosse sous tumuli sont rares dans l'Ouest de la Péninsule. Mentionnons avant tout celles de Ljubomir Tumulus XI en Herzégovine, de Piskove et de Pazhok en Albanie et de Rogojevac en Serbie centrale, toutes de la fin de l'énéolithique ou du début de l'Age du bronze (période Proto-Cetina de B. Govedarica)[6]. Elles se trouvent au début de la série des tumuli dans ces régions et peuvent être considérées comme un peu plus tardives que les pit-grave mentionnés plus haut, datés de l'époque de transition des chercheurs roumains et du bronze ancien des Bulgares (Cotzofeni III, et, au plutôt, Černavoda III-Ketegyháza en Hongrie dont la date est toutefois douteuse)[7]. Elles comportent toutefois aussi certains traits étrangers aux pit-graves classiques, notemment l'encadrement par un cercle de pierres parfois double. A Rogojevac la fosse est presqu'inexistante. Il s'agit donc sans doute d'une évolution locale du type primaire.

C'est plus ou moins à la même époque qu'apparaissent les tumuli des groupes du bronze ancien dans la partie occidentale de la Péninsule, particulièrement bien étudiés dans les groupes de Belotić — Bela Crkva en Serbie occidentale et de Cetina dans l'arrière-pays du littoral adriatique. Leur évolution se continue plus tard tout au long des périodes des métaux. Ces tumuli comportent toute une série de traits spécifiques, qui, en partie seulement se rattachent à ceux des pit-graves classiques. Mentionnons surtout dans le groupe de Belotić—Bela Crkva[8]:

1. L'existence parallèle de l'inhumation à squelette (toujours »Hockerlage«) et de l'incinération, toujours sans urne.

2. Certains tumuli doivent être considérés comme familaux. On ne constate toutefois jamais les réfections caractéristique des tumuli à pit-graves.

---

[4] Cf. dans Hügelbestattung les contributions de P. Medović, 77 et suiv.; Lj. Bukvić, 83 et suiv.; M. Girić, 71 et suiv. Description détaillé de B. Jovanović, *Tumuli stepske kulture grobova jama u Podunavlju*, Starinar N. S. XXVI, 1975, 24 et suiv.

[5] I. Panajotov, *Jamnata kultura v Blgaria*, Raskopki i proučvania XXI, 1989, 43—60.

[6] Aperçu d'ensemble par B. Čović dans Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, 1983, 161 et suiv., surtout 162 et suiv.; B. Čović — I. Marović, *Ibid.*, 191 et suiv., B. Govedarica, *Rano bronzano doba na području Istočnog Jadrana*, Djela Akad. nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine LXVII, 1989, 113 et suiv.; D. Srejović, *Humke stepskog oblika na teritoriji Srbije*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XIII, 1976, 117 et suiv.

[7] I. Ecsedi, *The Pit grave Kourgan Culture in Eastern Hungary*, Budapest 1979, 27 et suiv. Pour l' ensemble du problème v. M. Garašanin dans Hügelbestattung (n. 2), 33.

[8] D. Garašanin, ouvr. cité (n. 3), surtout 32. B. Govedarica, *loc. cit.* (n. 6); B. Čović — I. Marović, *loc. cit.* (n. 6). Les tumuli de la plaine de Kupres sont toutefois étroitement rattachés aux Pit Graves, mais doivent être attribués à une période plus récente. Il pourait s'agir d'une vague indépendante et tardive des nomades des steppes. Cf. A. Benac, *Praistoriski tumuli u Kupreškom Polju*, Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine Djela LIV, 1986.

3. Par contre, les tumuli comportent souvent un noyau en terre recouvert parfois d'un manteau de pierres. C'est dans ce noyau ou à son sommet qu'ont été opérées les inhumations.

4. L'existence d'un cercle de pierres encadrant la base du tumulus est ici de règle. L'enceinte est parfois double, ainsi notemment à Belotić, tumulus 12, encadrant le tumulus et le bûcher sur lesuel avaient été dépposés les restes calcinés du défunt.

5. La base du tumulus peut être recouverte d'un pavement de pierres.

6. Jamais les squelettes n'ont été soupoudrés d'ocre. On retrouve toutefois en règle des morceaux d'ocre auprès des squelettes ou dans le remblai du tertre. Celui-ci comporte aussi des tessons et surtout des fragments d'outils en silex (cette coutume se continue au cours de l'age du bronze), rattaché sans doute aux rites funéraires. Il en est de même des traces assez intense de feu à la base des tertres et où l'on retrouve parfois (région de Dragačevo) des restes osseux d'animaux.

7. Parfois les squelettes ont été déposés dans des caisses primitivement construites de pierres. La tombe peut également être recouverte de pierres.

Des caractéristiques identiques peuvent être observées dans le groupe de Cetina, avec certaines diffêrences insignifiantes: les caisses--cistes sont exécutées plus soigneusement, la crémation est d'ordinare à urne[9].

On reconnaît donc dans les deux groupes nombre d'éléments etrangers au type classique des pit-graves, dont cetrains-noyaux en terre, encerclement de pierres, pavement — retrouvent des analogies dans le Caucase, mais surtout dans le groupe d'Usatovo en Ukraine, étroitement apparenté à celui de Foltesti sur le Bas--Danube, dont l'appariton contribua au déplacement des porteurs du groupe de Černavoda I et à l'extention des processus de regroupement ethno-culturels dans les régions carpatho-danubiennes.[10]

Les différences entre les pit-graves et les tumuli de la région occidentale de la Péninsule balkanique démontrent donc qu'il ne s'agit pas, dans l'ensemble de la présence des porteurs des pit-grave, mais plutôt de leur contact avec les populations autochtones. Celles-ci empreintèrent donc aux nouveux venus le rite funéraire du tumulus en y introduisant certams changements, dûs à leur conceptions du culte des morts et probablement aussi aux influences d'autres groupes etrangers à l'origine. Le fait a été observé aussi dans d'autre régions. Ainsi en Thrace, dans la nécropole de Dolne Sahrane, où les rites primordiaux des pit-graves ont été sensiblement altérés. Par contre les observations dans la nécropole de Trnava démontrent l'adoption, par les porteurs des pit-graves, d'éléments de la civilisation des peuplades autochtones voisines, notement des porteurs des civilisations de Cotzofeni et de Ezero. Très instructive aussi à ce sujet, la situation en Olténie et dans le Nord de la Valachie. Les tombes de Vrbitza, comportant une céramique analogue à celle de Belotić — Bela Crkva, sont encore des pit-graves sous tumuli, avec leurs traits caractéristique, dans les régions voisines de la Valachie on connaît toutefois, avec un inventaire semblable, des tumuli à tombes à caisse qui comme ceux de Belotić — Bela Crkva, appartiennent à des formes altérées du rite primordial d'inhumation.[11]

Mentionnons enfin que les groupes de Belotić — Bela Crkva et de Cetina, avec sa phase introductive de Proto-Cetina, appartiennent à des complexes de civilisation différents. L'existence de rites funéraires identiques ne peut s'expliquer que par des idées communes relatives au culte des morts. Cette identité s'explique sans doute par des contacts étroits entre les différents groupes en question. Ceux-ci sont confirmés par l'inventarire céramique (groupe de Cetina) du tumulus I de Ražana, en Serbie occidentale (territoire recouvert par le groupe de Belotić — Bela Crkva ainsi que par certains vases d'Albanie du Sud (Maliq), dont les formes se rattachent à celles du groupe de Belotić — Bela Crkva[12]. Les mouvements des pasteurs transhumants se trouvent certes à la base de ces contacts. Sur une base socio-économique sembleble ils ont sensiblement contribué à l'assimilation des groupes différants dans leur culture spirituelle.

---

[9] Čović—Marović, *loc. cit.;* B. Govedarica, *loc. cit.* (Cf. n. 6).

[10] D. Garašanin, ouvr. cité (Cf. n. 3), 52 et suiv., notes 3, 7, 19.

[11] V. Zirra, *Kultura pogrebenia s okru v karpatskih oblasti R. N. R.*, Materiali i issledovania po arheologi jugozapada SSSR i Rumunskoi narodnoi Republiki, 1960, 109 et suiv. P. Roman, *Zur rumänischen Frühbronzezeit* dans: Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den angrenzenden Gebieten, Symposium Budapest—Vezprem 1977 (1981), 157 et suiv., surtout 162—166.

[12] B. Čović, *Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u Zapadnoj Srbiji i Istočnoj Bosni*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VIII, 1970, 15 et suiv.; F. Prendi, *Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien* dans: Südost Europa zwischen 1600 und 1000. Prähistorische Archäologie in Südost-Europa I, 1982, 210, Fig. 4, 6.

† МИХАИЛО ЗОТОВИЋ, Титово Ужице

Истраживања праисторијских хумки у долини Поблаћнице и генеза раног бронзаног доба у западној Србији

У последњих неколико година програм ужичког Музеја у области праисторијских истраживања био је углавном усмерен према оном делу југозападне Србије који гравитира или се додирује са граничним областима источне Босне и североисточне Црне Горе. То је подручје уске долине речице Поблаћнице која лежи око 35 km југозападно од Прибоја на Лиму где је, на релацији од 6 km рекогносцирањем терена 1968. године регистрован већи број праисторијских хумки, које су се као какав ланац провлачиле овом долином, углавном дуж леве обале речног тока.

Кад је овде 1971. године дошло до значајног открића кружне колективне гробнице са 25 делимично спаљених покојника у једној хумки класичне земљано-камене конструкције у селу Крајчиновићима на локацији „Слана вода", на десној обали поменуте реке, са богатим и разноврсним материјалом латенско-хеленистичке продукције с краја II века пре наше ере,[1] било је очигледно да се на овом простору ради о таквој формацији хумки чије би детаљније и свеобухватније истраживање могло бити од ширег научног значаја. Тако се створила идеја о формирању научно-истраживачког пројекта који би, поред систематских ископавања већег броја хумки из ове групе, као основног истраживачког задатка, обухватио и детаљније рекогносцирање прибрежног терена са пробним сондирањем неколико, углавном градинских насеља, за која се претпостављало да би евентуално могла да стоје у одговарајућем односу у вези са гробницама у долини реке. Археолошки институт из Београда као носилац пројекта, поверио је извођачку реализацију истраживачког програма Завичајном музеју из Ужица, па су у периоду између 1982. и 1987. године у више кампања, са екипом коју је, поред руководиоца пројекта, сачињавало више, углавном млађих сарадника и стручњака, на релацији од села Забрњице до Горњих Крајчиновића, извршена систематска ископавања 12 хумки. Обављене су и пробне сондаже, углавном мањег обима, на три праисторијска градинска насеља.

По обиму извршених ископавања, броју, разноврсности и вредности откривеног покретног материјала, по сасвим новим и бројним подацима о гробној архитектури хумки, начину сахрањивања и погребном ритуалу и најзад по броју ангажованих стручних и физичких радника и уложеним материјалним средствима[2], археолошка истраживања у долини Поблаћнице спадају у ред највећих археолошких ископавања која су после другог светског рата извршена на територији западне Србије. Ту се могу убројати она у Белотићу и Белој Цркви код Ваљева, Ражани код Косјерића, Кривој Реци на простору златиборске висоравни, Стапарима код Ужица, Атеници код Чачка и Платовићима код По-

* Овај рад представља незнатно измењен текст реферата који је аутор поднео на Праисторијској секцији XIII Конгреса Савеза археолошких друштава Југославије, на Бледу, октобра месеца 1988. године.

[1] M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Dissertationes et monographiae, XXVI, Beograd, 1985., 100—108 table XXXIII—XXXVI; *Idem, Problemi mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja*, Godišnjak XXV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 23 Akademije nauka BiH, Sarajevo 1987., 51—62 и passim, T. I—II.

[2] Пројекат је највећим делом финансиран из средстава Основне заједнице науке Титово Ужице као део јединственог програма Републичке заједнице науке.

жеге. Међутим, прави научни значај извршених истраживања о којима је реч, лежи у чињеници да су она на простору једне географски затворене микрорегије, каква је долина Поблаћнице, потврдила постојање врло дугог културно-хронолошког континуитета. Он започиње од касног енеолита и траје, уз мање временске и културне празнине, све до завршетка II века пре н. е., када су на овом простору забележени већ напред поменути и од раније познати латенско-хеленистички налази. И као што је ово откриће својевремено представљало значајну новину, не само по изузетности откривеног материјала, већ и због чињенице о изненађујуће дубоком продору хеленистичких утицаја у овај део континенталне унутрашњости, тако су резултати добијени истраживањима у оквиру овог пројекта, уз нове чињенице о развоју халштатске културе у западном делу Србије, у први план истакла проблем генезе раних фаза бронзаног доба и присуства и утицаја степских елемената у овом простору.

Већ у току прве истраживачке године на локацији „Поље" у Доњим Крајчиновићима у хумки III, претежно земљане конструкције, на левој обали реке, поред фрагмената атипичне грубе праисторијске керамике и већег броја кремених силекса, у широј централној зони откривен је дубок јамни укоп који обликом и распоредом сложеног камена симулира гробну конструкцију. Међутим, уместо очекиване гробне раке, на дну јаме наилази се на угљенисану дрвену талпу дужина cca 30 cm. Да је реч о појави која се понавља, потврдило је ископавање хумке IV која се налазила са друге стране реке, на локацији „Слана вода". Већ и сама чињеница да је ова хумка лежала непосредно испод мање фортификације са сухозидом, из периода раног бронзаног доба, до извесне мере објашњавала је присуство великог броја фрагмената енеолитске и ранобронзанодопске керамике, нарочито у оним њеним сегментима који су лежали уз подножје фортификације. И овде је, међутим, пажљиво сложен камен симулирао централну гробну конструкцију, али су испод ње, уместо очекиваних скелетних или калцинисаних остатака кремираног покојника, у дубоком укопу откривени само спорадични трагови гара и мањи трагови угљенисаног дрвета. У међувремену, на поменутој локацији Поље било је извршено ископавање хумке II у којој су, у ужем каменом језгру откривени скелетни остаци покојника који је у згрченом ставу био положен на једну већу камену плочу без икаквих прилога. За разлику од примарне сахране у центру, у ужем каменом језгру исте хумке налазио се секундарни гроб још једног покојника, који је вероватно као жртва био бачен и затрпан крупним тешким каменом, услед чега је на његовом скелету дошло до већег броја фрактура. Све у свему, било је очигледно да се ради о сложеном религиозном ритуалу уз употребу паљеног дрвета и о врло раним сахранама под тумулима.

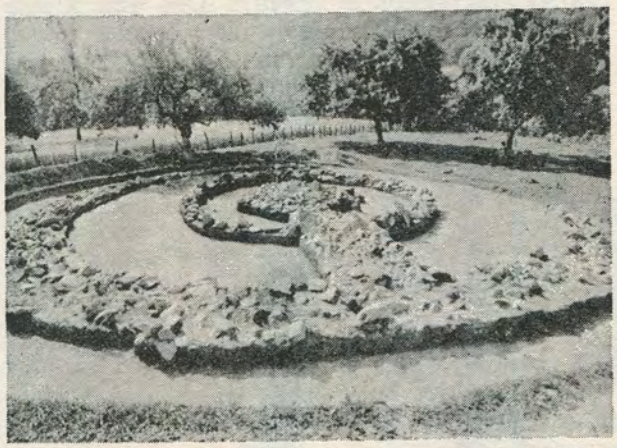
Отприлике у исто ово време, проф. А. Бенац водио је ископавања праисторијских тумула на Купрешком пољу. Већ у раној фази радова он је закључио да се ради о тумулима степских номада код којих је, како је претпоставио на основу бодежа и других налаза од дрвета, била необично развијена ксилокултура[3]. И поред тога што су хумке са Купрешког поља другачије унутрашње структуре, без каменог покривача и других камених конструкција, што су изграђене у једној другој природној средини и релативно удаљеном подручју, већ код прве радне размене информација, уочене су извесне сличности. Оне се пре свега односе на основну идеју употребе дрвета у религиозном култу и у паралелизму, или чак и подударности једног броја керамичких налаза, о чему ће још бити речи у даљем излагању.

За хронолошке односе у оквиру некрополе у долини Поблаћнице али у још већој мери за питања и проблеме везане за најранија сахрањивања под хумкама, генезу ране фазе бронзаног доба и присуство и утицаје степских елемената у западној Србији и ширем простору овог дела Балкана, од посебног значаја била су ископавања две хумке на локалитету „Окрун" у Горњим Крајчиновићима (хумке X и XI). Резултати до којих се дошло огледају се пре свега у двема основним компонентама: архитектури објеката у праисторијском смислу тог појма и одговарајућем ку:лту или ритуалу приликом посмртних укопа са употребом спаљеног дрвета и прилагањем силекса и различитих кремених артефаката.

Хумка X (сл. 1) имала је масиван покривач од речног камена испод кога се, у основи хумке, диференцирају њени главни конструктивни елементи: спољни камени венац у функцији обележавања интегралног простора објекта а затим централни кружни камени прстен који окружује централну камену конструкцију, благо куполасто подигнуту. Спољни и унутрашњи прстен повезани су једном прилазном стазом — дромосом, од поплоча-

[3] A. Benac, *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, Djela, knjiga LXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5., Sarajevo, 1986., 33, 82—83 и passim.

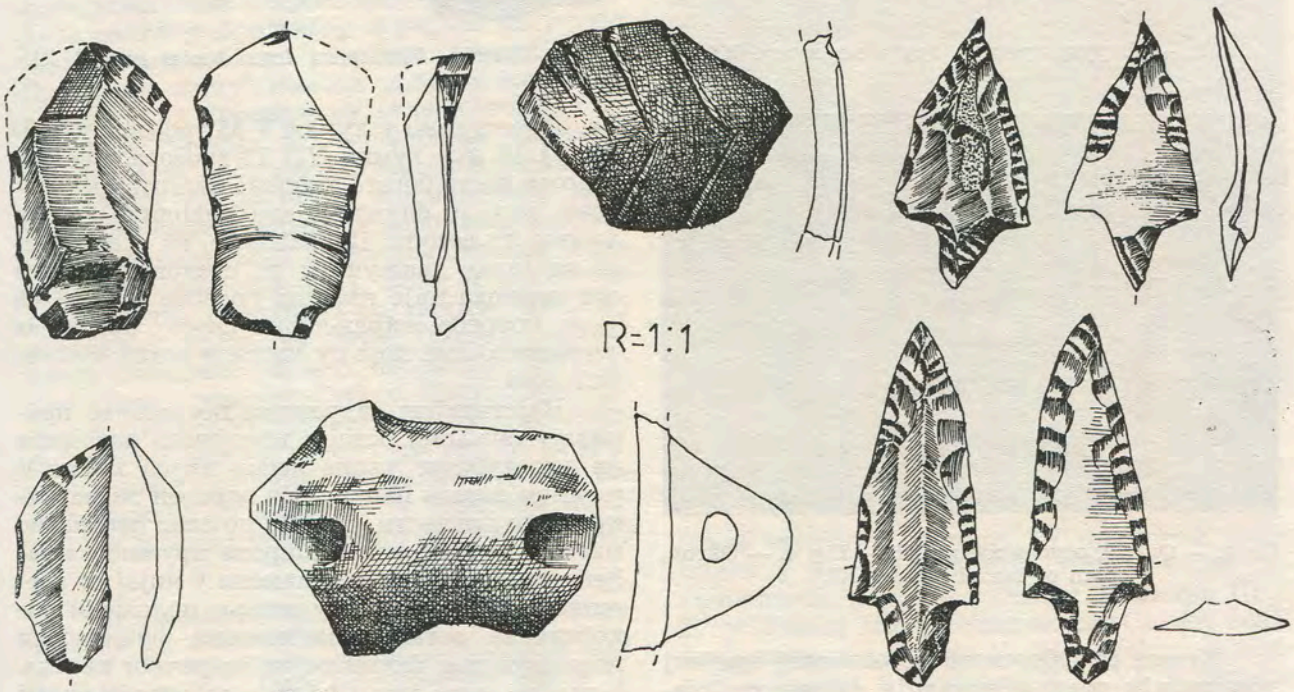
ног камена која води до централног простора који је, како изгледа, имао култно-обредни карактер, с обзиром да у њему нису констатовани било какви трагови примарних или

Сл. 1. — Окрун, основа хумке X. — Fig. 1. — Okrun, plan of burial mound X.

секундарних укопа. Испод дебљег каменог покривача централне конструкције, у укопу дубоком 50 cm, испод нивоа хумке, поред неколико обликовно атипичних фрагмената керамике, од којих су неки декорисани плитким, косо урезаним линијама, нађен је већи број кремених артефаката: ретуширaних стрелица, модификованих стругача и сечива, (сл. 2).

Хумка XI (сл. 3, 4) имала је такође изузетно оригиналну унутрашњу камену конструкцију која, колико нам је познато, нема одговарајућих аналогија. Испод каменог плашта издваја се њен периферни камени венац и уже компактно камено језгро у коме се без тешкоћа диференцирају још три кружна прстена од сложеног камена, који благим нагибом према централној зони од куполасто уздигнутог камена, наглашава одређену важност овог простора. Испод камене калоте централне конструкције пролази се кроз слојеве меке песковите земље у којој је слојевито разбацана маса кремених артефаката у виду шила, сечива, стругача, затим врхова стрелица са усадником као и више кремених одбитака и нуклеуса различитих величина и облика. На самом дну укопа, на дубини од 80 cm испод нивоа хумке положени су и расути, са ломаче ван ове хумке прикупљени и како изгледа, претходно испрани, калцинисани остаци кремираног покојника и једна угљенисана талпа, величине сса 20 cm. Карактеристично је да међу овим налазима није регистрован ниједан фрагменат керамике. Једини керамички налаз представља издужена, на средини сужена дршка керамичког суда који типолошки припада раном бронзаном добу, али је нађена ван садржајног контекста

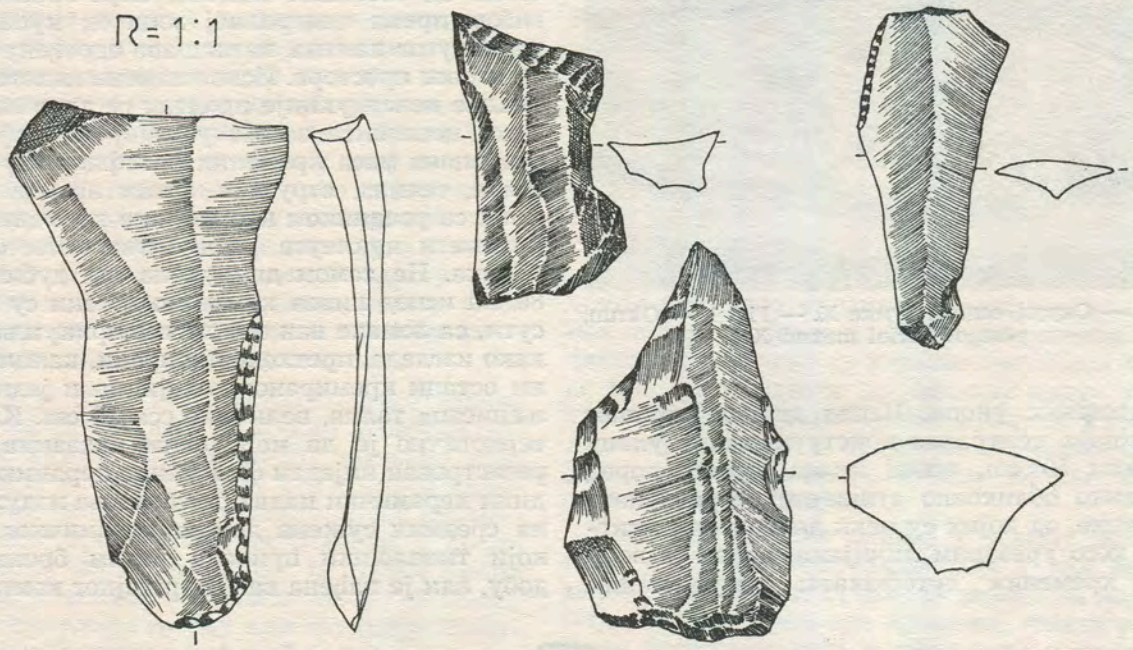

Сл. 2. — Окрун, хумка X, кремена оруђа и керамика. — Fig. 2. — Okrun, burial mound X, flintstones and pottery

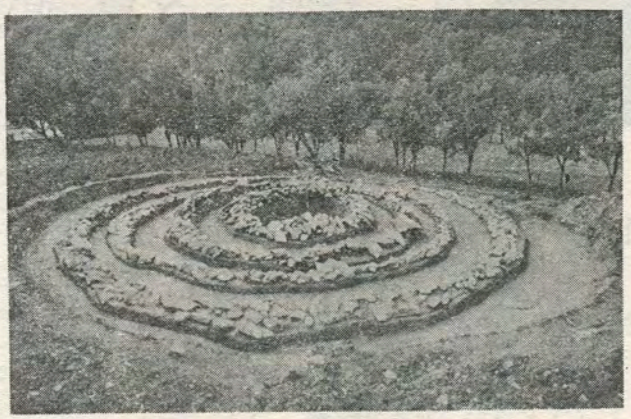
централног дела хумке, на периферном делу њене калоте.

По културно-хронолошкој слојевитости откривеног материјала, по броју гробова и начину градње хумки и њених функционалних елемената, од посебног значаја била су ископавања извршена на три из групе од укупно пет хумки, на локацији „Обориште", 4 km источно од локације Окрун.

њеницу да су примарни укопи у њима настали у раном бронзаном добу, можемо закључити да су припадале истој популационој групи, што је за културно-хронолошку генезу од посебног значаја. Све три хумке имале су масиван омотач и камено језгро испод кога се, што је нарочито уочљиво код хумки V и VI, диференцира ужа калота хумке. У њима су откривена укупно 63 гро-

Сл. 3. — Окрун, кремена оруђа из хумке XI. — Fig. 3. — Okrun, flintstones from burial mound XI.

Сл. 4. — Окрун, основа хумке XI. — Fig. 4. — Okrun, plan of burial mound XI.

Хумке са Оборишта по основној идејној концепцији градње показују сличности, нарочито са хумком II у Доњем Пољу у хумкама X и XI са локације Окрун, па уз чи-

ба, од чега само у хумки V 35 гробова, у хумки VI 17 и у хумки VII 11 гробова. Све три садрже доста богате укопане халштатске гробове, што је случај и код неколико других хумки из долине Поблаћнице, на основу чега се може закључити да становништво из тог периода није градило посебне хумке, већ је за потребе сахрањивања својих покојника користило оне које су настале током бронзаног доба.

Најстаријим сахранама несумњиво припадају спаљени остаци покојника положени на дно дубоког укопа испод нивоа хумке V у самом њеном центру. На одређен значај сахрањене личности указује не само централно место у хумки, већ и широка кружно изграђена основа од речног камена у чијој су средини на дебљем слоју земље положени покојникови остаци, симболично фланкирани полукружном формацијом од речног камена. Прилоге чине један силекс од тврдог жутог камена и више фрагмената од једног већег грубог, дубљег конусног суда, са равним обо-

дом и пластичном преплетеном траком испод њега.

У групи ових хумки посебан значај имала је хумка VI, јасно обликоване и моћне калоте камено-земљане структуре, испод које се издваја уже камено језгро саме гробнице. У ужој централној зони њене основе била је фиксирана пећ средње величине, приближно потковичастог облика са субструкцијом од речног камена. Њена намена највероватније би се могла довести у везу са одређеним култним радњама приликом освећења и заснивања хумке. Тиме је још једним налазом ове врсте, после одговарајућих открића у једној хумки у Мрчићима код Ражане и хумки са локације Давидовића чаир код Ариља[4], потврђено постојање и функција пећи у хумкама бронзаног доба на територији Западне Србије. Непосредно изнад овог објекта изграђена је широка, геометријски правилна кружна платформа од сложеног речног камена на којој су извршене две сахране по систему етажних гробова на различитим нивоима: примарна је сахрана мушкарца, чији положај није јасан услед лоше очуваности скелетних остатака. Овај покоп имао је као прилоге два равна бронзана ножа и керамичке пехаре са једном и две дршке, кугластим трбухом и високим цилиндричним вратом. Реч је дакле о добро познатом типу судова који потичу из групе хумки Белотић—Бела Црква, код Ваљева, комплекса Негришори — Марковица — Дучаловићи у Драгачеву и најзад из једног гроба са непоуздано утврђене локације код Прибоја на Лиму[5]. Налази сличних или типолошки истих керамичких судова, који су од изузетног значаја за хронолошку детерминацију раног бронзаног доба, забележени су и у хумки VII на истом локалитету у централном укопу у здравици испод нивоа хумке крај покојника, који је био положен на десни бок у згрченом положају. Тиме је присуство ових пехара потврђено на ширем простору прибојског краја, уз друге пратеће облике какве познајемо са већ наведеног географског ареала западне Србије. Секундарну сахрану у хумки VI представља други централни гроб на вишем нивоу (сл. 5). То је скелетни гроб покојнице која је без прилога била положена на десни бок у згрченом положају. У његовој непосредној близини били су брижљиво положени кремирани остаци друге индивидуе, што се у овом случају може тумачити жртвеном сахраном.

*

На основу свега што је у досадашњем излагању речено о хумкама раног бронзаног доба у долини Поблаћнице, несумњиво се намеће утисак да се код њих у култу и начину сахрањивања пре свега препознају компо-

Сл. 5. — Обориште, хумка VI, централна гробна конструкција. — Fig. 5. — Oborište, burial mound VI, central grave construction.

ненте степских утицаја. Ту пре свега треба имати у виду традицију јамног начина сахрањивања које се огледа у хумкама III и IV у Доњем Пољу, односно на Сланој води, сахранама у хумкама V, VI и VII са Обришта и најзад у хумкама X и XI у Горњим Крајчиновићима, на локацији Окрун. Из ове групе посебно треба издвојити хумке III и

[4] M. Zotović, *op. cit.* 62—65, sl. 5 и 6, где је наведена и друга литература.

[5] J. Korošec, *Noviji neobjavljeni predmeti predpovijesne zbirke — Dvije vaze slavonske kulture nađene u Priboju,* Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja, LIV, 1942., 51—56; M. Zotović, *op. cit.*, 28—32., где је цитирана и друга литература.

IV као и хумку X већ због саме чињенице да њихови централни укопи не садрже трагове извршених сахрана. У томе смислу нарочито је карактеристична хумка III из Доњег Поља код које је, да подсетимо, на дну дубоког централног укопа испод нивоа хумке нађена угљенисана талпа. До извесне мере која допушта компарацију, слична ситуација регистрована је у централном јамном укопу монументалног тумула 37 са Доканове главице у Купрешком пољу где су на дну овалне јаме нађени остаци танке изгореле даске и неке вунене материје.[6] Поређење је утолико умесније што се код аутопсије целокупног, не нарочито бројног керамичког материјала из хумке III и других претходно наведених хумки из долине Поблаћнице, могу уочити извесне сличности са керамичким налазима из Купрешког поља: Доканове главице, Пустопоља, Гајевина или градине на Поганој главици, нарочито кад је у питању украшавање урезаним линијама.

За тумуле са Доканове главице А. Бенац је закључио да је морао имати улогу кенотафа или култног објекта посебне намене јер је на почетку његове градње укопана јама у којој су извршене одређене радње.[7] Исти аутор даје слично објашњење и за друге тумуле са Купрешког поља у којима нису биле вршене сахране, сматрајући их кенотафима или почасним ритуалним тумулима подигнутим у част умрлих родовских првака[8]. Нема сумње да овој врсти тумула припада и хумка IV са Слане воде, хумка III из Доњег поља као и хумка X са локације Окрун. Посебно место у нашим опсервацијама представља, међутим, дубоки централни јамни укоп хумке XI са исте локације, на чијем је дну, поред калцинисаних костију нађена и мања угљенисана талпа. Нема сумње да се и у овом случају ради о традицији степских номада која се овде изражава и кроз прилагање кремених артефаката. Уз све речено, код хумки X и XI треба имати у виду изузетно оригинална архитектонска решења са сложеним конструктивним детаљима од не малог култно-религиозног значаја.

Културно-хронолошки најстарије хумке у долини Поблаћнице начином своје градње са разноврсним али и узајамно узрочно повезаним конструктивним детаљима, основном заједничком концепцијом у изражавању и поштовању култа мртвих и типолошким облицима покретног археолошког материјала, остављају утисак једне затворене археолошке целине у оквиру исто тако ограничене и затворене географске зоне. Како по свему изгледа, овде се ради о једној популационој групи са својом унутрашњом генезом која је, међутим, у већој или мањој мери могла да се развија под извесним утицајима других сличних група са блиских или нешто удаљенијих територија и подручја. Па ипак, њихово датовање поставља пред нас извесне проблеме.

Основно полазиште у решавању хронолошких проблема и односа представљају пре свега хумке VI и VII са Обориштa са керамичким пехарима цилиндричног коничног врата, са једном или две дршке и кугластим трбухом, као и зделе разгрнутог обода и кратког профилисаног врата са наспрамно постављеним мањим дршкама које не прелазе обод. Ову врсту посуда које у извесном смислу представљају водећу керамичку форму групе Белотић — Бела Црква, М. Гарашанин сматра изразом керамичке генезе прелазног периода и ставља на почетак бронзаног доба, повезујући их са Schneckenberg групом Трансилваније, допуштајући извесне разлике у детаљима.[9] Тако је и сама ова група уз други покретни материјал, као што су рецимо бронзани бодежи (нађени и на Обориштy у централном гробу хумке VI) стављена у једну сразмерно касну етапу од Вучедола и њему сродних варијанти до почетка Перјамош групе, дакле у једну рану фазу бронзаног доба коју означавамо ступњем A_1 по Reinecke-у. А то је време које би углавном било паралелно са развојем фазе Бубањ — Хум III, нарочито с обзиром на елементе утицаја ове и њој сродних група јужног Поморавља, на групу Белотић — Бела Црква.

Али док смо код хумки VI и VII у погледу датовања на много сигурнијем терену, дотле у том смислу код других хумки наилазимо на одређене тешкоће.

Полазну основу у разматрању овог проблема представља несумњиво хумка V са Обориштa са широким, дубоким укопом од површинског нивоа, где је на већ описаној каменој платформи извршено сахрањивање кремираних остатака покојника, уз прилог и фрагментованог грубог суда са рељефном траком испод нарецканог обода. Грубу керамику са овим и сличним начином украшавања М. Гарашанин сврстава у широки керамички репертоар подунавско-балканског комплекса чије порекло треба тражити у врло раној

[6] А. Benac, *op. cit.*, 27, 81.
[7] *Ibid.*, 41.
[8] *Ibid.*, 83.
[9] М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије I*, Београд 1973., 262, 264—265.

фази групе Чернавода III, стим што се они могу пратити у разним групама и различитим временским периодима енеолита истог простора, све до касноенеолитске вучедолске групе, са одговарајућим варијантама.[10] Други значајан елеменат за датовање представља камена платформа на њеној основи. Она је знатно примитивније грађена од геометријски и технички скоро савршено изграђене платформе у суседној хумки VI на којој је, између осталих, извршена примарна сахрана у центру, уз прилагање керамичких пехара и зделa. То омогућује поуздано датовање овог гроба, а тиме и хумке VI, на сам почетак бронзаног доба. У вези са овим занимљивим конструктивним елементом, навешћемо по нашем мишљењу доста добру аналогију у сличној платформи у Тумулусу I из села Ораха код Билеће са ископавања која су 1967. године у оквиру америчко-југословенског истраживачког пројекта „Требишњица" на овом локалитету водили Б. Човић и И. Пушић.[11] На платформи ове хумке извршене су две сахране покојника у згрченом положају у ковчезима од камених плоча. На основу једног типичног фрагмента керамике са ојачаним ободом који је карактеристичан за енеолит на широком простору средњег и јужног Јадрана и његовог залеђа, а као тип поуздано стратификиран у неколико вишеслојних насеља, почев од пећине Одмут у северној Црној Гори, Равлића пећини у западној Херцеговини, Варвари на врелу Раме и пећини Самоград у Мириловићима у средњој Далмацији, Човић поуздано датује тумулус из Ораха у енеолит, наводећи притом неколицину енеолитских тумула средњег и јужног Јадрана и његовог залеђа. Све ово даје нам за право да и хумку V са Оборишта сматрамо енеолитском. У највећој мери, међутим, поставља се питање релативно хронолошког положаја пре свега хумки X и XI. Изграђене на блиском растојању, оне по начину градње и унутрашњим конструктивним и функционалним елементима указују на очигледну сличност. Код обе хумке у добро фланкираној укопаној централној зони расут је мањи или већи број кремених силекса, с тим што у хумки X није извршено сахрањивање, па ову, с обзиром на део архитектуре који изражава њен дромос, треба сматрати култним местом где су могле бити обављане одређене радње у вези религиозних обреда у ширем смислу. Употреба силекса као степски обичајни елемент, који би у овом случају због масовности њихове употребе могао имати карактер „култа кремених алатки" заступљен је у обе хумке, стим што је у дубоком јамном укопу хумке XI извршено полагање остатака спаљеног покојника уз присуство очигледно намерно приложене мање дрвене талпе. Ови пак моменти допуштају одређене компарације са сличним појавама, пре свега у хумкама III и IV, уклапајући се при том, уз већ наведене појаве на Купрешком пољу, у основни идејно концепцијски миље степских сточара.

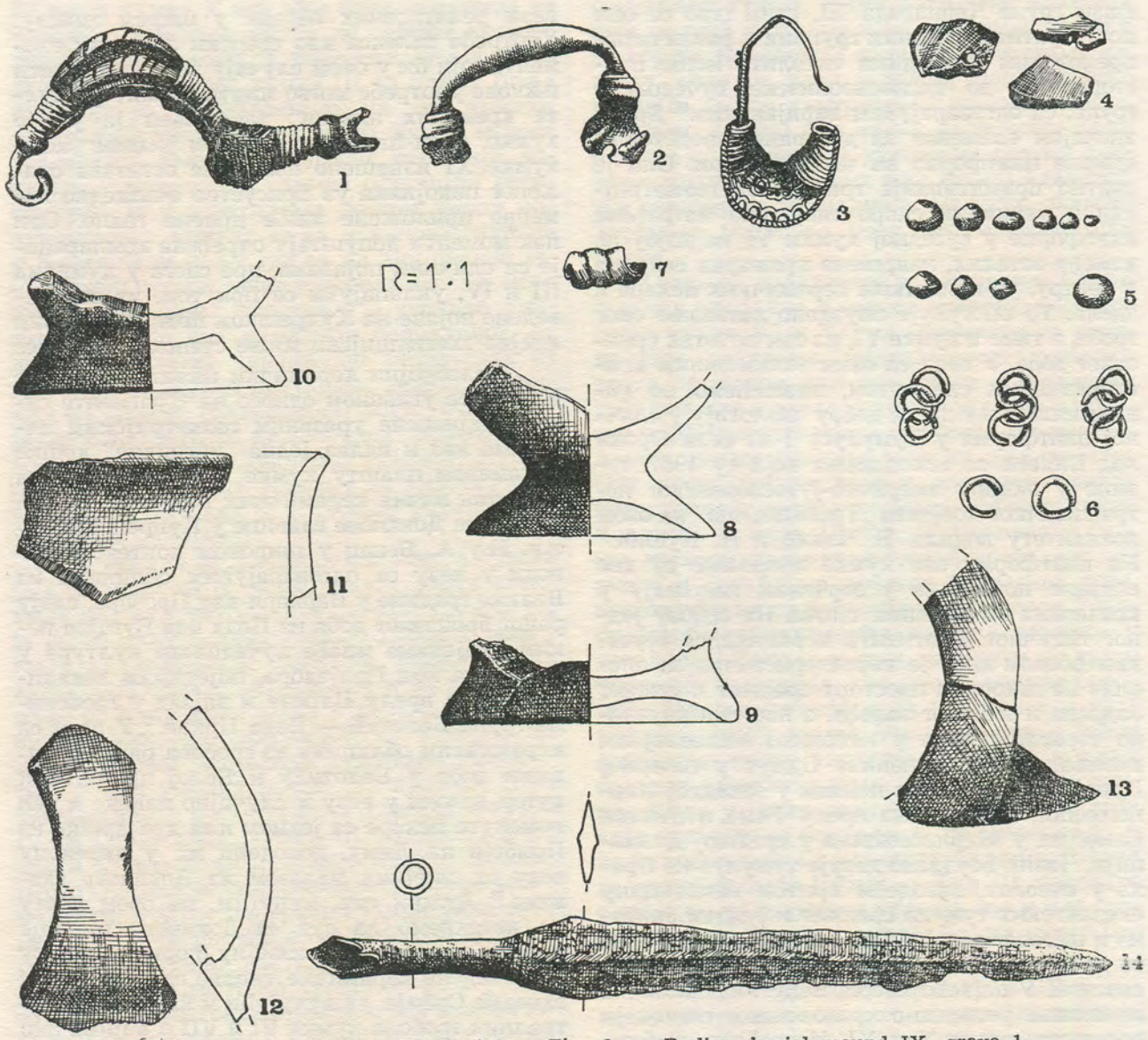
Малобројни керамички налази из хумке X који се углавном односе на фрагменте судова украшене урезаним геометријским линијама као и налаз једне „иксоидне" дршке у каменом плашту хумке XI, одговарају на известан начин керамичким налазима са већ поменуте Доканове главице у Купрешком пољу. Њу А. Бенац у широком контексту доводи у везу са одговарајућим облицима из Велике градине у Варвари код Прозора, слоју раног бронзаног доба из Пода код Бугојна неким слојевима млађе вучедолске културе у Зецовима код Приједора, појединим локалитетима на врелу Цетине и најзад у гробовима групе Белотић — Бела Црква.[12] У вези са керамичким облицима из гробова раног бронзаног доба у Белотићу и Белој цркви, исти аутор доводи у везу и случајно нађене и већ поменуте пехаре са једном или две дршке из Прибоја на Лиму, доводећи их у директну везу са сличним налазом из Доканове главице.[13] Дужни смо, међутим, на овом месту да истакнемо да суд са Доканове главице представља старију развојну форму у односу на наведене керамичке типове са локалитета западне Србије, укључујући и налазе из централних гробова хумки VI и VII о којима смо већ говорили. Ова чињеница може да буде од посебног значаја за релативно хронолошки положај хумки X и XI, нарочито с обзиром на чињеницу да је „иксоидна" дршка из каменог плашта хумке XI типолошки слична дршки са Доканове главице. То нас између осталих разлика и истакнутих карактеристика опредељује да хумке X и XI у свом унутрашњем генетском развоју ставимо у нешто старију фазу развоја која претходи централним скелетним гробовима хумки VI и VII са већ описаним пехарима и другим пратећим керамичким облицима.

[10] *Ibid.*, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983., *Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba*, 466, sl. 33 (I, II, III — 5, 4, 4).

[11] B. Čović, *Praistorijski tumulusi sa srednjevekovnim ukopima u selu Orahe kod Bileće*, Tribunia, Zavičajni muzej Trebinje, 1982. 7—26, сл. 1 и 2.

[12] A. Benac, *op. cit.*, 31, T. IV, sl. 4., T. VI, sl. 1 и 1-a, T. V sl. 7—7-a.

[13] *Ibid.*, 32.

Сл. 6. — Рудине, хумка IX, гроб 1. — Fig. 6. — Rudine, burial mound IX, grave 1.

Даљи релативни хронолошки континуитет у хумкама у долини Поблаћнице пратимо преко гробних или појединачних налаза у виду прилога, као што су бронзане наруквице отворених и задебљаних крајева са украсима урезаних гирланди, рибљег мехура или волута, затим преко перфорираних, искуцавањем украшених калотних дугмади, украсних плочастих са оштро извученим врхом или полумесечастих привесака. Дакле, у питању је релативно добро познат материјал, пре свега из гласиначких бронзанодопских тумула где се углавном датује у фазу II-а, што одговора бронзаном добу B, евентуално B-2 по Reinecke-овој средњеевропској хронологији или времену између 1500—1400. године пре н. е.

Млађа културна раздобља потврђена су серијом мушких и женских скелетних, пре свега халштатских гробова, углавном из половине VIII и са почетка VII века пре н. е. (Халштат C — Гласинац IV-b) који садрже мање или више све облике и форме из асортимана гласиначке материјалне производње као што су: мачеви, копља и украсне пасне споне, наруквице округлог пресека са пребаченим крајевима, плочасте и лучне фибуле, итд. и најзад типична гробна керамика коју чине судови типа шоље са једном дршком.

Од посебног је, међутим, значаја за даље успостављање културно хронолошког континуитета један латенско-хеленистички гроб из хумке IX са локације „Рудине" који се везује за фазу V-b или време између 350. и 250. године пре н. е. што ће рећи за сам крај глазиначе културе. Ради се о једном спаљеном гробу са фрагментованом хеленистичко-латенском керамиком, једном типичном фибулом из тог периода и једном карактеристичном хеленистичком сребрном филигранском наушницом, итд. (сл. 6). Овај налаз је истовремено и први налаз ове фазе развоја млађег гвозденог доба у западној Србији, с тим што у извесном смислу успоставља везу са познатим налазом с краја II века пре н. е. са Слане воде, на који смо се иначе осврнули на почетку излагања.

*

На основу свега што је до сад речено, може се закључити да је највећи број хумки у долини Поблаћнице настао током врло раних фаза бронзаног доба које су у средњеевропској хронолошкој скали означене фазама A_1—A_2, односно временском раздобљу од 1800. или чак и нешто раније (Хумке V, X и XI), па до 1700. године пре наше ере. С обзиром на изражене степске компоненте оне, како по свему изгледа, стоје у вези са продором и утицајем „културе гробова јама" у средње Подунавље из области Међуречја Дњестра и Дунава, у време завршетка групе Bodrogkeresztur и почетка вучедолске групе.[14] Резултати до којих се дошло, укључујући и од раније познате пехаре код Прибоја на Лиму, указују да је на подручју Прибоја и долини Поблаћнице као његовом ширем залеђу, у то време егзистирала једна хомогена популациона група која није директно проистекла из групе Белотић — Бела Црква. Од ове друге се ипак знатно разликује по многим аспектима култа, као значајног дела духовне културе, концепцијом градње хумки као сакралних објеката, начином сахрањивања и обредним радњама а делимично и у материјалној култури, иако постоје и одређене сличности. Ову популацију, можемо сматрати унеколико посебном и терминолошки је одредити као „Прибојску групу раног бронзаног доба." Она је у свом развоју, како по свему изгледа, имала, или се ослањала на снажну основу позно неолитског винчанског становништва, што је потврђено сондажним испитивањем читавог низа, пре свега градинских насеља у околном побрђу Поблаћнице и њеном ширем залеђу. Настала је као последица последњег завршног индоевропског миграционог таласа који је у западној Србији својевремено поуздано утврђен открићем насеља Bodrogkeresztur и Salcuta групе на обали Дрине, у селу Вишесави код Бајине Баште[15]. Стога смо склони да овој реци као и реци Лиму и у овом случају припишемо посредничку улогу. Исто тако смо склони да у постојању праисторијског рудишта самородног бакра, какво је оно у Јармовцу код Прибоја, која су иначе веома ретка у нашим областима, видимо један од важних разлога за стационирање и дужу егзистенцију степских номада у овим крајевима.

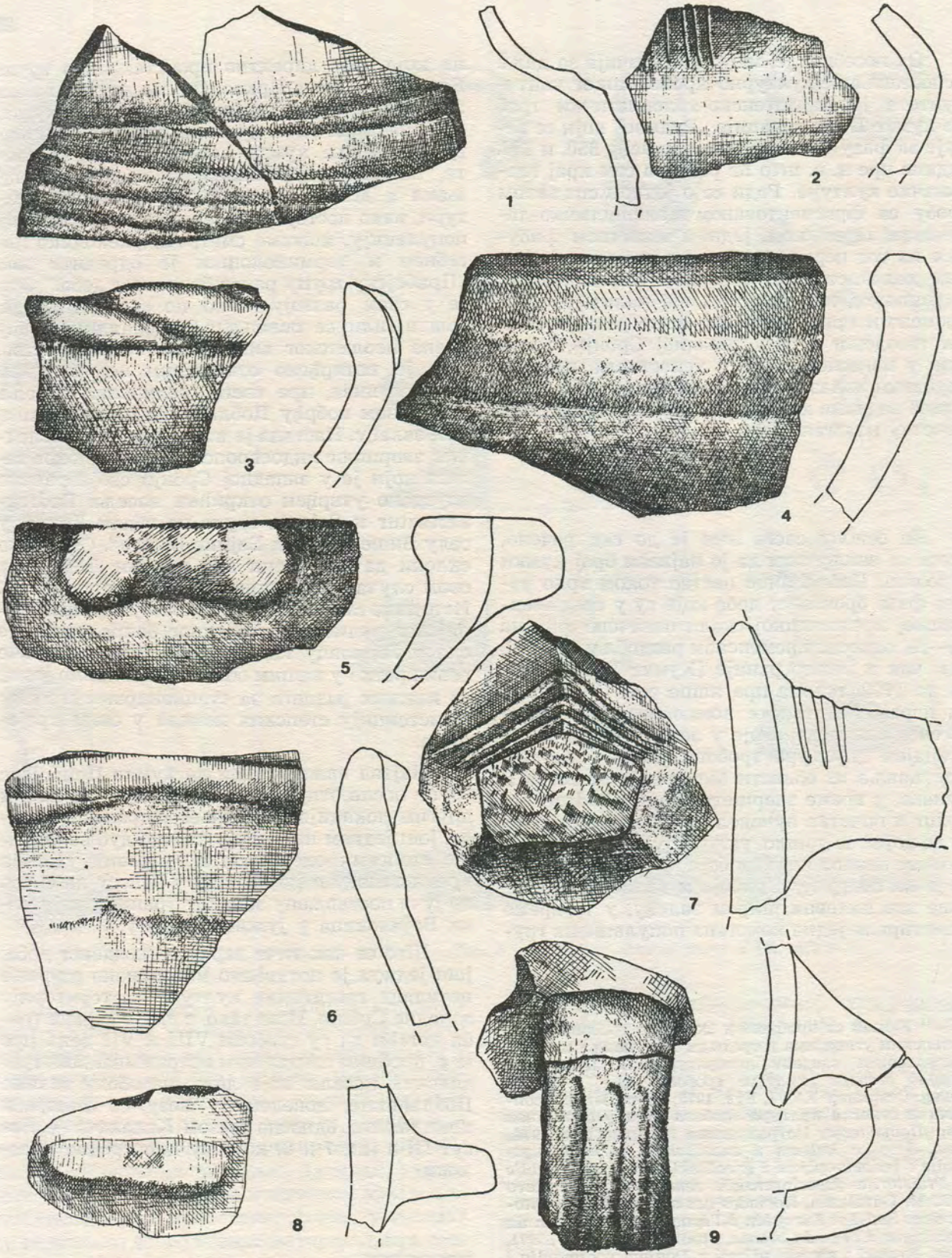
Најзад ваља истаћи да хумке Прибојске групе после открића на Купрешу и на неким другим локацијама средњег јадранског залеђа, још једном потврђују знатно дубље ширење степских елемената и њихових утицаја према западу и југозападу у односу на скоро до јуче постављену западну границу коју чини Војиловица у јужном Банату.

Што се пак тиче периода гвозденог доба, још једном је потврђено миграционо ширење носилаца глазиначе културе на територију западне Србије. Исто тако, с друге стране треба истаћи да су гробови VIII и VII века пре н. е. пробним сондажним истраживањима градинских насеља која леже на ободу долине Поблаћнице, доведени у везу са Басараби комплексом, односно фазом Калакача — Босут III-а (сл. 7 и 8) која му непосредно претходи.

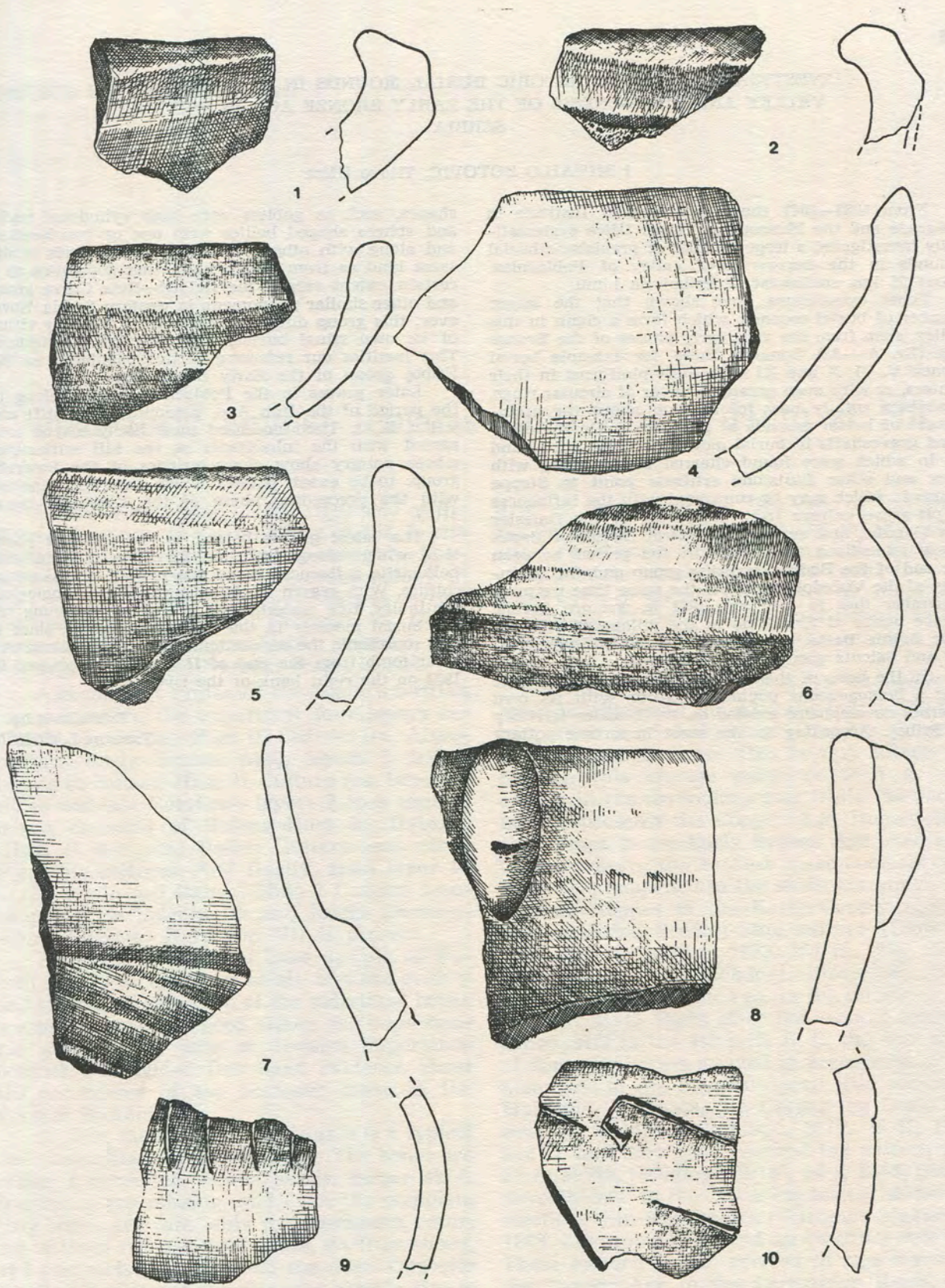
---

[14] У вези са проблемом „културе гробова јама" и степским утицајима у средњем Подунављу и шире, консултовати следећу литературу: Б. Јовановић, *Тумули степске „културе гробова јама" у Подунављу*, Старинар XXVI, Бгд. 1975; *Idem, Индоевропљани и степска култура гробова јама у бронзаном добу Подунавља*, Истраживања 3, Нови Сад 1974., *Idem, Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije i Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije* у: *Praistorija jugoslovenskih zemalja* III, Sarajevo 1979., M. Garašanin, *Nomades des steppes et autochtones dans Sud-Est Européén à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze*, Studia Balcanica V, 1971, *Idem, Pontski i stepski uticaji u Donjem podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba*, Glasnik zemaljskog muzeja, N. S. sv. XV—XVI, Sarajevo 1961.

[15] M. Zotović, *Uloga reke Drine u širenju Bodrogkeresztur i Salcuta grupe*, Materijali XVI Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Peć 1978.

Сл 7. — Строилска градина (1—7), Велика градина (8—9), 1 R = 1 : 2, 2—9 R = 1 : 1. — Fig. 7. — Stroilska gradina (1—7), Velika gradina (8—9), 1 R = 1 : 2, 2—9 R = 1 : 1.

Сл. 8. — Велика градина (1—10), R = 1 : 1. — Fig. 8. — Velika gradina (1—10), R = 1 : 1.

INVESTIGATIONS OF PREHISTORIC BURIAL MOUNDS IN THE POBLAĆNICA VALLEY AND THE GENESIS OF THE EARLY BRONZE AGE IN WESTERN SERBIA

† MIHAILO ZOTOVIĆ, Titovo Užice

From 1982—1987 the Archaeological Institute in Belgrade and the Museum in Titovo Užice systematically investigated a large number of prehistoric burial mounds in the narrow river valley of Poblaćnica, about 35 km. southwest of Priboj na Limu.

These excavations have shown that the larger number of burial mounds, which form a chain in this valley, stem from the very early phases of the Bronze Age (Br. A_1—A_2). Some of these, for example burial mound V, VI, X and XI with built platforms in their centers, or with even greater number of circular rings, contribute totally new information about the architecture of burial mounds of this period. On the other hand graveshafts in burial mounds III, IV, VI, X and XI in which were found charred beams along with silex and other flintstone artifacts point to Steppe elements which may be connected with the influences of pit-grave culture from the region of the Dniester and Danube, and across the central Danubian Basin. These migrations took place in the period between the end of the Bodrogkeresztur group and the beginning of the Vučedol group. At the same time we must remember that in 1960 and 1961 in western Serbia, on the banks of the Drina in the village of Višesava near Bajina Bašta, a settlement of the Bodrogkeresztur and Salcuta groups was discovered.

On the basis of these elements we might conclude that a homogeneous population group with its own internal development existed on the broader territory of Priboj. According to the most important pottery shapes, such as goblets with high cylindrical necks and sphere shaped bellies with one or two handles, and along with other perviously known finds of the same kind as from near Priboj, that population to a certain extent recalls the Belotić—Bela Crkva group and other similar phenomena in western Serbia. However, this group differed greatly from them by virtue of its own ritual burials and religious architecture. This justifies our referring to this population as the Priboj group of the Early Bronze Age.

Later graves in the Poblaćnica valley belong to the period of the Iron Age, predominantely VIII and VII c. B. C. Their deceased most likely maybe connected with the inhabitants of the hill settlements whose pottery show characteristics of the Basarabi group: to be exact, pottery which may be connected with the preceeding phase of the Kalakača—Bosut III-a.

The latest graves belong to the Glasinac phase V-b, which along with the La Tène material and hellenistic influences mark the end of the Glasinac culture. With regard to the cultural and chronological continuity, this material has a seperate meaning for the burial mounds in the Poblaćnica valley, since it also represents the connections with an important circular tomb from the end of II c. B. C. discovered in 1971 on the right bank of the river.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

SANDOR BÖKÖNYI, Budapest

Prehistoric animal remains from Bubanj-Hum at Niš

Bubanj-Hum, lying on the right side of the Nišava river now in the outskirts of Niš, is one of the most important sites concerning the Copper Age and Early Bronze Age chronology in the Central Balkans. Its excavation was carried out under the direction of Professor M. Garašanin in 1957 yielding valuable material that was deposited in the Narodni muzej in Niš.

According to Professor Garašanin's written communication, the uppermost four layers represent the Bubanj-Hum III Culture (ca. Afmenochori, Early Bronze Age), layers 5 and 6 belong to Bubanj-Hum II Culture (ca. late Kostolac and late Coţofeni), layers 7 to 9 contain mixed elements of Bubanj-Hum Ia, Bubanj--Hum II and also Baden Culture and other eneolithic cultures. And finally, from layer 10 to the virgin soil Bubanj-Hum I Culture (contemporary to Salcuţa IIb and Kodža Dermen--Gumelniţa-late Karanovo VI) is present.

Although, the animal bone sample of Bubanj-Hum was not large at all, and the quality and state of preservation of the individual bones weren't particularly good either, the bone sample as a whole was of decisive importance because it provided first-hand evidence about the occurrence of the domestic horse in the Central Balkans.

In fact, the animal bone sample is a typical bone assemblage of a settlement. The bones are rather fragmented, whole skulls, larger skull fragments are missing, and even the complete long bones are rare, only ten specimens occur, out of them two are from cattle, six from sheep, and one each from dog and roe deer. Opposite to other settlement samples, the sample size is comparatively small, and this (similarly to the small number of the occurring wild species) is probably due to the collecting work in the course of the excavation. Because of the small sample size it is senseless to discuss the domestic to wild ratio, or the ratios of the different species in the domestic, or wild fauna thus the importance of animal husbandry in comparison to hunting, or the roles of the different animal species and their changes in the different phases.

Nevertheless, there can be observed an essential change in the domestic fauna, and that happened in Bubanj-Hum III: the domestic horse appeared there. This is very interesting because this change coincides with a basic change in the chronology too: while the earlier layer represents the Copper Age, Bubanj-Hum III belongs to the Early Bronze Age. And as it is well-known, the earliest horse domestication in Europe happened in the south Ukrainian and Russian steppes in the Early Copper Age, in the eneolithic Srednij-Stog culture (Bibikova, 1967, 106 ff; Telegin, 1973, 324 ff; 1986, 82 ff; Nobis 1971, 54 ff; Bökönyi, 1974, 238; 1978[b]; 22 ff; 1980[a], 921 f; etc.) ca. in the middle of the 4th mill. B. C. Right after the earliest domestication, still in the 4th mill. B. C. the first wave of domestic horses arrived in areas west of the homeland of the East European wild horses, to Moldavia, Rumania, the Carpathian Basin and even to Moldavia (Bökönyi, 1978, 25 ff; 1980, 922 f), and they even reached the eastern part of Anatolia, (Bökönyi, 1978[b], 54 f; 1988, 586 ff) nevertheless, in the latter expansion horses domesticated in Kasakhstan (Nurumov-Makarova, 1988, 29) probably played an essential role too. These eastern horses arrived in two waves in the Copper Age in the Carpathian Basin, and the number of horses always was very small in such sites proving that these horses weren't really important in the economy, in fact they

were in all probability nothing but status symbols.

In the Balkan Peninsula wild horses did not survive the end of the Pleistocene, and domestic horses arrived there comparatively late. Although, the excavation of the Poljanitza tell near Targovište, Bulgaria(ranging from Late Neolithic to the end of the Eneolithic) yielded a few horse bones (Bökönyi, 1978, 53), it came out later that these bones came from Migration Period graves and more recent pits dug into the layers of the settlement.

The case was similar with the horse bones found by Clason in the Vinča horizon of Gomolava, North Serbia (Clason, 1979, Table 2), Padina in the Iron Gate gorge (Clason, 1980, Table 2) and Starčevo (Clason, 1980, Table 5). These three settlements are either multi-layered or their layers were disturbed by later pits. In all other neolithic sites of the Balkans, some of them yielding tens of thousands of animal remains, horse bones are absent.

The domestic horses reached the Balkans with the third wave of eastern horses at the beginning of the Bronze Age. In Bulgaria that was the direct way to Greece, the latest excavations produced one single horse bone from Phase VII of Karanovo tell. Up to recent times the earliest domestic horses of Greece were believed to be those of the Middle Helladic Period ca. 1900 to 1570 B. C. (Hančar, 1955—56, 28; Anderson, 1961, 2). Even they were rare inasmuch as the Middle Bronze Age layer at Argissa Magula (Boessneck, 1962, 39) and Lerna V (Gejvall, 1969), each yielded only one horse bone. Nevertheless, lately Watson found a horse bone in an undisturbed Early Bronze Age layer at Servia, West Macedonia (Watson, 1979, 229) and Becker described three horse bones from the Early Bronze Age level of Kastanas, NW of Thessaloniki (Becker, 1986, 80).

The horses of the Early Bronze Age Bubanj-Hum III fit well into this picture. Moreover, since they are numerous making out nearly 12 percent of the domestic animals' bones in their phase they are even closer to the East European or Carpathian Basin situation than the Greek one (Bökönyi, 1978[b], Tables 11—14).

For proving the domestic nature of the Bubanj-Hum III horses one cannot use either the sex or age distribution, or the distribution of the different skeletal elements first of all because of the small sample size (11 specimens from 3—4 individuals). The following horse bones were found in Bubanj-Hum III: right frontal fragment, 2 right upper P, right distal radius fragment, 2 pelvis fragments, left distal tibia fragment, 2 right distal metatarsal fragments, and left posterior phalanx I, right astragalus.

The sex distribution cannot be applied either because the sex cannot be determined in any case. Besides the small sample size, the age distribution provides no supporting evidence because all bones of determinable age came from adult animals. As for the distribution of different skeletal elements, it is conspicuous that in spite of the small sample size there are three bones from distal, meatless regions (two distal metatarsal and a first phalanx). When killing a wild horse these bones were generally left at the place of the kill, however, it is also true that these bones could be used for the skinning of the carcass. Nevertheless, if one takes the comparatively high ratio of distal, meatless, skeletal elements and the large size variability of the bones (there are small, medium and large ones among them) plus the fact that no horse remains were found in the earlier levels of the site and generally in the region under consideration, one has to assume that they are bones of domestic horses.

As for the other domestic species, cattle were mostly small and medium size animals, large ones were rare among them, e. g. a 75 mm long astragalus (Phase I) and a metatarsus fragment with 63 mm distal width (Phase III). And finally a very large specimen, a mandible fragment with a 39 mm long lower M_3 (Phase I) represents a very large animal, probably a freshly domesticated individual pointing to local domestication.

Among the extremity bones there can be two complete metacarpals (both from Phase III). From their greatest length (208 and 188 mm respectively) one can determine the withers height with Matolcsi's indexes (Matolcsi, 1970, 113): they are 128.54 and 116.18 respectively. They point to really small cattle, the first one is a bull, the second a cow according to their Nobis indexes, 30.28 and 26.60 (Nobis, 1954, 168 f).

In the cattle sample also a whole horn core and a horn-core fragment can be found. The horn-core (Phase I) is medium — long and slightly curved, the fragment (Phase III) comes from a long, heavy horn-core with a conspicuously thin wall. While the whole horn-core probably comes from a cow, the fragment points to an ox.

As regards the two caprovines, sheep represented the overwhelming majority: compared to 30 sheep bones there are only 2 goat bones (plus two horn-cores without exact pro-

venience, and therefore not appearing in the fauna list).

Among the sheep bones three horn-cores occurred (all from Phase III). They are short, flat, untwisted representing the so-called *»palustris«* type, thus they are from ewes.

A whole metacarpus and two whole metatarsi (all from Phase III again) come from sheep of 66.10, 60.84 and 61.31 cm withers height determined with Zalkins indexes (Zalkin, 1961, 132). This means that the sheep of Bubanj-Hum belonged to that group of sheep which arrived in Europe, in the Copper and Bronze Ages somehow in connection with the extension of the domestic horse (Bökönyi, 1974, 66; 1978[a], 67; 1980[b], 19). Without connecting these sheep larger than the previous, neolithic ones with domestic horses, a second sheep wave from South west Asia was supposed by Boessneck (1962, 47) in Greece, Zalkin, (1964, 26) from Russia and the South Ukraine, and Haimovici (1965, 378; 1966, 415; 1970, 179) from Rumania.

Out of the four goat bones three are horn--core fragments. Two of them are large, the third is of medium size. The fourth goat bone is a left proximal metacarpus fragment and is of medium size.

The pigs are generally of medium size. The length of the only upper M_3 is 31, those of the lover ones are 31.5, 32, 34, 35, thus they can easily be distingnished from those of wild pigs there being an essential gap between the size variations of the two. Though the sample size is too small, the above gap suggests the lack of local pig domestication or cross-breeding of domestic and wild pigs.

The dogs are the usual medium-sized Bronze Age dogs. The withers height based on the greatest length of the only whole long bone, a right radius, is 43.79 cm that of about in a fox-terrier in size.

The mandible fragment of the same dog that has gaps between its small premolar teeth (showing a high grade of domestication has a carnassial length of 19 mm). Another mandible fragment shows similar dimensions, (its M_1 is 19.3 mm long) and two left ulna fragments also point to medium size dogs.

Out of the measurable anrochs bones two astragali are rather small, their greatest length is 80 and 82 mm respectively (both are from level Ia-II). At the same time one of the two calcanei of the same level is large(with 170 mm greatest length), the other is very large, its greatest length being 183 mm. This means that the auxochs bones of this level represent four individuals.

Among the 89 red deer bones there are 13 antler fragments. One out of them was a shed antler that was collected as raw material and was medium to large. Two others were parts of large antlers, and the size of the reat as undeterminable.

The majority of the measurable red deer bones were small (48.39%) or medium size (41.94%), two (6.45%) were very small, and only one (3.22%) represented a large deer. This is a rare case in a Yugoslav prehistoric site where the red deers are generally large.

Interestingly enough all but one of the red deer bones of determinable age came from adult individuals. The only exception was a left mandible fragment from Phase III showing heavy wear on its molars.

As opposed to the red deer sample, there wasnt a single antler fragment among the roe deer remains. At the same time the mandibles were more numerous: one of them came from Phase I, and two from Phase III. All three, like to the other roe deer bones came from adult individuals. Phase III also yielded a complete metatarsus.

One of the mandible fragments (Phase III) was large, the length of its M_3 was 17 mm, the other of the same phase was medium size (length of M_3 is 15 mm) the one of Phase I was somewhat larger with a 16 mm long. M_3. A measurable distal tibia fragment was medium to large (Phase III) and the whole metatarsus was large its greatest length being 203 mm.

The wild swine bones pointed to a variable population extending from small to very large animals. The length of the two lower M_3 (both from Phase II) was 44 and 48 mm respectively, thus they were not at all large.

Both beaver bones showed rather small measurements. The length of the grinding tooth row of a right mandible fragment was 35.5 mm which was below the range of variation of the Vlasac beavers (Bökönyi, 1978c, 365) and far below the Obre beavers (Bökönyi, 1976, 90). The proximal humerus fragment didn't show any large measurements either.

In summary one can consider the occurrence of the domestic horse in the uppermost level (Bubanj-Hunn III) the most important result of the study of the Bubanj-Hum animal bone assemblage. These horses certainly are the earliest domestic horses in Serbia and among the earliest ones in the Balkans. The other domestic and wild animal species occurring there are common in any prehistoric site of Southeast Europe and produced no special surprise.

MEASUREMENT TABLES

Horn-core

Measurements: 1. greatest length
2. greatest diameter
3. smallest diameter
4. circumference of basis

1	2	3	4	phase	species
215x	52	41	150	I	cattle
—	28	17	73	II	sheep
43	24.5	17	68	III	sheep
—	33	19	—	III	sheep
—	45	24	125	—	goat

Upper row of teeth

Measurements: 1. $M_1 - M_3$
2. length of M_3

1	2	phase	species
85	—	Ia—II	cattle
—	31	III	pig

Lower row of teeth

Measurements: 1. length of praemolar row
2. length of molar row
3. length of M_1 (M_3)

1	2	3	phase	species
—	—	39	I	cattle
—	—	32	III	cattle
—	—	31.5	I	pig
—	—	32	Ia—II	pig
—	55	34	III	pig
—	—	35	III	pig
—	—	44	II	wild swine
—	—	48	II	wild swine
35.5	32	19	Ia—II	dog
—	32	19.3	II	dog
48.5	—	—	III	red deer
53	—	—	III	red deer
—	—	33	III	red deer
26	39x	16x	I	roe deer
28.5	40	17	III	roe deer
—	36	15	III	roe deer

Atlas

Measurements: 1. length of ventral arch
2. width of cranial articular surface
3. width of caudal articular surface
4. greatest width
5. greatest height

1	2	3	4	5	phase	species
26	43	42	55	31	III	sheep

Axis

Measurements: 1. length of body
2. length of arch
3. lenght of dens
4. width of dens
5. length of cranial articular surface
6. length of fossa caudalis
7. height of cranial articular surface
8. height of fossa caudalis

1	2	3	4	5	6	7	8	phase	species
114	—	21	42	86	42.5	50	37	III	cattle
145	75	27	57	125	72	72	68	I	aurochs
46	—	13	8	30	19	15.5	12	III	dog

Scapula

Measurements: 1. smallest width of collum scapulae
2. width of angulus articularis
3. diameter of facies articularis

1	2	3	phase	species
43	58x	38	III	cattle
46	60x	42x	III	cattle
45	62	45	III	cattle
52	66*	—	III	cattle
22	35	22.5	III	sheep
36	59	44	I	red deer
36.5	60	40	Ia—II	red deer
45	67	49	II	red deer

Humerus

Measurements: 1. proximal width
2. smallest width
3. distal width
4. proximal diameter
5. smallest diameter
6. distal diameter

1	2	3	4	5	6	phase	species
—	32	68	—	36	64	III	cattle
—	—	29	—	—	25.5	III	sheep
—	—	32	—	—	32	I	pig
—	—	57	—	—	56	II	wild swine
—	—	42.5	—	—	40	III	wild swine
—	28	58	—	32	55	III	red deer
37.5	—	—	21	—	—	III	beaver

Radius

Measurements: 1. greatest length
2. proximal width
3. smallest width
4. distal width
5. proximal diameter
6. smallest diameter
7. distal diameter

1	2	3	4	5	6	7	phase	species
—	67	—	—	34	19	—	III	cattle
—	73	—	—	37	—	—	III	cattle
—	—	—	66	—	—	38	III	cattle
—	—	—	73	—	—	44	III	cattle
—	108	—	—	64	—	—	—	aurochs
142	30	15.5	28	15	9	17	III	sheep
149	30	16	28	16	9	20	III	sheep
—	—	—	75.5	—	—	50	III	horse
136	16	11.5	22	11	6	11.5	Ia—II	dog
—	58.5	—	—	31.5	—	—	Ia—II	red deer
—	65	—	—	34	—	—	III	red deer
—	—	—	56	—	—	42	II	red deer
—	—	—	55	—	—	45	III	red deer
—	—	—	58	—	—	45	III	red deer

Metacarpus

Measurements: the same as those of the radius

1	2	3	4	5	6	7	phase	species
—	—	—	57.5	—	22	31	I	cattle
—	—	—	60	—	23	31	I	cattle
—	60	—	—	38	—	—	Ia—II	cattle
188	50	28	52[x]	33	20	30	III	cattle
208	63	35	65.5	41	23	34	III	cattle
—	—	—	64	—	22	31.5	III	cattle
136	22.5	13.5	25	16.5	10	16.5	III	sheep
—	—	—	44	—	20	29	II	red deer
—	—	—	41	—	—	27	III	red deer
—	—	—	44	—	19.5	30	III	red deer
—	—	—	47	—	20	29	III	red deer
—	—	—	47.5	—	21.5	31	III	red deer

Femur

Measurements: 1. proximal width
2. smallest width
3. proximal diameter
4. smallest diameter

1	2	3	4	phase	species
44	15	20	15	III	sheep

Tibia

Measurements: the same as those of the radius

1	2	3	4	5	6	7	phase	species
—	—	34	54	—	24	40.5	III	cattle
203.5	—	12.5	26	—	11.5	19	III	sheep
—	45	—	—	45	—	—	III	pig
—	—	—	42	—	—	38	III	widl swine
—	—	—	80*	—	—	48	III	horse
—	29	—	—	31	—	—	II	dog
—	—	—	51	—	—	40	II	red deer
—	—	32	54	—	28	41	III	red deer
—	—	33	55	—	26	42	III	red deer
—	—	—	56.5	—	—	44	III	red deer
—	—	17	29	—	15	22	III	roe deer

Astragalus

Measurements: 1. greatest length
2. greatest width
3. greatest diameter

1	2	3	phase	species
75	48.5	40	I	cattle
80*	53*	44	Ia—II	aurochs
82	59	47	Ia—II	aurochs
64	43.5	37	II	cattle
66	41	36.5	II	cattle
66.5	45	37.5	II	cattle
69	46	41	II	cattle
63.5	44	35.5	III	cattle
64	43	36	III	cattle
64	42.5	37	III	cattle
65	42	38	III	cattle
65	44	39	III	cattle
66	45.5	39	III	cattle
67	44	37	III	cattle
42	27	25	III	pig
69	65	63	III	horse
59	37	33	III	red deer
60.5	40	35	III	red deer
61.5	43	36	III	red deer

Calcaneus

Measurements: the same as those of the astragalus

1	2	3	phase	species
170	61	70	Ia—II	aurochs
183	67	76	Ia—II	aurochs
131	43	52	III	cattle
119	38	46	III	red deer
121	33	43	III	red deer
130	45	48	III	red deer

Metatarsus

Measurements: the same as those of the radius

1	2	3	4	5	6	7	phase	species
—	—	—	48	—	23	28	III	cattle
—	—	—	50	—	23	28	III	cattle
—	—	—	51	—	23.5	30	III	cattle
—	—	—	55	—	—	30	III	cattle
—	—	—	58	—	25	30	III	cattle
—	—	—	63	—	27	33	III	cattle
130	20	12.5	23.5	20	10	15.5	III	sheep
131	19	11	23	20	9.8	16	III	sheep
—	—	—	24	—	10.5	17	III	sheep
—	—	—	47	—	—	35	III	horse
—	—	—	51	—	26	36.5	III	horse
—	—	—	45*	—	—	29.5	Ia—II	red deer
—	—	—	48.5	—	22	30	Ia—II	red deer
—	—	—	43*	—	—	29*	III	red deer
—	—	—	50.5	—	—	33	III	red deer
—	—	—	51.5	—	24	32.5	III	red deer
203	23	13	—	18	12.5	—	III	roe deer

THE FAUNA LIST

	B-H I	B-H Ia-II	B-H II	B-H III	Total
cattle — Bos taurus L.	18	11	32	115	176
sheep — Ovis aries L.	—	1	1	28	30
goat — Capra hircus L.	1	—	—	1	2
sheep/goat — Ovis/Capra	7	3	5	20	35
pig — Sus scrofa dom. L.	5	5	3	17	30
horse — Equus caballus L.	—	—	—	11	11
dog — Canis familiaris L.	—	4	3	1	8
Domestic animals	31	24	44	193	292
aurochs — Bos primigenius Boj.	2	8	2	1	13
red deer — Cervus elaphus L.	11	12	10	56	89
roe deer — Capreolus capreolus L.	1	—	—	7	8
wild swine — Sus scrofa fer. L.	—	—	7	5	12
beaver — Castor fiber L.	—	1	—	1	2
Wild animals	14	21	19	70	124
Total	45	45	63	263	416

References

Anderson, J. K., 1961, *Ancient Greek horsemanship*, Berkeley — Los Angeles.

Becker, C., 1986, *Kastanas. Die Tierknochenfunde*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 5. Berlin.

Bibikova, V. I., 1967, K izucheniyu drevneyshkikh domashnikh loshadey Vostochnoy Evropy — Studies of ancient domestic horses in Eastern Europe, *Biol. MOIP Ot. Biol.*, LXXII, 106—118.

Bökönyi, S., 1974, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest.

Id., 1976, The vertebrate vauna (of Obre). *Wiss. Mitt. d. Bosn.-Herzeg. Landesmus.*, IV A, 55—154.

Id., 1978a, The introduction of sheep breeding to Europe. *Ethnozootechn.*, 21, 65—70.

Id., 1978b, The earliest waves of domestic horses in East Europe. *Journ. of Indo-Eur. Stud.*, IX, 17—76.

Id., 1979, Copper Age vertebrate fauna from Kétegyháza. In: Ecsedy, I., *The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary*. Font. Archaeol. Hung., Budapest, 101—118.

Id., 1980a, La domestication du cheval. *La Recherche*, 11, 114, 919—926.

Id., 1980b, The importance of horse domestication in economy and transport. In: Sørbom, P. (ed.), *Transport technology and social change*. Tekniska Museet Symposia, 2, 1979. Stockholm, 15—21.

Id., 1988, Late Chalcolithic and Early Bronze Age I animal remains from Arslantepe (Malatya): a preliminary report. *Origini*, XII, 581—598.

Boessneck, J., 1962, Die Tierreste aus der Argissa-Magula vom präkeramischen Neolithikum bis zur mittleren Bronze-Zeit. Milojčić, V. — Boessneck, J. — Hopf, M., *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, I, Bonn, 27—99.

Clason, A. T., 1979, The farmers of Gomolova in the Vinča and La Tène Period. *Palaeohist.*, XXI, 42—81.

Id., 1980, Padina and Starčevo: game, fish and cattle. *Palaeohist.*, XXII, 141—173.

Gejvall, N.-G., 1969, *Lerna, I. The fauna*. Princeton.

Haimovici, S., 1965, Date pivitoare la metapodalele de Ovicaprinae din asezarile epocii bronzului de pe teritoriul R. S. Romania. *Anal Stiint. ale Univ. »Al. I. Cuza« din Iasi*, XI, 2, 271—378.

Id., 1966, Les caracteristiques de la paléofaune de l' époque du bronze trouvée sur le territoire de la Roumanie. *Anal. Stiint. ale Univ. »Al. I. Cuza« din Iasi*, XII, 2, 411—418.

Id., 1970, Caracteristicle mamiferelor domestice descoperite in statiunile arheologice din epoca bronzului de pe teritoriul Romanei. *Anal. Stint. ale Univ. »Al. I. Cuza« din Iasi*, XIV, 1, 185—198.

Hančar, F., 1955—56, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, XI, Wien — München.

Koudelka, F., 1885, Das Verhältnis der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugetieren. *Verhandl. d. Naturforsch. Ver. Brünn*, 24, 127—153.

Matolcsi, J., 1970, Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. *Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol.*, 87, 2, 89—137.

Nobis, G., 1954, Ur- und frühgeschichtliche Rinder Nord- und Mitteldeutschlands. *Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol.*, 63, 155—194.

Id., 1971, *Vom Wildpferd zum Hauspferd*. Fundamenta, B, 6, Köln.

Nurumov, T. N. — Makarova, L. A., 1988, Domashnye i dikie zhivotnye epokhi neolita i bronzy Centralnogo Kazakhstana. In: Akishev, K. A. (ed.), *Problemy paleoekonomikhi Kazakhstana po arkheologischeskim dannym*. Alma Ata, 7—36.

Telegin, D. Ya., 1973, Über einen der ältesten Pferdezuchtherde in Europa. *Act. du VIIIe Congr. Internat. d Sci. Prehist. et Protohist.*, II, Beograd, 324—327.

Id., 1986, *Dereivka. A settlement and cemetery of Copper Age horse keepers on the Middle Dnieper*. BAR Internat. Ser., 287, Oxford.

Watson, J. P. N., 1979, Faunal remains. In: Ridley C. — Wardle, K. A., Rescue excavations at Servia 1971—73: a preliminary report. *The Ann. of the Brit. School at Athens*, 74, 228—229.

Zalkin, V. I., 1961, Izmenchivostj metapodii u ovetz — The variability of metapodials in sheep. *Biol. MOIP Otd. Biol.*, LXVI, 115—122.

Id., 1964, Nekotorye itogi izucheniya kostnykh ostatkov zhivotnykh iz raskopok arckheologcheskikh pamiatnikov bronzovogo veka. *Kratk. Soobshch. Inst. Arkheol.*, 101, 24—30.

JAN MACHNIK, Kraków

Aus den Studien über die Anfänge des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in Mittel- und Südosteuropa

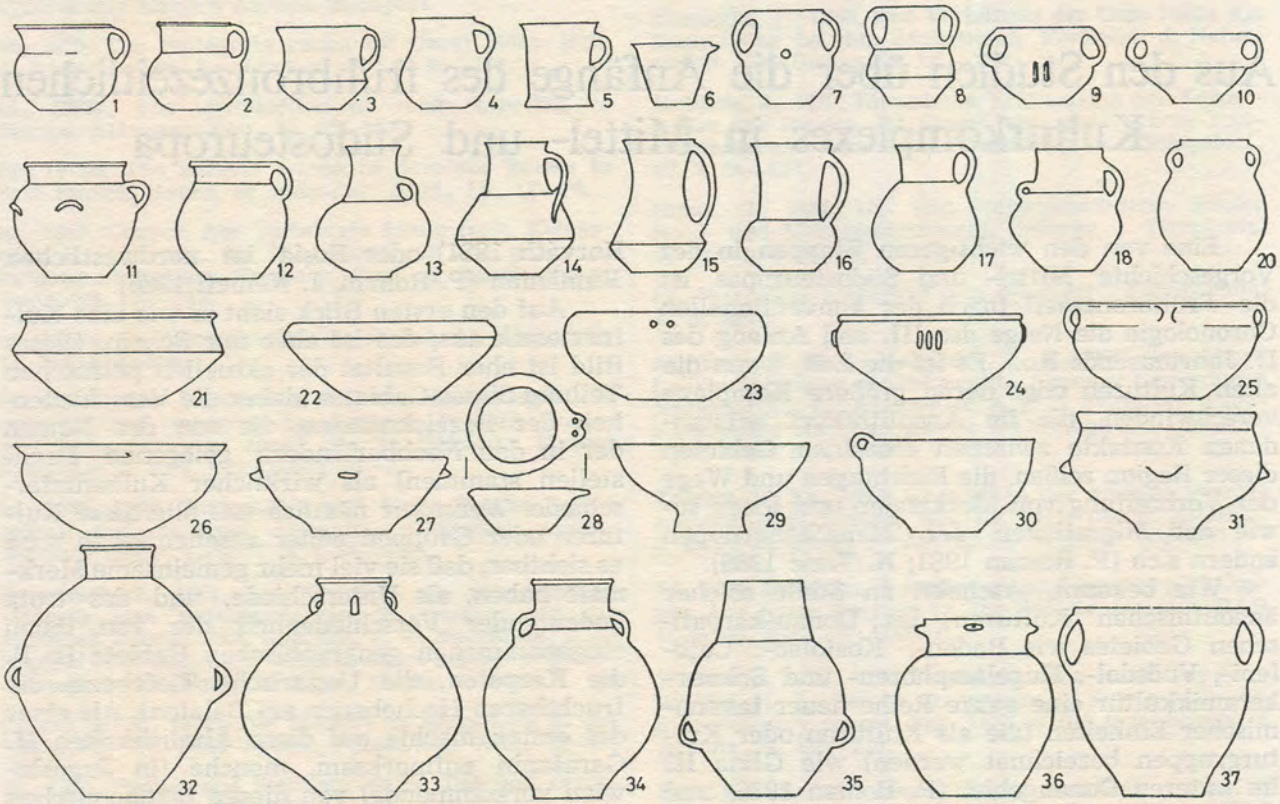
Eine von den wichtigeren Etappen in der Vorgeschichte Mittel- und Südosteuropas ist die Frühbronzezeit (nach der konventionellen Chronologie die Neige des III. und Anfang des II. Jahrtausends b.c.). Es ist die Zeit, wenn die alten Kulturen oder deren größere Komplexe verschwinden, die im Äneolithikum entstandenen Kontakte zwischen einzelnen Gebieten dieser Region reißen, die Richtungen und Wege der Verbreitung von Merkmalen und Ideen sowie der Migrationen der Menschengruppen ändern sich (P. Roman 1981; N. Tasić 1989).

Wie bekannt, erscheint an Stelle solcher äneolithischen Kulturen des Donau-karpatischen Gebietes wie Baden-, Kostolac-, Coţofeni-, Vučedol-, Kugelamphoren- und Schnurkeramikkultur eine ganze Reihe neuer taxonomischer Einheiten (die als Kulturen oder Kulturgruppen bezeichnet werden) wie Glina III im unteren Donaugebiet (P. Roman 1976) und die ihr verwandte Gruppe Schneckenberg in Transylvanien (A. Prox 1941; Gh. Bichir 1962), Somogyvár-Vinkovci (mit Belotić-Bela Crkva) im Flußgebiet von Raba, Sava, Drava und Drina (I. Bona 1965; I. Ecsedy 1979; S. Dimitrijević 1966; N. Tasić 1984), Laibacher Moor (Ig II) in Slowenien (P. Korošec, J. Korošec 1969; S. Dimitrijević 1979), Mako-Kosihy-Čaka (I. Vladár 1966; N. Kalicz 1984), Csepel, Früh-Nagyrév, Obebá-Pitvaros-Moriš (I. Bona 1965; M. Garašanin 1983d; M. Girić 1984) im mittleren Donaugebiet (Schreiber-Kalicz 1984), Nyirség-Zatin im oberen Theißgebiet (N. Kalicz 1984a), Protoaunjetitz-Kultur im unteren Morava-Gebiet (J. Ondraček 1967) sowie Chłopice-Veselé an beiden Seiten der westlichen und teilweise östlichen Karpaten (J. Machnik 1984). Ich lasse hier außer Acht die kleinen, letztens ausgesonderten Gruppen wie Ada im Szeged-Rayon (F. Horváth 1981) oder Roşia im nordwestlichen Rumänien (P. Roman, I. Németi 1986).

Auf den ersten Blick sieht es wie eine Kulturmosaik aus; das ist aber nur Schein. Dieses Bild ist eher Resultat der aktuellen politischen Teilung dieses Gebietes (daher die Verschiedenheit der Bezeichnungen, die von den Namen der in den Nachbarländern gelegenen Fundstellen stammen) als wirklicher Kulturunterschiede. Wenn wir nämlich uns alle diese Kulturen oder Gruppen näher ansehen — so wird es sichtbar, daß sie viel mehr gemeinsame Merkmale haben, als Unterschiede, und das trotz bedeutender Verschiedenheit der von ihnen eingenommenen geographischen Gebiete (z. B. die Karpaten, die Ungarische Tiefebene, die fruchtbaren Hochebenen am Balaton). Als einer der ersten machte auf diese Ähnlichkeiten M. Garašanin aufmerksam, manche (in Jugoslawien vorkommende) von diesen taxonomischen Einheiten in den Donau-balkanischen frühbronzezeitlichen Kulturkomplex einreihend (M. Garašanin 1983).

In allen diesen »Kulturen« kommen dieselben Gefäßformen und sogar deren Typen und Varianten vor, obwohl in verschiedener Proportion. Wir haben hier also die Henkeltassen mit mehr oder weniger ausgesondertem Hals (Taf. I 1—5), Tassen mit zwei großen Henkeln (Taf. I 7—10), Krüge (Taf. I 12—18), verschiedene Typen von Schüsseln (Taf. I 21—30), Vasen (Taf. I 31), Amphoren (Taf. 32—35) und Töpfe mit kleinen Buckeln am Mündungsrand (Taf. I 36). Diese Keramik weist auf dem ganzen verhältnismäßig großen Gebiete von dem Nordbalkan bis zu den Karpaten sehr ähnliche technologische Merkmale auf. Die feine Keramik hat eine sorgfältig geglättete, oft polierte Oberfläche von brauner, braun-ziegelfarbigen

oder schwarzer Farbe. Auffallend ist die Spärlichkeit der Verzierung, die meistens zu Buckeln (Taf. I 7, 23), Rippen (Taf. I 9, 24), manchmal in Halbmond- oder Zickzackform (Taf. I 11), beschränkt ist. Unter anderen Tonerzeugnissen kommen überall Gefäßdeckeln, Räder zu Modellen vierrädriger Wagen (Taf. II 1), Webgewichte (Taf. II 2) und Löffel (Taf. II 5) vor; die letzteren sind oft mit der Metallverarbeitung verbunden. Analog sind in allen diesen

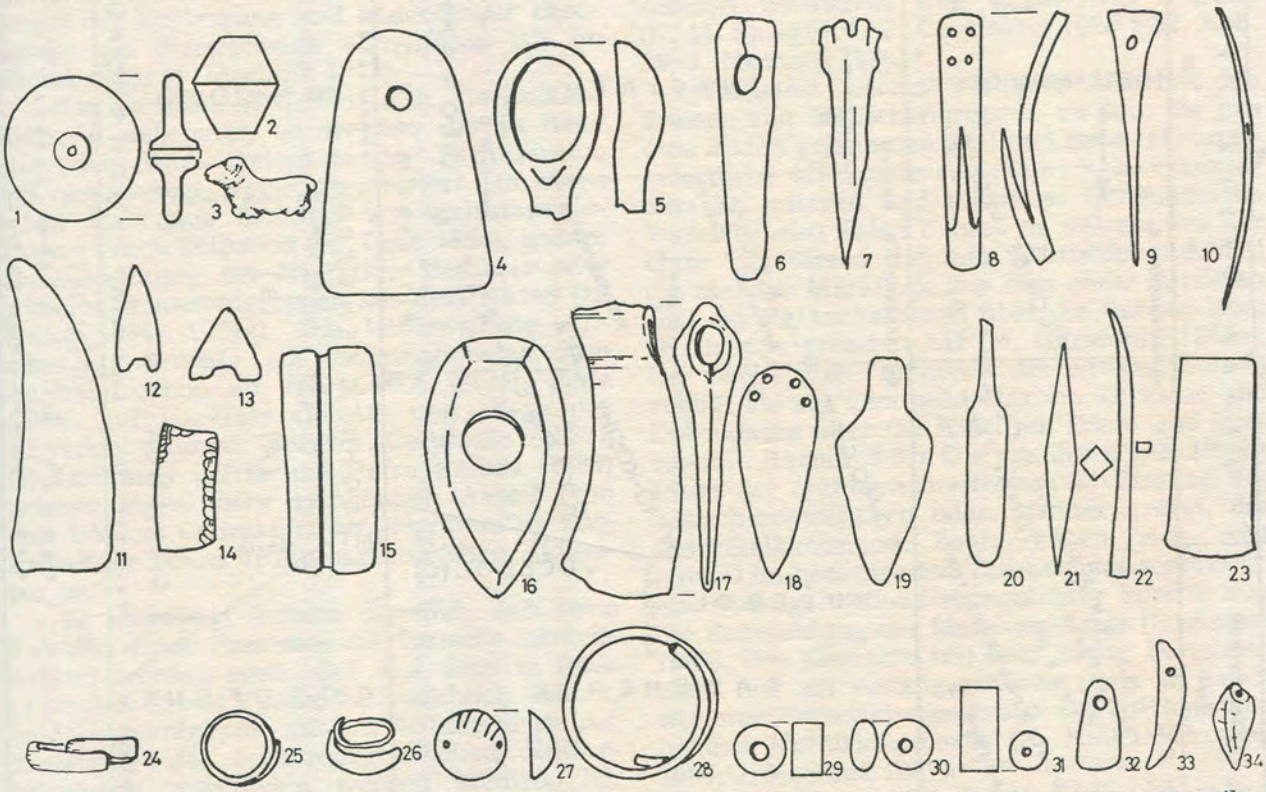
T. I. — Schematische Zeichnungen der am öftesten in den Kulturgruppen des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in Mittel- und Südosteurop a vorkommenden Grundgefäßtypen.

Gruppen die Erzeugnisse aus Knochen und Geweih wie Nadeln (Taf. II 9, 10), Gürtelschnallen (Taf. II 8), Hacken (Taf. II 6) usw, sowie Feuersteinsicheln (Taf. II 11), Lanzenspitzen oder Dolche u. a.; die letztgenannten sind fast ausschließlich in der Abschlagtechnik ausgeführt worden (J. Kopacz, P. Valde-Nowak 1987). Spärlich aber sehr charakteristisch ist der Satz von Kupfererzeugnissen (aus Arsenkupfer); nach einem gewissen Regress am Ende des Äneolithikums kommen jetzt ganz neue Formen vor, wie Schaftlochäxte (Taf. II 17), ruderförmige Messer (Taf. II 20), Pfrieme mit viereckigem Querschnitt (Taf. II 21), zwei Typen kleiner Dolche (Taf. II 18), spirale Armbänder aus Draht oder Blech (Taf. II 24, 25), Brillenanhängner und etwas später weidenblattförmige Ohrringe (Taf. II 26) und runde Scheiben (M. Girić 1971; 58:13; N. Majnarić-Pandžić 1977, 22, 23). In allen Gruppen sind verschiedene Perlen und Anhänger aus Knochen, Muscheln und Raubtierzähnen gemein (Taf. II 29—34). Fast überall treffen wir auf Haustierfiguren aus Ton oder Stein — vor allem sind das Stier- oder Widderfiguren.

Große Änlichkeiten kommen auch in anderen Kulturdomänen vor. Die Siedlungen sind überall meistens nicht groß und von kurzer Dauer (N. Kalicz 1984a, 118); meistens liegen sie auf von Natur wehrhaften Orten (P. Roman 1976, 27; N. Tasić 1984, 18) und bilden in der Regel kleinere oder größere, voneinander isolierte Anhäufungen. Es läßt sich die Tendenz beobachten, die Besiedlung in den Rayonen des Vorkommens von Kupferlagern zu gruppieren (P. Roman 1981, 163).

Neben den Siedlungen kommen kleine Gräberfelder vor; eigentlich sind es Gruppen von in der Regel flachen Gräber, oft mit Steinsetzung (P. Roman 1981, 165; J. Vladár 1966, 269). Hie und da kommen jedoch einzelne Hügelgräber vor (J. Vladár 1966, 267) und nur in manchen Regionen deren zahlreichere Gruppierungen (M. Garašanin 1983b; D. Garašanin 1985). Es kommen sowohl Brand- wie auch Körperbestattungen vor. Im letzteren Fall liegen die Toten in Hockerstellung auf der linken oder rechten Seite, mit charakteristisch am Gesicht gelegten Händen (M. Girić 1971, I).

Alle diese Ähnlichkeiten und der auf dem ganzu in Rede stehenden Gebiete ähnliche Entwicklungsrythmus sind ein Beweis, daß trotz bedeutender Entfernungen, geographischer Differnzierung und naturalen Barrieren, zwischen den Menschen nahe Bande bestanden. Das berücksichtigend, können wir wirklich von dem Entstehen einer neuen Kultureinheit bzw. eines Kulturkomplexes sprechen, die wir in Gänsefüßchen als die donauländische oder mittel-

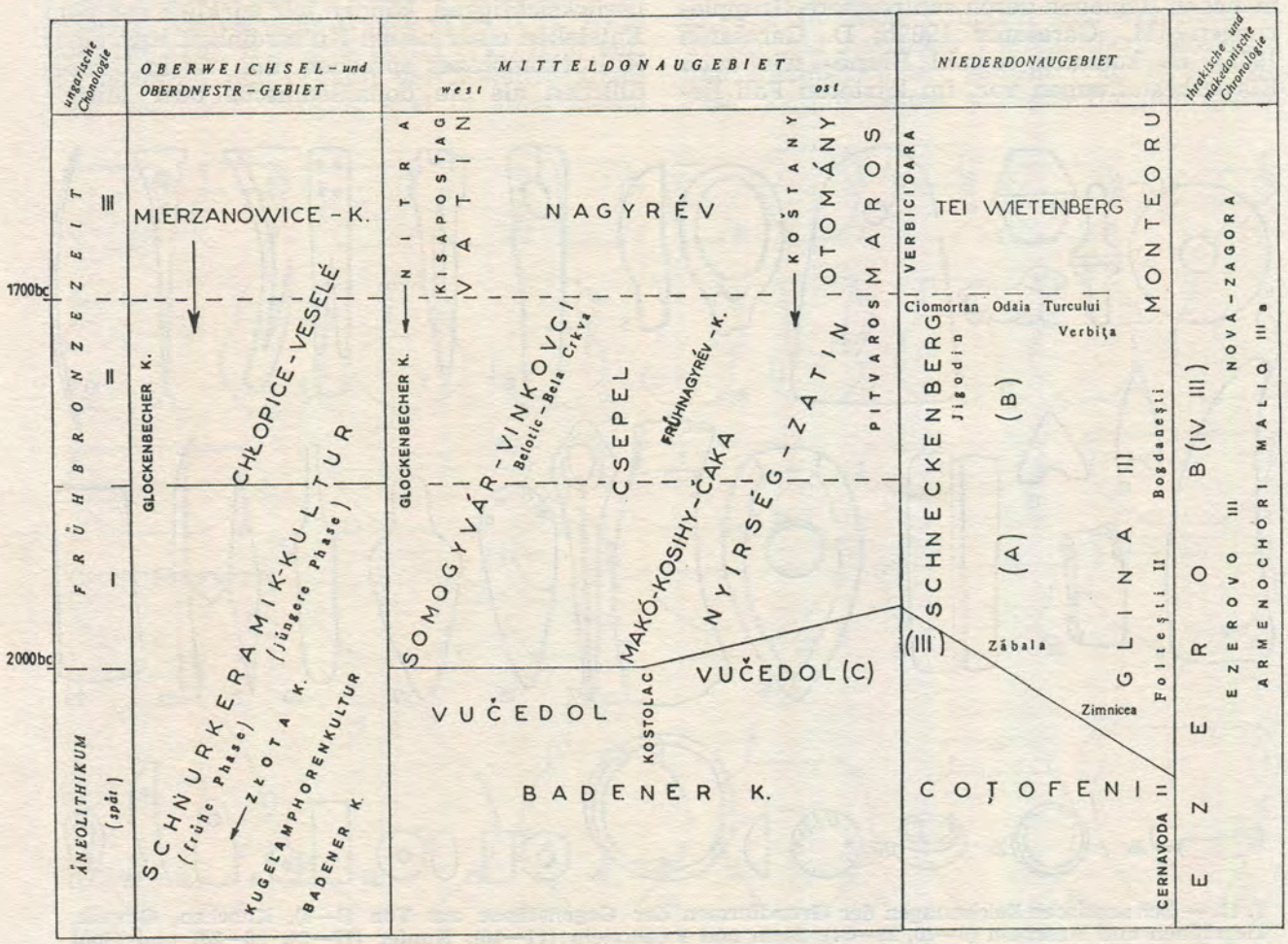
T. II. — Schematische Zeichnungen der Grundformen der Gegenstände aus Ton (1—5), Knochen, Geweih, Tierzähnen und Muscheln (6—10, 29—34), Stein und F euerstein (11—16), Kupfer (17—24, 26—28) und Gold (25) die in den Kulturgruppen des frühbronzezeitlic hen Kulturkomplexes in Mittel- und Südosteuropa vorkommen.

Trotz der Spärlichkeit der die Wirtschaft betreffenden Quellen weist die Mehrheit der Angaben darauf hin, daß sie sich fast überall auf die Rindvieh-, Ziegen, Schaf- und oft auch Pferdezucht stützte (R. Kalicz-Schreiber 1984, 145); ihre Form zwang die mobile Lebensweise — öfteren Siedlungswechsel bei der Existenz hie und da größerer Siedlungen von längerer Dauer — auf (N. Tasić 1984, 25; N. Kalicz 1984a, 118).

südosteuropäische frühbronzezeitliche »Zivilisation« bezeichnen können. Im Prozeß ihrer Entstehnug sind zwei Etappen bemerkbar (Taf. III): die erste, wenn neben den schon existierenden ihren Zentren sich noch hie und da alte äneolithische Kulturen überleben (z. B. die Coţofeni-, Spätvučedol, Spätschnurkeramik--Kultur) und die zweite, wenn sie schon dem Evolutionsprozeß unterliegt (hie und da alte lokale Kulturelemente in sich aufnehmend) und das Leben und die Wirtschaft der Menschen sich einigermaßen stabilisieren.

Seit dem Anfang des Entstehungsprozesses des in Rede stehenden Kulturkomplexes existi-

eren sozusagen zwei dessen Initialzentren. Ein von ihnen ist mit dem Flußgebiet der unteren Donau verbunden (P. Roman 1986), das andere mit dem Mitteldonaugebiet und dem westlichen Teil des Nordbalkans. Das dritte Zentrum — im Charakter der Besiedlung[1]. Das bemerken alle Forscher, auch diese, die trotz allem die autochthonische Genese der zu dem uns interessierenden Komplex gehörenden Kulturen anzunehmen geneigt sind (z. B. N. Tasić 1984,

T. III. — Vergleichende chronologische Tafel des späten Äneolithikums und der Frühbronzezeit in Mittel- und Südosteuropa.

im Karpatengebiet — entsteht erst in der zweiten Entwicklungsetappe und ist am stärksten mit dem Zentrum im Mitteldonaugebiet verbunden. Die Entwicklung fängt also mehr südlich an und erst mit der Zeit nimmt sie die Karpatenzone ein (J. Machnik 1987, 161); sie hat also sozusagen »Stufencharakter« (Taf. III).

Was die Genese des in Rede stehenden Kulturkomplexes anbelangt, so müssen wir zwei wesentliche Fakta berücksichtigen. Erstens — es gibt keine deutlichen Anknüpfungen an das lokale äneolithische Substrat, sowohl in der materiellen und geistigen Kultur wie auch 25—28). Zweitens — es bestehen nahe, manchmal sehr nahe Ähnlichkeiten entschiedener Mehrheit der Formen (auch der Technologie

[1] Eine gewisse Ausnahme könnten hier die Anknüpfungen im Bereich mancher Gefäßformen solcher Gruppen des in Rede stehenden frühbronzezeitlichen Komplexes wie Somogyvár-Vinkovci, Nyirség-Zatin oder Laibacher Moor (Ig II) bis zur Vučedol-Kultur -selbstverständlich ihrer späten Phase — sein. Es ist aber nicht ausgeschlossen, daß die letztgenannte in der Neigeperiode ihrer Existenz denselben äußeren Einflüssen unterlag, die zur Entstehung des obenerwähnten Kulturkomplexes beigetragen haben.

und Verzierung) ihrer Gefäße[2] und auch anderer Erzeugnisse an die frühbronzezeitlichen Kulturen Südostserbiens (Bubanj-Hum III), Thrakiens, Tessaliens und Anatoliens (u. a. Troja), also der Gebiete, die zu dem Bereich der ägäisch-anatolischen Zivilisation der Frühbronzezeit gehören (N. Kalicz 1968; M. Garašanin 1983a). Die Analogien kann man, wie wir es weiter sehen werden, in noch entfernteren Gebieten im Südosten suchen und sogar (was wegen der Entfernung und badeutender chronologischen Unterschiede verblüffend ist) im Südkaukasus (J. Machnik 1973).

Was die näheren Gebiete d. h. die Balkanhalbinsel anbelangt, so werden die in Rede stehenden Ähnlichkeiten in der Fachliteratur auf verschiedene Weise interpretiert. Die einen sehen darin nur Resultat von Kultureinwirkungen durch Diffusion (N. Tasić 1984), andere die Auswirkung der Migration kleinerer oder größerer Menschengruppen aus dem Süden (N. Kalicz 1984; 1984a). Die letztgenannte Anschauung brachte am eindringlichsten zum Ausdruck schon im Jahre 1965 István Bona (1965), auf konkrete Gebiete und Wege der Migration weisend. Milutin Garašanin (1983), István Ecsedy (1979) und Petru Roman (1983) nehmen einen mehr gemäßigten Anteil (von eher lokalem Charakter) der Migration im Entstehen der neuen frühbronzezeitlichen Einheiten an.

Es unterliegt keinem Zweifel, daß beim Erörtern dieses Prozesses die Tatsache berücksichtigt werden muß, daß auf dem in Rede stehenden Gebiet Funde, hauptsächlich Gräber, entdeckt werden, die mit der Anfangsphase der Enstehnug des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes verbunden werden können. Ich meine hier u. a. die Skelettgräber, oft in Steinsetzung (I. Vladár 1966, 267; N. Kalicz 1984, 95; 1984a, 111), zu deren Ausstattung Gefäße (Krüge, Schalen und Henkeltassen) gehören (Taf. IVA), die ihre Gegenstücke in den frühbronzezeitlichen Kulturen des südöstlichen Teiles der Balkanhalbinsel haben, besonders in Thrakien z. B. die Fundstellen Ezero (G. I. Georgiev 1979), Ezerovo (G. Tončeva 1981), Junacite, Nova Zagora, Beretska Mogiła[3], und in Makedonien z. B. Argissa Magula (E. Hanschmann, V. Milojčić 1976), Kastanas (I. Aslanis 1985). Im unteren Donaugebiet wurde eine ganze Gruppe solcher Funde ausgesondert, die P. Roman (1983; 1986) als Typ Zimnicea bezeichnet hat. Sie soll dem ältesten Horizont der Glina III--Kultur entsprechen und sogar ein wenig älter sein (P. Roman 1986, 53, Abb. 7). Es ist interessant, daß Funde dieses Typs sporadisch auch zwischen der unteren Donau und dem unteren Südlichen Bug angetroffen werden (N. M. Šmaglij, I. T. Černjakov 1970 5.52, Abb. 39; J. Machnik 1990).[4]

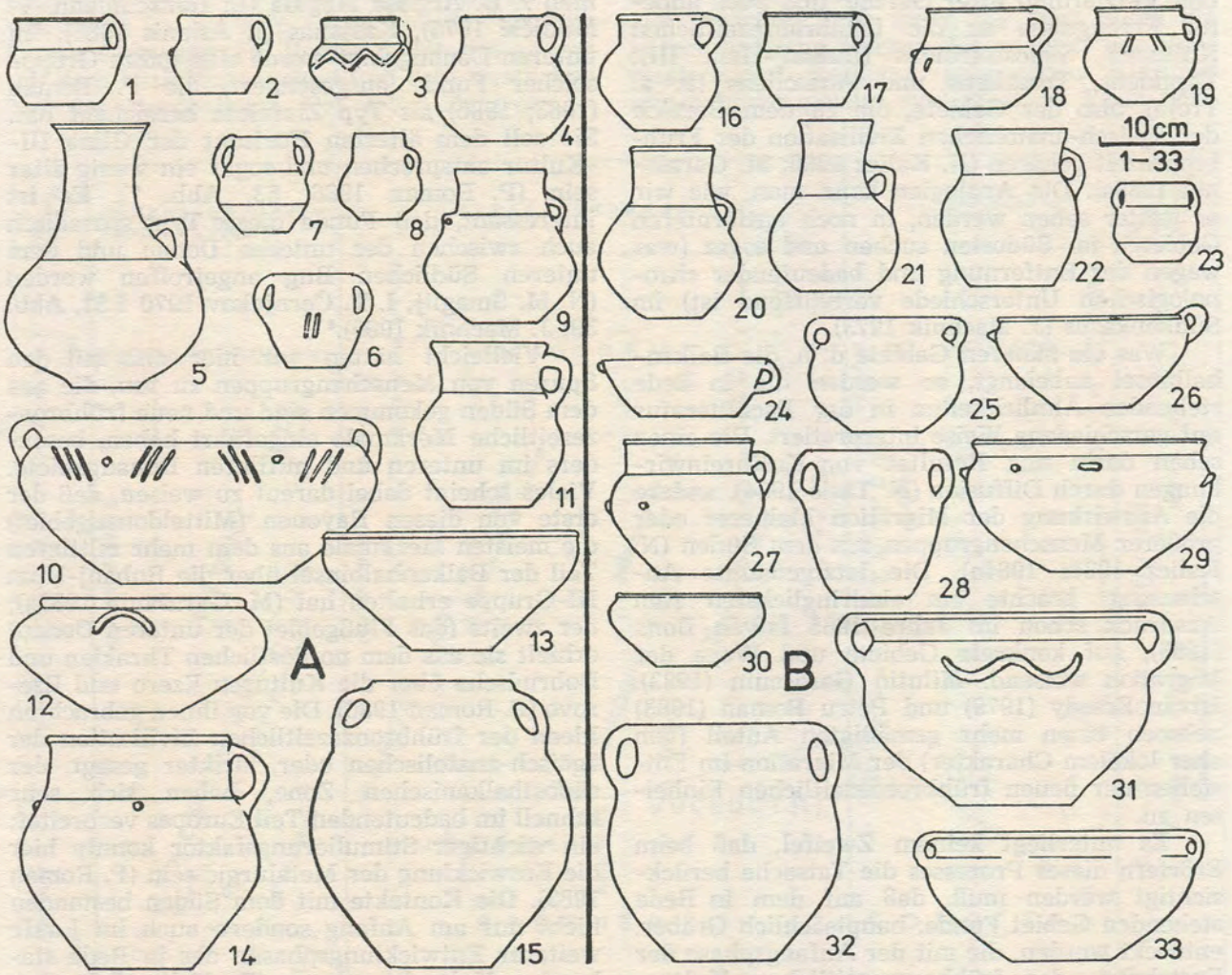
Vielleicht hätten wir hier also mit den Spuren von Menschengruppen zu tun, die aus dem Süden gekommen sind und neue frühbronzezeitliche Merkmale eingeführt haben, besonders im unteren und mittleren Donaugebiete. Vieles scheint dabei darauf zu weisen, daß der erste von diesen Rayonen (Mitteldonaugebiet) die meisten Merkmale aus dem mehr mittleren Teil der Balkanhalbinsel über die Bubanj-Hum III-Gruppe erhalten hat (M. Garašanin 1983a); der zweite (das Flußgebiet der unteren Donau) erhielt sie aus dem nordöstlichen Thrakien und Dobrudscha über die Kulturen Ezero und Ezerovo (P. Roman 1986). Die von ihnen gebrachten Ideen der frühbronzezeitlichen Zivilisation der ägäisch-anatolischen oder, strikter gesagt, der südostbalkanischen Zone, haben sich sehr schnell im bedeutenden Teil Europas verbreitet; ein wichtiger Stimulierungsfaktor konnte hier die Entwicklung der Metalurgie sein (P. Roman 1983). Die Kontakte mit dem Süden bestanden nicht nur am Anfang sondern auch im Laufe weiterer Entwicklungsphasen des in Rede stehenden Kulturkomplexes (R. Kalicz-Schreiber 1984; J. Machnik 1987).

Interessant sieht das Problem der früher schon erwähnten Kulturähnlichkeiten zwischen diesem Teile Europas und dem Kaukasusgebiet aus. Dieses Problem wurde schon mehrmals in der Fachliteratur erörtert (J. Machnik 1973; 1973a; S. S. Dedabrišvili 1975; I. Ecsedy 1979). Wenn ich von den Analogien im Südkaukasus

[2] Ich meine hier vor allem die Henkeltassen u. a. des Kantaros-Typs, Krüge, Schüsseln, zweihenklige Töpfe, bauchige Amphoren mit zylindrischem Hals und an dessen Ansatz oder unter der Bauchwölbung angebrachten Henkeln, plastische Verzierungsmotiven in Halbmond-, Zickzack- u. a. -form.

[3] Das in seiner Mehrheit nicht publizierte Material wird in den Museen in Nova Zagora, Stara Zagora und Pazardžik aufbewahrt — dank der Libenswürdigkeit der Kollegen P. Kalčev, M. Kynčev und V. Mazanova konnte ich mich mit im bekannt machen.

[4] Sie wären ein Beweis der Durchdringung der Einflüsse (vielleicht auch Menschengruppen) des donauländischen frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in östlicher Richtung; das könnte zum ersten Mal eine Barriere für die traditionellen Migrationen der Gemeinschaften aus den Schwarzmeersteppen nach Westen bilden (J. Machnik 1990). Dabei ist es bemerkenswert, daß sich die donauländischen Kulturmerkmale auch nach Nord-Osten, in die Gebiete zwischen dem mittleren Dnestr und oberen Pruth verbreiteten, wo die sog. Jedynec-Gruppe entstand (W. A. Dergačev 1986, 111—120). Die für diese Gruppe typischen Gefäßformen (V. A. Dergačev 1986, Abb. 26, 27) gehören den u. a. aus den Kulturen Schneckenberg, Somogyvár-Vinkovci, Frühnagyrév und anderen bekannten Typen.

T. IV. — Vergleichende Tafel der älteren Grundgefäßformen des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in Mittel- und Südeuropa (A) sovie der Hauptformen frühbronzezeitlicher Gefäße der Samšvilde-Koda-Typs in Südkaukasus (B). 1, 2, 4, 9 — Ig; 6 — Makó; 7 — Tisz adob-Borzik; 8 — Hosszúpályi; 10 — Szava; 11 — Vinkovci; 12 — Domony; 13, 15 — Rákóczifalva; 14 — Hödmezövársárhely; 16—21, 24, 26, 29—31 — Samšvilde; 22 — Tbilisi; 23 — Kiul-Tepe; 25 — Nichińskij Ujezd; 27 — Armenische Hochebene; 28 — Koreti; 15 — — Chavle; 16 — Džaparidze. Hauptsechtlich nach N. Kalicz (1968; 1984; 1984a), P. u. J. Korošec (1969), K. CH. Kušnareva, T. Čubinišvili (1970), G. Mircchulava (1975).

spreche, meine ich hier vor allem manche Siedlungs- und Grabfunde in Grusien und in den Nachbargebieten, die zwar zu der sog. Kuro--Araks-Kultur gerechnet werden (die, wie bekannt, größere Gebiete umfaßt), aber in dieser eine besondere Gruppe bilden (Taf. IVB). Es sind u. a. die Fundstellen in Samschwilde, Koda, Šida, Tbilisi-Didube in Mittel-und Ostgrusien (S. S. Dedabrišvili 1969, 96, Abb. 1; G. Mircchulava 1975; R. M. Abramišvili 1978, 43, Abb. 11, Taf. VI—XI). Die hier gefundene Keramik unterscheidet sich deutlich von der klassischen Kuro-Araks-Keramik (K. Ch. Kušnareva, T. Čubinišvili 1970, S. 89, Abb 36), ist aber durch ihre Form, plastische Verzierung und Technologie den typischen Gefäßen des frühbronzezeitlichen donauländischen Kulturkomplexes täuschend ähnlich. Die letzten Funde der Keramik dieser Gruppe in den Hügelgräbern Südostgrusiens (u. a. in Džaparidze und Kvemo-Madaro) weisen darauf hin, daß man hier wirklich längere Zeit mit einer besonderen Gruppe zu tun hat, und nicht mit irgendwelchem (ältestem) Horizont der Kuro--Araks-Kultur[5].

[5] Das Auftreten der Hügelgräber in Grusien betrachtet man als eine späte Erscheinung, die schon mit der Neige der frühen und dem Anfang der mittleren

Die Ähnlichkeiten zwischen dem Kaukasus und dem uns interessierenden Gebiet Europas, die nicht nur in der Keramik, sondern auch in den Metall-, Knochen- und Steinerzeugnissen beobachtet werden (J. Machnik 1973a, 352, Taf. II), existieren im ganzen Zeitlauf der Entwicklung des frühbronzezeitlichen Mitteldonau-Kulturkomplexes. Wir bemerken sie u. a. auch zwischen den Komplexen der frühbronzezeitlichen Protoaunjetitzer Kultur sowie den ihr verwandten Kulturen Mittel- und Südosteuropas und den schon auf den Anfang der mittleren Bronzezeit datierten Kulturen im Dagestan (M. Gadžijev 1969; K. M. Kotovič 1965) und im Nordkaukasus (V. I. Markovin 1963; J. Machnik 1973) — also in den Peripherien der Kuro-Araks-Kultur.

Es gibt wenigstens drei mögliche Erklärungen für diese Ähnlichkeiten: 1 — die einfache Konvergenz; 2 — die Ähnlichkeiten entstanden infolge von Einwirkung eines und desselben Kulturzentrums (z. B. aus der ägäisch-anatolischen Zone) auf diese beiden voneinander entfernten Gebiete; 3 — stufenweise Verbreitung der Kulturmerkmale aus dem Südkaukasus nicht nur nach Norden (in Čečeno-Ingušetja, Osetja und die vorkaukasischen Steeppen) und Nordosten (Dagestan) sondern auch nach Westen.

Was die erste Möglichkeit anbetrifft, so widerspricht ihr, nach meiner Meinung, die Tatsache, daß die in Rede stehenden Ähnlichkeiten sich keineswegs zu irgendwelchen einzelnen Formen oder Verzierungsmotiven beschränken (die doch in verschiedener Zeit in verschiedenen Gebieten unabhängig voneinander erscheinen können), aber ganze Merkmalenkomplexe, im Fall der Keramik ganze Sätze von Gefäßarten und -typen umfassen; diese sind nicht nur in Hinsicht allgemeiner Formen, Proportionen und Ausmaße analog, sondern auch in Details (z. B. die charakteristische Gestaltung der Mündungsränder, die plastische Verzierung), geschweige denn von den auffallenden technologischen Übereinstimmungen (J. Machnik 1973). Dazu kommt noch das Sich-Wiederholen auf beiden Gebieten einer ganzen Serie analoger Metallerzeugnisse (u. A. Schaftlochäxte, Messer und Dolche, manche Nadeltypen) wie auch der Stein- und Tongegenstände (u. a. Räder mit Nabe zu Wagenmodellen, zoomorphische Figuren).

Was die zweite, theoretisch sehr wahrscheinliche Möglichkeit anbelangt, so fehlt uns für deren Bestätigung eine gute Erkundung der Kultursituation auf weiten Gebieten — besonders Ost- und Zentralanatoliens, dessen Küstenpartien mit einbegriffen. Zu großen Erwartungen berechtigen aber die seit einiger Zeit von den türkischen Archäologen (Keban Project; H. Alkin, Ö. Bilgi 1988) auf diesen Gebieten geführten mehr systematischen Ausgrabungen. Von früherem Ausgrabungsmaterial ist das chalkolithische und frühbronzezeitliche Fundgut aus Alishar Hüyük beachtenswert (H. Henning von Osten 1937, Abb. 167, 168, 170, 171, 179, 185, 192, 194—197); diese Fundstelle liegt westlich von Ankara und man hat dort Material gefunden, das einerseits den uns interessierenden Funden aus mittelöstlichem Grusien sehr nahe ist, anderseits diesen, die aus Westanatolien und aus dem frühbronzezeitlichen Kulturkomplex im mittleren und unteren Donaugebiet bekannt sind. Man soll auch nocheinmal die Aufmerksamkeit auf den westlichen Teil Anatoliens lenken und das Massenmaterial (und nicht nur die gewählten spektakulären Fundgegenstände) aus den bekannten Fundstellen in Beycesultan (S. Lloyd and J. Mellaart 1962) oder in Gözlü Kule, Tarsus (H. Goldman 1965), geschweige denn von den ungeheuren Sammlungen aus der Ausgrabung in Troja (K. W. Blegen, J. L. Caskey, R. J. Sperling 1950; 1951), die größtenteils im Archäologischen Museum in Istanbul aufbewahrt werden, ansehen.

Man sollte auch die dritte Möglichkeit der Erklärung der besprochenen Kontakte nicht ausschließen, obwohl für ihre Bestätigung dasselbe fehlt, wie bei der zweiten Möglichkeit, d. i. eine gute Erkundung bedeutender Gebiete Anatoliens, die eine naturelle Landbrücke zwischen dem Kaukasus und dem uns interessierenden Teil Europas sind[6]. Selbstverständlich bestehen zeitliche Unterschiede zwischen den frühbronzezeitlichen Kulturgruppen im Südkaukasus und den Anfängen des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes im Flußgebiet der

---

Periode der Bronzezeit (d. i. mit der zweiten Hälfte des III. Jahrtausends b. c. nach der dortigen Chronologie (K. N. Pitzchelauri 1987) einsetzt. Mit dem Material aus diesen, von der Kachetinischen Archäologischen Expedition des Archäologischen Instituts der Grusinischen Akademie der Wissenschaften in Tbilisi untersuchten Hügelgräbern konnte ich mich dank der Liebenswürdigkeit der Forscher, besonders des Herrn Mansuradze, bekannt machen.

[6] Ein anderer Landweg, z. B. über den Nordteil der Schwarzmeersteppen scheint wenig wahrscheinlich zu sein, da diese Gebiete einen ganz anderen geographischen Charakter haben und von fremden (mit einer ganz anderen Kulturtradition) Gemeinschaften aus dem Jamnaja-Kultur-Kreis (J. Machnik 1973a) besetzt waren. Auf diesen zwischen Don und dem Südlichen Bug gelegenen Gebiete finden wir eigentlich kein Material mit den Merkmalen, die Gegenstand unserer Erörterungen sind.

mittleren und unteren Donau[7]. Aber einerseits im Licht des oben über die Hügelgräber im südöstlichen Grusien (mit der dem Material unseres Komplexes ähnlichen Keramik) gesagten und anderseits unter Beachtung neuester Versuche, eine relative Chronologie für die Anfänge der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet mit sehr frühen Datierung des Typs Zimnicea und der ältesten Phase der Glina III--Kultur (P. Roman 1986, Abb. 6) festzulegen, scheinen diese Unterschiede nicht so groß zu sein. Übrigens müssen hier die chronologischen Unterschiede keine wesentliche Schwierigkeit sein, wenn man beachtet, daß in den nördlichen und östlichen Peripherien des frühbronzezeitlichen südkaukasischen Kulturzentrums unter u. a. seiner Einwirkung neue Kulturgruppen entstehen, eben in der Zeit, wenn im Zentrum der frühbronzezeitliche Kulturkomplex Kuro--Araks schwindet und sich dort ganz andere Einheiten der Mittelbronzezeit bilden (M. G. Gadžijev 1987, 63).[8]

Trotz allem muß aber das obenerwähnte Problem dieser weitreichenden Kontakte vorläufig offen bleiben. Es bedarf weiterer Studien, chronologischer Präzisierung, und vor allem neuer Entdeckungen und voller Bearbeitung des Materials. Augenblicklich darf man aber mit voller Sicherheit sagen, daß die Frage der Genese neuer frühbronzezeitlicher Merkmale in dem uns interessierenden Teil Europas, der Entstehung auf diesem Gebiete eines größeren Kulturkomplexes in keinem Fall lokal geklärt werden kann, weder unter Beachtung nur seiner Relation zum alten Kultursubstrat, noch wenn man als Grundlage der Umwandlungen die Diffusionsprozesse annehmen sollte; man muß auch die Möglichkeit weitreichender Kontakte[9] durch Migrationen der Menschengruppen berücksichtigen, obwohl die letzteren nicht immer auf weiten Distanzen stattfinden mußten, sondern etappenweise verlaufen konnten.

Die Tatsache, daß auf einem so großen Gebiete von Mittel- und Südosteuropa ein frühbronzezeitlicher Kulturkomplex von hohem Grad innerer Integrierung und gleichzeitig mit zahlreichen Elementen der ägäisch-anatolischen und südkaukasischen Welt entstanden ist, wird einer neuen Anschauung der Möglichkeit der Entstehung in dieser Zeit größerer ethnischen Gemeinschaften bedürfen; das wird uns vielleicht zur Verifizierung umlaufender Meinungen über das Thema der großen indoeuropäischen Frage zwingen.

[7] Die Neige der Kura-Arax-Kultur datiert man spätestens auf die Mitte des III. Jahrtausends b.c. (K. H. Pitzchelauri 1987).

[8] Von anderswo wissen wir, daß die Änlichkeiten des Materials des uns interessierenden donauländischen Kulturkomplexes an die Funde der ägäisch-anatolischen Zone hauptsächlich die frühbronzezeitlischen Kulturen der letzteren (z. B. Ezero, Ezerovo) betreffen, die nach allen Angaben vor der Entstehung im Mitteldonauflußgebiet meisten frühbronzezeitlichen Kulturgruppen (vielleicht außer der Kultur Glina III) ihr Ende finden.

[9] Es wird nicht unangebracht sein, hier an die nahen Kontakte, die den nordöstlichen (am Mittelmeer gelegenen) Teil der Pyrenäenhalbinsel (die frühbronzezeitliche Kultur im Rayon von Valencia und Teruel, und auch in Katalonien) mit der ägäisch-anatolischen und der kaukasischen Zonen einerseits und den in Rede stehenden Gebieten Mittel- und Südosteuropas anderseits verbinden (J. Machnik 1985), zu erinnern.

Literatur

Абрамишвили Р. М., 1978 *Тбилиси, археологические памятники*, I, Тбилиси 1978.

Гаджиев М., 1969, *Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы*, Махачкала 1969.

Гаджиев М, 1987, *Северо-восточный Кавказ в эпоху средней бронзы*, (в:) Кавказ в системе палеометаллических культур Евроазии, Материалы I Симпозиума „Кавказ и юго-восточная Европа в эпоху раннего металла", Телави-Сигнахи 1983, Тбилиси 1987, 69—73.

Георгиев Г. И., Мерперт Н. Я., Катинчаров Р. В., Димитров Д. Г. (редакция), *Езеро раннебронзовото селище*, София 1979.

Дергачев В. А., 1986, *Молдавия и соскдние территории в эпоху бронзы*, Кишинев.

Кавтаридзе Г., 1983, *К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии*, Тбилиси 1983.

Котович В. М., 1965, *Верхнегунибское поселение — памятник эпохи бронзы горного Дагестана*, Махачкала 1965.

Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т., 1970, *Древние культуры Южного Кавказа*, Ленинград 1970.

Марковин В. И., 1960, *Культура племён северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.)*, Материалы и исследования по археологии СССР, No 93, 1960.

Марковин В. И., 1963, *Новый памятник эпохи бронзы в горной Чечне (могильник у сел. Гатын--Кале)*, Древности Чечено-Ингушети, Москва 1963, 49—135.

Мирцхулава Г., 1975, *Самшвильде (Результаты раскопок 1968—1970)*, Тбилиси 1975.

Мунчаев Р. М., 1975, *Кавказ на заре бронзового века*, Москва 1975.

Пицхелаури К. Н., 1987, *Центральное Закавказъе в конце III и начале II тыс. дл н. э.*, (в:) Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Материалы I Симпозиума „Кавказ и юго-восточная Европа в эпоху раннего металла", Тбилиси-Сигнахи 1983, Тбилиси, 21—26.

Шмаглий Н. М., Черняков И. Т, 1970, *Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра* (1964—1966), Материалы по археологии северного Причерноморья, Одесса 1970, 5—115.

Alexandrescu A. D., 1974, *La nécropole du bronze ancien de Zimnicea* (dép. de Teleorman), Dacia XVIII, 79—93.

Alkin U., Alkin H., Bilgi Ö., 1988, *Ikiztepe I, The first and second Seasons Excavations (1974—1975)*, Ankara.

Aslanis J., 1985, *Kastanas, die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*, Berlin.

Blegen C. W., Caskey J. L., Rawson M., Sperling J., 1950, *Troy, General Introduction the first and second Settlements*, Vol. I, Part 2: Plates, Princeton.

Blegen C. W., Caskey J. L., Rawson M., 1951, *Troy, the third, fourth and fifth Settlements*, Vol. II, Part 2: Plates, Cincinati.

Bona I., 1965, *The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I—II*, Alba Regia 4—5 (1963—1964), 17—63.

Dedabrišvili Š. Š., 1975, *Nahe und weite Verbindungen der Kura-Arax-Kultur*, Acta Archaeologica Carpathica, XV, 217, 218.

Dimitrijević S., 1966, *Arheološka iskopavanja na području Vinkovačkog Muzeja, rezultati 1957—1965*, Vinkovci.

Dimitrijević S., 1979, III. *Ljubljanska kultura ili dalji život vučedolske baštine*, (in:) Praistorija jugoslovenskih zemalja, III: Eneolitsko doba, Sarajevo, 317—328.

Ecsedy I., 1979, *Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci-Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien*, A Janus Pannonius Múzeum Evkönyve, XXIII (1978), 97—136.

Garašanin M., 1959, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1959, 39, S. 1—130.

Garašanin M., 1983, *Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba*, (in:) Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV: Bronzano doba, Sarajevo, 463—470.

Garašanin M., 1983a, *Grupa Bubanj-Hum III*, (in:) Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV: Bronzano doba, Sarajevo, 719—735.

Garašanin M., 1983b, *Grupa Belotić—Bela Crkva*, (in:) Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV: Bronzano doba, Sarajevo, 705—718.

Garašanin M., 1983c, *Vinkovačka Grupa*, (in:) Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV: Bronzano doba, Sarajevo, 476—483.

Garašanin M., 1983d, *Mariška (mokrinska) grupa* (in:) Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV: Bronzano doba, Sarajevo, 471—476.

Garašanin D., 1985, *Die frühe Bronzezeit und die Übergangsperiode in Nordwestserbien*, (in:) L'enéolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines regions de l'Europe, Prace Komisji Archeologicznej 24, Kraków, 73—77.

Girić M., 1971, *Mokrin nekropola ranog bronzanog doba*, I, Beograd.

Girić M., 1984, *Die Maros (Moriš, Mures-Kultur)*, (in:) Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 33—58.

Goldman H., 1956, *Excavations at Gözlü Kule Tarsus*, Vol. II (Plates): From the Neolithic through the Bronze Age, Princeton.

Hanschmann E., Milojčić V., 1976, *Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit*, Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Tessalien III, Bonn.

Henning von Osten H., 1937, *The Alishar Hüyük, Seasons of 1930—1932*, Part I, Chicago Illinois.

Horváth F., 1981, *Ada-Type Artifacts of the Early Bronze Age in the Southern Alföld*, A Móra Ferenc Múzeum Evkönyve 1980—1981/1, 7—30.

Kalicz N., 1968, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest 1968.

Kalicz N., 1984, *Die Makó-Kultur*, (B:) Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 93—107.

Kalicz N., 1984a, *Die Nyirség-Kultur*, (in:) Kulturen der Frührbonzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 109—123.

Keban Project 1973 Activities, Middle East Technical University, Keban Project Publications, Series I, No. 6, Ankara.

Kopacz J., Valde-Nowak P., 1987, *Episznurowy przykarpacki krag kulturowy w świetle materiałów krzemiennych*, Archeologia Polski, XXXII/1, 55—92.

Korošec P., Korošec J., 1969, *Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem Barju*, Ljubljana.

Lloyd S., Mellaart J., 1962, Beycesultan, vol. I: *the Chalcolithic and early Bronze Age*, London.

Machnik J., 1973, *Ze studiów nad związkami Kaukazu z obszarami karpackimi w początkach epoki brązu*, Archeologia Polski, XVIII, 127—165.

Machnik J., 1973a, *Kulturbeziehungen zwischen dem Kaukasus und dem Karpatenraum an der Wende des Neolithikums und der Bronzezeit*, (in:) Actes du VIIIe Congres international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd 1973, II, 350—354.

Machnik J., 1975, *Einige Bemerkungen zur Genese der frühbronzezeitlichen Zivilisation in Europa* (Diskussionsbeitrag), Acta Archaeologica Carpathica, XV, 239—245.

Machnik J., 1983, *Kultury z początku epoki brązu w strefie śródziemnomorskiej Półwyspu Iberyjskiego i ich wschodnie nawiązania*, Acta Archaeologica Carpathica, XXII, 97—136.

Machnik J., 1984, *Frühbronzezeitliche Kulturen in Kleinpolen*, (in:) Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 341—376.

Machnik J., 1987, *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*, Prace Komisji Archeologicznej O/PAN w Krakowie, Nr 26, Kraków 1987.

Machnik J., 1990, *Nordbalkanische und donauländische Kultureinflüsse im Pruth-Dnestr-Gebiete an der Wende Äneolithikums und der Bronzezeit*, Studia Praehistorica (im Druck).

Majnarić-Pandžić N., 1977, *Der Goldfund aus Orolik bei Vinkovci*, Archaeologia Jugoslavica, XV, 21—26.

Moucha V., 1963, *Die Periodisierung der Uňeticer Kultur in Böhmen*, Sbornik Československe Společnosti Archeológické, 3, 9—60.

Ondraček J., 1967, *Moravská protoúňeticka kultura*, Slovenska Archeológia, XV-2, 389—446.

Prox A., 1941, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt 1941.

Roman, P., 1975, *Zum Problem des Beginns der Frühbronzezeit in Rumänien*, Acta Archaeologica Carpathica, XV, 145—162.

Roman P., 1976, *Die Glina III-Kultur*, Praehistorische Zeitschrift, 51-1, 26—42.

Roman P., 1981, *Zur rumänischen Frühbronzezeit (der Forschungsstand)*, (in:) Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977, Budapést-Velem, Budapest 1981, 157—169, 307—313.

Roman P., 1983, *Der Übergang vom Äneolithikum zur Bronzezeit auf dem Gebiet Rumäniens*, Godišnjak, Sarajevo, 115—134.

Roman P., 1986, *Perioda timpurie a epocii bronzului pe teritoriul Romaniei,* Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, 37-1, 1986, 29—55.

Roman P., Németi I., 1986, *Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului in nord-vestul Romanieni,* Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Archeologie, 37-3, 198—232.

Schreiber-Kalicz R., 1984, *Komplex der Nagyrév-Kultur,* (in:) Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 133—190.

Tasić N., 1984, *Die Vinkovci-Kultur* (in:) Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 15—32.

Tasić N., 1989, *Der nördliche Balkan und jugoslavischer Donauraum als Vermittler der Kulturströmungen nach Mitteleuropa (Spätneolithikum und Frühbronzezeit),* (in:) Praehistorica XV (Acta des XIV. internationalen Symposiums Prad-Liblice 20—24. 10. 1986), 233—238.

Tončeva G., 1981, *Un habitat lacustre de l'âge du Bronze ancien das les environs de la ville de Varna (Ezerovo II),* Dacia, XXV, 41—62.

Vladár J., 1966, *Zur Problematik der Kosihy-Čaka-Gruppe in der Slowakei, Slovenská Archeológia,* XIV-2, 245—336.

ALEXANDRU VULPE, Bucarest

Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet

Milutin Garašanin hat sich in seinem umfangreichen Opus wiederholt zur Lage der frühen Bronzezeit im Donau-Balkanraum bezogen, so daß der folgende Beitrag zum gleichen Themenkreis im unteren Donaugebiet ein Interesse finden wird. Er sei ihm deshalb gewidmet.

Die rasche Aufeinanderfolge der frühbronzezeitlichen Funde in Rumänien regt zu wiederholten Stellungnahmen und zu Überlegungen über die mit dieser Stufe verbundenen Hauptprobleme, wie etwa die relative Chronologie, die Beweglichkeit der Kulturgruppen und allgemein kulturhistorische Interpretationen an. Die hier folgenden Ausführungen beziehen sich insbesondere auf den südlichen Teil Rumäniens und wurden von den Diskussionen über zwei rezent definierte Kulturgruppen: *Odaia Turcului* und *Năeni* bewirkt[1]. Die Ergebnisse der Grabungen in den eponymen Fundorten belegten enge Beziehungen dieser beiden Kulturaspekte zu den ältesten Schichten der bronzezeitlichen Ansiedlung von Sărata Monteoru (Jud. Buzău).

Bei Odaia Turcului (Gem. Mătăsaru, Jud. Dimboviţa) wurde die Überlagerung einer aus drei Schichten bestehenden Siedlung der Glina-Kultur von einem Niveau, das eine Kultur-Gruppe vertritt, die südliche Elemente aufweist — Odaia Turcului gennant — festgestellt[2] (Abb. 1, 2—8).

Die Funde von Năeni (Jud. Buzău) an der Stelle »Colarea«, ermöglichten die Identifizierung einer Gruppe, in der Elemente, die die »Phase« Schneckenberg B (nach Prox) kennzeichen vorliegen (Abb. 3). Dieser Fund unterscheidet sich aber — im Gegensatz zu den Fundplätzen in SO-Siebenbürgen — deutlich von der Glina-Kultur ab und tritt als eine selbständige Gruppe auf, die den bis kürzlich in der Literatur üblichen Begriff »Glina-Schneckenberg-Kultur« (bzv.-Komplex) entschiedenen Zweifeln unterwirft. Die Năeni-Gruppe — oder Năeni-Schneckenberg wie sie Verf. aus forschungsgeschichtlichen Gründen ursprünglich nannte — ist an beiden Hangen der Buzău-Gebirge und im Burzenland anzutreffen[3].

Die erste Frage besteht in der Zeitstellung der Năeni-Gruppe in bezug auf die Glina-Kultur. Die Tatsache, daß in den südostsiebenbürgischen Siedlungen Fundstoff vom Typ Năeni mit Scherben der Glina-Kultur vermischt auftritt, scheint auf den ersten Blick auf einen zumindest teilweise Synchronismus der beiden Kulturen hinzuweisen, eine Ansicht die- allerdings mit Vorsicht — auch bei Veröffentlichung der Funde von Năeni geaußert wurde[4]. Es muß aber betont werden, daß an keinen der Fundorte in SO-Siebenbürgen, ebenso wie ubrigens auch bei Năeni, *keine* stratigrafischen Beobachtungen möglich waren. Der Fund von Braşov/Kronstadt — »Schneckenberg« ist, gleich wie andere Funde aus der Umgebung, ein Sammelfund auf einer felsigen, schichtlosen Berghöhe, wo u.a. *auch* Glina-Material geborgen wurde. Diese Höhenansiedlungen weisen nur eine sehr dünne Humusschicht auf, und der gesamte Fundstoff stammt aus Felsenspalten[5]. Das trifft auch bei

---

[1] Diese Fragen behandelte ich auch in: SCIVA 34, 1983, 171 ff. und Thraco-Dacica 9, 1988, 209, Anm. 20.

[2] Ersilia Tudor, Dacia NS. 26, 1982, 59 ff.; dies. Materiale şi cercetări arheologice. A XV-a sesiune de rapoarte Braşov 1981 (1983), 108 f.

[3] A. Vulpe in: Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W. A. von Brunn (1981), 489 ff.; Vulpe/V. Drâmbocianu, SCIVA 32, 1981, 2, 171 ff.

[4] Ebda, 184.

[5] Vgl. die Photos der Profile von Năeni (ebda, Abb. 2, 2) mit Braşov-»Sprenghi« (A. D. Alexandrescu/

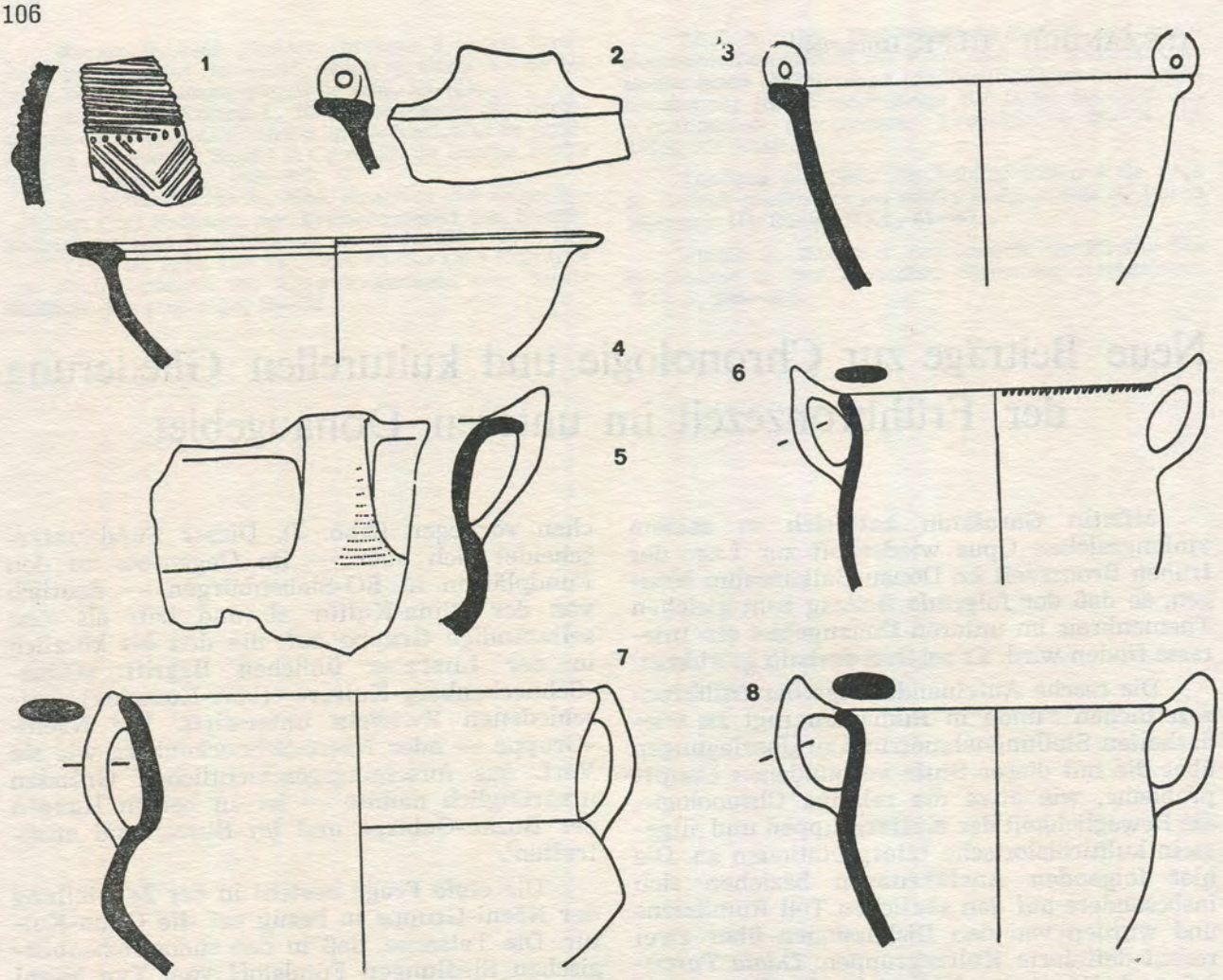

Abb. 1. — Odaia Turcului, Jud. Dîmboviţa. 2—8 obere Schicht (nach E. Tudor).

Năeni zu; hier fand sich jedoch kein einziger Glina-Scherben, obwohl diese Kultur an relativ naheliegenden Fundstellen anzutreffen ist[6]. Infolgedessen ist der Synchronismus zwischen den Năeni- und Glinagruppen keine bewiesene Tatsache, sondern bloß eine indirekt abgeleitete Vermutung zu deren Erhärtung auch der Fund einiger Scherben von Typ Năeni in den Glina--Siedlungen der Walachei herangezogen wurden, was die Beobachtungen zu bestätigen schien, die unter ungünstigen Voraussetzungen in den innerkarpatischen Stationen gemacht wurden. Es handelt sich in erster Linie um einige Scherben aus Odaia Turcului, die sich als dem Năeni--Typ zugehörig betrachten ließen (Abb. 1, 1); zwei davon wurden in den Glina-Schichten geborgen, ein dritter erschien im Verteidigungsgraben (der fasta ausschließlich Fundstoff der oberen Schicht von Odaia Turcului erhält). Andere Fragmente wurden sogar in dieser oberen Schicht, die gerade den Odaia-Turcului--Aspekt kennzeichnet, entdeckt[7]. Eine andere Năeni-Scherbe fand sich in der Glina-Siedlung von Braneţ (Jud. Olt).[8]. In Glina selbst (bei Bu-

N. Constantinescu, Materiale 6, 1959, 668, Abb. 1). Günstiger scheint die Lage in Căciulata, Jud. Braşov, erfaßt zu sein, wo zusammen mit Fundstoff vom Typ Glina auch einige Scherben der Machart Năeni auftraten, von denen drei abgebildet wurden: Gh. Bichir, Dacia N. S. 6, 1962, 87, Abb. 9, 1.2.4. Aber auch in dieser auf Felsboden angelegten Siedlung sind Vermischungen nicht ausgeschlossen.

[6] Geländebegehungen V. Teodorescu, den ich für die freundliche Information dankbar bin.

[7] E. Tudor, Dacia N. S. 26, 1982, 65, Abb. 5, 5.6 zusätzlich mündlicher Informationen verglichen mit meinen eigenen Beobachtungen anläßlich der Teilnahme an den Grabungen von Odaia Turcului 1987.

[8] A. Ulanici, Cercetări arheologice. Muzeul de istorie a R. S. România 3, 1979, 29, Abb. 6/3.

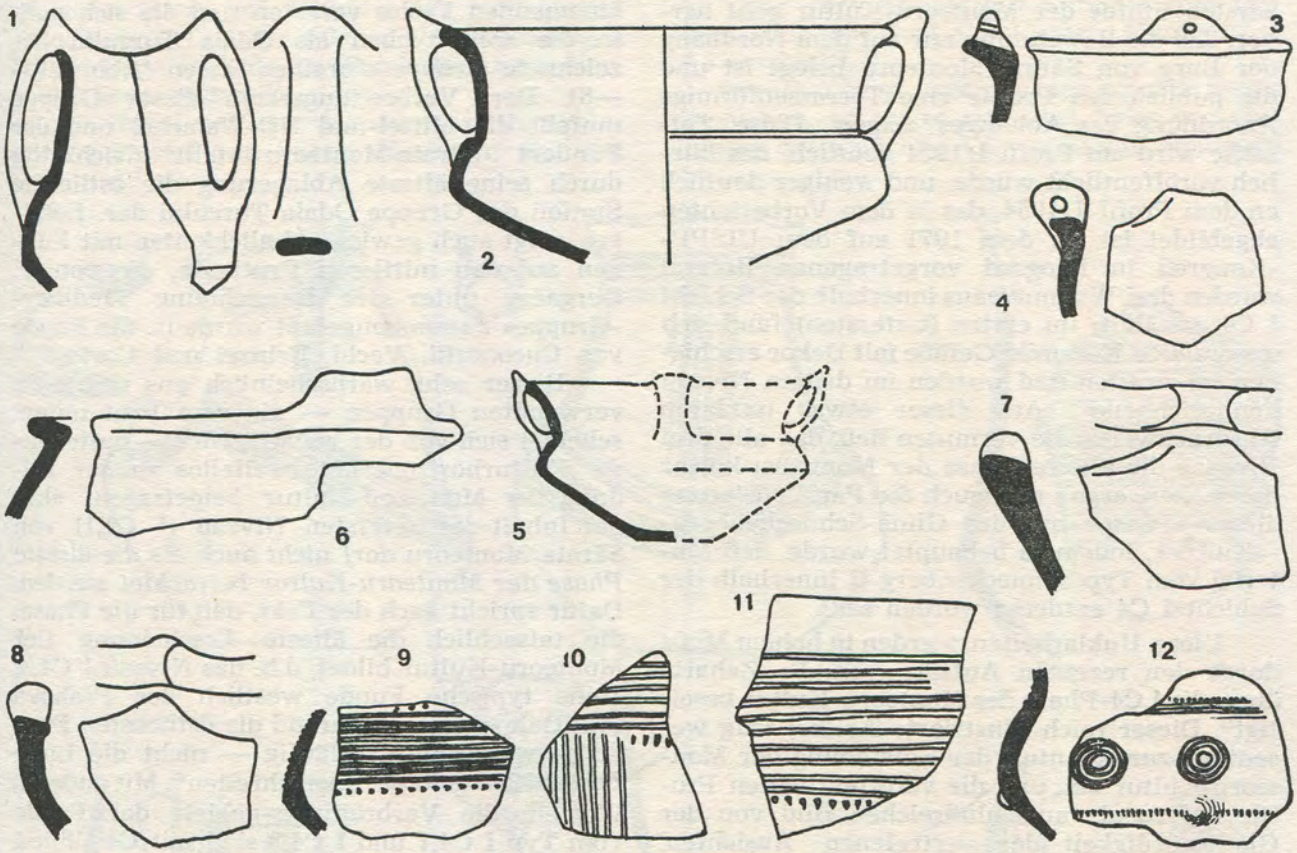

Abb. 2. — Sărata Monteoru, Jud. Buzău. 1—8 Schicht I C4,1; 9—12 Schicht I C4,2 (nach E. Zaharia).

karest) sollen Scherben der »Schneckenberg B« — Machart aufgetreten sein, von denen einige also vom Typ Năeni sein könnten; leider hatte ich keine Möglichkeit, diese Behauptung zu prüfen noch Näheres über die Fundbedingungen zu erfahren.

Dieser kurze Überblick zeigt, daß sich eine auch nur teiweise Zeitgleichheit zwischen den Năeni — und Glina-Gruppen auf sehr schwache Grundlagen stützt; die Unklarheiten beruhen meist auf die Gleichsetzung der Glina-Kultur mit der Keramik vom Typ Schneckenberg B[9]. Es muß aber betont werden, daß in Năeni nur *einige* Elemente erscheinen, die früher als für die Stufe Schneckenberg B kennzeichnend gelten; d.h. nicht alles, was man unter Schneckenberg B. verstand, gehört zur Gruppe Năeni. Daher bin ich der Meinung, daß man zur Vermeidung von Verwechselungen in Zukunft endgültig auf den Terminus Schneckenberg-Kultur verzichten sollte.

Die Frage des Verhältnisses zwischen den Gruppen Năeni und Odaia Turcului einerseits und zwischen Năeni und der Glina-Kultur anderseits hängt in großen Maße von den stratigraphischen Beobachtungen bei Sărata Monteoru über den Gehalt der ersten bronzezeitlichen Schichten dieser bedeutenden Ansiedlung ab, die von den Autoren der Grabung — I. Nestor und Eugenia Zaharia — der Monteoru-Kultur zugesprochen und als erste Phase dieser Kultur angesehen wurden, die unter der provisorischen Bezeichnung I C4 bekannt ist[10]. Aus den Veröffentlichungen betreffs dieser

[9] Der Ausdruck »Glina-Schneckenberg-Kultur« wurde bei der Abfassung des Handbuches Istoria României (1960) (I. Nestor, 98 ff.) in der Fachliteratur eingeführt und laufend von Forschern benutzt (so Bichir, a. a. O., u. a.). Ursprünglich faßte A. Prox (Die Schneckenbergkultur (1941) 15 u. 85) die Schneckenbergkultur als von der Glina-Kultur unabhängig auf; dieser Gedanke wurde teilweise auch von D. Popescu (Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen (1944, 39) und kürzlich von P. Roman (PZ 51, 1976, 31 f.) vertreten; die genannten Autoren haben jedoch die Zeitgleichheit der beiden Kulturen nicht in Zweifel gestellt.

[10] Nestor/Zaharia, SCIV 6, 1955, 3—4, 501.

»ersten Stufe« der Monteoru-Kultur geht hervor, daß die Bewohnung nur auf dem Nordhang der Burg von Sărata Monteoru belegt ist und die publizierten Profile eine Terrassenförmige Anordnung des Abhanges zeigen. Diese Tatsache wird am Profil I/1954 deutlich, das kürlich veröffentlicht wurde, und weniger deutlich an dem Profil J/1954, das in dem Vorberichten abgebildet ist. In dem 1971 auf dem UISPP--Kongreß in Beograd vorgetragenen Referat wurden drei Wohnniveaus innerhalb der Schicht I C4 erwähnt: im ersten (untersten) fand sich unverzierte Keramik; Gefäße mit Dekor erschienen im zweiten und wurden im dritten Niveau kennzeichnend[11]. Aus dieser etwas unklaren Ausdruckweise, die vermuten ließ, daß alle drei Niveaus die älteste Phase der Monteoru-kultur darstellten, ergab sich auch die Parallelisierung dieser »Phase« mit der Glina-Schneckenberg--»Kultur«, indem es behauptet wurde, daß Material vom Typ Schneckenberg B innerhalb der Schicht I C4 entdeckt worden sei[12].

Diese Unklarheiten wurden in hohem Maße durch den rezenten Aufsatz von E. Zaharia über die I C4-Phase der Monteoru-Kultur beseitigt[13]. Dieser reich illustrierte Artikel trug wesentlich zur Kenntnis der Entstehung der Monteoru-Kultur bei, und die veröffentlichten Profile liefern ein aufschlußreichen Bild von der Glaubwürdigkeit der vertretenen Ansichten. Die drei Niveaus, welche die Schicht I C4 bilden, nannte die Verfasserin I C4,1 (die untere), I C4,2 und I C4,3 (die oberste). In dem Niveau I C4,1 erscheinen zahlreiche Keramik-elementen, die eine enge Verwandtschaft mit der in der oberen Schicht von Odaia Turcului vorkommenden Fazies verraten und die sich m.E. in die weiter oben als Odaia Turcului bezeichnete Gruppe einreihen lassen (Abb. 2,1——8). Der Verbreitungsraum dieser Gruppe umfaßt die Mittel-und NO-Walachei und der Fundort Sărata/Monteoru stellt gleichzeitig durch seine älteste Ablagerung die östlichste Station der Gruppe Odaia Turcului dar. Letztere zeigt auch gewisse Ähnlichkeiten mit Funden auf den mittleren Prutlaufe, die von V. Dergačev unter der Bezeichnung »Jedincy--Gruppe« zusammengefaßt wurde (s. die Funde von Cuconeştii, Vechi, Brinzei und Costeşti).[14]

Dieser sehr warhscheinlich aus mehreren verwandten Gruppen — die vom Prut unterscheidet sich von der walachischen — bestehende Kulturhorizont hat zweifellos zu der Bildung der Monteoru-Kultur beigetragen, aber der Inhalt des untersten Niveau (I C4,1) von Sărata Monteoru *darf nicht auch als die älteste Phase der Monteoru-Kultur betrachtet werden.* Dafür spricht auch der Fakt, daß für *die* Phase, die tatsachlich die älteste Erscheinung der Monteoru-Kultur bildet, d.h. das Niveau I C4,3, keine typische Funde westlich der Prahova ermittelt wurden, während die östlichsten Funde — wenigstens vorläufig — nicht die Linie Focşani-Nămoloasa überschreiten[15]. Mit anderen Worten: die Verbreitungs-gebiete der Funde vom Typ I C4,1 und I C4,3 sind mit Gewißheit nur in der Station Sărata Monteoru überlagert (Abb. 4).

Es bliebe noch die relative Zeitstellung der Scherben vom Typ Năeni zu klären, die in Sărata Monteoru meist in der mittleren Ablagerung (I C,4,2) angetroffen wurden (Abb. 2,9—12). Aber gerade der Inhalt dieses Niveaus geht aus den erwähnten Veröffentlichungen nicht deutlich hervor. Auf dem Profil I/1954 ist die annehmbare Basis des Niveaus I C4,2 durch eine gestrichelte Linie angedeutet, die vermutlich nur eine Veränderung der Bodenfarbe bedeuten soll (erklärende Angaben fehlen)[16]. Es handelt sich also weder von dem Fußboden einer Wohnung, noch von einem Herd. Anderseits ist die aus dem Niveau I C4,2 geborgene Keramik manchmals mit der des unteren (I C4,1) oder oberen (I C4,3) vermischt, was leicht erklärlich ist, bedenkt man die ausgeprägte Nei-

---

[11] E. Zaharia, in: Actes VIIIe Congr. UISPP, Beograd 1971, III (1973), 53; dies. Studii şi cercetări de istorie buzoiană (Buzău, 1973), 20 ff. Bekantlich stützt sich die Periodisierung der Monteoru-Kultur auf die Stratigraphie der Ansiedlung Sărata Monteoru. Die etwas komplizierten Bezeichnungen der Phasen entsprechen den ursprünglich im Gelände angewandten Sigeln. Hieraus sind mehr als einmal Verwechselungen entstanden. So etwa ließ sich Brigitte Kull (Germania 64, 1986, 278 f.) hinsichtlich der Niveaus die die Schicht I C4 bilden, durch die von N. Boroffka übernommenen Mitteilungen irreführen, der die Fragen der kulturellen Bedeutung dieser Ablagerungen offenbar nicht verstanden hat.

[12] Nestor (a. a. O., 102). Roman (a. a. O., 39) betrachtete die Scherben vom Typ Schneckenberg aus Sărata Monteoru entweder als einer der Monteoru--Kultur und der Phase Schneckenberg B gemeinsame Kategorie angehörend oder aber als eine Weiterauswirkung der Schneckenberg B-Elemente innerhalb der Monteoru-Kultur. Derselbe Autor (Acta Arch. Carpathica 15, 1975, 148) behauptet daß das Inventar der Monteoru I C4 -Phase keine parallele Entwicklung mit der Glina-Schneckenberg-Kultur zeigt, sondern eine typologische Fortsetzung der letzteren bildet.

[13] Zaharia, Dacia NS. 31, 1987, 21 ff.

[14] Dergačev, Materialy raskopok arheologičeskoj ekspedicii na srednem Prute (1982) 55 ff., Abb. 13—15; ders., Moldavija i sesednie territorii v epohu bronzy (1986), 111 ff.

[15] V. Bobi, Vrancea. Studii şi comunicări 4, 1981, 49; der Verbreitungsraum der ältesten Phase der Monteoru-Kultur (I C4, 3) ist ferner auch durch andere Funde ebenfalls im Jud. Buzău gekennzeichnet (A. Oancea/V. Drâmbocianu, SCIVA 28, 1977, 4 509 ff.).

[16] Zaharia, a. a. O., Abb. 2.

gung des Hangs (im Schnitt 30°, stellenweise jedoch steiler). Unter solcher Voraussetzungen ist die Lage an anderen Fundorten zum Vergleich heranzuziehn[17].

So findet sich eine derjenigen in der Ablagerung I C4,2 von Sărata Monteoru ähnliche Keramik 20 km westlich in Năeni — »Colarea« wieder. Von Wichtigkeit ist, daß an diesem letztem Fundort keine Vermischung mit Material von Typ I C4,1 (Odaia Turcului) oder I C4,3 wie bei Sărata Monteoru auftrat, wo die Ablagerung abschüssig war. Anderseits durchforschte I. Chicideanu 1989 nur 2,5 km westlich der Fundstelle Năeni-»Colarea« an dem Ort Năeni-Zănoaga« eine Siedlung vom Typ Odaia Turcului (=Sărata Monteoru I C4,1), deren Ablagerung etwa 1 m dick ist, aus mehreren Niveaus besteht und in der Fundstoff vom Typ I C4,1 *ohne* Vermischung mit Keramik vom Typ Năeni-»Colarea« (=I C4,2) oder Monteoru I C4,3 erschien[18].

Berücksichtigt man die hier beschriebenen Situationen, so ergibt sich, daß jedes der drei Niveaus der Schicht I C4 aus Sărata Monteoru eine eigenständige Kultur darstellt: I C4,1 = Gruppe Odaia Turcului; I C4,2 = Gruppe Năeni; I C4,3 = die älteste Phase der Monteoru Kultur, deren Entwicklung in Phase I C3 weiter geht, mit der sie übrigens zahlreiche Ähnlichkeiten hinsichtlich der Formen und der Verzierung der Keramik aufweist[19].

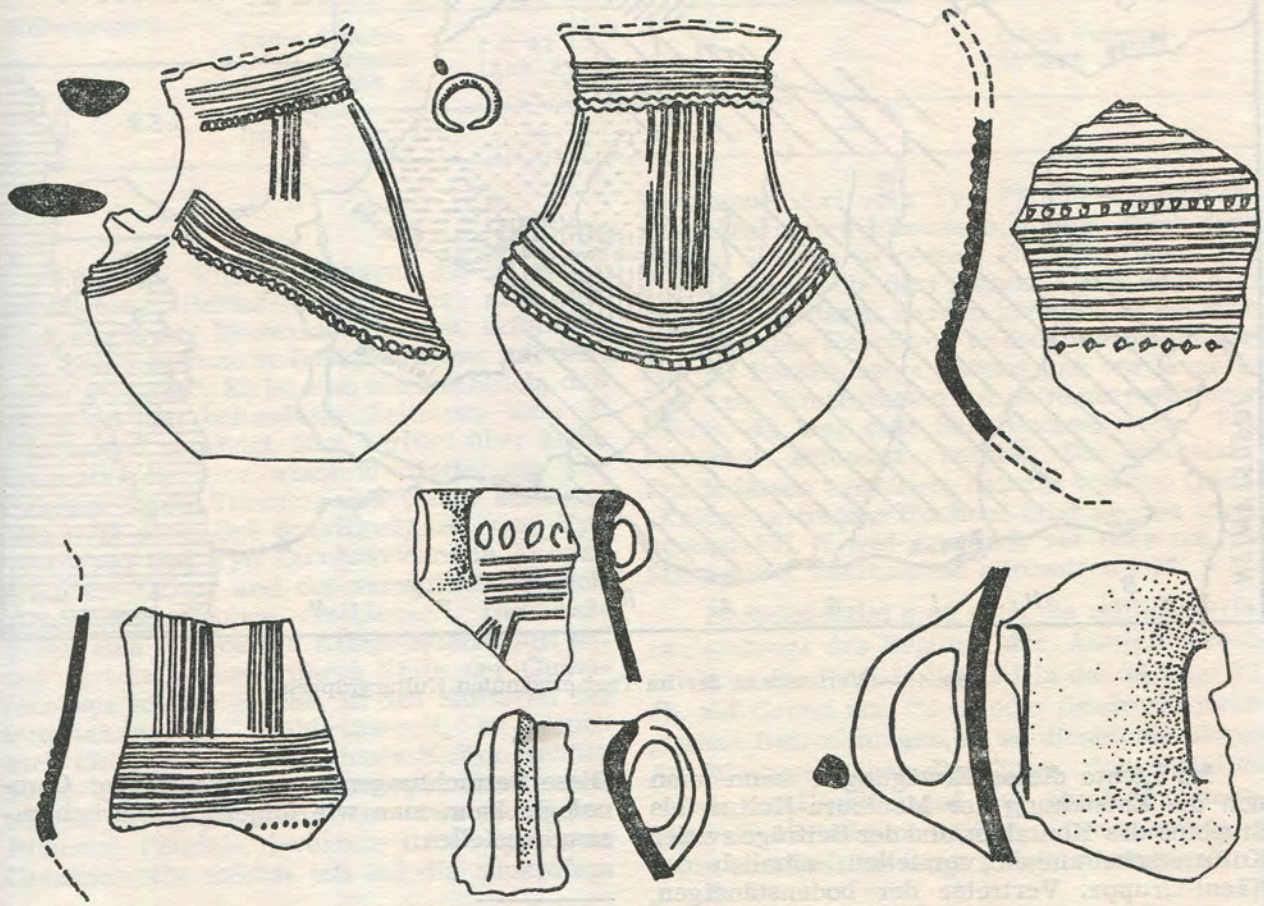

Abb. 3. — Năeni, Jud. Buzău (nach A. Vulpe).

[17] Scherben aus der Schicht I C4, die man mit Sicherheit der Gruppe Năeni zuschrieben werden kann sind: Zaharia, a. a. O., Abb. 3, 5.6; 6, 1—10; 9, 7.9.12.

[18] Freundliche Mitteilungen. Ein Teil des Fundstoffes konnte ich nachprüfen.

[19] Vgl. Zaharia, a. a. O., Abb. 12; 13 mit für Phase I C3 typischer Keramik von anderen Fundorten (M. Florescu, Arheologia Moldovei 4, 1966, 39 ff., Abb. 17, 1.4; 20; 22, 3; 23; 24 u. a.). Die Phase I C3 von Sărata Monteoru bildet den Gegenstand eines sonderen Aufsatzes von E. Zaharia, der in Dacia NS. 34 erscheinen wird.

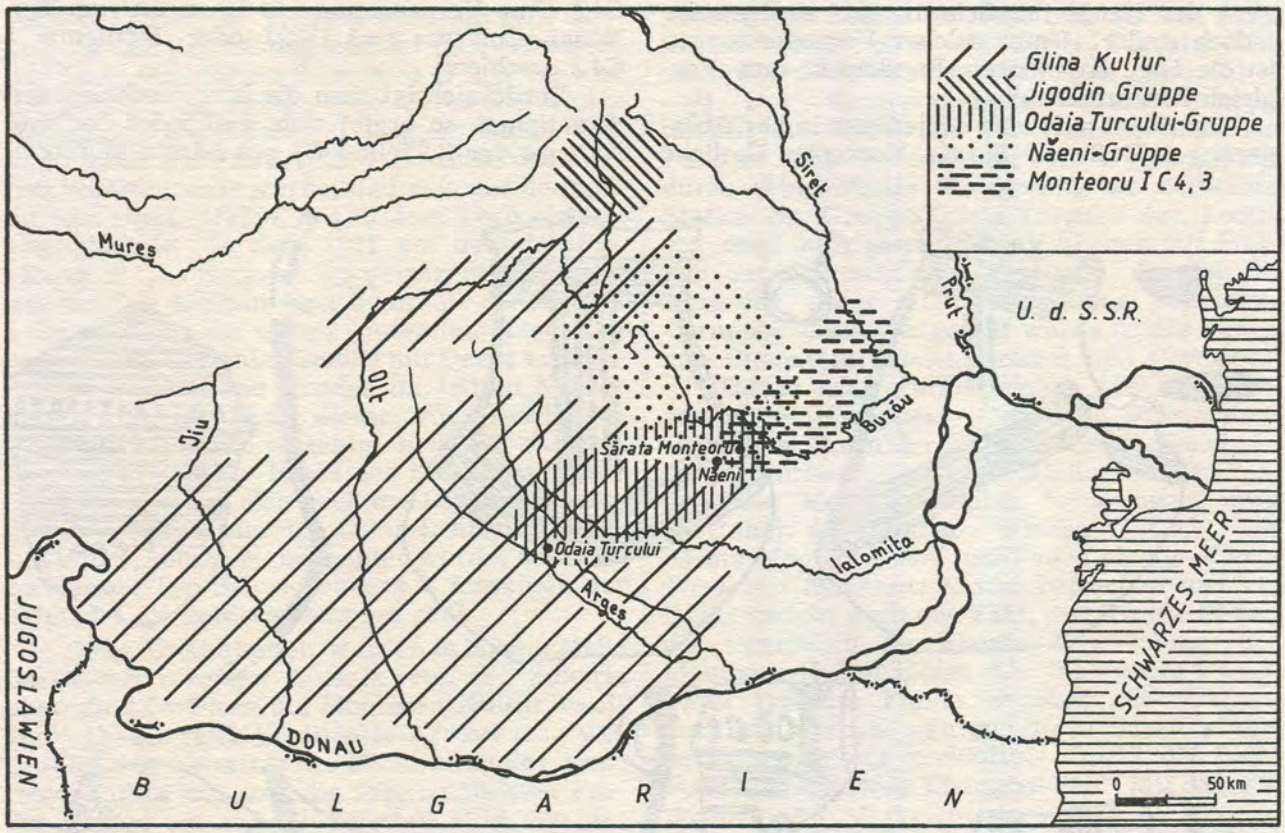

Abb. 4. — Verbreitung der im Txet erwähnten Kulturgruppen.

Im Lichte dieser Erwägungen kann man sich die Entstehung der Monteoru-Kultur als Ergebnis des Kontaktes und der Beiträge zweier Kulturerscheinungen vorstellen: nämlich der Năeni-Gruppe. Vertreter der bodenständigen, karpatischen Kulturunterlage und der Odaia Turcului-Gruppe, ein Kulturfond der Waldzonen der Walachei in dem bedeutende südliche Elemente erkennbar sind. Zwischen den Odaia Turcului- und Năeni-Gruppen bestanden vermutlich Kontakte, obwohl die erstere — zumindest in Sărata Monteoru — älter ist als die zweite. Solche Kontakte würden das Auftreten von Dekorelementen vom Typ Năeni bei Odaia Turcului und auch in anderen frühbronzezeitlichen Siedlungen erklären. Ich glaube nicht, daß noch von einem Parallelismus der Glina-Kultur mit der Gruppe Năeni die Rede sein kann. Zwischen diesen beiden Kulturaspekte schiebt sich die Odaia Turcului Gruppe ein[20].

Diese Betrachtungen zur vergleichenden Chronologie kann man wie folgend tabelarisch zusammenstellen:

[20] P. Romans Hypothese (SCIVA 37, 1986, 1, 40), wonach die Gruppe Năeni nur »eine neue Phase oder ein besonderer Aspekt der Schneckenbergkultur bzw. eine Keramik mit einem Verzierungstil, der später Leben erhalten sollte« versucht den Begriff »Schneckenbergkultur« mit ihren Phasen A und B zu retten, so wie sie nach den Grabungen von Cuciulata (Bichir, a. a. O., 87 ff.) definiert worden waren. Roman zufolge muß »die Schneckenbergkultur ein gesonderter Begriff bleiben, der dem Horizont Zăbala (über Zăbala: Z. Szekely, SCIV 21, 1970, 2, 202 f.) folgt und von dem Aspekt Năeni oder mit einer Phase dieser Gruppe abgeschlossen wird«. Roman betrachtet die Gruppe Năeni »als eine Verzierungstendenz, die später in Rahmen einer Phase, die selbst mehrere Stufen aufweisen könnte Umfang gewinnen wird« (a. a. O., 40). Diese Ausdrucksweise ist m. E. konfuz und widerspricht den wenigen klaren Angaben, die sich aus dem Gelände ergeben. Derselbe Verfasser formuliert im dem zitierten Artikel eine Menge Hypothesen — manche werden sich vielleicht bestätigen — aber aus seinem Text geht hervor, daß die tatsächlich sicheren Daten sehr spärlich und für die Aufstellung von Parallelismen über große Entfernungen äußerst unzureichend sind (vgl. auch Romans Ausführungen in: Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und den Nachbargebieten. Internat. Symposium 1977, Budapest-Velem [1981], 175 ff. und Godišnjak 21, 1983, 115 ff.).

SIEDLUNGEN	ODAIA TURCULUI	SĂRATA MONTEORU	NĂENI—»COLAREA«	NĂENI—»ZĂNOAGA«
Kulturgruppen	—	I C 4,3	—	—
	?	I C 4,2 (Abb. 2,9—12)	Năeni-Gruppe (Abb. 3)	—
	Obere Schicht: Odaia Turcului-Gruppe (Abb. 1)	I C 4,1 (Abb. 2,1—8)	—	Odaia Turcului-Gruppe
	Glina	—	—	—

*

Kürzliche Untersuchungen, die zu einer erheblichen »Heraufsetzung« der absoluten Chronologie der Bronzezeit führten, erfordern eine Stellungnahme in Zusammenhang mit dem bisher gesagten[21]. Es ist nun offensichtlich, daß der ganze hier behandelte Zeitraum dem 3. Jahrtausend angehört. Man verfügt über keine Elemente, die eine absolute Datierung der Gruppen Odaia Turcului und Năeni zuließen. Man weiß aber, daß Schaftlochäxte vom Typ Veselinovo und Typ Dumbrăvioara in Funden der Glina-Kultur und der vermutlich zeitgleichen Jigodin-Gruppe erschienen[22]. Die Äxte weisen eine fünfeckigen Klingenquerschnitt auf und vertreten eine frühere Stufe der Gußtechnologie solcher Stücke. In den Kulturen der fortgeschnittenen Frühbronzezeit, zu denen auch die eigentliche Monteoru-Kultur gehört, zeigen die verschiedenen Axttypen einen sechseckigen Klingequerschnitt (so etwa die Typen Pădureni, Pătulele, Izvoarele u.a.)[23]. In dieser Gedankenreihe möchte ich auf die neuerdings über einer Axt vom Typ Pătulele stattgefundene Diskussion hinweisen; dieses Stück fand sich in Theben in einem kleinem Depot aus einer Schicht, die dem spätem FH II oder dem FH III zugewiesen werden konnte[24]. Es sei auch das bekannte Depot von Poliochni erwähnt, das aus der Periode »rot« stammt und vor längerer Zeit zu kontroversen Auseinandersetzungen führte, da hier eine Schaftlochaxt vom Typ Pădureni gefunden wurde[25]. Die erwähnten Funde lassen vermuten, daß das von der Glina-Kultur vertretene Horizont älter als den angehenden FH II und demnach vor oder um die Mitte des 3. Jahrtausend anzusetzen ist[26].

Berücksichtigt man auch die zeitliche »Heraufsetzung« des Beginns der Aunjetitzerkultur bzw. der Periode Brz. A1 in das 23. oder 22. Jh. auf Grund von ^{14}C — oder dendrochronologischen Betrachtungen, so verdienen die obigen Ausführungen über die Typen der Schaftlochäxte im Hinblick auf eine absolute Chronologie der Frühbronzezeit im Donaukarpatenraum ernsthaft ins Auge gefaßt zu werden[27].

[21] Vor allem B. Becker / R. Krause / B. Kromer, Germania 67, 1989, 2, 421 ff.; vgl. auch B. Becker / K.-D, Jäger / D. Kaufmann / T. Litt, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 72, 1989, 299 ff.

[22] A. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien (PBF. IX, 2) (1970), 31 f.; 35 f. und Thraco-Dacica 9, 1988, 210 ff.

[23] Vulpe, Äxte u. Beile I, 37 ff.; 42 ff.

[24] J. Maran, Arch. Korrespondenzblatt 19, 1989, 2, 129 ff, Abb. 1, 2.

[25] L. Bernabo-Brea, Poliochni. Cittá preistorica nell'isola di Lemnos I (1964), 661 ff., Taf. 173. Die Periode »rot« entspricht im großen und ganzen dem Ende des LH II oder dem Beginn von LH III (vgl. auch Maran, a. a. O., Anm. 55).

[26] Von Romans Hypothesen beeinflußt, schließt Maran (a. a. O., 132) »daß der nach Glina-III-Schneckenberg B-Jigodin anzusetzende Übergang zur mittleren Bronzezeit Rumäniens noch während der Stufe FH III vonstatten gegangen sein kann«. Die Betrachtungen des zitierten Verfassers über die Schaftlochäxte sind wohl richtig, und ich habe sie hier übernommen.

[27] Vgl. oben Anm. 21.

BERNHARD HÄNSEL, Berlin
PREDRAG MEDOVIĆ, Novi Sad

Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo-Omoljica-Stils innerhalb der Keramikentwicklung der Vattina-Kultur

Anläßlich des 70. Geburtstages von Milutin Garašanin erlauben sich die beiden Verfasser, dem verehrten Lehrer und Kollegen einen Beitrag mitten aus ihrer derzeitigen und noch nicht abgeschlossenen Arbeit zu widmen, der an Fragen anknüpft, wie sie der Jubilar eine statistische Generation zuvor (vor 33 Jahren) aufgeworfen hatte. Wir freuen uns, daß jetzt endlich der von ihm gewiesene Weg weiter gegangen werden kann: Die Stellng des Pančevo-Omoljica-Stils innerhalb der Vattina-Kultur kann präzisiert werden.

1958 hat der Jubilar in seiner großen zusammenfassenden und in deutscher Sprache publizierten Übersicht zum Neolithikum und zur Bronzezeit in Serbien und Makedonien auf den Fundreichtum bronzezeitlicher Keramik in der Vojvodina einerseits und auf die Mängel an gut gegrabenen Befunden andererseits, seien es Siedlungsstratigraphien oder seien es geschlossene Grabfunde, verwiesen[1]. Er mußte deshalb auf stilkundlichem wie auf regional gliederndem Wege versuchen, die bronzezeitliche Keramikgruppen zu differenzieren, denn ihm war klar, daß der vorhandene Fundstoff über eine längere Zeitspanne hin entstanden war. Dabei konnte er sich kaum auf regionale Vorarbeiten stützen, betrat also weitgehend Neuland. Die in Ungarn bzw. über in Ungarn geborgenen Funde geführte Diskussion hatte inzwischen zwar das vor dem II. Weltkrieg weitgehend an der — wie wir längst wissen — falsch interpretierten Elle der Tószeg-Stratigraphie gemessene Ordnungsschema verlassen und sich zu einer Regionalisierung bronzezeitlicher Kulturerscheinungen durchgerungen und auch mehr Gliederungsfaktoren erarbeitet[2], für den zu Jugoslawien gehörenden Anteil am Karpatenbecken blieb dies jedoch weitgehend folgenlos. Hier lag viel Fundstoff, vor allem durch die von Vršac aus geführte Tätigkeit B. Millekers vor, der ein Leben lang Material zusammengetragen und zum Teil auch publiziert hatte[3], ohne dabei aber chronologisch gliedernde Erkenntnisse auf dem methodisch erreichten Niveau bieten zu können. Im Gegensatz zur Zone nördlich des Banats und der Bačka hatte er viel zu wenig geschlossene Funde zumeist Grabfunde protokollarisch festgehalten. Sein Material bestand aus einem stark variierten Sammelsurium einzelner Prachtstücke, das gegliedert zu werden verlangte, aus sich heraus dazu aber nur geringe Ansatzpunkte bot. In Anlehnung an Milleker hat M. Grbić 1939 eine Dreiteilung des bronzezeitlichen Fundbestandes vorgelegt, nach dem auf die frühbronzezeitliche, an Tószeg-B orientierte »Mokrin-Kultur« die »Vattina-Kultur« und dann die »Vršac-Kultur« folgte.[4] Für jede der drei Stufen hat er drei bis sechs Gefäße aus dem Besitz des Belgrader Museums als typisch zitiert, wobei er die mittlere Phase der Vattina-Kultur ausschließlich durch Fundstücke der Orte von Pančevo und Omoljica charakterisiert hatte, wie er sie 1938 im Corpus Vasarum Antiquorum zusammen mit N. Vulić in besseren Abbildungen als »Stil B« der Bron-

[1] M. Garašanin, 39. Röm. German. Kommission 1958, 72 ff.

[2] Zusammenfassend: V. Milojčić in: Actes de la IIIe Session. Congrés Internat. des Sciences Préhist. et Protohist. Zürich 1950 (1953); zu Metallfunden zusammenfassend vor bzw. gleichzeitig mit den Studien Garašanins: A. Mozsolics, Acta Arch. Hung. 8, 1957, 119 ff.

[3] Monographisch: B. Milleker, *A vattinai östelep* (Temesvár 1905).

[4] M. Grbić in: *Vojvodina I od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 56 ff. mit Taf. 3.

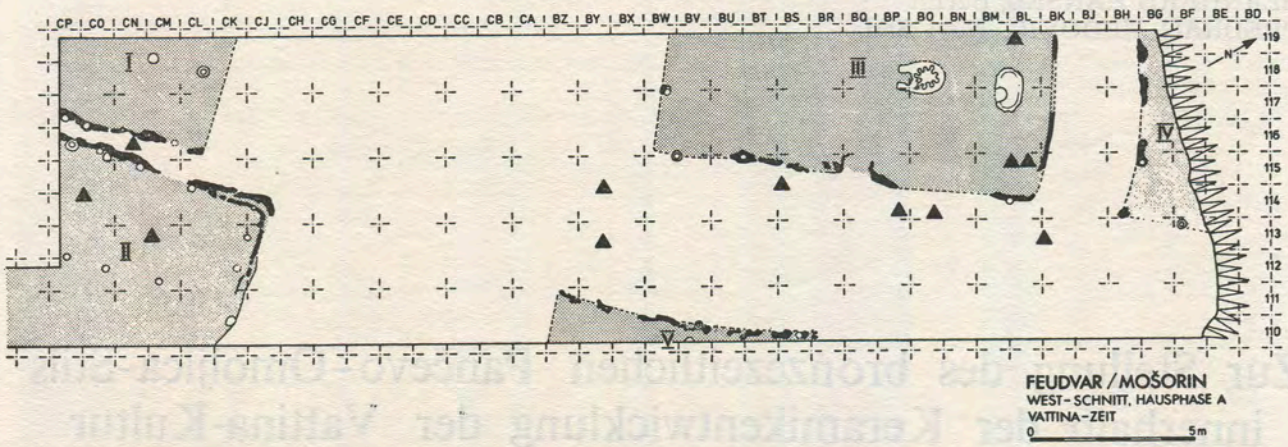

Abb. 1. — Hausgrundrisse der obersten Phase (A) vollständig erfaßter Häuser mit Vattina-Keramik im Westschnitt von Feudvar bei Mošorin. Die Dreiecke markieren die auf Abb. 6 wiedergegebenen Fundstellen der Keramik vom Pančevo-Stil.

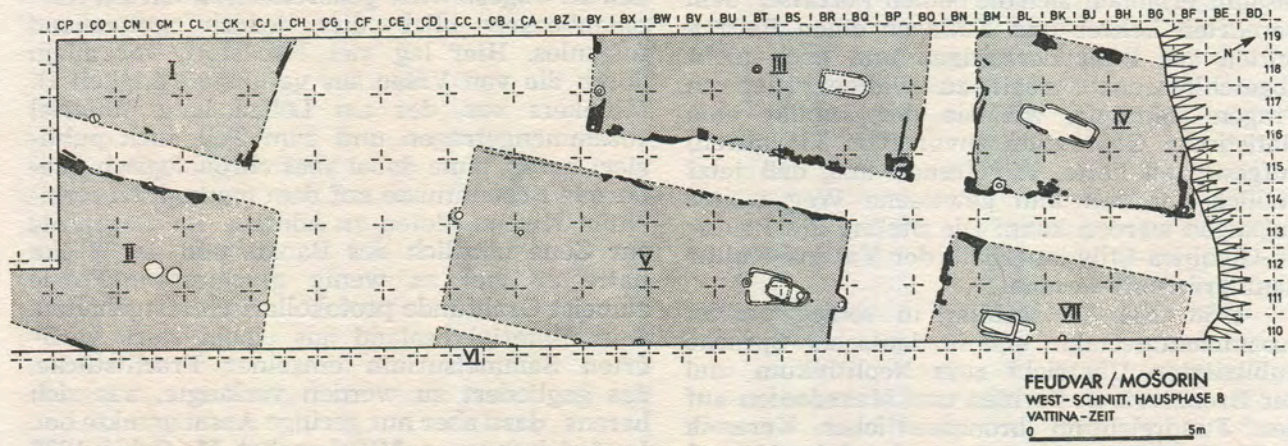

Abb. 2. — Hausgrundrisse der zweiten Phase (B) vollständig erfaßter Häuser mit Vattina-Keramik im Westschnitt von Feudvar bei Mošorin (von oben nach unten gezählt).

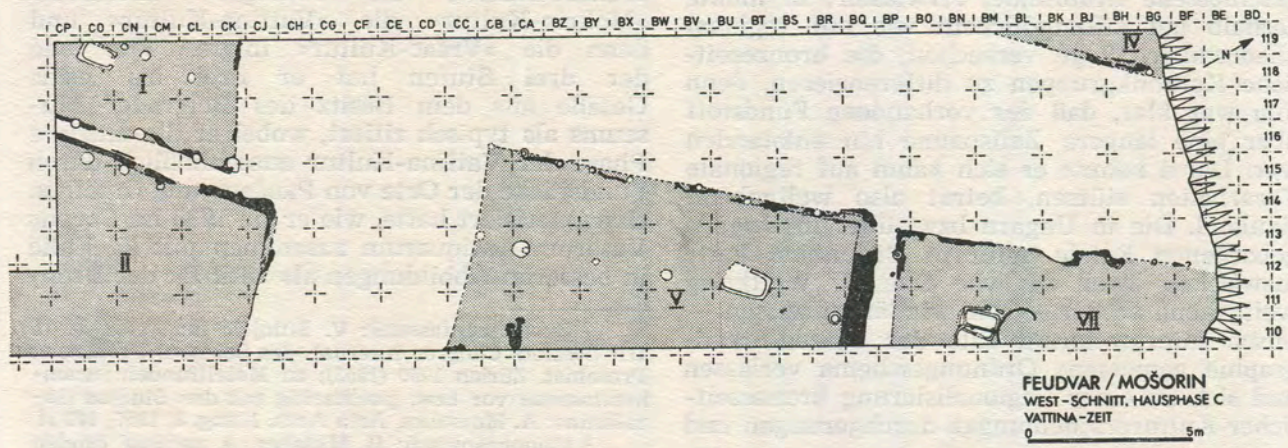

Abb. 3. — Hausgrundrisse der dritten Phase (C) vollständig erfaßter Häuser mit Vattina-Keramik im Westschnitt von Feudvar bei Mošorin (von oben nach unten gezählt).

zezeit bereits vorgelegt hatte[5]. Unglücklicherweise hatte er seine Phase Vršac, die der bereits zur ersten Eisenzeitstufe gerechneten Dubovac-Stufe vorgeschaltet ist[6], nur durch drei Gefäße unbekannten Fundortes belegt, so daß seine Einteilung nicht recht nachvollziehbar und damit wirkungslos geblieben ist: Garašanin konnte darauf nur insofern aufbauen, als er die grundsätzlich als richtig erkannten Unterschiede zwischen den Funden von Pančevo und Omoljica auf der einen Seite und denen von Vršac und Vattina auf der anderen Seite präziser beschrieb und damit die Stilrichtungen in der Formgebung der Gefäße und vor allem in der Ornamentik erst eigentlich charakterisierte. Es war ihm aber im Gegensatz zu Grbić durchaus klar, daß seine chronologische Wertung der beiden keramischen Stilrichtungen als Zeitstufen angesichts der seinerzeitigen Quellenlage nur den Anspruch auf Vorläufigkeit erheben konnte.

Er gab ihnen deshalb die »trotz gewisser Umständlichkeit doch empfehlenswerte« Bezeichung »Pančevo-Omoljica-Stufe« und »Vattina-Vršac-Stufe«, weil Namen wie »Vattina I-II« bei einem entwickelteren Stand der Forschung nur verwirrende Umbenennungen erfordern würden[7]. Außerdem räumte er ein, daß bei beiden Stilgruppierungen kein straffes nacheinander anzunehmen sei. Er formulierte nämlich nach der Vorstellung der Pančevo-Omoljica-Stufe, daß die Vattina-Vršac-Stufe »außerdem noch durch folgende Formen gekennzeichnet« sei[8] und zählte dann das hinzukommende Formengut auf. Das potentielle Nebeneinander der beiden als Stufe bezeichneten Stilrichtungen wurde also für möglich gehalten.

Heute müssen wir ihm für diese vorsichtigen Formulierungen und die sich in seiner Terminologie darstellende Weitsichtigkeit dankbar sein, denn — um das Facit dieses kurzen Beitrages gleich jetzt auszusprechen — seine Charakterisierung des Pančevo-Omoljica-Stils hat nach wie vor Gültigkeit, auch die zeitweise Überschneidung mit dem Vattina-Vršac-Stil bewahrheitet sich durch unsere Grabung in Feudvar bei Mošorin mit ihren stratigraphischen Ergebnissen, nur die chronologische Stellung des Formenkreises der Funde von Pančevo und Omoljica bedarf einer Änderung: Er ist jünger und nicht älter als die eigentliche Vattina-Kultur in ihrer klassischen Ausprägung und älter als der als späte Vattina-Kultur bezeichneten mittelbronzezeitlichen Erscheinungen. Er gehört also in einen mittleren Teil einer längeren Formenentwicklung, die man insgesamt mit M. Garašanin als Vattina-Kultur bezeichnen kann.

Den Formenkreis von Pančevo-Omoljica hat M. Garašanin einmal durch Gefäßformen, zum zweiten durch seine Verzierungsart charakterisiert. Unter den Formen sind Doppelhenkelgefäße mit Ansa-lunata-Bildungen, allgemein ausgeprägte Hals- und Fußgestaltungen und fehlende besondere Profilierungen der Gefäßkörper typisch, während in der Ornamentik bei grundsätzlicher Zierarmut »Schnörkel-, Kreis-, Ritz- und Strichmuster« erscheinen. In seltenen Fällen tauch diese Verzierung in ausgeprägten Formen auf, wobei außer den erwähnten Mustern noch Girlanden, schraffierte Dreiecke und von Punkten gesäumte Linien begegnen[9].

Bei unseren Grabungen in Feudvar bei Mošorin erscheint dieser ausgeprägte Zierstil ganz ähnlich selten und fast ausschließlich auf einen ganz kurzen Zeithorizont beschränkt innerhalb einer längeren Zeitabfolge von mehreren Bauphasen, so daß er dadurch chronologisch fixiert wird. Es kann hier im Rahmen einer hommage an M. Garašanin nicht die Aufgabe sein, die ganze bislang ergrabene bronzezeitliche Schichtenabfolge zu schildern, zumal sie auch noch nicht restlos freigelegt worden ist. Es sei dazu auf den ersten Vorbericht verwiesen, dem sich ein zweiter ausführlicher anschließt[10], sie bieten alle notwendigen allgemeinen und weiterführenden Informationen zur Fundstelle und zur Grabung. Es soll deshalb der Baubefund nur insoweit charakterisiert werden, wie er zum Verständnis der zeitlichen Einordnung der Pančevo-Omoljica-Keramik nötig ist.

In dem Burggelände von Feudvar, das Garašanin übrigens in seiner anfangs zitierten Arbeit unter der Bezeichnung Földvar bereits

---

[5] N. Vulić u. M. Grbić, *Corpus Vasorum Antiquorum*, Jugoslavia, Belgrade — Musée du Prince Paul (Belgrad 1938) Taf. 20-27.

[6] M. Garašanin hat dagegen die Funde von Dubovac ganz richtig als zeitlich verwandte aber regional gegenüber der Vattina-Kultur unterschiedliche Facies in Donaunähe charakterisiert: 39. Ber. Röm. German. Kommission 1958, 82 ff.

[7] ebd. 78 Anm. 403.

[8] ebd. 78.

[9] ebd. 78; darüberhinaus hat er noch an folgenden *Stellen zur Pančevo—Omoljica—Phase geschrieben:* Rad Vojvođanskih Muzeja 3, 57 ff.; ebd. 4, 1955, 15 ff.; in: L'Europa à la fin de l'age de la pierre. Actes Sympos. consacré aux problèmes du Neolithique européan Prague Liblice—Brno 1959 (Prag 1961), 15 ff. bes. 21; in: Kommission f. Äneol. u. ält. Bronzezeit Nitra 1958 (Bratislava 1961) 139 ff., bes. 142; *Praistorija na tlu SR Srbije* (Beograd 1973) 392, 621 ff., 625 ff.; Prähist. Zeitschr. 50, 1975, 183 ff. bes. 186.

[10] P. Medović und B. Hänsel, Rad Vojvođanskih Muzeja 31, 1988—1989, 21 ff., dies. u. a. Ber. Röm. German. Kommission 1991 (in Vorbereitung).

erwähnt[11], wurden bis zur Kampagne von 1990 in der westlichsten der vier Grabungsflächen von je 10 m Breite und 40 bis 80 m Länge eine längere Abfolge recht kontinuierlich übereinanderliegender Häuser freigelegt, die alle auf inhren Fußböden, in ihrem Schutt wie in den dazugehörigen Gruben Material enthielten, das im weitesten Sinne als zur Vattina-Kultur gehörig angesprochen werden kann. In den Abbildungen 1 bis 3 werden die ergrabenen Grund- und ganzen an die vorgegebene Parzellierung gehalten, jedoch die Gebäudegrößen und -positionen den jeweils herrschenden Bedürfnissen angepaßt und auch nicht zu jeder Zeit wirklich jede Baufläche wiederbestzt. Insgesamt bildet die Abfolge jedoch ein eindeutiges Bild einer kontinuierlichen Nutzung des Siedlungsplatzes durch die gleiche Bevölkerung, die in sehr geordneten Verhältnissen, nur durch gelegentliche Brände aufgeschreckt, gelebt hat.

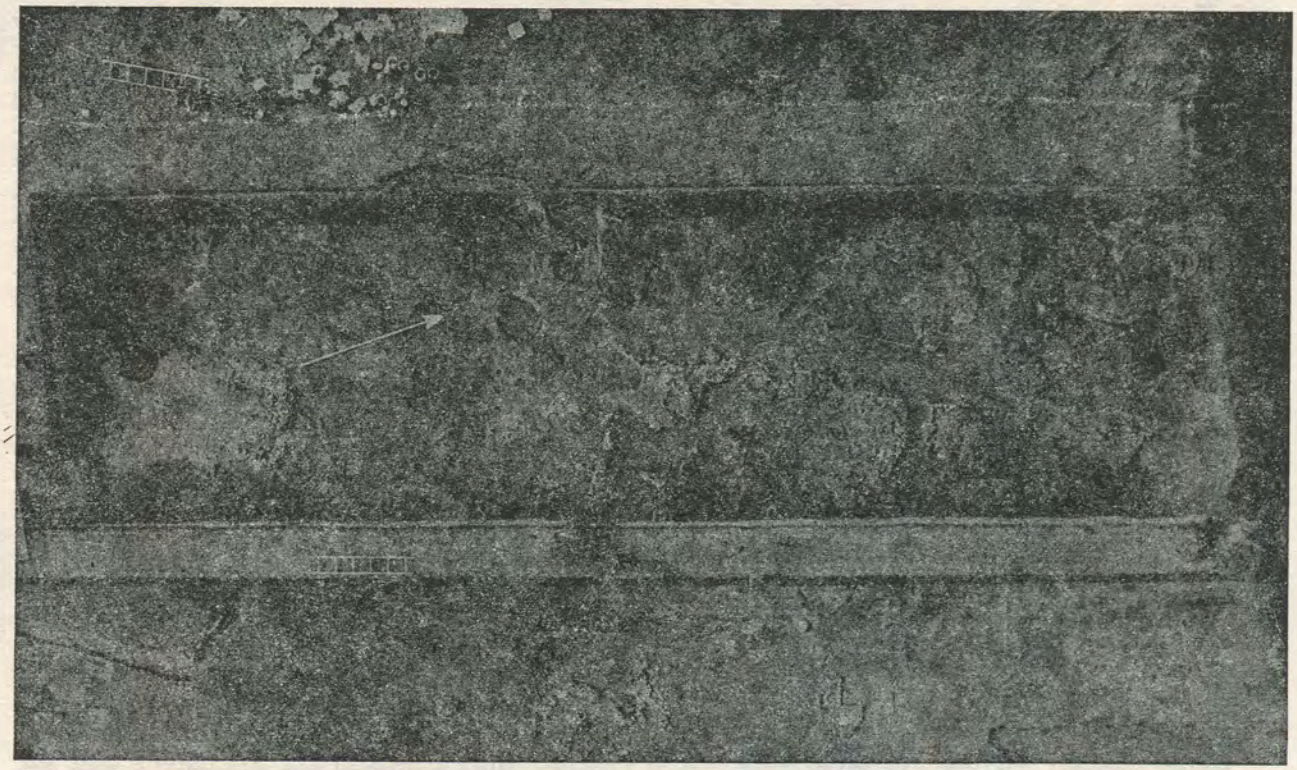

Abb. 4. — Luftaufnahme des Westschnittes von Feudvar bei Mošorin mit Hausgrundrissen der Zeit mit Vattina-Keramik (Der Photomaßstab mit Nordpfeil ist 4 m lang).

risse der drei obersten von mindestens sechs Bauperioden aus dieser einen Grabungsfläche wiedergegeben und durch eine photographische Illustration verdeutlicht (Abb. 4). Sie zeigen, daß in regelmäßiger, rektangularer Bauweise Häuser mit durchschnittlicher Breite von 5 m und unterschiedlichen Längen zwischen 8 und 13 m planvoll gruppiert entlang engster Gassen und breiterer Straßenzonen errichtet worden waren. Sie standen so eng, daß sie bei Bränden — und diese gab es für jede Bauphase — alle miteinander zugrundegegangen sein dürften. Der jeweilige Wiederaufbau hat sich im großen

Die oberste Schuttzone der letzten der abgebildeten Bebauungen (Abb. 1) wird durch einen grau-aschig-erdigen Planierungshorizont abgeschlossen oder versiegelt, aus dem eine Bronzenadel stammt (Abb. 5). Die Nadel mit ihrem vierkantig profilierten Schaftquerschnitt, ihrem sichelförmig gekrümmten punzverzierten Schaft, ihrer Halsöse und ihrem doppelkonischen Kopf findet in dieser Kombination eine recht gute Parallele[12] und bietet darüber hinaus durch alle Einzelmerkmale ein untrügliches Zeitzeichen, so daß sie eine hochwillkommene

[11] M. Garašanin, 39 Ber. Röm. German. Kommission 1958, 76 Anm. 307 und 395.

[12] Jánosházapuszta Kom. Győr, Grab 29: B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken* (Bonn 1968) 84 mit Taf. 3, 22.

Abschlußdatierung der vorgelegten Bauabfolge bietet: Sie gehört im Sinne Reineckes in den Umbruchbereich zwischen früher und mittlerer Bronzezeit, sie besitzt alle wesentliche Züge von Nadeln der von B. Hänsel 1968 definierten Stufe MD I[13]. Wegen der in Mittelposition angebrachten Halsdurchlochung möchte man sie in einen fortgeschrittenen oder auslaufenden Abschnitt jener Stufe stellen. Durch die stratigraphisch gesicherte Position der Nadel erhalten

Abb. 5. — Bronzenadel, 15,3 cm lang.

wir ein Datum, von dem die Lebenszeit der letzten Bebauungsphase (Abb. 1) nicht weit entfernt sein kann. Die oberste Hausperiode ist spätestens in die Zeit der Stufe MD I, in die auslaufende Phase Reinecke B A fixiert, wenn man einer einzigen Bronzenadel Datierungskraft zutraut.

Nach dem Brand der als Abb. 1 wiedergegebenen Hausphase ist die Besiedlung des Plateaus von Feudvar nicht abgeschlossen, zahlreiche Gruben und auch Ablagerungen in Schichtenform belegen mit reichem Fundinhalt das Weiternutzung der Fläche als Siedlungsraum, Hausgrundrisse konnten jedoch nur partiell freigelegt werden, d. h. Ecken, Abschnitte und Teile von Fußböden werden gelegentlich zwischen Gruben erfaßt. Vattina-Keramik zeichnet auch diese Folgeschichten aus. Sie ist dominant im Fundstoff neben Erscheinungen von Szeremle-, Dubovac- und Belegiš I-Art. Es können hier nicht die Inhalte aller dieser Schichten vorgeführt, werden, das muß einer speziellen und ausführlichen Abhandlung zur Vattina-Kultur vorbehalten bleiben. Nur soviel sei gesagt, daß sich mit Hilfe der fünf bis sechs aufeinanderfolgenden Hausphasen und der sie überlagernden Schichten sowie einiger Grubeninhalte, die aus Störungen innerhalb der Hausgrundrisse (vgl. Abb. 4) stammen, der lange Abschnitt zwischen dem Ende der Mureş-Mokrin-Perjamos-Gruppenerscheinungen während der älteren Frühbronzezeit einerseits und der auslaufenden Mittelbronzezeit bis zum Einsetzen von Formen andererseits, die an die Gava-Kultur anzuschließen sind, in mehrere keramische Entwicklungsphasen gliedern läßt. Innerhalb dieser Zeitspanne hat die als Pančevo-Omoljica bezeichnete Stilausprägung der Keramik tatsächlich eine eng begrenzte Lebensdauer und eine deutliche Konzentration auf eine bestimmte Hausbau-Phase. M. Garašanins Absonderung dieser Ware als einer zeitstufenspezifischen ist also jetzt stratigraphisch belegt und innerhalb der Lebensspanne der Vattina-Keramik abgesichert.

Innerhalb der auf den Abb. 1 — 3 wiedergegebenen Abfolge von Häusern, die nach den Grabungsergebnissen von 1990 noch um die drei Phasen D bis F verlängert werden müßten, hat die Pančevo-Omoljica-Ware ihre Konzentration ganz deutlich um die Tiefen 121,15 bis 121,50 m über NN, d. h. um etwa 1,40 m unter der Oberfläche. Die Scherben und Gefäße lagen konzentriert im Brandschutt, auf den Fußböden und den dazugehörigen Straßenbereichen der Bauphase A, also der obersten Hausphase. Nur wenige Stücke traten bereits tiefer in Bauphase B an und einige Exemplare fanden sich verlagert in den oberen, zum Teil eisenzeitlichen Schichten. So nimmt der Pančevo-Omoljica-Stil also stratigraphisch eine Endposition innerhalb einer frühbronzezeitlichen Vattina-Entwicklung ein, er ist dazu geeignet, deren Endphase zu fixieren und zu definieren. Die mittelbronzezeitliche Vattina-Keramik schließt sich zeitlich daran an.

Er kann zeitlich als Wendemarkierung zwischen früher und mittlerer Bronzezeit, zwischen Reinecke A und B bezeichnet werden. Da er mit der Bindung an eine Hausbauphase auch zeitlich einen bestimmten Abschnitt definiert, kann er als Charakteristikum der Stufe MD I innerhalb der Vattina-Entwicklung an der unteren Theiß angesehen werden.

Damit kommt ihm eine hervorragende Bedeutung innerhalb der Diskussion über die Stellung der Vattina-Kultur in dem chronologischen System der Bronzezeitabfolge zu, die zum Teil kontrovers geführt wird und sich um

[13] ebd. 77 ff. und 83 ff.

Definitionen bemüht[14]. Man wird nach den Ergebnissen der Ausgrabungen in Feudvar zukünftig einen frühen, nach der Mokrin-Phase beginnenden Vattina-Abschnitt zu beschreiben haben, der seinen Abschluß durch die Kombination mit Keramik vom Pančevo-Omoljica--Stil findet. Stratigraphische Ansätze zur weiteren Differenzierung dieses Abschnittes sind gegeben, deren Auswirkung auf die keramischen Formenentwicklung zu beschreiben, soll jedoch anderen Veröffentlichungen vorbehalten bleiben. Wichtig und deshalb nicht unerwähnt bleiben soll, daß nach dem Auslaufen der Pančevo-Omoljica-Keramik durchaus noch eine kontinuierlich zu verstehende Formenentwicklung von Vattina-Art weitergeht.

Man wird überlegen müssen, ob man diese stilistisch noch als Vattina-Keramik zu bezeichnende Ware mit M. Garašanin tatsächlich auch zur »Vattina-Gruppe« zählen soll oder sie mit N. Tasić nicht mehr unter diesen Begriff subsumieren sollte[15]. Für beide Ansichten gibt es Argumente. Betont man mehr den Kulturwandel am Ende der Frühbronzezeit etwa im Sinne der Schule I. Bónas[16], so wird man eher den terminologischen Standpunkt von N. Tasić teilen. Aus dem Baubefund von Feudvar erscheint die frühe Bronzezeit in diesem Sinne tatsächlich auch als geschlossene Periode, die sich vom mittelbronzezeitlichen Baubefund unterscheidet. Geht man aber von der Keramik und deren bei aller Wandlung doch bruchlosen Entwicklung bis zum Beginn des urnenfelderzeitlichen Gava-Stils aus, wie sie in Feudvar belegt ist, so wird man eher mit M. Garašanin den Vattina-Begriff auf frühe und mittlere Bronzezeit beziehen wollen[17]. Da die Bezeichnung »Vattina-Gruppe« bislang ausschließlich durch Keramik determiniert worden ist, neigen wir dazu, die Bezeichnung auf die Keramik beschränkt bleiben zu lassen und dann für den ganzen Abschnitt zwischen der Nutzung von Keramik nach Art von Mokrin und Gava anzuwenden. Eine Unterteilung möchten wir durch die Schichtenbefunde von Feudvar selbst demnächst vorlegen. Das bewahrt alte Sprachregelungen, dient also der Verständlichkeit, soll aber keine Kulturdefinitionen im umfassenden Sinne präjudizieren. Mit dem Begriff »Vattina--Gruppe« sollte das »Leitfossil« Keramik der genannten Zeitphase charakterisiert werden — mehr nicht.

Um hier nicht allzu sehr mit nicht näher definierten Begriffen zu operieren, möchten wir die immer wieder angewandte Bezeichnung Pančevo-Omoljica-Stil innerhalb der Vattina--Abfolge auf der Grundlage der in Feudvar gefundenen Keramik wenigstens noch kurz charakterisieren: Da Siedlungsfunde häufig aus kleinerem Scherbenmaterial bestehen, wird man sich dabei auf den Ornamentstil vor dem Formenrepertoire zu konzentrieren haben. Dieser ist durch freie Spiralkombinationen in einer festen Rahmenkomposition horizontalen Tektonikbezugs recht gut zu charakterisieren und auch leicht zu identifizieren (Abb. 6). Die Spiralen können Reihen vorhandener oder freistehender S-Kombinationen bilden aus »laufenden Hund-Motiven« bestehen oder Endmotive von Girlanden sein. Stets sind sie das beherrschende Ornamentglied, das scharflinig in den in sehr hart gebrannten oberflächig sorgfältg bearbeiteten, häufig hellbraunen Ton eingeritzt ist. Wenn Inkrustationsreste angetroffen worden sind, bestanden sie ausschließlich aus weißem Kalk. Die Beiwerke der Spiralen sind scharfkantige Kanneluren (Abb. 6,2—3) oder häufiger Ritzungen. Girlanden sind beliebt (Abb. 6,5.9.11.14), Linien zu Bändern (Abb. 6,2.9.13) oder Rahmen (Abb. 6,8.12) gruppiert treten neben Einzelmustern wie Rhomben (Abb. 6,15) Punktreihen (Abb. 6,15) oder kurzen Strichbündeln (Abb. 6,5) auf. Bei den Gefäßformen beeindruckt der Hang zur Übertreibung in der Pointierung der Bauelemente: Die Tasse Abb. 6,12 z. B. besitzt einen von dem extrem flach konischen Hals sehr deutlich abgesetzten Kantenrand, ihr Körper ist ganz besonders flach ausgebaucht und steht in einem kontrapunktivem Verhältnis zu dem hohen Standfuß. Geschlossene Gefäße sind entweder durch scharfkantig voneinander abgesetzte konkave Oberteile und konvexe Unterteile (Abb. 6,2—3) durch ganz knappe, kantig hervorgehobene Schulterzonen (Abb. 6,5) rhythmitisiert. Nur kleine Gefäße sind im Körperbereich ungegliedert (Abb. 6,1,6). Amphorenartige Gefäße besitzen besonders weit ausgelegte Randpartien (Abb. 6,13—15) und tektonische Kantierungen im Schulterabschnitt (Abb. 6,11).

Die eigentliche Vattina-Kultur vor, neben und nach der beschriebenen »barockisierenden«

---

[14] Dazu vor allem N. Tasić in: Balcanica 3, 1972, 93—115; 5, 1974, 197—204; 7, 1976, 3—14; Arh. Jugosl. 17, 1976, 8—12; 18, 1977, 17—24; in: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 (Berlin 1982) 255—266; in: Praistorija Vojvodine (Novi Sad 1974) Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken, Symposium 1977 Budapest—Velem (Budapest 1981) 199—206, u. a.

[15] N. Tasić, *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken*, Symposium 1977 (Budapest 1987) 205 ff.

[16] Zusammenfassend dazu: T. Kovács, *Die Bronzezeit Ungarns* (Budapest 1977) 13 ff.

[17] In diesem Sinne verfährt auch T. Soroceanu bei der Bearbeitung der nördlich benachbarten »Mureș-Kultur« in: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1 (Berlin 1982) 353—370.

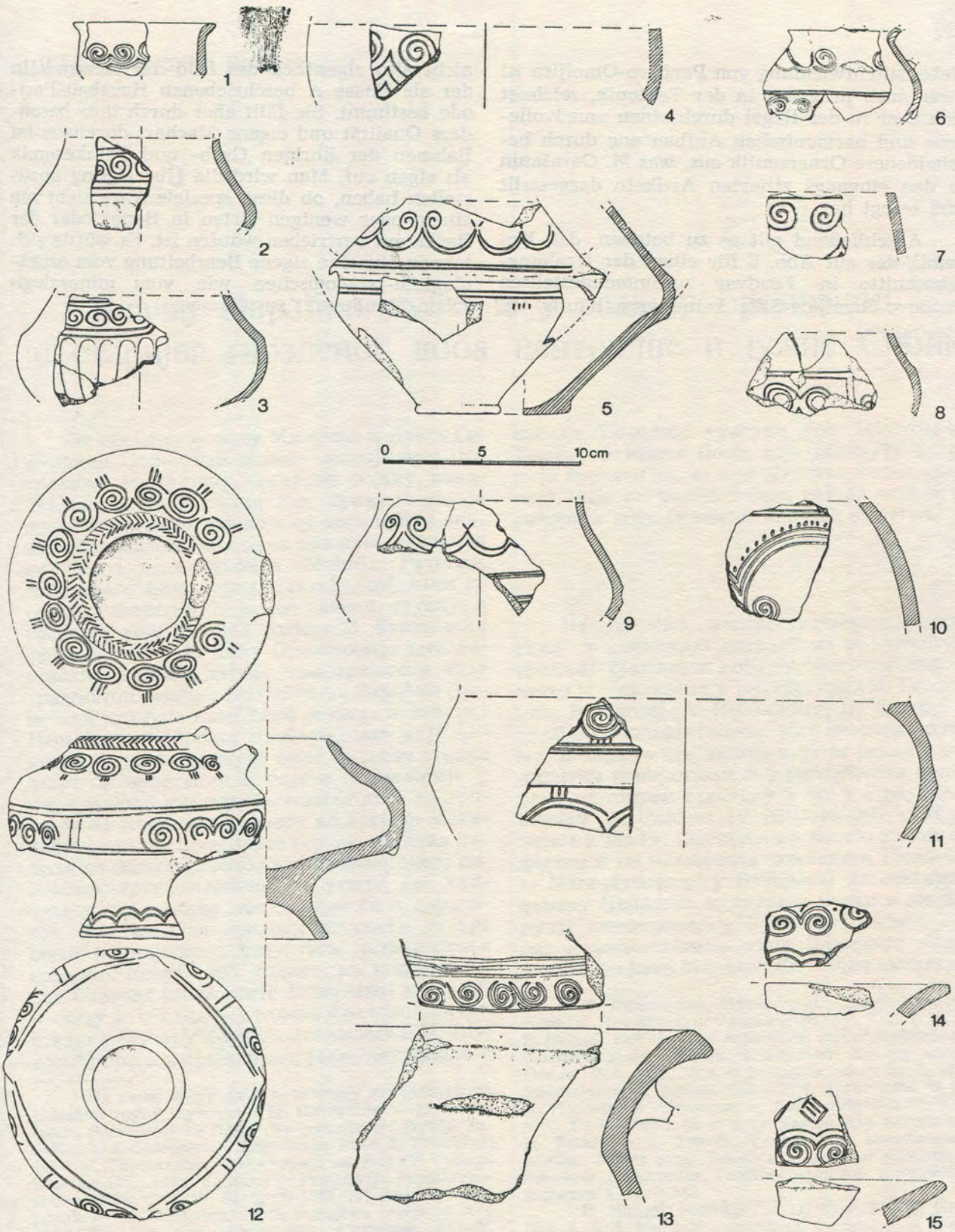

Abb. 6. — Einige Beispiele verzierter Keramik nach Pančevo—Omoljica—Art aus Westschnitt von Feudvar bei Mošorin.

Nebenstilentwicklung von Pančevo-Omoljica ist zwar auch prägnant in der Tektonik, zeichnet sich aber in der Regel durch einen »maßvolleren« und harmonischen Aufbau wie durch bescheidenere Ornamentik aus, was M. Garašanin in den eingangs zitierten Artikeln dargestellt und belegt hat.

Abschließend gilt es zu betonen, daß Keramik des auf Abb. 6 für einen der Grabungsabschnitte in Feudvar zusammengestellten Pančevo-Omoljica-Stils keineswegs häufig ist, nicht also eigentlich das Bild der Keramik in der als Phase A beschriebenen Hausbau-Periode bestimmt. Sie fällt aber durch ihre besondere Qualität und eigene Machart durchaus im Rahmen der übrigen Grob- und Feinkeramik als eigen auf. Man wird die Überlegung anzustellen haben, ob diese speziele Ware nicht von einem oder wenigen Orten in Banat oder der Bačka aus vertrieben worden ist. Es würde sich lohnen, ihr eine eigene Bearbeitung vom archäologisch-typologischen wie vom mineralogischen Standpunkt zu widmen.

НИКОЛА ТАСИЋ, Београд

Значај Параћин културе у развоју бронзаног и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије

Од времена када су Милутин и Драга Гарашанин 1955—1956. године издвојили у Поморављу једну нову културну појаву, означивши је као Параћин тип, прикупљено је доста нових података који су проширили знање о бронзаном добу ових области. Уследила су бројна нова открића (Маћија, Рутевац, Крушевац, Деспотовац, Сталаћ), појавили су се први извештаји а затим чланци, студије и расправе које је, 1983. године М. Гарашанин синтетизовао у IV тому Праисторије југословенских земаља, дајући том приликом обол тридесетогодишњег проучавања Параћин групе или културе како ћемо је овде називати.[1] Наш скроман прилог проблематици коју покреће Параћин култура биће са једне стране осврт на неке сличне појаве и аналогије у материјалној култури бронзаног доба на простору од Карпата на северу до Егејске Македоније на југу и, са друге стране, на нека питања из области хронологије и етногенезе палеобалканских племена, на утицај ове културе у формирању преддарданске и дарданске културе. Ови прилози ослањаће се пре свега на најновије резултате истраживања вршених после 1983. године, на ископавања код Сталаћа (налазиште Гологлава) и на чињеницу да последњих година Археолошки институт и Музеј у Бору (Б. Јовановић и И. Јанковић) врше истраживања једне некрополе и насеља Параћин културе код Брестовачке Бање у близини Бора, која показују да раније познати налаз код Пишура чесме (Зајечар), није усамљена појава већ се ради о територији коју је захватила ова култура.

I

На широко распрострањен „кантарос стил" и „кантарос посуде" на налазиштима средњег бронзаног доба југоисточне Европе, често је указивано у литератури (М. Гарашанин, B. Hänsel, A. Hochstetter, Н. Тасић).[2] То је облик орнаментисаног или неорнаментисаног пехара са две дршке који се јавља у различитим варијантама и у различитим културама на ширем простору и то: у Румунији у оквиру Verbicioara IV (Govora-sat) културе, затим у Tei IV, Coslogeni а у нешто измењеној форми и на налазишта комплекса Cîrna-Gîrla Mare-Дубовац;[3] у Бугарској их срећемо у оквиру Черковна културе а затим и на подручју северозападне Бугарске (Видин, Враце) и налазиштима типа Зимничеа—Пловдив;[4] у Егејској Македонији бројне „кантарос"

[1] На овом месту дајемо основну литературу за Параћин групу (културу): M. Garašanin — D. Garašanin, *Sépultures de l'Age des métaux en Serbie*, Inventaria Archaeologica, Jugoslavie, Fasc. 2, Frankfurt 1958; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 298 и д.; Исти у: *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom IV, Sarajevo 1983, 727 и д.; Ј. Тодоровић — А. Симовић, *Праисторијска некропола у селу Рутевцу код Алексинца*, Старинар IX—X, 1958—1959, 267 и д.; В. Трбуховић, *Из праисторије долине Ресаве*, Старинар XI, 1960, 181—184; Н. Тасић, *Остаци некрополе параћинске групе код Маћије*, Старинар XIII—XIV, 1962—1963, 187 и д.

[2] М. Гарашанин, *Праисторија Србије*, 303 и д.; Исти у: *Праисторији Југославије*, IV, 732, Т. С, 1,7; B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bon 1976, 56 и d (у даљем *»Beiträge«*); Исти, *Südosteuropa zwischen 1600—1000*, Berlin 1982, 14 и д.; A. Hochstetter, *Kastanas — Die handgemachte Keramik*, Berlin 1984, 58 и д. (у даљем као *»Kastanas«*); Н. Тасић — Е. Томић, *Археолошка ископавања у долини доњег тока Западне Мораве и проблем етногенезе Дарданаца*, Гласник Српског археолошког друштва 4, 1987, 133.

[3] B. Hänsel, *Beiträge...*, II, Т. 4; 5/1—6; 9/1—3; 10/3, 4, 8; S. Morintz, *Contributii archeologice la istoria tracilor timpurii* I, Bucarest 1978, 55 и д. Fig. 32/3; 34; 35; 38/6; 40; 41; 43/1—3 (у даљем као *»Contributii«*).

[4] S. Morintz, *Contributii...*, 55, Fig. 31/1—6; 34/1—2, 7—9.

украшене и неукрашене пехаре налазимо у слојевима 17—14 у Кастанасу, налазишту на коме је њихова појава и хронолошки добро одређена. A. Hochstetter указује да су оне најбројније у слоју 14 b и да се стилски добро везују за налазе у Подунављу.[5] У Србији облик „кантарос пехара" карактеристичан је за налазишта Параћин културе. Поред доста честих неорнаментисаних, посебно су значајна два пехара украшена на трбуху карактеристичним украсом који се на обе стране завршава спиралом. Један пехар потиче са некрополе Параћин културе код Гложда̀ра (Параћин, гр. 2) а други из Обрежа код Варварина из једне некрополе која по осталим налазима припада истој култури (сл. 1).[6] На њему нису вршена ископавања али је приликом земљаних радова прикупљен значајан материјал — урне, поклопци, шоље, метални прилози — који поуздано културно детерминишу ову некрополу. На ова два пехара посебно се задржавамо јер они по свом облику и начину украшавања указују на сигурне стилске везе са карпатско-подунавским културама са једне и егејским са друге стране. Припадају типу посуда са две дршке које надвисују обод (због чега се за њих употребљава назив „кантарос"), благо су биконичне профилације а на трбуху се налази, на оба пехара, готово идентичан орнамент изведен у техници урезивања а чини га мотив писаног слова „M" чији се крајеви спирално завршавају. По своме облику и концепту украшавања блиске аналогије налазимо на налазиштима у Бугарској и Румунији. Украшавање у облику великог слова „M" на трбуху суда срећемо на једном лопастом „кантаросу" из Градешнице који S. Morintz одређује у Zimnicea—Пловдив хоризонт и налази аналогије у Verbicioara IV фази.[7] Како се ради о карактеристичном налазу ове врсте и чињеници да је присуство Параћин културе сигурно утврђено до долине Тимока, међусобне везе су врло вероватне.

Сл. 1. — Посуда са две дршке из Обрежа украшена спиралом. — Fig. 1. — Vessel with two handles decorated with a spiral from Obrež.

У Румунији су много чешћи налази ове врсте и, чини се, да ако би желели да одредимо подручје њиховог настанка онда се територија између јужних Карпата и Дунава намеће као матично подручје из два разлога: прво, јер су овде орнаментисани пехари са две дршке најбројнији и друго, јер на овом простору постоји сигурна генетска основа у културама раног бронзаног доба, посебно у облицима Verbicioara културе. Ради избегавања неспоразума терминолошке природе треба на овом месту указати да не сматрамо, како су то чинили неки румунски археолози (D. Berciu на пр.) да Verbicioara I—V чине јединствену културу.[8] Једну стилску целину чине несумњиво њене фазе I—III док би, IV—V фаза припадале другој култури за коју би могао да се прихвати назив Govora (Govora-sat или Verbicioara-Govora како чини A. Hochstetter) група или култура.[9] У овој култури пехари слични онима из Параћина и Обрежа бројни су посебно на налазишту Govora-sat где је откривен један депо од 17 посуда ове врсте украшаване гирландима, троугловима, меандром и најчешће концентричним круговима.[10] Они су заступљени и на другим налазиштима у Румунији од којих овде свакако треба навести примерке са налазишта Corlate (област Дољ) које S. Morintz ставља у Verbicioara IV фазу а затим и орнаментисане пехаре на налазиштима Tei IV културе као на

---

[5] A. Hochstetter, *Kastanas* ..., 58—64, Abb. 14—15.

[6] М. Гарашанин у *Праисторија Југославије*, IV, 732, Т, Ц, 1; Н. Тасић, *Крушевац и околина у праисторијском добу*, Уметничка топографија Крушевца (Уп.: П. Васић), Нови Сад 1990, 25.

[7] S. Morintz, *Contributii* ..., 25, Fig. 38/6.

[8] D. Berciu, *Verbicioara Kultur*, Dacia V, 1961, 152; Н. Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Београд 1983, 67—68.

[9] У литератури се ова група среће под разним именима. Код D. Berciu-a и S. Morintza она се и даље обележава као Verbicioara, фаза IV—Vb (Уп. S. Morintz, *Contributii* ..., 61). A. Hochstetter је означава као Verbicioara-Govora група (A. Hochstetter у: *Südosteurope zwischen* 1600—1000, Berlin 1972, 107) док је B. Hänsel близак нашем мишљењу сматрајући да Verbicioaru I—III чине један „затворен комплекс" док би други означавале Verbicioara IV—Vb коме припадају налази типа Govora-sat (Уп.: B. Hänsel, *Beiträge* ..., 57).

[10] S. Morintz, *Contributii* ... 68, Fig. 40—41.

пр. Giuleşti-Sîrbu или из Zimnicea.[11] На налазишту Giuleşti-Sîrbu поред орнаментисаних пехара налазе се и они без украса са дршкама које имају дугметасте додатке како то налазимо и на налазиштима Параћин групе (Глождар, Гологлава код Сталаћа, Сарине међе код Светозарева и др.).[12]

Аналогије које имамо за керамичке облике Параћин културе на налазиштима у Румунији значајне су као доказ о чврстим везама које су између ових области постојале у бронзаном добу. Стиче се утисак да је у време Параћин културе постојало једно шире стилско јединство које је обухватало и добар део северне Бугарске, посебно области које је захватала Черковна култура а можда и још недовољно дефинисан комплекс Zimnicea-Пловдив у коме се поред „кантарос пехара" налазе и веће посуде сличне урнама у Параћин култури. Њих налазимо и знатно јужније на поменутом налазишту код Кастанаса. На њему се у слоју 14b и у „Doppelraumhaus", значи у затвореној целини, налазе поред „кантарос посуда" и велике амфоре какве срећемо на налазиштима у Бугарској и нашој земљи.[13] Неке од њих бисмо могли да означимо и као прототипове урни на млађим некрополама типа Стражава и Доња Тополница.[14]

На налазиштима Параћин културе у Поморављу још један керамички облик заслужује нашу пажњу. То је посуда из Обрежа која својим обликом представља нешто сасвим ново, незабележено на досад истраживаним налазиштима ове културе. Њен доњи део је цилиндричан са благим сужавањем према дну. Међутим њен кружни отвор који се проширује у неку врсту широких хоризонталних дршки, који ободу дају правилан правоугаони облик, указују на његову посебну намену. Вероватно се ради о култној посуди. На овај облик указујемо јер се зделе са хоризонталним јаче израженим дршкама, тачније ослонцима за постављање у неку другу посуду, налазе у нешто већем броју једино још у слојевима позног бронзаног и гвозденог доба у Кастанасу.[15] Ово би била још једна потврда о везама Поморавља и доњег Повардарја у бронзаном добу (сл. 4).

[11] *Ibid.*, 71 и д. Fig. 32/3; 43—44.

[12] М. Гарашанин у: *Праисторија Југославије*, IV, Т. C/1, 3; CI/6; М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, 1986, Т. I/3, 4 (Сарине међе).

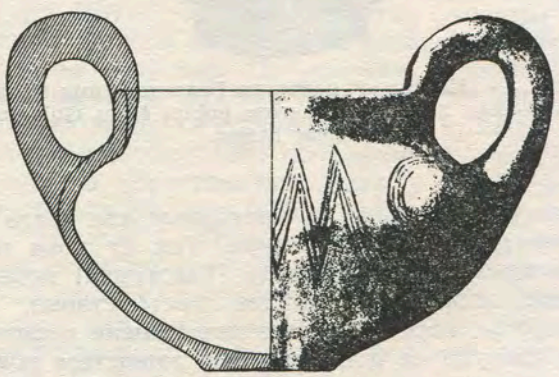
[13] A. Hochstetter, *Kastanas* . . . , Т. 50/1—2; Т. 281.

[14] М. Јевтић, *Керамика старијег гвозденог доба на централнобалканском подручју*, Београд 1983, 27—28 (и цит. лит.), Т. Т. XXXVI, 1, 3, 4, 5.

[15] Н. Тасић, *Крушевац и околина у праисторијском добу* . . . , 25; A. Hochstetter, *Kastanas* . . . , 242/1—3; 254/4; 256/7; 271/7; 281/1.

II

На хронолошки положај Параћин културе у оквиру развоја бронзаног доба Србије указали су М. и Д. Гарашанин већ приликом првих истраживања на некрополи „Глождар" у Параћину. Гробови су датовани у средње бронзано доба, тачније у Br. B2 — C Reineckeove периодизације.[16] Међутим, после открића гроба „1962-2", М. Гарашанин сматра да постоје две фазе ове културе од којих би старија припадала напред назначеном времену а друга би била млађа.[17] За ово мишљење све доскора није било чврстих доказа сем поменутог гроба из „Глождара". Нова истраживања на налазиштима Параћин културе потврђују датовање М. Гарашанина, чак дозвољавају могућност и њеног дужег трајања, све до краја бронзаног доба.

Сл. 2. — Прилог из гроба 2 некрополе Глождар у Параћину. — Fig. 2. — Item from grave 2, necropolis Gloždar in Paraćin.

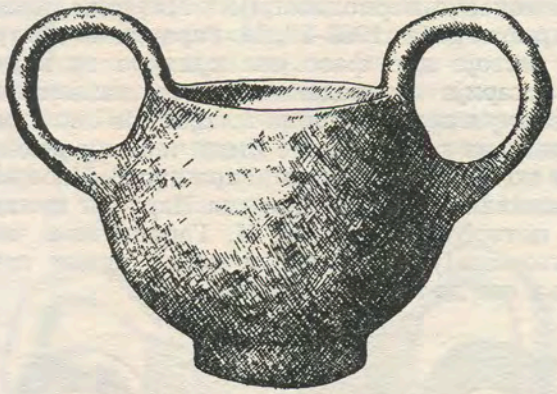
Поједини налази из гроба „1962-2" у Параћину (Глождар) обликом и начином украшавања излазе из стилског оквира Параћин културе. Посебно урна, конична зделa и поклопац који су украшени канелурама, док би две мање посуде (пехар са две дршке и шоља са једном дршком) припадале типичним облицима ове културе (сл. 2). М. Гарашанин овај гроб са правом издваја као најмлађу појаву не само на некрополи него и у оквиру развоја културе у целини.[18] Урна, зделa и поклопац

[16] М. и Д. Гарашанин, *op. cit., passim;* Д. Гарашанин је оквирно датовала Параћин групу у време Br. B-C (Уп. D. Garašanin, *Skica periodizacije bronzanog doba Srbije*, Materijali IV, VI Kongres arheologa Jugoslavije, Beograd 1967, 206).

[17] М. Гарашанин у: *Праисторија Југославије*, IV, 727—728.

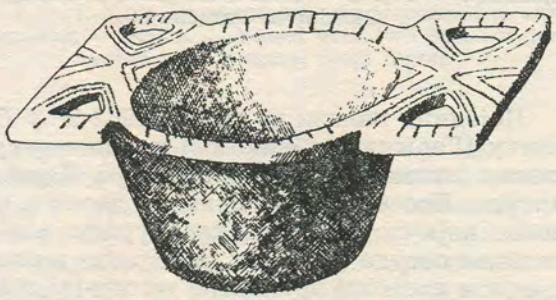
[18] *Ibid.*, 728, Т. CI, 3—6; Д. Гарашанин, *Ка проблему поља са урнама*, Зборник радова Народног музеја у Београду I, 1958, 297 и д.

украшавани су канелурама. По њима и по облицима оне имају своје директне аналогије у керамици са некропола белегишке културе, њене млађе фазе у Подунављу. У детаљној периодизацији Белегиш културе овај облик би припадао самом почетку друге фазе ове културе (Белегиш IIа). Дуго је гроб „1962-2"

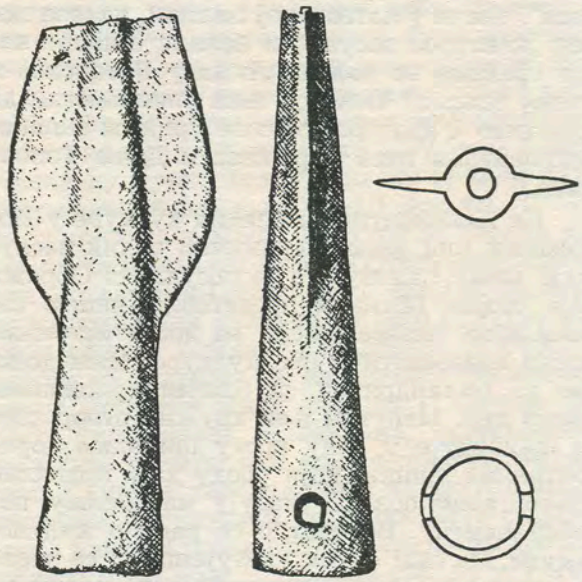
Сл. 3. — „Кантарос" пехар из Гологлаве код Сталаћа. — Fig. 3. — »Kantharos« goblet from Gologlava near Stalać.

био једини доказ о постојању две фазе у развоју Параћин културе. Тек су нова истраживања код Сталаћа (Гологлава) потврдила исправност овакве претпоставке. У слоју је, поред типичне параћинске керамике (посуда са две дршке и рожастим додацима, облици „параћинских" урни, зделе

Сл. 4. — Прилог из гроба Параћин културе код Обрежа. — Fig. 4. — Item from a Paraćin culture grave near Obrež.

итд.) у знатном броју налажена и керамика која је украшавана канелурама. Она је несумњиво нова појава која је настала снажнијим утицајима из Подунавља крајем бронзаног доба. Значајно је да керамички материјал из Сталаћа умногоме има сличности са налазима из најстарије фазе Медиана културе, Медиана I по М. Гарашанину (сл. 3, 4).[19] Наша разматрања о овој појави наводе на закључак да Медиана I фаза припада истој култури са млађом фазом Параћин културе, док би Медиана II и нарочито Медиана III припадале другом културном кругу, времену старијег гвозденог доба. У Медиана I групи јављају се врло често шоље са дршком које вертикално надвисује обод и на којој се налази дугметасто или рожасто испупчење, али и зделе украшене канелурама или пластичним тракама што се све налази и на насељу Параћин културе на Гологлави код Сталаћа. Поред тога, приликом ископавања код Сталаћа у културном слоју нађено је једно фрагментовано копље (недостаје му само врх) које би могло да се датује најраније у Br D, односно вероватније у Ha A1 период поделе P. Reineckea како то показују бројне аналогије са налазима из остава у Подунављу (Мала Врбица, Прогар, Мали Жам, Војилова и др.) (сл. 5).[20] Ови подаци показују да

Сл. 5. — Бронзано копље из слоја налазишта Гологлава код Сталаћа. — Fig. 5. — Bronze spear from a stratum at the locality Gologlava near Stalać.

Параћин култура траје све до краја бронзаног доба у централној и источној Србији, до преласа II у I миленијум пре н. е. Померање границе трајања Параћин културе омогућује да

[19] М. Гарашанин у: *Праисторија Југославије*, IV, 762 и д. Т, CV, 1—4.

[20] Аналогије за копље из Гологлаве уп.: *Праисторијске оставе у Србији и Војводини* (Археолошка грађа Србије I), Београд 1975, Т. XXX, 5 (Мала Врбица); LVIII, 3 (Мали Жам); LXX, 5 (Војилово); LXXII, 2 (Прогар).

објаснимо и неке млађе појаве у долинама Топлице, Ибра и на Косову које садрже сличне стилске елементе са Параћин културом али које, због хронолошке разлике која се у датовању појављивала (између краја старијих и почетака нових култура) нису могле да добију адекватно тумачење. Овде се пре свега мисли на могућност континуитета развоја (не само временског) између Параћин-Медиана I културе и једног још недовољно истраженог комплекса, који би могао да се обележи као Брњица — Тополница — Стражава — Делимеље.

III

На прелазу из бронзаног у старије гвоздено доба, јужно и југозападно од Параћин културе јавља се једна нова културна појава названа Доња Брњица (Д. Срејовић),[21] Доња Брњица — Горња Стражава (М. Гарашанин)[22] или комплекс Брњица — Топоница — Стражава — Делимеље (Н. Тасић). Она је за нас у овом тренутку значајна из два разлога: прво, јер постоји доста елемената који упућују на њену генетску повезаност са Параћин културом и друго јер се ради о појави која се може довести у везу са протодарданским и дарданским супстратом на овом простору. Њено раније повезивање са Параћин културом није било из хронолошких разлога довољно убедљиво. Међутим, ако би прихватили мишљење да се Параћин култура развија све до краја бронзаног доба а да некрополе типа Брњица — Топоница — Стражава — Делимеље припадају самом почетку старијег гвозденог доба онда би хронолошки додир између њих био сасвим могућ. Ово тим пре што би се детаљном анализом материјала са некропола у Топлици или на Пештеру (Делимеље, Дојевићи, Глоговик) могле уочити две различите фазе овог комплекса.[23] Оне су засада само типолошки фиксиране, мада би се могло размишљати и о њиховој различитој хронолошкој припадности. Прву групу у овој подели чине неке урне из Доње Топонице, Горње Стражаве, Латинског гробља (Глоговик) па и Доње Брњице.[24] Оне су једноставне профилације, без барокних дршки са рожастим или дугмастим додацима а своје аналогије имају са налазима у оквиру Zimnicea-Пловдив културе за коју смо показали да има блискост са Параћин културом.[25] Другу, рекло би се млађу групу чини већина гробова из Доње Брњице, Делимеља и других некропола овог културног круга. Померањем хронолошке границе за почетак комплекса Брњица — Топоница — Стражава — Делимеље на сам почетак X века пре н. е. остварује се могућност његовог временског додира са позном фазом Параћин културе. Њена керамика како то показују аналогије у типологији посуђа и начину сахрањивања могла је да одигра пресудну улогу у формирању нове културе. Друга заједничка одлика је сахрањивање у урнама око којих се налазио плашт од речних облутака или камења (Параћин, Мађија са једне и Доња Брњица, Топоница, Стражава са друге стране) или су урне постављане у оквиру веће површине од ломљеног камена (Брестовачка Бања у Параћин култури или Карагач и Дољевићи у култури Доња Брњица — Горња Стражава). Уз све ово, може се навести и омиљен начин украшавања дршки на урнама и зделама са дугметастим, рожастим или купастим додацима што је једна од главних карактеристика обеју култура. У Доњој Брњици или на посудама са некрополе у Делимеђама они су достигли највиши степен израде.

У археолошкој литератури углавном је прихваћено мишљење да носиоци културе Доња Брњица — Горња Стражава, односно комплекса Брњица — Топоница — Стражава — Делимеље припадају „пред-дарданском хоризонту" или како то истиче М. Гарашанин дако-мезијској групи, „неилирској компоненти у етногенези Дарданаца".[26] Са друге стране неки истраживачи децидирано истичу дарданску припадност носилаца ових култура (Д. Срејовић, З. Летица), посебно када се то односи на налазе са Пештерске висоравни или са Косова.[27] Не улазећи на овом месту у сло-

---

[21] Д. Срејовић, *Праисторијска некропола у Доњој Брњици*, Гласник Музеја Косова и Метохије IV—V, 1960, 83 и д.

[22] М. Гарашанин у: *Праисторија Југославије*, IV, 773—777.

[23] За ову групу налазишта чији се материјал датује на прелазу из бронзаног у гвоздено доба поред већ цитираних синтетских радова упоредити: D. Krstić, *Gornja Stražava*, Arheološki pregled 4, 1962, 73—76; В. Трбуховић — Л. Трбуховић, *Доња Топоница*, Прокупље, 1970; З. Летица, *Илирски гробови у Дојевићу*, Симпозијум: Сахрањивање код Илира, Београд 1979, 73—78; Иста, *Пештер у бронзано и гвоздено доба*, Старинар XXXII, 1981, 9—17.

[24] М. Јевтић, *op. cit.*, Т. XXXII, 9—12 (Глоговик); Т. XXXVI, 1—3 (Тополница) 4 (Горња Стражава).

[25] За Zimnicea-Пловдив групу уп.: В. Hänsel, *Beiträge* ..., 76—97 који ову групу обрађује под називом Черковна група; S. Morintz, *Contributii* ..., 56 и цит. лит.

[26] М. Гарашанин у.: *Праисторија Југославије*, IV, 778.

[27] D. Srejović, *Karagač and the Problem of the Ethnogenezis of the Dardanians*, Balcanica IV, Beograd 1973, 68—69; З. Летица, *Пештер у бронзано и гвоздено доба*, Старинар XXXII, 1981 ,16.

жена питања етногенезе културе и њених носилаца указали би да археолошка грађа несумњиво показује: прво, да постоји континуитет у развоју култура бронзаног и гвозденог доба у Поморављу, долини Јужне Мораве, Топлици, Косову и Пештеру и друго, да су у време Параћин културе постојале чврше везе између Поморавља и источне Србије са једне и култура које се у исто време развијају на простору између јужних Карпата, Дунава, северне и централне Бугарске са друге стране. Дако-мезијска компонента у етногенези носилаца комплекса Брњица — Топоница — Стражава — Делимеље на овај начин изгледа да је несумњива. Међутим, на питање да ли су они Протодарданци или Дарданци морањемо да сачекамо одговор, консултујући и друге научне дисциплине.

THE IMPORTANCE OF THE PARAĆIN CULTURE IN THE DEVELOPMENT OF THE BRONZE AND EARLY IRON AGE IN CENTRAL AND SOUTHERN SERBIA

NIKOLA TASIĆ, Belgrade

Thanks to the works of M. and D. Garašanin, the Paraćin group (or culture) on the territory of central Serbia with necropolises near Paraćin, Ćuprija, Ražanj, Aleksinac etc., has been introduced into archaeological literature. Their broad syntheses can be found in *Praistorija na tlu SR Srbije,* and in *Praistorija jugoslovenskih zemalja,* vol. IV. These works have helped this author to further investigate the relations of the Paraćin culture with the phenomena in the surrounding areas.

The first section of this work indicates the connections between the Paraćin ceramics and cultures of the Middle Bronze Age in the Rumano—Bulgarian Danubian region on the one hand, and related ceramic elements in the South from the localities in Aegean Macedonia. For example the kantharos vessel type features spirals, concentric circles, and cross motifs decorating the pot's belly (Fig. 1). These vessels are known from the localities Verbicioara IV — Govora sat culture in Romania; in our area at the necropolis in Paraćin (grave 2 in Gloždan) and in the settlement Gologlava near Stalać, and in Aegean Macedonia in the stratum 14 of a multi-layered locality near Kastanas. With the finds in Bulgaria, within the scope of the Zimnicea—Plovdiv group, this kind of vessel constitutes a wider complex for the Middle Bronze Age.

The second part of the work pertains to the length of survival of the Paraćin culture. New investigations near Stalać have shown that this culture had two development phases of which the younger was the one in which were found larger quantities of fluted ceramics (grave 1962-2 in Paraćin) and to which also belonged an early phase of the Mediana culture (Mediana I). This information was important for the final part of the article in which the author attempts to establish a continuity of development between the Paraćin culture on the one hand, and the complex Brnjica—Toponica—Stražava—Delimedje, from the beginning of the Early Iron Age, on the other hand.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

ALEXANDER FOL, Sofia

Mycenaean Thrace II

In 1972 I introduced the term Mycenaean Thrace in Bulgarian specialized literature. At that time there were reasons for defining the principal characteristic feature of historical being in the northern and central parts of the Balkan Peninsula until the end of the 5th century BC.[1] Naturally, this term was accepted rather sceptically in archaeological circles and their scepticism was justified, in my opinion. The material evidence on the second half of the 2nd millennium BC from the lands that were to be called »Thracian« later in the ancient Greek literature after Homer, was not sufficient in those years — and is not sufficient still — to support direct parallels with the material from the Mycenaean antiquity. From a historiographic point of view, however, this term has remained acceptable and has gained ground to such an extent that recently it was defended by archaeologists as well.[2] The idea was not rejected at the last two international congresses of Thracology in 1984 (Rotterdam) and in 1988 (Moscow).[3]

It would have been convenient for me to assume that this development exhausts my obligations to the discussion, all the more that at the Symposium on the Chalcolithic Age in Europe, held in Saarbrücken in 1983, I tried to propose a more comprehensive conceptual language concerning the peripheral zones and especially concerning the non-literary ethnic and cultural communities.[4] Nevertheless, I think that the historiographic advantages of the use of the term Mycenaean Thrace have not been depleted, because the reasonable tendency nowadays is to place every local history in an interaction with those centres which would bring it closer to »world« history.[5] Such an affiliation could hardly be explained solely with the theoretical support of the term of acculturation, borrowed from the instrumentarium of ethnographers and anthropologists.[6] It seems to me that the historiographic advantages of the introduction of the term »Mycenaean Thrace«, which probably seems paradoxic to many people, consist in the creating of a problem situation on the spatial-temporal continuum in Southeastern Europe from the middle of the 2 nd to the middle of the 1st millennium BC.

---

[1] Fol Al. *Political History of the Thracians from the End of the Second Millenium to the Fifth Century B. C.* Sofia, 1972, p. 38—68 (in Bulgarian).

[2] Bonev Al. *La Thrace et le monde égéen pendant la seconde moitié du IIe millénaire av. n. è.* Sofia, 1988 (= Fouilles et Recherches XX) with literature (in Bulgarian).

[3] *Thracians and Mycenaeans.* Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology. Leiden, Brill, 1989; *Ethnogenesis of the Palaeobalkan Peoples* (in Russian), Moscow—Sofia, 1991.

[4] Fol. Al. Die Kulturhistorischen Begriffe einer Definition der Kupferzeit. In: Beiträge des Symposiums »Die Kupferzeit als Historische Epoche«. Saarbrücken, 1990.

[5] Cf. the last example by Hachmann R. *Das Birkenfelder Land in der »Weltgeschichte« der Mitte des leizten Jahrtausends v. Chr. Geb.* Birkenfeld, 1989 (= Schriftenreiche der Kreisvolkshochschule Birkenfeld, Bd. 21).

[6] See the important nuances of the term »acculturation« in Francoise T. M. *Formes et méthodologie de l'approche des phénomènes d'interaction culturelle dans les sciences historiques dans: Douze cas d'interaction culturelle dans l'Europe ancienne et l'Orient proche ou lointain,* UNESCO, 1984 (= Etudes interculturelles II), p. 11—14. Cf. as suggestions *Interaction and Acculturation in the Mediterranean,* Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean Pre- and Proto-history — Amsterdam, 1980, Amsterdam, 1980, 1982.

1. The Mycenaean community is a relative unity on a territory localized far to the North, over the Balkan Range, more specifically along the Haemus with its foremountains in the Danubian Plain. For, the time being I cherish the hope that the Danubian river route will be documented as a communication artery at least for the end of the 2nd millennium BC from east to west and, from the movement from south to north along Axios-Strymon, even from west to east towards the Black Sea. Actually, navigation along the western Pontic coast can already be considered to have been proved even for the second half of the 2nd millennium BC,[7] while sub-Mycenaean ceramic material was discovered in closed cult pits in a Bronze Age sanctuary in Northwestern Bulgaria (the so-called Bagačina locality near the town of Lom on the Danube).[8] This evidence seems still rather pale, but it belongs to a historical reality in which the brilliant focus is formed by the royal-priestly cult set of vessels (12 kg gold) which was discovered accidentally sixty years ago in the region of the town of Pleven in North-Central Bulgaria. The treasure, bearing the name of the nearby village Vălčitrăn, was recently bravely dated to the 16 th century BC on the basis of Egyptian and Mycenaean parallels.[9] At any rate, it is a remarkable document on the state of the socio-political life during the Late Bronze Age, irrespective of the viewpoint from which it can be examined (local technological achievement, import, fashionable imitation, purchase or loot). Whatever the viewpoint, the cult set was liked. i.e. it was adapted to the local system of values.

2. The Mycenaean community is a relative unity of typologically similar or close processes, traced from Northwestern Asia Minor at least to the central lands of the Balkan Peninsula. One group of evidence comes from Homer's *Iliad* and *Odyssey* about the Thracians from the Hellespontos, about the Kikones from the region of Ismaros (Maroneia), about the Paiones from the lower course of the Axios river, from the interpolated information about the powerful ruler Rhesos in Book X of the *Iliad* and from the semi-legendary data of the Ionian Logographoi, evoking trust as apart of the literary tradition about Thrace and about the Thracians between the early lyric poets and Thucydides' *Archaeology*.[10] The other group of evidence belongs to the Orphic fragments and hymns, to the Pythagorean writers from the 5th century BC onward and to the «symposium« literature from Plato to Macrobius. This group suggests directly or indirectly the main features of Thracian religion from the mid-2nd millennium onward, its nucleus being the doctrine which I refer to as Thracian Orphism to distinguish it from the literary ancient Greek cosmogonic, theogonic and speculative view denoted with the name of Orpheus.[11] The two groups of evidence support the typological raprochement of the ethnic and cultural communities in the Thracian lands with the lands forming the Mycenaean *koiné*.[12] This rapprochement is based on structural similarities among the Mycenaean state organizations in which there is a prevalent hierarchic organization of a nomadic character in the pre-literary period.[13]

3. The chronological frames of the Mycenaean community in Southeastern Europe became broader, judging by the male gold burial masks which appeared among the grave goods of the necropolises at Trebenište (near the Ochrida Lake), at Petilep (near Bitola in the Republic of Macedonia) and are also dated to the end of the 6th century BC, i.e. the same period to which the gold masks from the necropolis at Sindos near Thessaloniki are dated This tradition was hard to dissolve and it persisted to the very beginning of the Roman period on the Balkans, when — at least as current finds show — masks-helmets occurred for the last time among the grave goods of necropolises near Plovdiv in Central Southern Bulgaria.[14] Since this continuity in the sacred acts over some male aristocratic graves between the Mycenaean shaft graves and the burials of extremely rich men along the Sindos-Trebenište line and to the north of it are viewed for the time

---

[7] *Actes des I—III Symposium international »Thracia Pontica«*, Sozopol-Jambol, 1979, 1982, 1985.

[8] Bonev Al. — Alexandrov G. *Un centre thrace cultuel près de la localité Bagačina—Michailovgrad (in Bulgarian).* In: Découvertes archéologiques et fouilles, Razgrad, 1986, p. 86—90; Bonev Al. *Fouilles d'un centre thrace cultuel près de la localité Bagačina—Michailovgrad (in Bulgarian).* In: Actes du IVe Congrès de la Société bulgare des historiens — Sofia, 1988, Sofia, 1990 (in print).

[9] Venedikov I. *The Vulchitrun Treasure.* Sofia, 1987, p. 98—101.

[10] The sources see in *Fontes Historiae Thraciae Thracumque I.* Serdicae, 1981, p. 8—12, 19—26, 43—45, 58—68, 176—192, 268—270.

[11] Fol Al. *The Thracian Orphism,* Sofia, 1986, p. 46—136 (the sources).

[12] Fol Al. *Op. cit.,* p. 157—165.

[13] Fol Al. *The Thracian Dionysos.* First book: Zagreus, chap. Threskeia, Sofia, 1990 (in print) with the sources and the literature.

[14] Venedikov, I. — Gerassimov T. *Thracian Art Treasures,* Sofia, 1975, p. 125—128; cf. the last catalogue »Traci. Arte e Cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda Romanita«, Venezia, Palazzo Ducale, 1989, Nos 252—254; cf. Garbsch J. *Römische Paraderüstungen,* München, 1978, S. 68.

being rather cautiously by all authors, the other line of continuity offers more grounds for arguments. It is outlined directly between the Mycenaean tombs and their analogues in Southern Thrace dated to the period between the late 6th — early 4th century BC, and it seems in some cases to the 3 rd century BC as well.[15] Treated until recently as Mycenaean reminiscences in Thrace, these parallels, compared to the local political institutions mentioned above, are now considered to be diachronous aspects of the Mycenaean community, preserved in its periphery, where the historical rhythm of development was slower.[16]

4. The Mycenaean community as a relative unity of diachronous phenomena is a relatively simple definition which is easy to understand if one adds that the further away from the sea a concrete area of that community was, the slower its development. With such a definition the diachrony would be the only distinctive feature of the spatial-temporal continuum in Southeastern Europe for the period between the mid-2nd and mid-1st millennium BC, when an early and strong centre was to give impetus even to the further settlements to the north. Diachrony, however, is a valid characteristic feature only in terms of calendar time. The Mycenaean community seems to represent another continuum as well: the correlation between matter and consciousness, which was a very prominent historical reality for the non-literary societies, as e.g. the Thracian society even after the 8th—7th century BC. These societies, whose literary memory was neither burdened nor processed by literature, predetermined only the innovation in the tradition as a means for changes. However, innovation in tradition does not mean at all an interruption of the continuity, but on the contrary, its maintaining through constant superposition of new images over the inherited archetupe. The accumulation of images-idea was achieved through metaphors which are a peculiar form of presenting things, perfectly natural for non-literary culture. Non-literary Thrace in its time became influenced by the Mycenaean metaphoric change and remained its captive for nearly one thousand years, when the new changes took place in the Thracian cultural space under the impact of Hellenism.

5. The term Mycenaean Thrace, consequently, posed real conditions for the formulation of a problem situation typical of the ancient ethnic and cultural communities, whereby the phenomena and the processes in the continuum of matter (historical reality) — conconsciousness (culture or behaviour, i.e. paideia)[17] were apparently situated in a time differing from linear (calendar) time.

*

I presented part of this text at the international congress dedicated to the centenary of Heinrich Schliemann's death, organized in Athens in April 1990.[18] In the meantime the proceedings of the Fourth International Congress of Thracology (Rotterdam, 1984) were published and in this volume I have discussed the methodology of the parallelism between Thracians and Mycenaeans.[19] Since the two different approaches which I used in a time span of five years have yielded the same result, it seems to me that an additional explanation is necessary.

I accept that the only feasible basis for comparing two societies is their culture, defined as *paideia*. The times of the two *paideiai* are typologically the same, irrespective of whether they take place synchronously or diachronously with respect to one another in calendar time. In other words, the time of the aristocratic culture in Mycenae in 1600—1100 BC is analogous to the time of the aristocratic culture in Thrace near the Lower Danube basin from the middle of the second millennium BC until the beginning of the Hellenistic Age. Such is the chronology according to the written and material sources.

It is this result — leaving aside the problems related to the different types of time (pulsating, cyclic, heroic and spiral) valid of the nonliterary communities — that entails the re-examination of the problem of the migrations during the Bronze Age and during the transition from it to the Iron Age.

I have always been very sceptical to the migration theory about the appearance of the Indo-Europeans in Southeastern Europe, beca-

---

[15] Venedikov—Gerassimov. *Op. cit.*, Nos 78—89.

[16] Bonev Al. *Op. cit.* p. 81—90.

[17] The analysis of the term *paideia as culture* (= attitude) see in Fol Al. *Thracian Culture. Method-*national des Sciences Historiques. Madrid, 1990 (in *ological Problems.* In: Actes du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques. Madrid, 1990 (in print).

[18] Fol Al. *Mycenaean Thrace.* In: Proceedings of the International Congress »Archaeology and Heinrich Schliemann — a century after his death«, April, 14—2. 1990. Athens, 1991 (in print).

[19] Fol Al. *Thracians and Mycenaeans. Methodology of the Parallelism.* In: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam, September 1984. Brill, Leiden — New York — København — Köln, 1989, p. 9—14.

use evidence on the 3rd—1st millennium BC remains unconvincing for any of the usually discussed periods.[20] Precisely such an inference about the situation in Hellas was argumented on the basis of the study of the Helladic tumuli.[21] Theories about the situation in Thrace can also be changed if there is final confirmation of the observation that Troy VIIb$_2$ ceramic material occurred from the northeast to the southeast to the southeast only to the coasts of the Sea of Marmara, and in Anatolia — only in the respective Troy layer.[22] Irrespective of the hesitations about whether the Trojan War was waged indeed,[23] this distribution of the ceramic material would show a very different picture of the 12th century BC than the invasion to Asia Minor that was the current theory until now. This new picture will also include the megalithic monuments dated to the time of Mycenaean Thrace.[24]

The emerging working hypothesis is apparently based on the premise of the local development of the ethnic and cultural communities in what the Hellenes later termed as Thrace. The dynamism of this development, presupposing internal movements, exchange of ideas and local achievements, is due to the nomadic structure of the societies in the Mycenaean *koiné*.

[20] For a systematization see recently Fol Al. *Policy and Culture in Ancient Thrace.* Sofia, 1990, p. 7—34 (in Bulgarian), with the author's earlier works.

[21] Müller, S. *Les Tumuli Hélladiques: Où? Quaud? Comment?* BCH CXIII—I, 1989, p. 1—42 with the entire literature. Specially for the theory of M. Gimbutas. see p. 1, n. 5 and p. 3, 6—8.

[22] Özdögan M. *A. Survey of North-Western Asia Minor and South-Eastern Thrace.* In: Proceedings of the International Congress »Archaeology and Heinrich Schliemann — a century of his death«, April, 14—22, 1990, Athens, 1991 (in print), with the author's earlier works.

[23] Cf. e. g. Cobet J. *Gab es den Trojanischen Krieg?*, Antike Welt 4., 1983, s. 39—58.

[24] See *The Megalits in Thrace I—II.* (= Monumenta Thraciae Antiquae I, III), Sofia, 1976 and 1982. Ultimately Özdögan, *op. cit.*, with his earlier works on megalithic monuments.

BOHUSLAV NOVOTNÝ — MÁRIA NOVOTNÁ, Bratislava

Zwei unbekannte Goldfunde aus der Slowakei

Im Ungarischen Nationalmuseum in Budapest sind in den alten Beständen zwei bisher unbekannte Funde von Goldgegenständen aus der Slowakei — der Hortfund aus Kežmarok (Bez. Poprad) und ein Diadem aus dem näher unbekannten Fundort, wahrscheinlich aus Bratislava stammend, aufbewahrt (Abb. 1—2)[1].

Kežmarok. Nähere Fundumstände sind nicht erwähnt, im ursprünglichen Inventarbuch des UNM ist zum Datum 20. 1. 1874 nur Ankauf von 4 goldenen Spiralen registriert. Über weitere drei Gegenstände (Lockenringe) fehlen jedwege Vermerkungen. Im neuem, auf Grund gründlicher Revision der alten Bestände zusammengestellten Inventarbuch des Museums werden zusammen 7 Gegenstände als Inhalt eines Hortfundes aus Kežmarok (allerdings diesmal ist die Fundstelle mit einem Fragezeichen) angeführt. Es handelt sich um Inventarnummer Ö-540 bis Ö-546.

1. Lockenring aus Gold, klein, massiv, mit einer Reihe von gepunzten winzigen Kreisen auf dem Rücken und an den Seiten verziert. Die zarten Kreise berühren sich einander, sodass sie einen zusammenhängenden Verzierungsstreifen bilden. Ausmaß 1,85 x 1,6 cm. Gewicht 21,51 g.

2. Lockenring, goldener, klein, massiv, der Form und Verzierung nach dem vorangeführten gleich. Ausmass 1,85 x 1,74 cm, Gew. 19,49 g.

3. Lockenring aus Gold, massiv, mit scharf ausgeprägten Armen, an den sichtbaren Stellen von einer Reihe gepunzter zarten Punkte mit eingefassten Kreisen verziert. Die Verzierung offensichtlich vom längeren Gebrauch stellenweise mässig abgewischt. Gr. 2,15 x 1,86 cm, Gew. 15,36 g.

4. Noppenring aus dünnem Golddraht von rundem Querschnitt, sekundär deformiert. Vom Sichtpunkte der Herstellungstechnik ist es interessant, dass er aus dem zweifachen »endlosen« Draht gefertigt wurde. Gr. 2,2 x 2,1 cm, Gew. 4,53 g.

5. Noppenring, wie vorangehender, aus endlosem Draht, aber beschädigt und zerbrochen. Gr. 2,3 x 2,2 cm, Gew. 6,60 g.

6. Noppenring aus eingerolltem Golddraht. Gr. 2,1 x 2,1 cm, Gew. 4,59 g.

7. Draht runder Querschnitt, in einen Ring eingerollt. Am einem Ende fein tordiert. Gr. 3,2 x 2,8 cm, Gew. 1,73 g.

Es ist zu bemerken, das die drei Lockenringe mit ihrem Gewicht und Aussehen, identisch mit den Funden aus Kežmarok — findet man bei A. Mozsolics[2] und zwar unter den angeblich im J. 1879 in Bia (Rumänien) gefundenen und vom UNM im Jahre 1880 gekauften Gegenständen. Die Lockenringe bringt A. Mozverbreiteten Endplatten und mit dem bekannsolics mit dem Goldarmband mit halbförmig ten goldenen Kantharos mit Doppelspiralen an den Bandhenkeln in Zusammenhang. Mit Rücksicht an die angeführten Umstände kann man die Lockenringe nicht mit Sicherheit für Bestandteil des Fundes aus Kežmarok halten, aber auch ihr Ursprung aus Bia bleibt unsicher.

Gründe, die im neuen Katalog des Museums zur Bezeichnung aller sieben Goldgegenstände als aus Kežmarok stammenden, sind uns unbekannt. Sicher ist aber, dass mindestens 4

[1] Für die Ermöglichung und Zustimmung mit der Veröffentlichung der Funde sind wir den Herren Dr. T. Kemenczei und Dr. T. Kovács dankbar. Ihnen gebührt auch unser Dank für die Gewährung der Photodokumentation.

[2] Mozsolics, A. *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson.* 46—47 Bericht der RGK 1965—1966, S. 48—49, siehe auch Taf. 19: 4, 5, 6.

noppenartige Ringe aus Kežmarok stammen. Sie werden schon von J. Hampel erwähnt: »Beim Pflügen eines verwüsteten Waldes in Kežmarok fand man eine grössere Menge von Bronze-, Gold- und Silbergegenständen. Von ihnen sind im Museum nur 4 Stück goldener Spiralen aufbewahrt«[3]. Gegen das gemeinsamme Vorkommen der Lockenringe mit den Noppenringen aus Kežmarok spricht indirekt auch die unterschiedliche chronologische Stellung der beiden Typen.

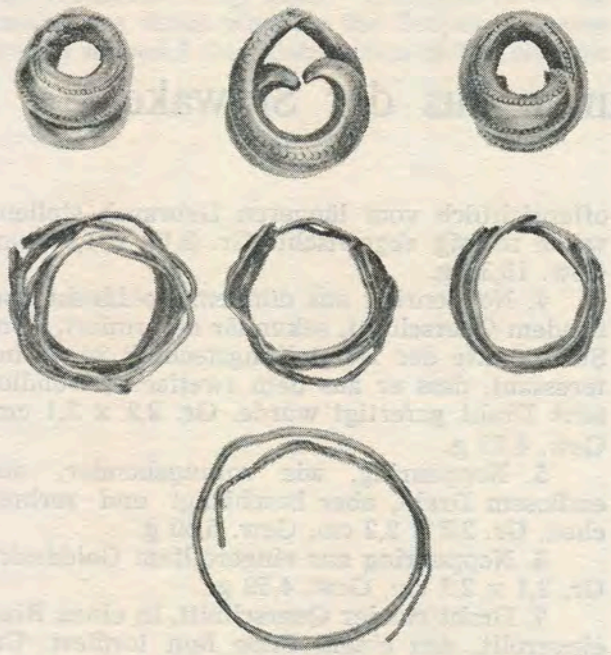

Abb. 1. — Hortfund aus Kežmarok (Bez. Poprad).

Massive Lockenringe gehören zu den Funden, welche dem Koszider-Horizont vorangehen. Das gilt auch über den sog. herzförmigen, massiven goldenen Lockenring mit aufeinander gebogenen Enden, der u.a. aus den älteren Gräbern als Koszider-Horizont am Gräberfeld in Tiszafüred-Majoroshalom[4] bekannt ist.

Die noppenartigen Ringe sind schwer datierbar, für ihre spätere Eingliederung spricht der endlose Draht, welcher erst ab die mittlere Bronzezeit benützt wurde. Diese Erzeugungstechnologie machte sich auf dem breiten Gebiete Mitteleuropas geltend. Bisher ist kein einziger Fund älter als die mittlere Bronzezeit bekannt. Die Mehrheit — durch andere Funde datierbar — gehört schon zur frühen oder älteren Urnenfelderzeit. So z.B. mit dem Velim--Typus der Lausitzer Kultur bringt J. Hásek[5] den dritten Fund von Golddraht-Spiralrollen aus Velimská skalka (Noppenringe aus endlosem Draht), chronologisch und kulturell gleichzeitigen mit den zwei vorangefundenen Hortfunden an der erwähnten Lokalität in Verbindung. Die Noppenringe aus Velimská skalka unterscheiden sich von dem Funde aus Kežmarok durch die Vollkommenheit der Form und durch die gleichmässige Windung. Viel näher stehen dem Fund aus Kežmarok die leichthin gewickelten endlosen Drahte des Goldfundes aus Pétervására, welche A. Mozsolics[6] dem Horizont Forró zugeschrieben hatte. Mit der allgemeinen Benützung des endlosen Drahtes rechnet sie mit Vorbehalt seit der Ópalyi-Zeit[7]. Unter den Goldfunden des betreffenden Zeitabschnittes kommen auch teilweise tordierte Drahte, so wie in einem Falle aus Kežmarok, vor.

Grössere Ringe aus endlosem Draht und teilweise tordierte Windungen der Drahte aus Hinov (Rumänien) stammen aus dem Depotfund, der im doppelkonischen Gefäss von Typ Virtop aufbewahrt wurde, d.h. aus dem Horizonte Uriu oder Cincu[8].

Bratislava(?). In das Ungarische Nationalmuseum in Budapest gelangte aus der Sammlung Lafranconi in Bratislava (Erwerb durch Ankauf von Elsa Lafranconi), leider ohne nähere Fundangaben, ein goldenes Blechdiadem eliptischer Form, aus dünnem Blech gefertigt. An den beschädigten Enden befinden sich winzige rundförmige Öffnungen (5 bis 6), wobei sind sie im Kreis geordnet. Das unverzierte, heute frei zusammengerollte und beträchtlich gefaltete Diadem wiegt 15 g.

Die einfache Form ermöglicht keine nähere kulturelle und zeitliche Eingliederung. Das Diadem gehört zu den bisher vereinzelten und seltenen Funden im mittleren Donaugebiete. Der Brauch der Kopfverzierung — zweifellos einer bedeutenden Person — hat in Mitteleuropa und im Karpatenbecken bis in das Äneolithikum reichende alte Tradition. Es scheint, dass anfangs ihre Rolle in der Kultsphäre war und dass sie erst später sich in den Bestandteil der Festtracht der wohlhabenden Schicht

[3] Hampel, J. *A bronzkor emlékei Magyarhonban II.* Budapest 1892, S. 63.

[4] Kovács, T. *Spätbronzezeitliche Goldfunde aus der Theissgegend,* Folia archaeologica 27, 1976, S. 63, Anm. 20.

[5] Hásek, I. *Třetí nález zlatých svitků z Velimské skalky.* Praehistorica VIII. Varia archaeologica 2, Praha 1981, S. 115—117, Taf. XI.

[6] Mozsolics, A. *Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens.* Budapest 1973, S. 204, Taf. 103: 1—2.

[7] Ebenda, S. 99.

[8] Davidescu, M. *Un tezaur de podoabe tracice descoperit la Hinova — Mehedinți.* Traco-Dacica II, 1981, S. 7 ff. Abb. 3: 3; Abb. 4: 1, 2; Abb. 6: 14—15.

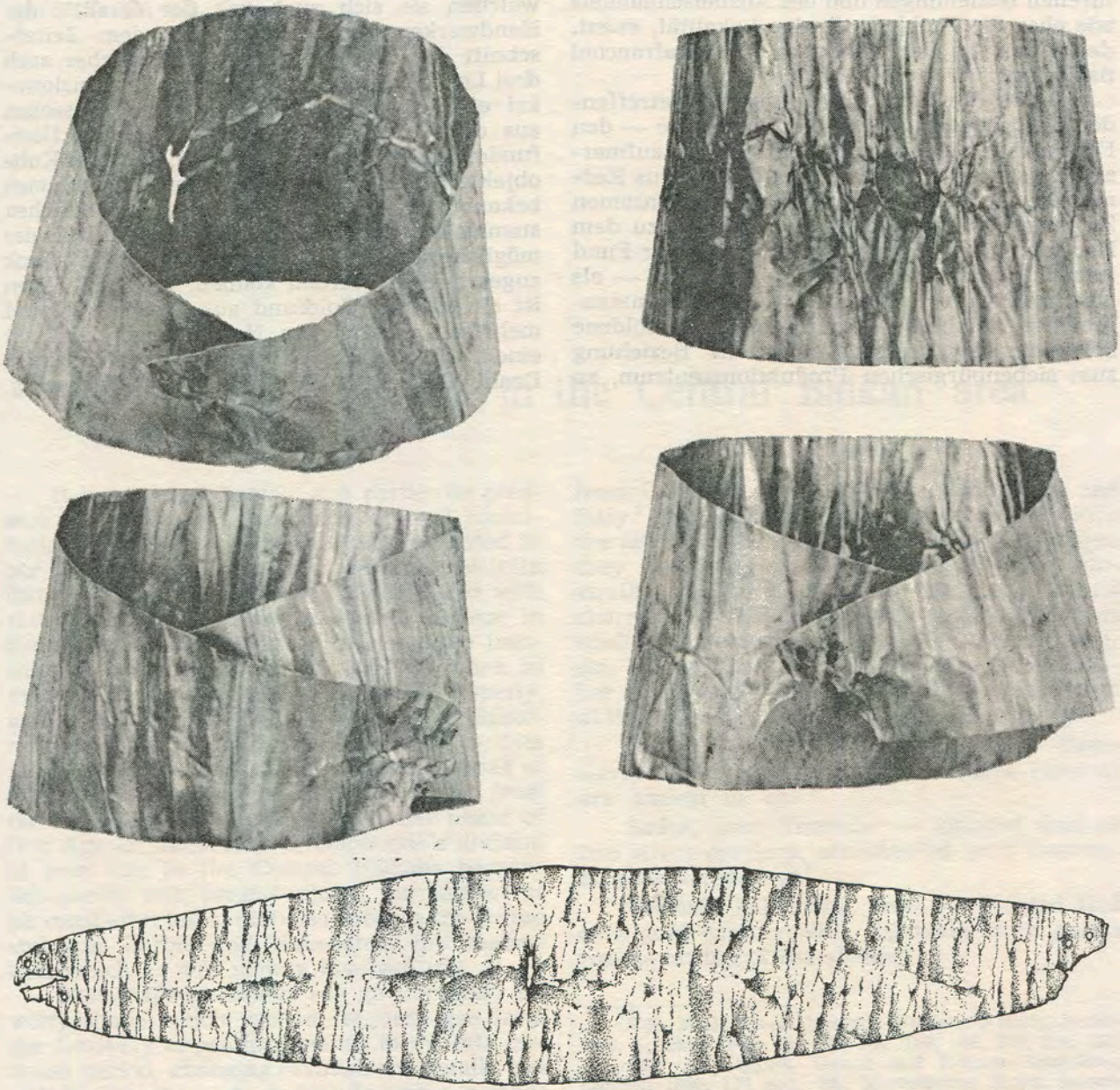

Abb. 2. — Golddiadem aus Bratislava (?)

änderte. Im Gegenteil zu den kupfernen und besonders zu den bronzenen Diademen sind goldene Exemplare ständig Ausnahmen, wobei diese Einzigartigkeit sich nicht nur an ihre Menge, event. an das Vorkommen, aber auch an die Form, Verzierung und Ausfertigung bezieht. Darum ist es schwer eine Parallele zu dem Funde aus Bratislava, ebenso kulturelle, als auch was die Form betrifft, anzuführen. Wenn auch es sich um ein schlichtes, einfaches Exemplar, dessen Wert selbst das Metal ausdrückt, handelt, seine Eigentümlichkeit spiegelt sich in kleinen Öffnungen, die mit der Befestigung des Metallteiles des Diadems an eine organische Unterlage zusammenhängen. Nur intuitiv — mit Rücksicht an die Form und an das dünne Blech kann vermutet werden über die event. Beziehung zum ägäischen Raum, besonders zum Zeitabschnitt der mykenischen Schachtgräber und zwar trotzdem, dass die Diademe aus den Schachtgräbern in Mykene verziert sind. Durch den Hinweis auf den möglichen Zusammenhang mit dem ägäischen Raum haben wir nicht im Sinne so die Frage der kul-

turellen Beziehungen und des Austauschhandels wie eher die Problematik der Lokalität, event. den Ursprung der Funde aus der Lafranconi Sammlung.

Durch die Veröffentlichung der betreffenden Goldgegenstände wollten wir an die — den Fachkreisen unbekannten Altertümer aufmersam machen und im Falle des Fundes aus Kežmarok auch auf das Problem der gemeinsamen Zugehörigkeit sämtlicher Gegenstände zu dem Hortfund. Vom Zeitstandpunkt ist dieser Fund beträchtlich unterschiedlich und deshalb — als eine aus zwei verschiedenen Teilen zusammengestellte Einheit — auch strittig. Goldene Schmucksachen verraten aber die Beziehung zum siebenbürgischen Produktionszentrum, zu welchen sie sich auch mit der Qualität der Handwerkerarbeit melden. Aus dem Zeitabschnitt der Ottomani-Kultur, zu welcher auch drei Lockenringe gehören, ist aus der Ostslowakei eine Reihe von goldenen Schmucksachen aus den Gräbern (Nižná Myšla, Čaňa), Hortfunden (Barca, Spišský Štvrtok), aus dem Kultobjekte (Gánovce) und aus den Einzelfunden bekannt. Weniger goldener Schmucksachen stammt aus dem Milieu der Piliny-Kultur, der möglicherweise 4 Noppenringe aus Kežmarok zugeschrieben werden können. Wohl mit ihnen ist ein kleiner Goldfund aus Gemer mit zwei mehrfach gewundenen Noppenringen und mit einem Spiralröhrchen aus doppelt gelegtem Draht (Gewicht 8, 02; 4,57; 1,46 g)[9] gleichzeitig.

[9] Magyar Nemzeti múzeum Budapest. Mozsolics, A., *Bronze- und Goldfunde*, S. 205.

RASTKO VASIĆ, Beograd

Boat-shaped earrings in the Central Balkan area

It is a special honour and particular pleasure for me to take part with a small contribution to the volume of Starinar dedicated to our eminent professor and academic Milutin Garašanin. His name is closely associated with the development of archaeological science in Serbia: his work was as crucial in those transitional years after World War II when so much had to be done and to be placed properly, as it is today when his syntheses on prehistory represents the quintessence of up to date archaeological research. Here we shall speak of boat-shaped earrings of gold and silver from the 4th centry B.C., or from the later phase of Iron Age III, according to Garašanin's division of Iron Age in the Central Balkans because this period was, among others, the subject of his constant interest and also because the theme embraces Serbia and Macedonia, the regions with which he was mainly involved (fig. 1).

Boat-shaped earrings are an universal jewelry shape which was in frequent use from the discovery of precious metals to the late medieval period, changing in finish and details, but maintaining its basic form.[1] In some periods and in some regions they were extremely popular and offer a good opportunity for the study, of jewelry of the area, of contacts with the neighbours and of possible influences which may have existed. Due most probably to eastern influences in the Archaic period, a particular form of boat-shaped earrings, made of two thin sheets of gold or silver and decorated richly with granulation and filigree, spread from the Near East to Greece, Macedonia and Italy.[2] From Macedonia they penetrated towards the north, to the interior of the Balkans, where they are found in considerable number, illustrating in the best maner the strength and character of Hellenic influences. This topic was studied some forty years ago by Zdenko Vinski, but only in general because a small number of earrings from our territory was known at that time.[3]

From the territory of present day Yugoslavia the following finds of »boat« earrings are known to us:

Erdut, east Slavonia — isolated find of two silver earrings, ornamented with horizontal granulated lines.[4]

Sremska Mitrovica, Srem — isolated find of a gold earring with vegetable motif and a rosette on top of the »boat«.[5]

---

[1] K. Hadaczek, *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker*, Wien 1903, 5 sq.; 36 sqq.; 64 sq.; J. Wolters, *Die Granulation*, Mainz 1983, Figs. 26, 45—47, 92, 96, 99, 100.

[2] K. R. Maxwell Hyslop, *Western Asiatic Jewellery*, London 1971, Pl. 134, 158, 159, 168, 213, 214, 223, 247, 263; R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1980, 125 sqq.; *id.*, *Macedonian Royal Jewellery*, in »Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times«, Studies in the History of Art, Vol. 10, National Gallery of Art, Washington 1982, 141 sqq.; G. Becatti, *Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche*, Roma 1955, 183, 195 sqq. Nr. 293—296, 381, 382, 391, 392; *Gli Ori di Taranto in Eta Ellenistica*, Catalogue of the exhibition, Milano—Taranto 1984—1985, 150 sqq., Nr. 50—72.

[3] Z. Vinski, *Zwei kahnförmige Ohrringe aus Erdut in Kroatien*, Jahrbuch für kleinasiatische Forshung I, 1950—1951, 66 sqq.

[4] *Ibid.*, 66, Pl. VIII, 1, 2, 4.

[5] Z. Vinski, *Povodom izložbe »Iliri i Grci«*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske IX, 2, 1960, 60, Fig. 6; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, British Archaeological Reports, Supplementary Series 31, Oxford 1977, Pl. 54, 2.

Putinci, Srem — istolated find of a gold earring, decorated with a rough imitation of vegetables.[6] (Fig. 2, 1).

Rudine, Glasinac, east Bosnia — a silver earring of simplified form with a spiral on the »boat«, found in tumulus III.[7]

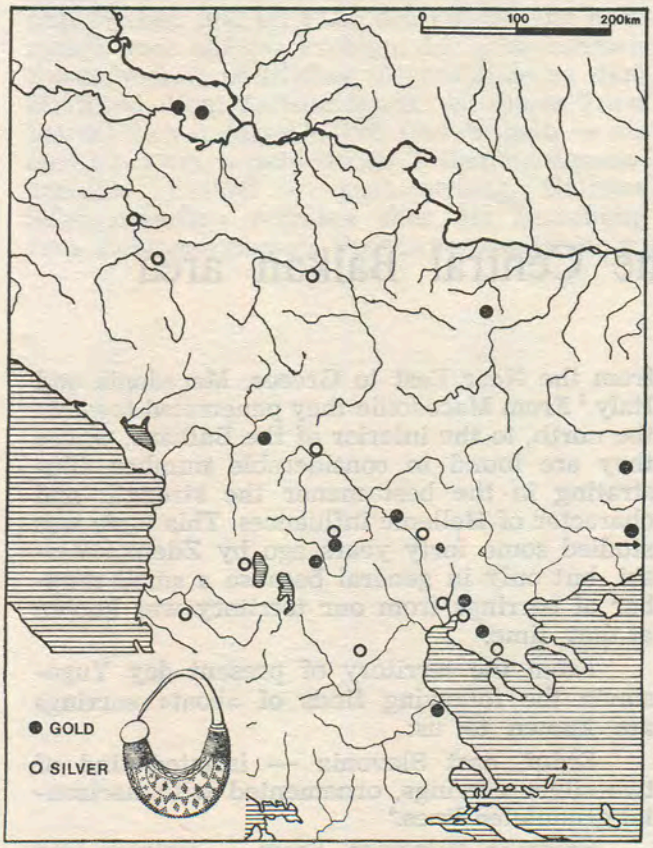

Fig. 1. — Distribution of boat-shaped earrings in the Central Balkan area.

Kruševac, central Serbia — isolated find of a silver earring decorated with granulated triangles and rhombs and filigree circles. The earrings was primarily dated in the medieval period, but later identified correctly as antique by Marija Bajalović-Hadži-Pešić.[8] (Fig. 2, 2).

Ulpiana, Kosovo — isolated find of a gold earring decorated with granules on the »boat« and a roughly finished human mask above it.[9] (Fig. 2, 3).

Ždanec, Skopje, north Macedonia — two silver earrings, decorated with granules disposed in horizontal lines and in triangles and rhombs, found in a grave together with Scharnier fibulae, metal vessels and a machaira.[10]

Demir Kapija, Macedonia — two gold earrings were found in grave 1 and lost afterwards. According to a description by Svetozar Radojčić, they were decorated with palmettes, on top of the »boat« was a plaque with a representation of a cock fight and above that a winged sphinx. There was a lion head placed at one end of the »boat«.[11] A gold earring was found in grave 10, together with Attic red-figure pottery. Its decoration consists of granules disposed in triangles and rhombs.[12]

Two gold earrings in the National Museum in Belgrade are also allegedly from Demir Kapija. Their »boats« are bare except for granulated triangles on both sides. A lion head is placed at one end of the »boat«.[13]

Milci, Gevgelia, Macedonia — a damaged silver earring is found in grave 45 together with Greek pottery. Decoration contains some vegetable motifs, but the design is not clear.[14]

Kaldrma, Prilep, Macedonia — two damaged silver earrings were found in grave 20, together with Scharnier fibulae, silver bracelets ending in snake heads etc. Their decoration seems to consist of horizontal granulated lines.[15]

Prilepec, Prilep, Macedonia — isolated find of a gold earring, decorated with palmettes.[15] (Fig. 2, 4).

---

[6] Unpublished, Museum in Sremska Mitrovica (inv. P 1196). I thank Dr. P. Milošević for the information and the photo.

[7] F. Fiala, *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina 4, 1896, 26, Fig. 61; A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, Sarajevo 1957, Pl. 49, 18.

[8] M. Bajalović — Hadži-Pešić, *O lunulastim naušnicama iz ostava XVII veka u Muzeju grada Beograda*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti u Beogradu 28—29, 1984—1985, 94 sq., Fig. 3. I thank Mrs. Emilija Tomić for the photo.

[9] Unpublished. Museum of Kosovo, Priština. I thank Mr. S. Fidanovski for the information and the photo.

[10] V. Sokolovska — R. Pašić, *Eden grob od Ždanec*, Zbornik. Arheološki muzej od Makedonija VI—VII, 1975, 236 sq., Pl. III, 1, 2.

[11] D. Vučković-Todorović, *Antička Demir Kapija*, Starinar, Nova Serija, XII, 1961, 238.

[12] I. Mikulčić, *Nakit klasičnog doba iz Demir Kapije*, Starinar, Nova Serija, XXI, 1970, 136, Pl. I, 181.

[13] Unpublished, National Museum, Belgrade. I thank Dr. Lj. Popović for the information.

[14] Z. Georgiev, *Elementi na ranata antika vo dolno Povardarie*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Skopje 1984, 79, Fig. 11 b.

[15] B. Kitanoski, *Nekropolata Kaldrma kaj Prilep*, Macedoniae Acta Archaeologica 1, 1975, 106, Pl. IX, 293, 312.

[16] *Od arheološkoto bogatstvo na SR Makedonija*, Catalogue of the Exhibition, Skopje 1980, 61 Nr. 235. The photo in the text is made after the reproduction in the catalogue.

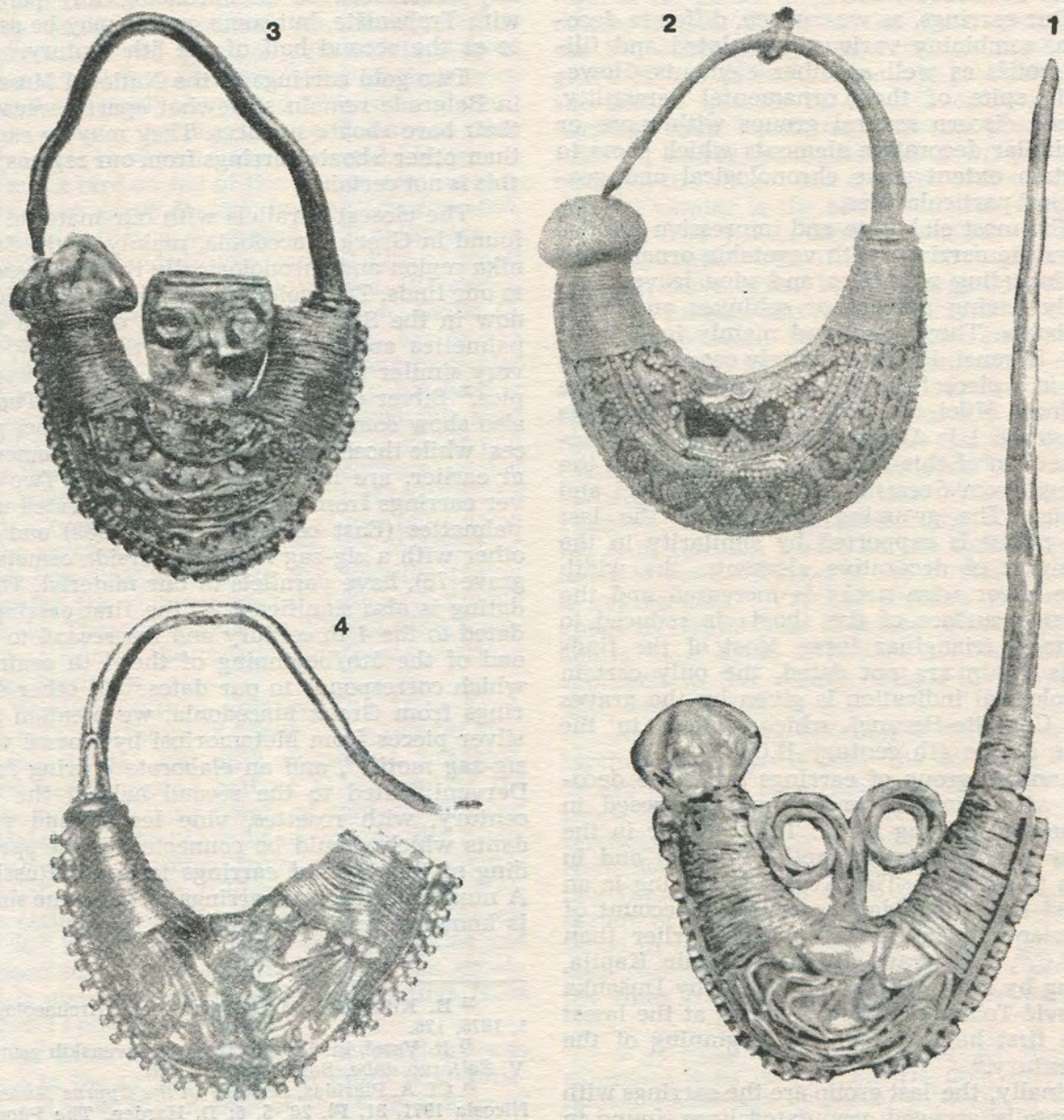

Fig. 2. — 1. Putinci; 2. Kruševac; 3. Ulpiana; 4. Prilepac.

Crkvište, Beranci. Macedonia — gold earrings are found in graves 11,24 and 55, together with Scharnier fibulae, other jewelry, pottery etc. A coin of Phillip II was discovered in grave 11. Decoration consists of palmettes and vine leaves. The earring from grave 24, particularly richly decorated, combines filigree and granulation with blue glass paste. All three earrings have a winged crouching sphinx above the »boat«.[17]

Radolište, Ohrid, Macedonia — two silver earrings found in the necropolis with undefi-

[17] I. Mikulčić, *Jedna helenistička nekropola iz okoline Bitolja*, Starinar, Nova Serija, XV—XVI, 1964—1965, 240, Fig. 18, 32 a-c; *id.*, Jedna antička nekropola iz okoline Bitolja, Starinar, Nova Serija, XXI, 1970, 140, Pl. II, 409.

ned grave entities. Decoration consists of granulated horizontal lines.[18]

Our earrings, as we can see, differ in decoration, combining various granulated and filigree motifs as well as other elements. However, in spite of their ornamental versatility, one can discern several groups with more or less similar decorative elements which show to a certain extent some chronological and geographical particularities.

The most elaborate and impressive are doubtless the earrings with vegetable ornamentation, including palmettes and vine leaves, and usually having plaques or sphinxes on top of the »boat«. They are found mainly in Pelagonia — Beranci, Prilepec, closely connected with them is a piece from Ulpiana and possibly the one from Milci, as well as the lost earrings from grave 1 in Demir Kapija. A more primitive version of this design is represented in the earrings from Sremska Mitrovica, Putinci and Glasinac. The grouping together of the last three pieces is supported by similarity in the disposition of decorative elements: the width of the silver wire necks is increased and the decorated surface of the »boat« is reduced to an almost triangluar form. Most of the finds of this group are not dated, the only certain chronological indication is given by the graves from Crkvište-Beranci which belong to the middle of the 4th century B.C.[19]

Another group of earrings are those decorated with triangles and rhombs disposed in a somewhat zig-zag motif. They appear in the Vardar valley (Demir Kapija, Ždanec) and in Serbia (Kruševac). The Kruševac earring is an isolated find, the Ždanec grave, on account of Scharnier fibulae, should not be earlier than 350 B.C.[20], but grave 10 from Demir Kapija, judging by Attic pottery published by Dušanka Vučković-Todorović, should belong at the latest to the first half or even the beginning of the 4th century.[21]

Finally, the last group are the earrings with horizontally aranged granulated lines, found in Macedonia (Radolište, Kaldrma by Prilep, Ždanec) and in Slavonia (Erdut). The Ždanec grave, as mentioned above, belongs to the middle of the 4 th century, while the Kaldrma graves are dated mainly to the first two thirds of the 4th century.[22] The Radolište necropolis is usually considered to be chronologically parallel with Trebenište, but some graves may be as late as the second half of the 5th century.[23]

Two gold earrings in the National Museum in Belgrade remain somewhat apart because of their bare »boat« surfaces. They may be earlier than other »boat« earrings from our regions, but this is not certain.[24]

The closest parallels with our materia! are found in Greek Macedonia, mainly in the Salonika region and chronologically they correspond to our finds. Two gold earrings from Chalikidiki now in the Stathatos collection, decorated wth palmettes and dated to the 4 th century, are very similar to the Beranci and Prilepec examples.[25] Silver earrings from the Saloniki Tumba also show some parallels with the Beranci pieces while those from a grave in Sindos, somewhat earlier, are less richly decorated.[26] Two silver earrings from Olynthus, one decorated with palmettes (East cemetary, grave 563) and the other with a zig-zag motif (Riverside cemetary, grave 76), have parallels in our material. Their dating is also significant — the first earring is dated to the 4 th century and the second to the end of the 5th/beginning of the 4 th century, which corresponds to our dates.[27] Of other earrings from Greek Macedonia, we mention two silver pieces from Metamorfosi by Kozani with zig-zag motifs[28], and an elaborate earring from Derveni, dated to the second half of the 4th century, with rosettes, vine leaves and pendants which should be connected to the spreading of this type of earrings to South Russia.[29] A number of bronze earrings of the same shape is known from Chalikidiki.[30]

---

[18] Lj. Popović, *Radolište*, Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu I, 1956—1957, Pl. IX, X.

[19] I. Mikulić, Starinar, Nova Serija, XV—XVI, 1964—1965, 240.

[20] V. Sokolovska — R. Pašić, Zbornik. Arheološki muzej na Makedonija VI—VII, 238 sq.

[21] D. Vučković-Todorović, Starinar, Nova Serija, XII, 1961, 248 sqq., Figs. 38, 43, 50—52.

[22] B. Kitanoski, Macedoniae Acta Archaeologica 1, 1975, 125.

[23] R. Vasić, in: Praistorija jugoslavenskih zemalja V, *Željezno doba*, Sarajevo 1987, 728.

[24] Cf. A. Pieridas, *Jewelry in the Cyprus Museum*, Nicosia 1971, 31, Pl. 20, 5, 6; D. Harden, *The Phoenicians*, London 1963, Fig. 106.

[25] P. Amandry, *Collection Stathatos III*, Strasbourg 1963, 218, Nr. 154/5, Pl. 33, 122.

[26] Unpublished, exhibited in the Archaeological Museum, Thessaloniki.

[27] D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus X*, Baltimore 1941, 85 sqq. Nr. 299, 300. *id.*, *Excavations at Olynthus XI*, 18; 110.

[28] Unpublished, Museum of Kozani. I thank Mrs. G. Karamitrou-Mentesidi for the information.

[29] *Treasures of Ancient Macedonia*, Catalogue of the exhibition, Thessaloniki 1979, 71, Nr. 257. Cf. M. Artamonov, *Goldschätze der Skythen in der Ermitage*, Praha 1970, Fig. 135; Pl. 221—223; 326—327.

[30] D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus X*, 85 sqq., Nr. 301—306. Two bronze »boat« earrings from Chalkidiki are exhibited in the Museum of Polygyros.

Other boat-shaped earrings from the Balkan peninsula do not provide such striking parallels. South of Macedonia we should mention in particular two pairs of gold earrings from graves A and B in Omolion.[31] The earrings from grave A are richly decorated with rows of small palmettes and leaves, they end on one side with a lion head and have a winged hippocampus and a bird on top of the »boat«. On the earrings from grave B, less lavishly ornamented, the »boat« surface, decorated with palmettes on the sides, is divided by a vertical line of small spirals into two symmetrical halves. Discussing in detail the jewelry from Omolion, Stella G. Miller expressed the opinion that, beside the Macedonian workshops, Thessaly may have played an important part in jewelry production in the last centuries B.C.[32] She based this supposition on the increased number of silver and gold finds in Thessaly from the relevant period and, indeed, it may have been so. However, the gold earrings from Omolion show only some slight parallels in details with our material — much less than those from the Salonika region — so for the moment we can take as probable that the Thessalian artisans did not play a significant role in the creation of »boat« earrings in our territory.

Further south a gold earring from Eretria[33] with the figure of Siren and a rosette above the »boat«, and with numerous pendants, dated to the second half or to the end of the 5 th century, has no points of contact with our material. On the other hand, among the many boat-shaped earrings from various museums and collections, the gold earring from the Walters Gallery in Baltimore is of special interest for us.[34] Its decoration consists of palmettes and a crouching winged sphinx on top of the »boat« and is almost identical with the earrings from graves 11 and 55 in Beranci.

In Albania a pair of silver earrings was found in the princely tomb in Belsh near Elbasan, dated to the middle of the 4 th century.[35] The earrings are damaged and the boat decoration is not clear, but the sphinxes on top of the »boat«, though winged and crouching, differ in style and finish from those on the Beranci examples and suggest another artisan.

In Bulgaria, boat-shaped earrings are found, as far as we know, in Duvanli, in Arabadžiska mogila, dated to the third quarter of the 5th century[36] and in Vraca in the female grave of the princely tumulus, probably from the second quarter of the 4th century.[37] The earrings from Vraca are elaborate pieces with rosettes, leaves, pendants and a winged Siren between the »boat« and a large rosette above it and are similar to the above mentioned earring from Eretria which contains the same decorative elements.[38] The Duvanli earrings, five in number, have often been incorrectly cited as parallels for earrings from our territory. In fact, they are heavier, have different ends to the boat as well as different decoration. Their »boat« surface is divided by vertical lines in two symmetrical halves, unlike our examples. Such vertical division appears on the pair of earrings from grave B in Omolion[39], on a gold earring from Shapla-dere near Makri in South Thrace[40], as well as on the earrings from Tumulus A in Gordion where an »S« motif, very similar to the decoration of the Duvanli earrings, is represented.[41] Vertical division is also frequent in South Italy (Taranto, Metapont)[42] and points to a basic difference in compositional approach to the »boat« design, in comparison with our examples.

An interesting question is whether all our earrings are imports from the Salonika region, or are some of them made in the local workshops. The spreading of Greek culture to the territory of Yugoslav Macedonia and the strong Hellenisation of Pelagonia and the Vardar valley from the end of the 6 th century speak in favour of the possible existence of such workshops in the surrounding of Bitola, Demir Kapija and Skopje. Particularly significant are the finds from Demir Kapija where an Athe-

---

[31] *Treasures of Ancient Macedonia*, 33, Nr. 6. S. G. Miller, *Two Groups os Thessalian Gold*, University of California Publications, Classical Studies Vol. 18, 1979, Pl. 2, 3 a-b, 10 a-b.

[32] *Ibid.*, 49 sqq.

[33] *Ibid.*, Pl. 3 d.; R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, Pl. 24 E.

[34] S. G. Miller, *op. cit.*, Pl. 3 g.

[35] *Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Catalogue of the exhibition, Hildesheim 1988, 257, Nr. 126 a-b.

[36] B. Filow, *Nagrobnite mogili pri Duvanli v Plovdivsko*, Sofia 1934, 131, Fig. 115; *Gold der Thraker*, Antike Schätze aus Bulgarien, Catalogue of the exhibition, Wien 1980, 96, Nr. 173. For the dating, P. Alexandrescu, *Pour une chronologie des VI—IV siècles*, Thraco—Dacica I, 1976, 123 sqq.

[37] I. Venedikov, *Novootkrito trakijsko mogilno pogrebenie v Vraca*, Arheologija 8/1, Sofija 1966, 12, Fig. 2: *Gold der Thraker*, 150, Nr. 296.

[38] Cf. R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, Pl. 24 E. Comp. as parallels the earrings from Kul-Oba in South Russia, M. Artamonov, *op. cit.*, Pl. 221—223; J. Wolters, *op. cit.*, Fig. 99.

[39] S. G. Miller, *op. cit.*, Pl. 10 a-b.

[40] G. Kazarow, *Zur Archäologie Thrakiens*, Archäologischer Anzeiger 1918, 28 sq., Fig. 26.

[41] E. L. Kohler, in: *From Athens to Gordion*, Papers for R. S. Young, Baltimore 1980, 65 sqq., Fig. 3.

[42] S. G. Miller, *op. cit.*, Pl. 10 c; G. Becatti, *op. cit.*, 195, Nr. 381, 382; *Gli Ori di Taranto in Eta Ellenistica*, 150 sqq.

nian community certainly lived towards the end of the 5 th century, closely bound to the Greek cities of the North Aegean.[43] The appearance of other jewelry forms particularly Scharnier fibulae, which were common in Yugoslav Macedonia in the 4th century and were produced there — certainly around Bitola and Skopje[44] — support the existence of jewelry workshops in these regions. They were perhaps not able to produce fine and complicated forms like the earring from grave 24 in Beranci but simpler achievements were certainly within their capacities. The earring from Ulpiana, stylistically connected to the Beranci examples, shows a less experienced hand in the finish of the masque on top of the »boat« and may have been produced in a workshop on our territory.[45] Their considerable number in Yugoslav Macedonia also supports such a supposition. In any case these questions need more detailed discussion.

The story of the finds in the north Balkans is somewhat different. The prehistoric spirit governs the material culture in the 5 th and 4th centuries B. C. in the northern parts of the Central Balkan area. Yet, some signs of Hellenic penetration are visible in the scarce pottery finds and particularly in the spreading of Scharnier fibulae to the north. This became a leading fibula type in this area from the end of the 5th or the beginning of the 4th century onwards.[46] In this way, the appearance of some gold and silver earrings in the North Balkans does not represent chance finds in far and unknown lands, but were signs of a systematic spreading of Hellenic ware and ideas to the north which were slowly taking deeper roots during the 4 th century. The earrings from Erdut and Kruševac, because of better finish, are probably imports from Macedonia dated to the first half or perhaps the beginning of the 4 th century. On the other hand the group from Sremska Mitrovica — Putinci — Rudine should be later; they may have been partly imported and partly made locally, perhaps by some more experienced travelling artisans. If new finds of these earrings and other Macedonian material are made north of the Skopje area, this will yield more satisfactory answers to these questions and facilitate a better analysis of these Hellenic influences. Unfortunately, the Celtic invasion at the beginning of the 3rd century put an end to these trends and hampered further Hellenisation of the Central Balkan area.

P. S. In this volume of Starinar M. Zotović published a silver boat-shaped earring from Krajčinovići, site »Rudine«, in soutwest Serbia. Its design, though simplified, indicates Macedonian influence. The dating to the second half of the 4th century is supported by a bronze Scharnier fibula with two beads, found in the same grave. The earring from Krajčinovići is included in the map.

[43] D. Vučković-Todorović, Starinar, Nova Serija, XII, 1961, 229 sqq.

[44] R. Vasić, *Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji*, Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo XXIII/21, 1985, 121 sqq.

[45] The mask could have been a rough imitation of Heracles' head, Cf. *Macedonia from the Mycenian Times to Alexander the Great*, Catalogue of the exhibition, Thessaloniki 1988, 142, Nr. 169.

[46] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd 1986, Pl. 35, 8, 10; Also, R. Vasić, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja XXIII/21, 148 sqq.

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Београд

Трибалски гробови у Љуљацима

Љуљаци су добро познати у археолошкој литератури по локалитету „Милића брдо" на коме су 1931. године откривени остаци насеља из бронзаног доба.[1] Приликом ревизионих истраживања тог насеља, 1975—1978. године, обављена су и рекогносцирања околног терена с циљем да се утврди место на коме су житељи „Милића брда" сахрањивали своје мртве.[2] Очекивање да ће на оближњим узвишицама и косама бити откривена некропола није се остварило, али су 1976. године у равници покрај Груже, на знатној удаљености од „Милића брда", уочене две ниске хумке. У 1977. и 1979. години те хумке су у целини истражене.[3] Под њима нису, међутим, откривени гробови житеља„ Милића брда" из бронзаног доба, већ гробови Трибала, првих историјски познатих становника Шумадије.

Место на коме су уочене хумке у Љуљацима мештани називају „Крчевине". Мада се тај назив односи на неколико великих ливада покрај Груже и мада се под њим подразумева терен са знатном количином камена или са каменим гомилама, ипак су ту биле видљиве само две хумке, и то удаљене око 150 m једна од друге.

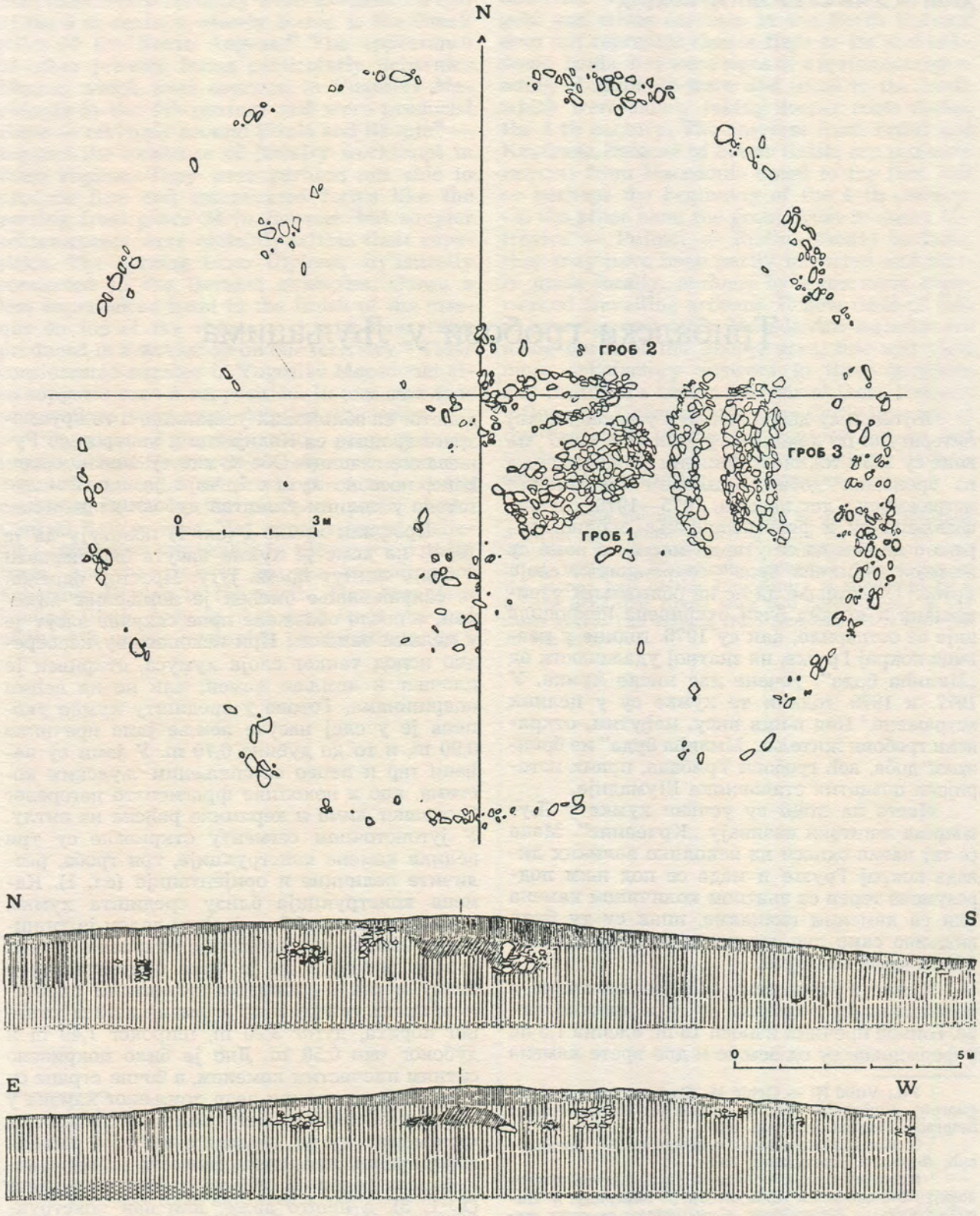
Хумке у Љуљацима су истих величина, а ископавања су показала да су и једнаке грађе. Њихов пречник износи 18 m, висина 1,5 m, а формиране су од земље и две врсте камена донетог са оближњих узвишица, и то крупнозрног гранита са Кадијевца и лапорца са Рујњевачке главице. Обе хумке су знатно оштећене, посебно хумка I, чији је западни део готово у целини уништен дубоким орањем.

Профили хумке I (сл. 1) показују да је терен на коме је хумка насута био нераван и благо нагнут према југу. Простор одређен за сахрањивање омеђен је ломљеним каменом, а после обављене прве сахране засут је у целини земљом. При ископавању, непосредно испод танког слоја хумуса, откривен је плочаст и ломљен камен, али не на већим површинама. Готово у средишту хумке укопана је у слој насуте земље јама пречника 0,90 m, и то до дубине 0,70 m. У јами су нађени гар и пепео са спаљеним људским костима, као и неколико фрагмената нагорелог бронзаног лима и керамике рађене на витлу. У југоисточном сегменту откривене су три велике камене конструкције, три гроба, различите величине и оријентације (сл. 1). Камена конструкција близу средишта хумке, означена као гроб 2, највећим делом је уништена. Њена најцеловитије очувана јужна страна показује да је била оријентисана у смеру исток — запад са незнатним скретањем према северу и да је имала изглед каменог корита, дугог 3,20 m, широког 1,40 m и дубоког око 0,50 m. Дно је било покривено ситним плочастим каменом, а бочне стране су изграђене од четири реда ломљеног камена у техници сухозида. Међу камењем нађени су фрагменти дугих људских костију, комади кородираног гвозденог предмета и једна ћилибарска перла са окцима од стаклене пасте (Т. 1, 3), а нешто даље, али ван конструкције, и једно велико бронзано дугме пресвучено сребрним лимом и фрагментован гвоз-

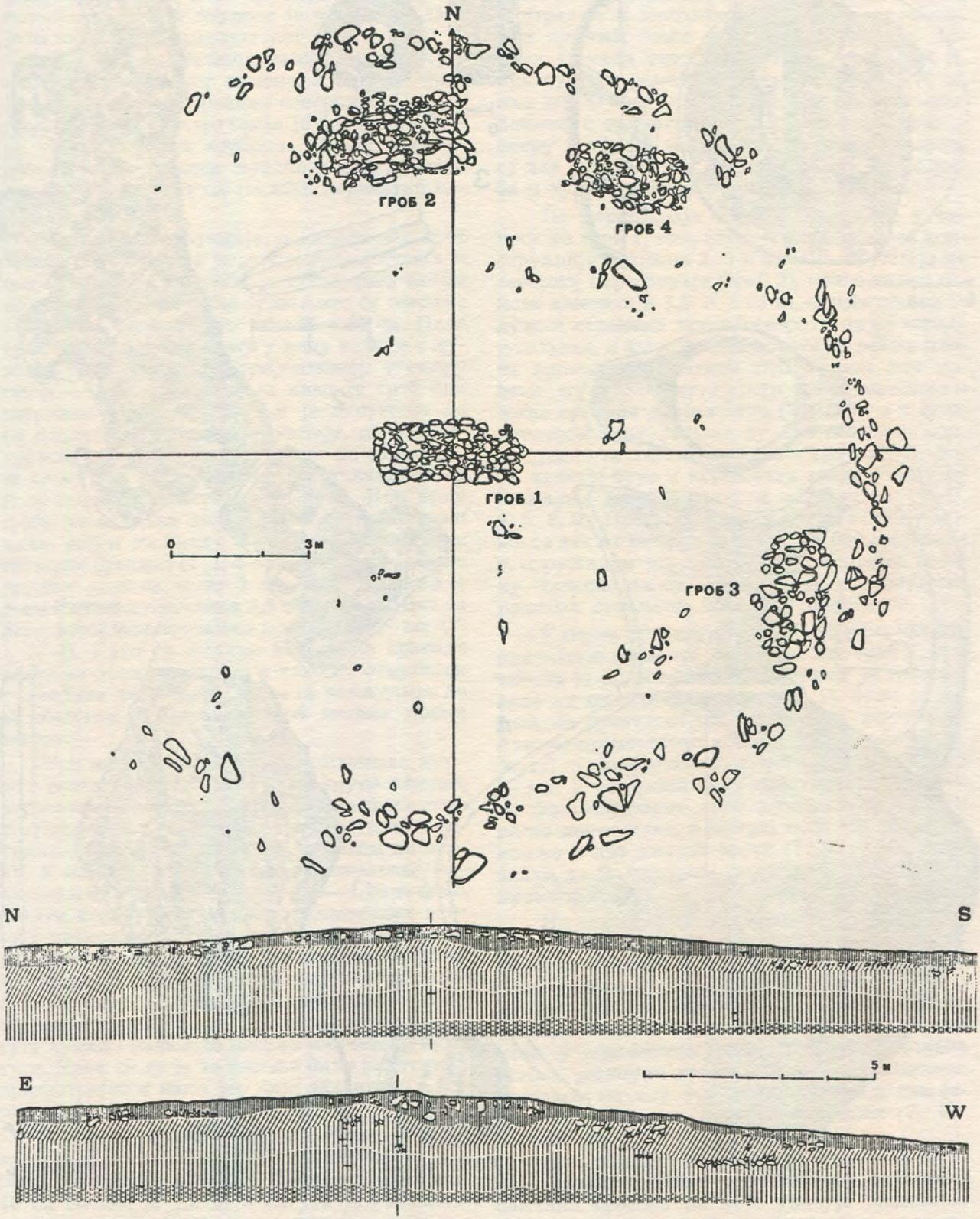
[1] Уп.: Vulić N. — Grbić M., *Corpus vasorum antiquorum*, Jugoslavie fasc. 3, Musée du Prince Paul à Belgrade, Nogentle-Rotrou 1937.

[2] О тим ископавањима опширније М. Богдановић, *Љуљаци*, Крагујевац 1986.

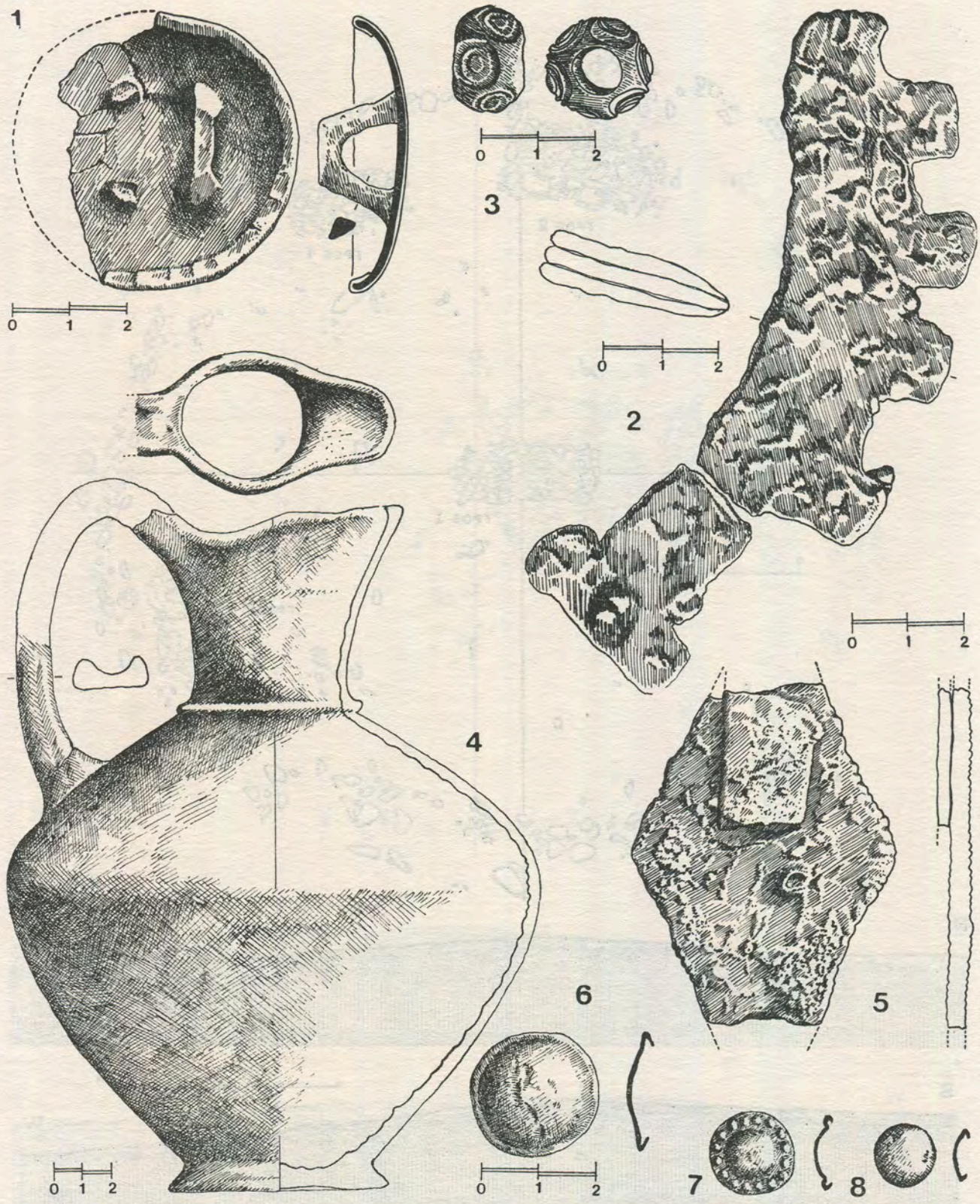
[3] Истраживања су обавили Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду и Народни музеј у Крагујевцу. Сви налази са ових истраживања чувају се у Народном музеју у Крагујевцу.

Сл. 1. — Основа и пресеци хумке I. — Fig. 1. — Plan and sections of burial mound I.

Сл. 2. — Основа и пресеци хумке II. — Fig. 2. — Plan and sections of burial mound II.

Т. I. — Љуљаци, хумка I, прилози из гробова 1—3 — Pl. I. — Ljuljaci burial mound I, items from graves 1—3.

дени предмет (Т. I, 1—2). Конструкција означена као гроб 1 очувана је у целини. Она је имала изглед правоугаоног корита (3,40 × × 1,60 × 0,55 m) са поплочаним дном и страницама од ломљеног камена, а била је оријентисана дужим странама североисток — југозапад. Цела конструкција је била покривена већим плочама лапорца. Унутар ње нађене су само трошне људске кости и један кородиран предмет од гвожђа, вероватно копча.

Камена конструкција, означена као гроб 3, исте је грађе, али је другојачијег облика и оријентације. Дно гроба је поплочано већим плочама, а бочне стране брижљиво су озидане ломљеним каменом до висине 0,80 m. Цела конструкција има основу у виду елипсе с дужном осом од 4 m, а оријентацију у смеру север — југ. Неизвесно је како је гроб био покривен. При ископавању је запажено да по средини камене конструкције, по уздужној оси, није било камена готово до самог дна те се из тих разлога може претпоставити да је за покривање коришћено дрво. При врху гроба, уз западни зид, нађени су керамички крчаг рађен на витлу и један фрагментован гвоздени предмет (Т. I, 4—5), а при дну златне кружне аплике, и то 5 аплика пречника 1 cm, 24 аплике пречника 0,5 cm и 20 аплика са искуцаним испупчењима пречника 0,7 cm (Т. I, 6—8). Како су аплике вероватно красиле одећу на прсима умрлог, а како су откривене у северном делу гроба, може се закључити да је покојник положен у гроб главом према северу.

При ископавању осталих сегмената хумке I наишло се на веће и мање групе камена, вероватно на остатке разорених гробних конструкција, као и на уситњене фрагменте керамике, делом рађене руком, а делом на витлу. У основи хумке, на целој површини, откривени су у слоју дебљине 0,80—1,20 m фрагменти керамичких лонаца, биконичних зделa и пехара на шупљој нози, као и неколико фрагмената жртвеника и антропоморфних фигурина (Т. V, 1—6). На основу типолошких одлика поменутих археолошких налаза може се закључити да се на терену на коме је насута хумка I налазило насеље винчанске културе. Чини се да је то насеље било релативно краткотрајно и мало, јер није захватало и терен на коме је насута хумка II.

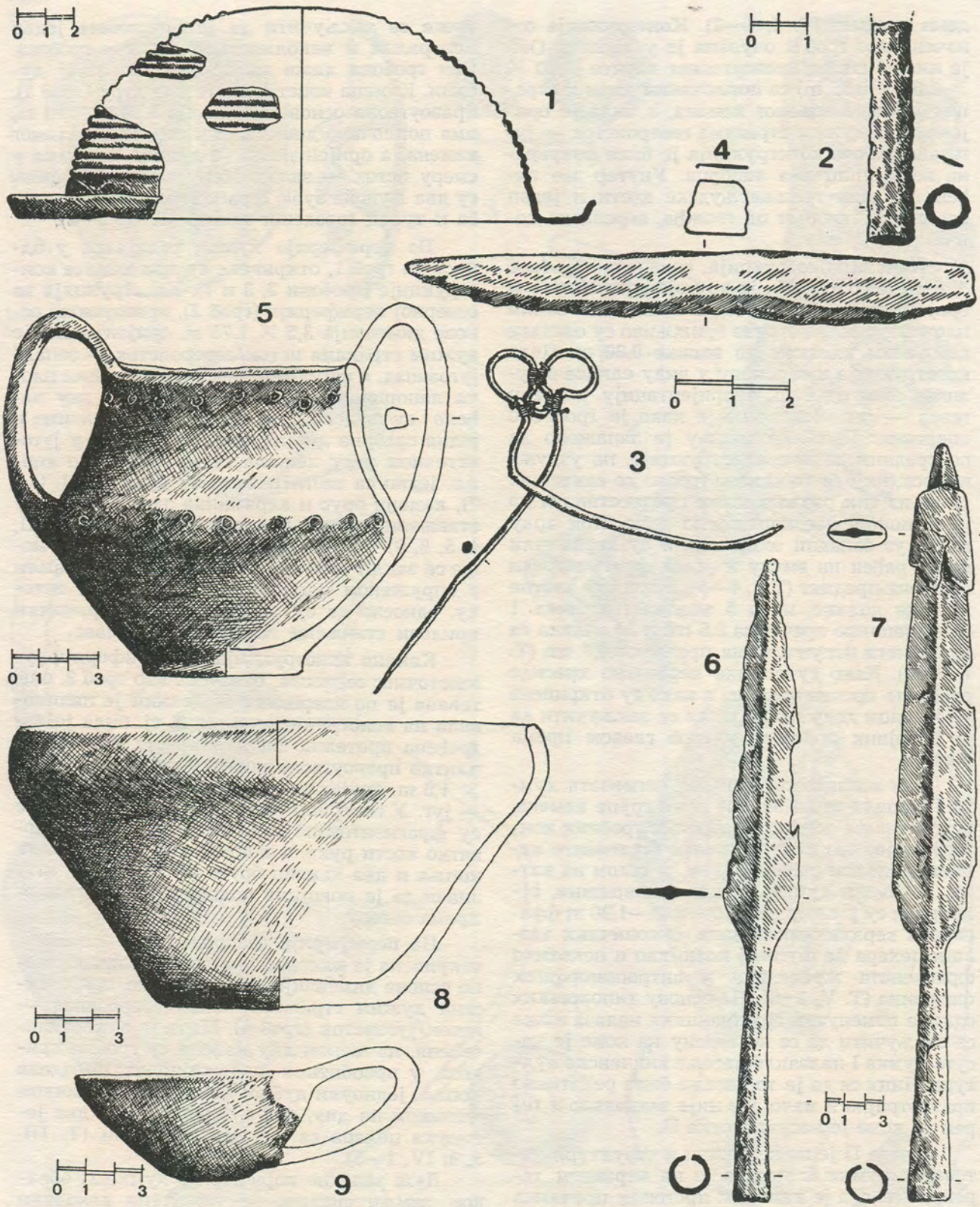
Хумка II је по величини и структури истоветна хумки I: насута је на неравном терену, омеђена је каменим прстеном пречника 18 m, висока је 1,5 m и насута је углавном земљом (сл. 2). Иако је у западном делу готово уништена, на основу очуваних делова може се закључити да је покривала један централни и неколико периферних гробова. Сви гробови леже на приближно истој дубини. Камена конструкција у центру (гроб 1), правоугаоне основе димензија 3,30 × 1,70 m, има поплочано дно и ниски зид од ломљеног камена, а оријентисана је дужим странама у смеру исток — запад. Међу камењем нађена су два људска зуба, фрагменти гвозденог умба и тулац гвозденог копља (Т. II, 1—2).

По периферији хумке, радијално у односу на гроб 1, откривене су три камене конструкције (гробови 2, 3 и 4). Конструкција на северној периферији (гроб 2), правоугаоне основе димензија 3,5 × 1,75 m, оријентисана је дужим странама исток/североисток — запад/југозапад, а изграђена је махом од већих плоча лапорца. На њеном поплочаном дну нађене су људске дуге кости у фрагментима и једна сребрна двојна игла (Т. II, 3), а у југоисточном углу лежала су два гвоздена копља, једно са заштитником на врху (Т. II, 6—7), камени брус и керамичка зделa у коју су стављени двоухи пехар и мала шоља (Т. II, 4, 5, 8, 9). Према положају дугих костију може се закључити да је покојник био сахрањен у опруженом положају, главом према истоку, односно да су копља, брус и керамички прилози стављени поред његове главе.

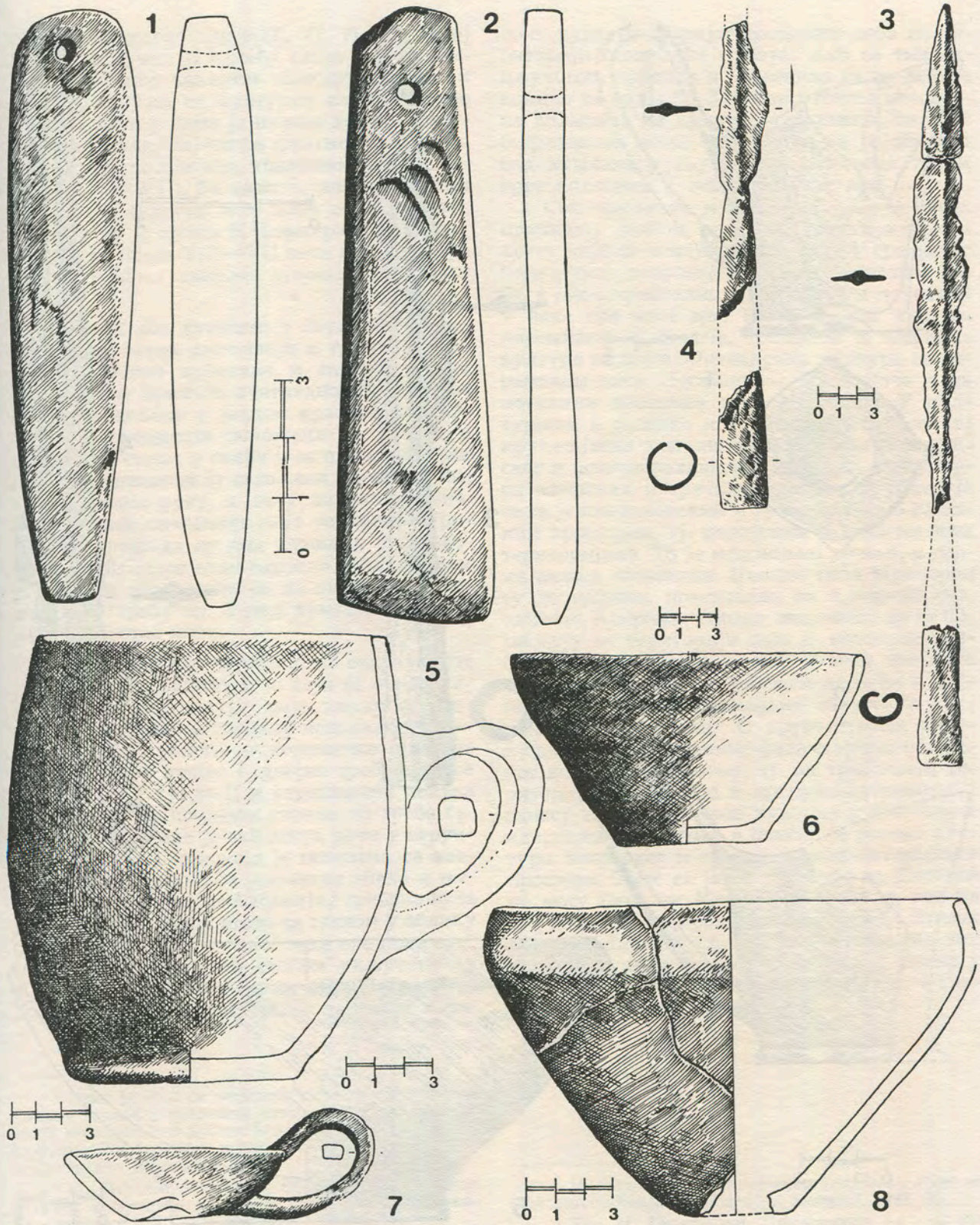
Камена конструкција на периферији југоисточног сегмента, означена као гроб 3, оштећена је по површини. У целини је наликовала на конструкцију гроба 2, тј. била је изграђена претежно од плоча које формирају плитко правоугаоно корито, димензија 3,0 × × 1,6 m, оријентисано дужим странама север — југ. У северном делу конструкције нађене су фрагментоване дуге људске кости, вероватно кости руке, а покрај њих два гвоздена копља и два камена бруса (Т. III, 1—4), што значи да је покојник положен у гроб главом према северу.

На периферији североисточног сегмента откривена је камена конструкција правоугаоне основе димензија 3,25 × 1,80 m, оријентисана дужим странама запад/северозапад — исток/југоисток (гроб 4). Мада је знатно оштећена, на њеном дну нађени су гробни прилози у првобитном положају: два гвоздена копља, једноухи дубљи лонац са керамичком кашиком на дну, три дубоке зделе и два једноуха пехара са тролисном стопом (Т. III, 5, 8; IV, 1—5).

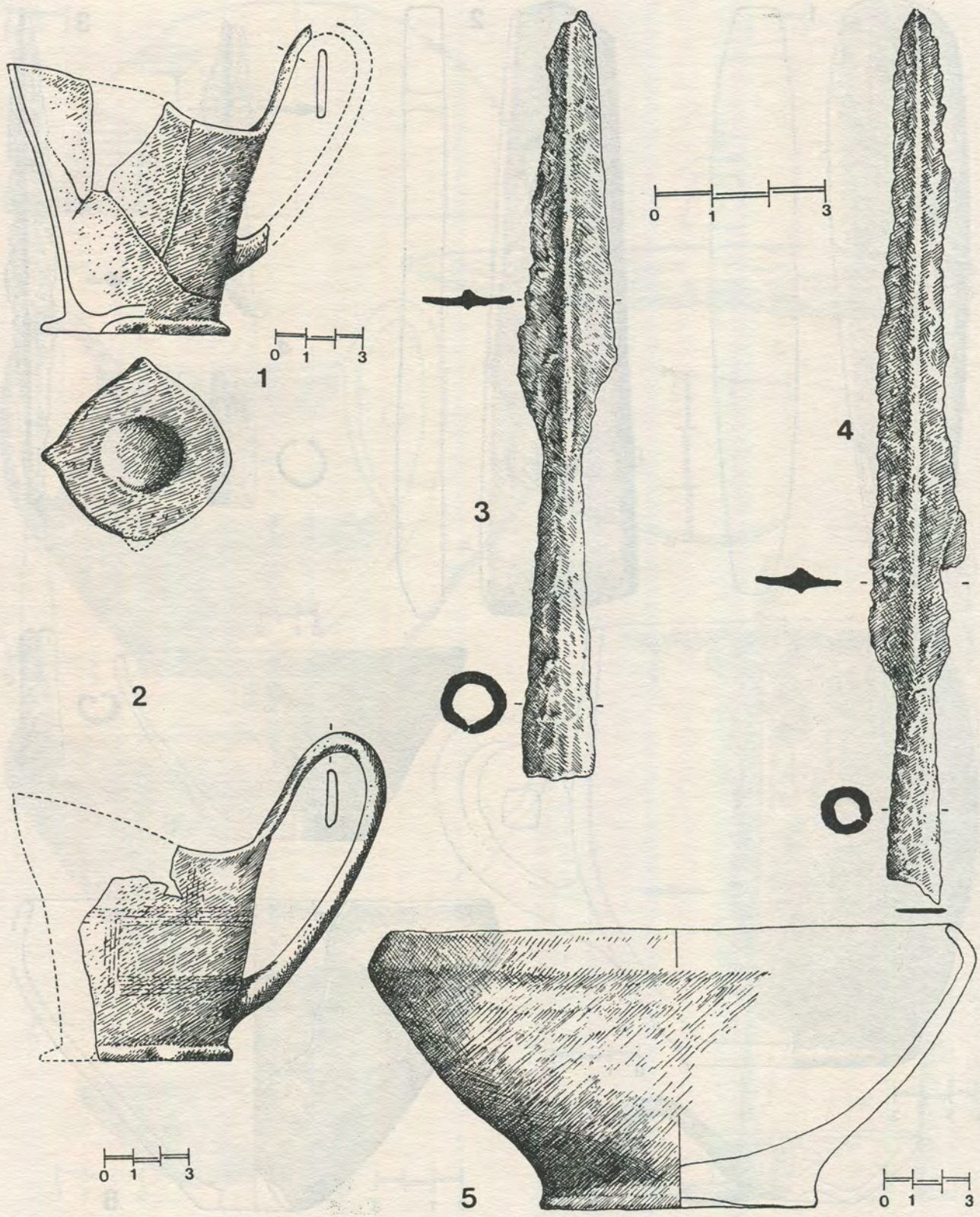
Дуж западне периферије хумке II обрадом земље свакако је уништено неколико сличних гробова на које указује разбацано камење, аморфни комади гвоздених предмета, фрагменти керамике и једна перла са ок-

Т. II. — Љуљаци, хумка II, прилози из гробова 1 и 2. — Pl. II. — Ljuljaci, burial mound II, items from graves 1 and 2.

Т. III. — Љуљаци, хумка II, прилози из гробова 3 и 4. — Pl. III. — Ljuljaci, burial mound II, items from graves 3 and 4.

Т. IV. — Љуљаци, хумка II, прилози из гроба 4. — Pl. IV. — Ljuljaci, burial mound II, items from grave 4.

цима од стаклене пасте (Т. VI, 7). На целој површини хумке II између слоја насуте земље са гробним каменим конструкцијама и здравице пружа се културни слој дебљине од око 1,20 m у коме је нађена велика количина керамике, најчешће фрагменти једноухих и двоухих лончића, коничних здела и лонаца (Т. VI—VII). Ти налази, иначе типични за басараби културу, и то њену старију фазу, показују да је хумка II формирана на месту на коме се током VIII—VII века пре нове ере налазило мање насеље старијег гвозденог доба.

Гробови под хумкама у Љуљацима приближно су истих димензија и грађе, а како леже на истим дубинама и садрже махом једнообразне прилоге, очигледно је да су све сахране обављене у једном кратком раздобљу.[4] Сви покојници положени су у гроб у опруженом ставу, у одећи и са одговарајућим накитом, а прилози су стављани најчешће покрај њихових руку, и то у висини рамена. Оријентација покојника није устаљена. Прилози показују да су под хумкама у Љуљацима махом сахрањени одрасли мушкарци, и тс ратници наоружани са по два копља. Једино је у гробу бр. 3 под хумком I сахрањена вероватно жена.

На питања кад су обављене сахране под хумкама у Љуљацима и за који се етно-културни круг оне везују, није тешко одговорити. О датовању и пореклу неколико карактеристичних прилога — керамичке ојнохоје из гроба бр. 3 хумке I, двојне сребрне игле из гроба бр. 2 хумке II и керамичких пехара са тролисно проширеном стопом из гроба бр. 4 хумке II — било је већ доста речи у стручној литератури: ојнохоја је повезана са аналогним примерцима са јадранске обале и њеног залеђа у Епиру и Албанији,[5] сребрна игла увршћена је у групу игала са главом у облику слова М са краја VI и из V века пре нове ере[6], а пехари с тролисном стопом укључени су у посебну керамичку групу типа Љуљаци — Доња Рача која карактерише завршни хоризонт културе старијег гвозденог доба на територији централне Србије.[7] Ако се тим закључцима придода и чињеница да су златне аплике из гроба бр. 3 хумке I готово истоветне апликама из хумке I у Атеници, онда се безрезервно може закључити да је сахрана под хумкама у Љуљацима обављена током прве половине V века пре нове ере.

Сви предмети из гробова у Љуљацима припадају једном посебном етно-културном кругу чије се контуре наслућују у средишту Балканског полуострва крајем бронзаног доба, а јасно кристалишу крајем VI и почетком V века пре нове ере. То је велики круг са керамиком Калакача, Басараби и Ферђиле културе из које се изнедрила култура са керамиком типа Љуљаци — Доња Рача и са металним налазима типа Мраморац. У културном, а свакако и у етничком смислу тај круг се јасно разграничава од западнобалканског и источнобалканског круга, тј. од култура илирских и трачких племена, а повезује се са јужнопанонским и трансилванско-влашким простором, тј. мизијским и дако-гетским територијама. То је недовољно уочена, а веома важна чињеница. Налази типа Мраморац су до недавна повезивани са Аутаријатима, односно Илирима, упркос околности да се појављују на територији која је неспорно трибалска, и то крајем VI и у V веку пре нове ере, у време кад су Трибали највећи и најмоћнији народ у средишњим областима Балканског полуострва.[8] С друге стране, целокупна култура завршне фазе старијег гвозденог доба у Поморављу, тј. на трибалској територији, особена је и потпуно аутономна у односу на истовремене културе у трачким и илирским областима, а блиска је једино култури панонског и трансилванско-олтенијског простора. Тиме се јасно утврђује да Трибали не могу бити ни Илири ни Трачани, већ да су посебан палеобалкански народ, близак Мезима, Дарданцима и Дако-Гетима. Из тих разлога и нема сумње да су под хумкама у Љуљацима сахрањени припадници једне елитне трибалске заједнице.

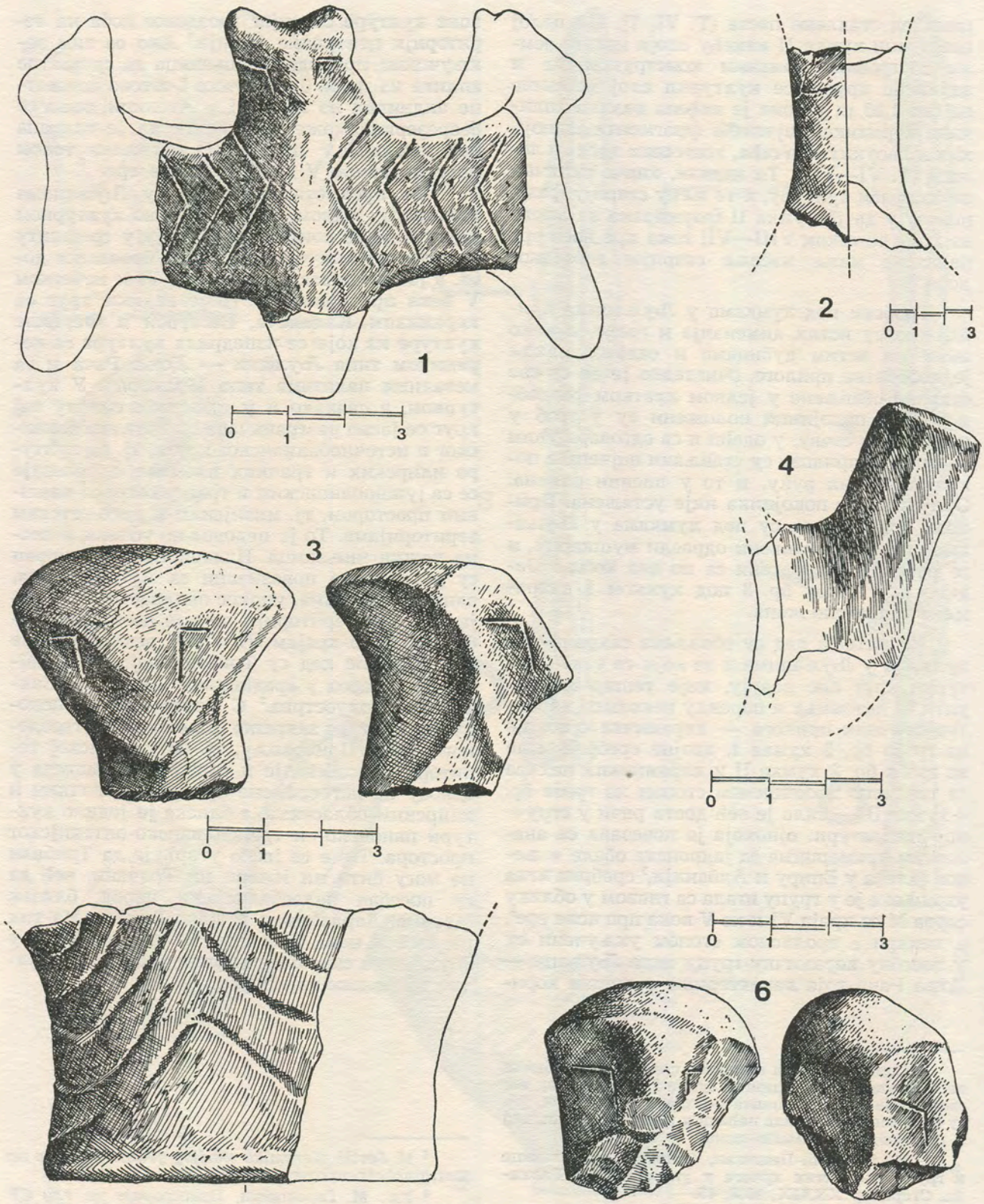
[4] Само је гроб са остацима спаљеног покојника касније укопан у средиште хумке I. О датовању тог гроба није могућно ништа поуздано закључити, јер су фрагменти керамике нађени у њему атипични, као и фрагменти бронзаног лима.

[5] М. Паровић-Пешикан, Ојнохоја из Атенице и група кљунастих крчага у унтрашњости Балкана, *Старинар* XXXIX, 1988, 45.

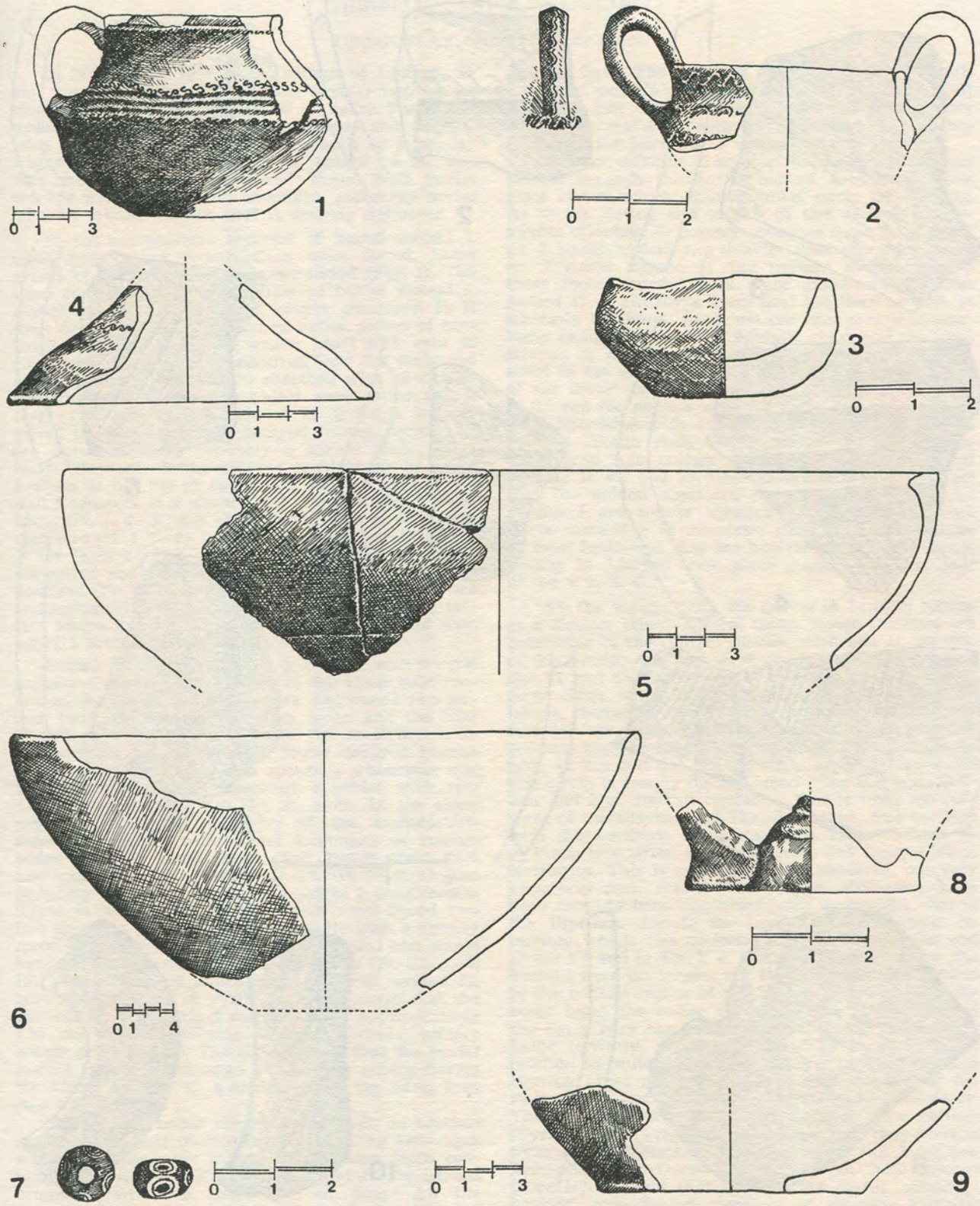
[6] R. Vasić, Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum, *Praehistorische Zeitschrift*, Bd. 57/2, 1982, 241—249.

[7] M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd 1983, 38.

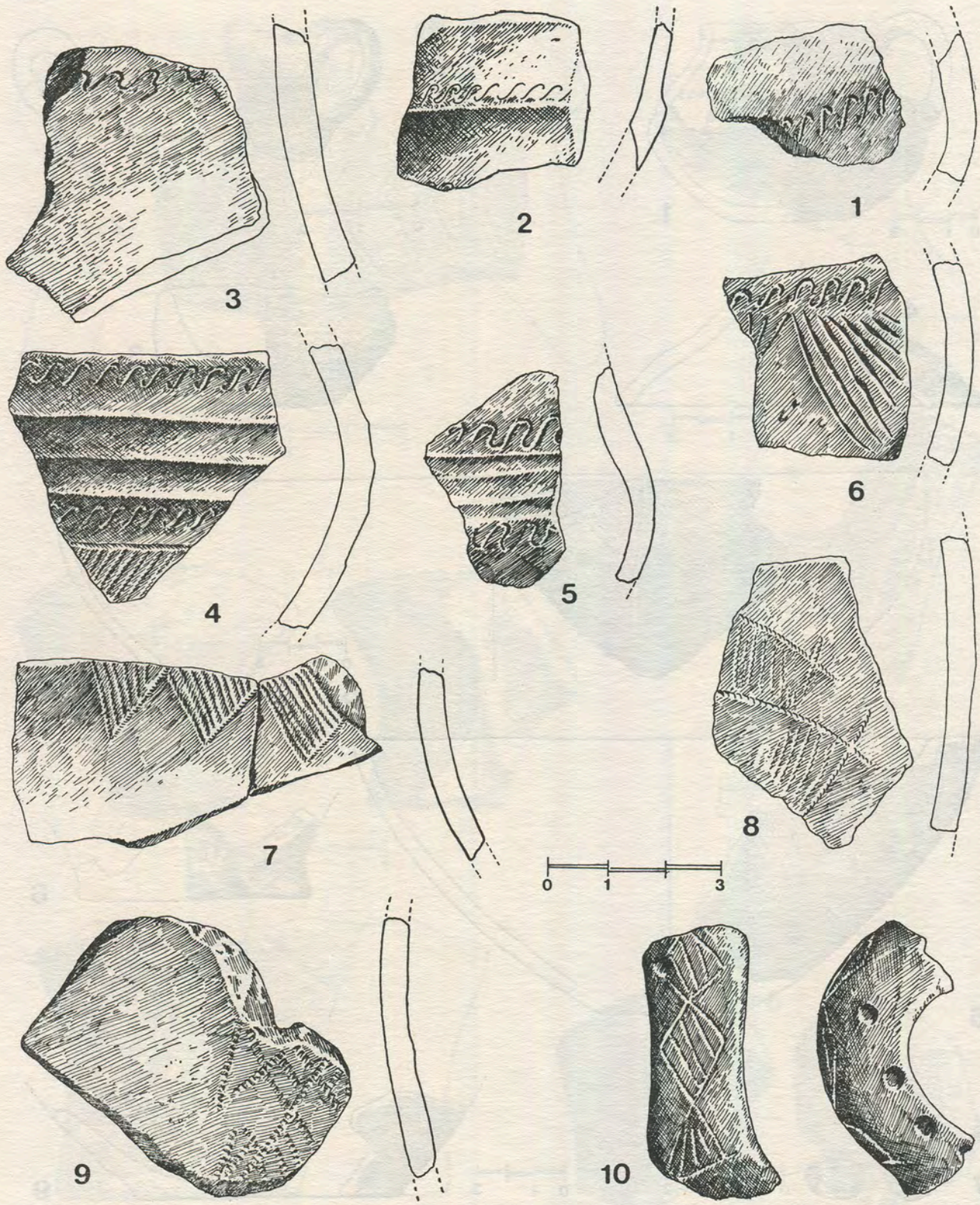
[8] Уп.: М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 507—508; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR Suppl. Series 31, Oxford 1977, 24—25.

Т. V. — Љуљаци, фрагменти керамике и антропом орфних фигурина нађени у основи хумке I. — Pl. V. — Ljuljaci, fragments of pottery and anthropomorp hic figurines found in the base of the burial monund I.

Т. VI. — Љуљаци, хумка II, керамика басараби културе (1—6, 8, 9), перла с окцима (7). — Pl. VI. — Ljuljaci, Basarabi culture pottery (1—6, 8, 9), pearl with »eyes« (7).

Т. VII. — Љуљаци, керамика басараби културе. — Pl. VIII. — Ljuljaci, Basarabi culture pottery.

TRIBALLIC GRAVES IN LJULJACI

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Belgrade

In 1977 and in 1979 in the village of Ljuljaci, 25 km. west of Kragujevac (central Serbia) two burial mounds were explored about 150 m. apart. The burial mounds in Ljuljaci are of the same size and excavations have shown that they were built in a similar manner. Their diameter is 18 m., height 1.5 m., and they are built from earth and stone. Both burial mounds were considerably damaged, especially burial mound I whose western part is entirely destroyed.

In the southeastern segment of burial mound I, three large stone constructions were found, three graves of varrying size and orientation (Fig. 1). The stone construction in the middle of burial mound I, labeled as grave 2, has been largely destroyed. In it were found fragments of human bones, pieces of corroded iron objects and an amber pearl with eyes of glass paste (Pl. I, 3). A bit removed from the destroyed grave a large bronze button sheathed with silver foil and fragments of an iron object were found (Pl. I, 1—2). The construction labeled as grave 1 is preserved in total, but only decayed human bones and one object of iron, probably a buckle were found inside. Most interesting was the construction of grave 3. Close to the top of the grave, next to its western wall fragments of a pitcher and one iron object were found (Pl. I, 4—5), and close to the bottom 49 golden appliques (Pl. I, 6—8). In the base of the burial mound in the layer of 0.80—1.20 m. pottery fragments were discovered and several fragments of anthropomorphic figurines (Pl. V, 1—6). On the basis of the mentioned archaeological finds one can conclude that on the terrain where the burial mound I was constructed was, infact, a settlement of the Vinča culture.

Burial mound II covered a central and several peripheral graves (Fig. 2). Within the stone construction in the center (grave 1) were discovered two human teeth, fragments of an iron umbo and the tube of an iron spear (Pl. II, 1—2). In the construction on the northern periphery were found decayed human bones, a silver pin, two iron spears, a whetstone and a pottery dish which contained a goblet with two handles and a small cup (Pl. II, 3—9). In the stone construction on the periphery of the southeastern segment (grave 3) were found fragments of human bones, probably hand bones, and beside them two iron spears and two whetstones (Pl. III, 1—4). On the periphery of the northeastern segment a construction (grave 4) was discovered, in which were found two iron spears, a pot with a single handle with a pottery spoon at the bottom, three deep bowls and two single handeled goblets with three footed bases (Pl. III, 5—8, IV, 1—5). Over the entire area of burial mound II, between the layer of earth-fill with graves and the sub-soil layer extends a cultural layer approximately 1.20 m. thick containing Basarabi culture pottery sherds (Pl. VI—VII). The sherds show that the burial mound II was constructed on an ares where during the VIII—VII c. B. C. a settlement of the Early Iron Age was located.

The graves under the burial mounds in Ljuljaci are of comparable dimensions and building technique, and because they are located at the same depth containing identical contents, it seems that all the burials originated within a short span of time.[4] All the deceased were placed in their graves in an extended position, clothed and with appropriate jewelry, and with offerings usually placed beside their arms at the height of their shoulders. The orientation of the dead was not fixed. The offerings have shown that beneath the burial mounds in Ljuljaci were buried mostly adult males, in fact warriors armed with two spears. Only one grave, no. 3 beneath burial mound I, probably contained the burial of a woman.

It is not difficult to answer the question when the burials beneath the burial mound in Ljuljaci took place and to which ethno-cultural circle they belong. As to the dating and origins of the various characteristic offerings — pottery oenochoe finds from grave no. 3 burial mound I, a double silver pin from grave no. 2 burial mound II and pottery goblets with a three footed spread base from grave no. 4 burial mound II — already a great deal has been written in scholarly literature: oenochoe has been tied with analogus examples from the Adriatic coast and its hinterlands in Epirus and Albania,[5] the silver pin classified in the group of pins with the head in the shape of the letter »M« from the end of the VI and V c. B. C.[6] and the goblets with the three footed base have been associated with the seperate pottery group type Ljuljaci—Donja Rača which marks the end of the Early Iron Age culture on the territory of central Serbia.[7] If we add to these conclusions also the fact that the golden appliques from grave no. 3 burial mound I are nearly identical with appliques from burial mound I in Atenica[8], then we can conclude without hesitation that the burials beneath the burial mound in Ljuljaci took place during the first half of the V c. B. C.

All the objects from the graves in Ljuljaci belong to a distinct ethno-cultural circle whose contours are detectable in the central Balkan peninsula at the end of the Bronze Age and were crystalized at the end of the VI and the beginning of the V c. B. C. This is a large circle with ceramic types associated with Kalakača, Basarabi and Fergile cultures from which emerged the culture with the pottery type Ljuljaci—Donja Rača along with metal finds of the Mramorac type. In the cultural and certainly in the ethnic sence this circle is clearly distinguished from the West Balkan and East Balkan circles — that is from the cultures of the Illyrian and Thracian tribes, and are tied with the southern Pannonian and Transylvanian — Vlach territories, that is Moesian and Daco—Getian territories. This is an insufficently observed, but very important fact. Finds of the type Mramorac have until recently been connected with Autariates, that is the Illyrians, despite the fact that they appear on territoy which was undoubtedly Triballic at the end of the VI and in the V c. B. C., at the time when the Triballi were the largest and the most powerful people in the central region of the Balkan peninsula. On the other hand the entire culture of the final phase of the Early Iron Age in Pomoravlje, that is on the Triballic territory, is distinct and fully autonomous in relation to contemporaneous cultures in Thracian and Illyrian areas and close only to the culture of the Pannonian and Transylvanian—Oltenian territory. This clearly proves that the Triballi were neither Illyrians nor Thracians, but rather that they were a seperate paleo-Balkan people close to the Moesians, Dardanians and Daco—Getians. For all these reasons there is no doubt that beneath the burial mound in Ljuljaci were buried members of an elite Triballic social group.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

МИЛОРАД СТОЈИЋ, Светозарево

Одбрамбени објекат из гвозденог доба на градини Ћула у Остриковцу

Године 1989. испитани су остаци одбрамбеног објекта на улазу градине Ћула у Остриковцу[1] (сл. 1). Пре ових истраживања обављена су сондажна ископавања која су показала да се овде живело током енеолита (од краја баденске културне групе), раног и средњег бронзаног доба (винковачка и ватинска културна група) и у фази II-а старијег гвозденог доба (приближно VIII век пре н. е.).[2] За разлику од осталих фаза металног доба, које репрезентују културни стратуми и затворене целине, гвоздено доба документовано је само спорадичним налазима керамике.[3]

Одбрамбени објекат налазио се на десној страни улаза у градину, што је правило за одбрамбене објекте овог типа из старијег гвозденог доба у Поморављу.[4] Између овог објекта и стрмих падина суседног огранка Јухора пружао се бедем, који је имао супструкцију од ломљеног камена.[5]

Одбрамбени објекат састојао се од платформе у облику зарубљене купе и лучног бедема, ослоњеног на нагиб платформе и оконтуреног прилазном путу. Уз подножје платформе, према улазу, постављен је лук од већих облутака, а дуж равног дела платформе вертикално су усађене велике камене плоче. У простору између лука од облутака и плоча вертикално су постављени дрвени стубови. До извесне висине ови стубови насути су шљунком и облуцима, чиме је учвршћена ова дрвена арматура и добијена база преко које је насут земљани део бедема. Лук од облутака спречавао је осипање материјала на спољној страни објекта, а камене плоче на унутрашњој.

У самом објекту није пронађен археолошки материјал на основу којег би се објекат датовао. Интересантно је да археолошких налаза нема ни на месту предвиђеном за браниоце — на платформи иза бедема и великих камених плоча. Овај моменат указује да објекат никада није ни послужио за сврху за коју је сагрђен.

По архитектонској структури овај објекат сличан је одбрамбеним објектима из гвозденог доба II-а на оближњој градини Градац у Ланишту; по конструкцији, међутим, он се од њих разликује, пре свега, по употреби камена, посебно камених плоча.[6] На основу ових паралела, фортификациони објекат може се определити у гвоздено доба II-а, чему иде у прилог и керамика пронађена на градини.[7]

---

[1] Истраживања су обављена у оквиру пројекта Привредни, културни и друштвени развој средњег Поморавља у старије гвоздено доба, којим руководи академик М. Гарашанин; теренска истраживања обавили су mr М. Лазић, истраживач-сарадник Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, В. Аћимовић, археолог, М. Арсенијевић, С. Крстић и А. Радовановић, студенти археологије.

[2] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd—Svetozarevo 1986, 20; М. Гарашанин — М. Стојић, *Ћула у Остриковцу — градинско насеље из металног доба*, Гласник српског археолошког друштва 3, Београд 1986, 192—194; М. Стојић, *Праисторијско налазиште Ћула у Остриковцу код Светозарева*, Balcanica XX, Београд 1989, 171—189.

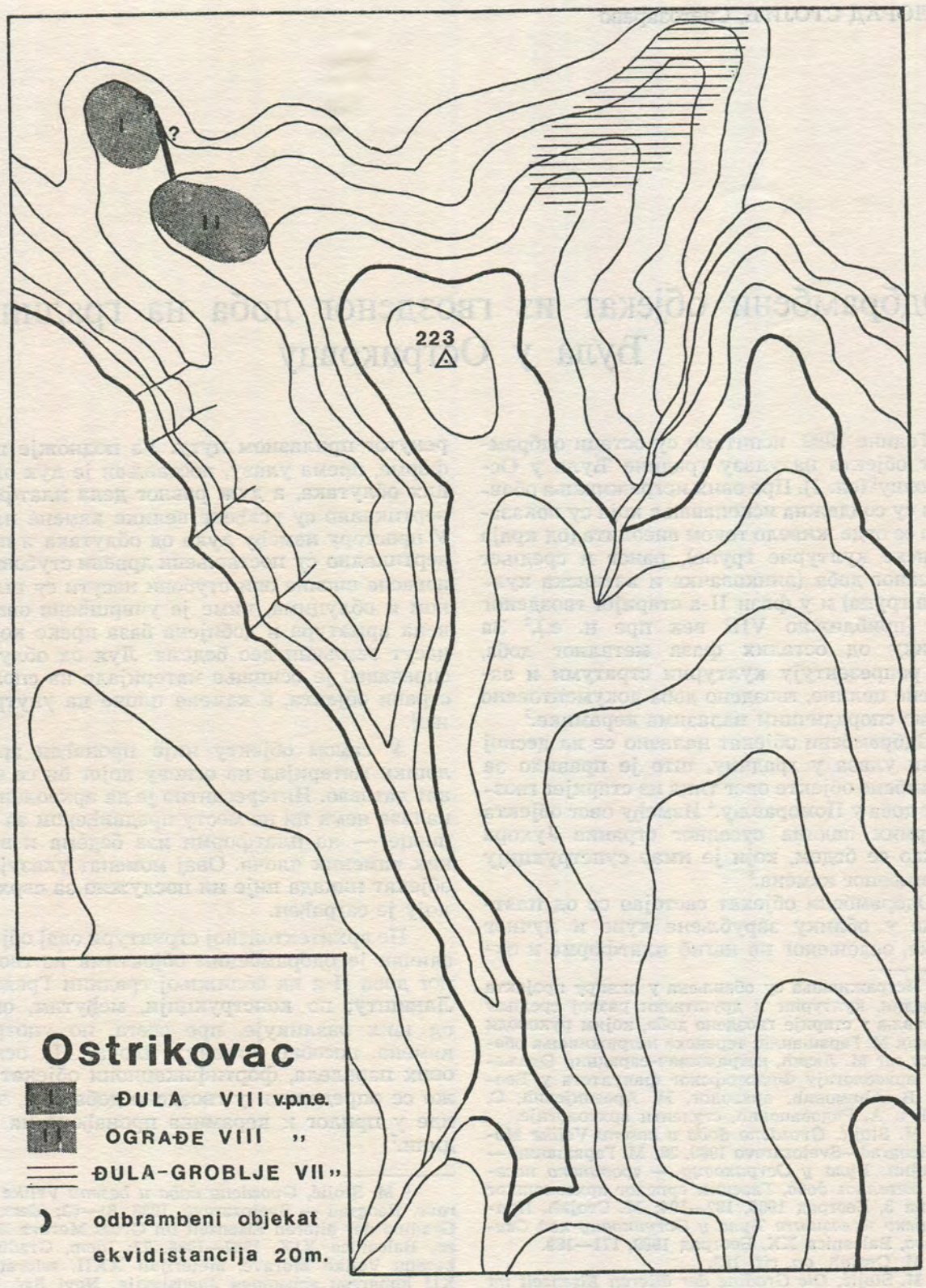
[3] М. Стојић, *op. cit.* 183.

[4] M. Stojić, *Die Gradine der älteren Eisenzeit im Gross Morava Becken*, Balcanica XIX, 1987—1988, Fig. 1—3.

[5] Према саопштењу власника парцеле.

[6] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd — Svetozarevo, 1986, 61—62; idem, Die Gradine der älteren Eisenzeit im Gross Morava Becken, Balcanica XIX, 1987—1988, 72; Idem, Gradine u basenu Velike Morave, Materijali XXII, referati na XII kongresu arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1986, 74—75.

[7] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd — Svetozarevo 1986, 74, T. X/7—8.

Сл. 1. — Остриковац, градина Ђула, одбранбени објекат гвозденог доба. — Fig. 1. — Ostrikovac, Hill-fort Djula, the Iron Age defence structure.

Керамику старијег гвозденог доба на локалитету Ђула у Остриковцу одликују „S" жигосани мотиви и линије изведене зупчастим инструментом. Недостаје керамика која је украшена урезаним линијама и мотивима преузетим из претходног периода — најмлађе фазе прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба (гвоздено доба I-d, приближно IX век пре н. е.).[8] На основу овог податка, градина из гвозденог доба у Остриковцу може се датовати у неку од познијих етапа гвозденог доба II-а у Поморављу.

На објекту у Остриковцу нема трагова пожара и разарања, односно ова градина није доживела судбину градине у Ланишту.[9] Бедем на овом фортификационом објекту срушио се тек када је сама од себе попустила дрвена конструкција. Различите судбине градина у Остриковцу и Ланишту могу се објаснити чињеницом да је градина у Ланишту била стално насеље, а Ђула у Остриковцу — повремено.

Намеће се, међутим, питање због чега је градина која је само повремено коришћена имала један сложен и релативно моћан одбрамбени систем. По ободу Јухора, осим ове, регистроване су бројне мале градине, сличних одлика (Ограђе у Остриковцу, Момчилов град у Поточцу, Гумниште у Беочићу, Јелењак, Зовљак и Девојачка стена у Секуричу и друге).[10] У унутрашњости ове планине, приближно у географском средишту средњег Поморавља налази се велика градина Зовљак, где су пронађени скупоцени предмети.[11]

У средњем Поморављу, затвореној микро-регији у басену Велике Мораве, све јасније се оцртавају контуре одбрамбеног система с почетка старијег гвозденог доба (гвоздено доба II-а) чији важан елеменат чине и градине попут ове у Остриковцу.[12]

Наиме, градине из гвозденог доба II-а у средњем Поморављу, на основу положаја, могу се разврстати у неколико група. Прву групу сачињавају градине дуж прилазних путева које воде у ово подручје, другу — градине подигнуте на излазу ових путева у средње Поморавље, а трећу — градине подигнуте по ободу Јухора, планине која се налази у средишту средњег Поморавља.

Већ на основу концентричног распореда ових група градина и положаја градине Зовљак у центру читавог система, може се претпоставити да је та градина била средиште из којег се управљало заједницом у микро-регији. Изгледа да су осим географског положаја на то утицали и други фактори, као на пример рудно богатство Јухора.

Градина Ђула у Остриковцу, а вероватно и све остале градине по ободу Јухора, само су један од пунктова у одбрамбеном систему који је имао задатак да штити централно насеље на овој планини. Наиме, све градине типа Ђула на Јухору подигнуте су на местима преко којих воде путеви у унутрашњост планине, тамо где се налазила велика и богата градина Зовљак у Секуричу.

A DEFENSE STRUCTURE FROM THE IRON AGE ON THE HILL-FORT DJULA IN OSTRIKOVAC

MILORAD STOJIĆ, Svetozarevo

In the central Morava river basin (M. R. B.) the outlines of a defensive system from the Iron Age II-a (approx. VIII c. B. C.) are becoming increasingly apparent. The exploration of the gradina (hill-fort) Djula in Ostrikovac has contributed to this process.

Systematic explorations have shown that the defensive system in the central M. R. B. during the Iron Age II-a was based on several dozens of hill-forts which were organized in several groups: one group consisted of hill-forts arranged along access roads; the second — hill-forts constructed at the exits of these roads into the central M. R. B.; and the third — hill-forts located along the periphery of the mountain Juhor which is situated in the midst of the central M. R. B. The hill-forts on the ranges of Juhor, to which belongs also the hill-fort Djula in Ostrikovac, were crossed by roads which led into the mountains, where the hill-fort Zovljak — evidently one of the socio-economic and cultural centers of the Iron Age II-a was located.

The need to serve the large hill-fort Zovljak was of paramount importance to the community of the central M. R. B. This is confirmed by the mighty defensive structure at the entrance of the hill-fort Djula in Ostrikovac. In fact it controlled traffic along one of the more important roads which led into the ore-rich interior of the Juhor mountain region and the hill-fort of Zovljak.

[8] О одликама керамике гвозденог доба I-d и II-а опширније Ibid, 52—55, 67—74.

[9] Ibid, 101.

[10] Ibid, 13, 20, 22.

[11] Ibid, 22.

[12] М. Стојић, *Гвоздено доба у Поморављу*, текст за каталог Гвоздено доба Србије, у штампи.

The defensive structure at the entrance area of the hill-fort Djula in Ostrikovac consisted of a platform in the form of a truncated cone and a curved defensive wall abutting the platform's slope facing the road. Along the base of the platform facing the entrance, there was an arch of large round river stones. Along the flat portion of the platform one finds vertically inserted large stone slabs. In the space between the arch of round river stones and these slabs were wooden posts. Up to a certain height these posts were covered with gravel and river stones. Thereby the wooden armature was reinforced and a base was created upon which the earthen part of the rampart was built. The river stone arch prevented the erosion of materials on the exterior and the stone slabs on the interior.

The structure was neither damaged by fire nor was it destroyed, as was the fate of most permanent settlements of the Iron Age II-a.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

ПРЕДРАГ МЕДОВИЋ, Нови Сад

Прилог проучавању гвозденог доба у Срему

Током последњих десетак година обогаћене су археолошке збирке Музеја Срема из Сремске Митровице и Војвођанског музеја из Новог Сада са неколико нових значајних предмета из позног гвозденог доба. Ради се о случајним, појединачним налазима из ближе и даље околине Сремске Митровице, који својом премијерном појавом на овом простору заслужују нашу посебну пажњу. Ако имамо у виду чињеницу да у богатим археолошким фондовима насеља старијег гвозденог доба на Гомолави и Градини на Босуту ненаилазимо на сличне појаве, онда ове нове аквизиције Музеја Срема и Војвођанског музеја имају специфичан значај. Са њима се поново актуелизује питање појава сличних појединачних налаза из Сремске Митровице и њене околине, коју је Милутин Гарашанин формулисао као Сремску групу западнобалканског комплекса.[1] Увођење ове групе у стручну литературу показује се оправданим с обзиром да се у врло кратким временским размацима откривају нови специфични налази на означеној локацији. Да ли се ради о једној новој, аутентичној и хомогеној културној групи, још увек је тешко тврдити. У сваком случају је веома корисно што је на ову појаву скренута пажња па се нови налази лакше прате и опредељују. На основу до сада регистрованих налаза не може се поуздано рећи да ли се ради о импортованом материјалу страног порекла или производима домаћих радионица. Ово разврставање по пореклу могло би се поуздано извршити само за мањи број налаза и у том случају долазе у обзир обе могућности.

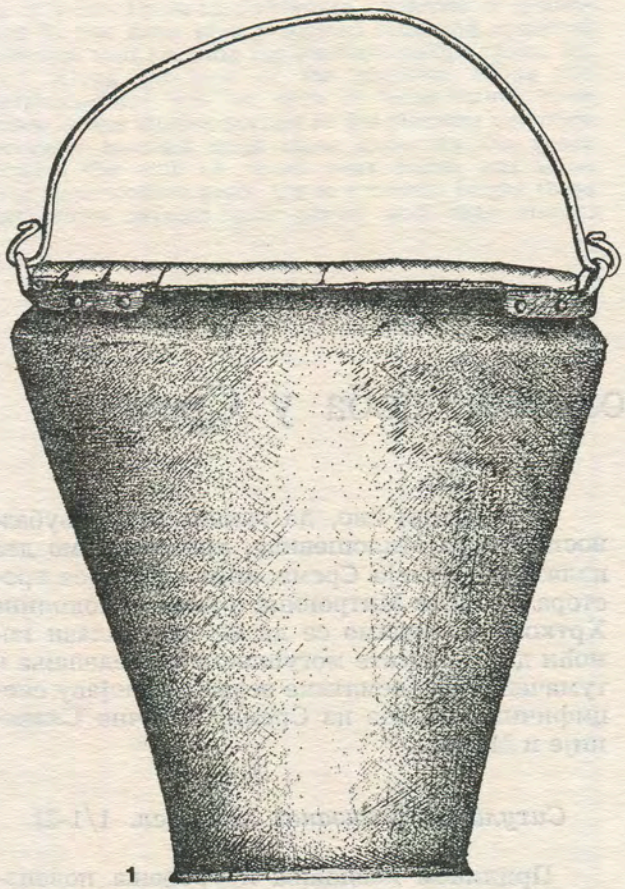
[1] М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 511—515.

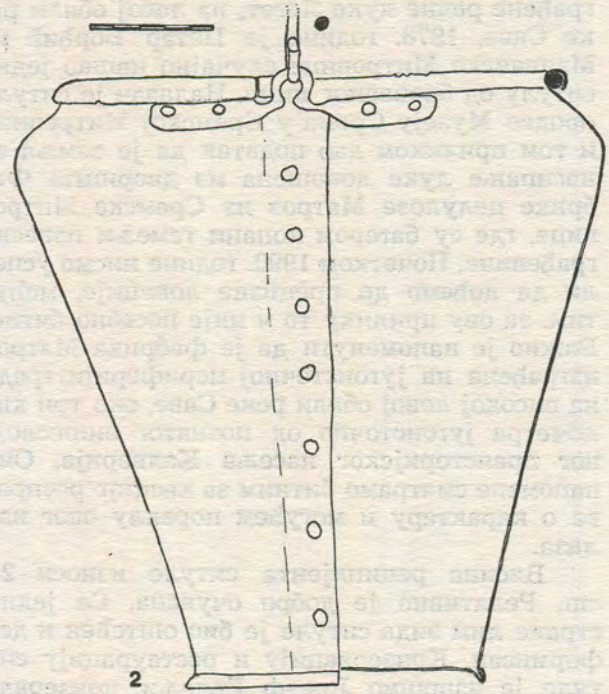
У прилици смо, да захваљујући љубазности Петра Милошевића, презентирамо два налаза из Музеја Срема, који потичу са простора Сремске Митровице и један из околине Хртковаца. Надамо се да ће ови налази помоћи да се обогате могућности сагледавања и тумачења проблематике везане за појаву специфичних налаза из Срема, Источне Славоније и Мачве.

Ситула од бронзаног лима (сл. 1/1-3)

Приликом насипања и уређења новоизграђене речне луке Легет, на левој обали реке Саве, 1978. године је Петар Ђорђић из Мачванске Митровице случајно нашао једну ситулу од бронзаног лима. Налазач је ситулу продао Музеју Срема у Сремској Митровици и том приликом дао податак да је земља за насипање луке доношена из дворишта Фабрике целулозе Матроз из Сремске Митровице, где су багером копани темељи извесне грађевине. Почетком 1990. године нисмо успели да дођемо до прецизне локације, међутим, за ову прилику то и није посебно битно. Важно је напоменути да је фабрика Матроз изграђена на југоисточној периферији града на високој левој обали реке Саве, око три километра југоисточно од познатог вишеслојног праисторијског насеља Калварија. Ове напомене сматрамо битним за касније расправе о карактеру и могућем пореклу овог налаза.

Висина реципијента ситуле износи 25 cm. Релативно је добро очувана. Са једне стране лим зида ситуле је био оштећен и деформисан. Конзервацију и рестаурацију ситуле је извршио Јожеф Ердељи, конзерватор Војвођанског музеја.

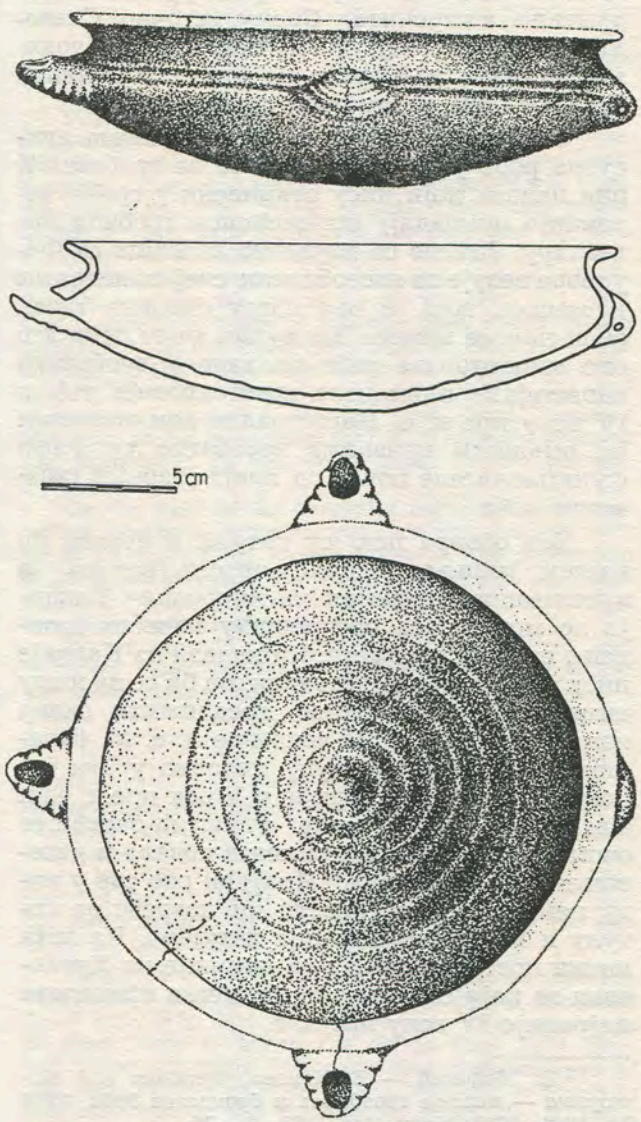

Сл. 1. — Ситула из Сремске Митровице (1—3); ђердан из Сремске Митровице (4). — Fig. 1. — Situla from Sremska Mitrovica (1—3); necklace from Sremska Mitrovica (4). Photos: E. Gubanda, drawings: D. Gačić.

Ђердан од разнобојне стаклaсте пасте (сл. 1/4)

Случајан налаз, непрецизно лоциран између Калварије и фабрике целулозе Матроз у Сремској Митровици. Састоји се од 24 перле, пречника 4—12 mm. Доминирају плава, светлоплава, окер и прљавобела боја. Околности налаза непознате.

Предмет се налази у археолошкој збирци Музеја Срема у Сремској Митровици, инвентарски број Р. 180—186.[2]

Сл. 2. — Жижак из Хртковаца. — Fig. 2. — Lamp from Hrtkovci. Drawing: D. Gačić.

[2] П. Медовић, *Старије гвоздено доба у српском Подунављу*, Каталог изложбе „Господари сребра", Београд 1990, 180/123.

Велики трокљуни жижак — лампа (сл. 2.)

Захваљујући пажњи и помоћи М. Поповића, конзерватора Војвођанског музеја, у праисторијску збирку ове установе је доспела једна већа, широка и ниска посуда са три кљуна и једном ушком. Квалитетне је ручне израде, добро углачана, сиве и тамносиве боје. Налазач овог предмета Павле Орловић из Хртковаца тврди да је фрагменте овог предмета нашао на месту званом Симоте у атару села Хртковци.

На основу очуваног једног кљуна извршена је реконструкција друга два, до корена сштећена, са истим кружним отворима. На конусу је крстасто симетрично постављена једна мала кружно пробушена ушка.

Судећи по облику, распореду и конструкцији кљунова, овај предмет смо идентификовали као лампицу — жижак. Димензије су му: пречник отвора 19,5 cm, пречник дна 7 cm, висина 5,5 cm. По начину обраде, украшавања и квалитету овај жижак сврставамо у ареал канеловане керамике босутске групе (Босут IIIc).

Постаје правило да се у релативно кратким временским периодима поново враћамо овој теми. На ширем простору Сремске Митровице открива се све већа концентрација луксузних предмета који се везују за крај старијег гвозденог доба. У међувремену је објављен налаз дела „илирског шлема", који се територијално, временски и концентрацијски уклапа у ову појаву.[3] Овде презентирана ситула и ђердан имају сличан карактер и свакако указују на страно порекло, при чему учвршћују уверење да су везе Срема у V и IV веку пре н. е. биле отворене и према западу. Р. Васић је ову могућност најавио због појаве чертоза фибуле у старијим налазима ове групе.[4] На тај начин смо добили још један сигуран правац утицаја. Поред грчког и илирског (гласиначког) културног круга, сада се отворио и трећи правац долином реке Саве са запада.

Ако пођемо од чињенице да се домовина фигуралних и глатких ситула налази у југозападној Словенији, Истри, северној Италији, јужном Тиролу и Аустрији, чини нам се логичним да порекло наше ситуле потражимо у Словенији. Територијална и типолошка блискост су од пресудног значаја за ово опредељење. Претпостављамо да је долина реке Саве

[3] R. Vasić, *A contribution to the study of »Illyrian« helmets in north Yugoslavia*, Archaeologia Iugoslavica XXII—XXIII 1982—1983, Beograd 1985, 76—80.

[4] R. Vasić, *Željezno doba*, Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 558.

веома погодна и незаобилазна као трговачки пут, не само у овом периоду.

Посматрајући карту распрострањености глатких ситула у Словенији, нама најближој територији, видимо да је Долењска гранична област ситула према истоку. Овде налазимо и директне аналогије нашој ситули, како у погледу форме, тако и погледу технологије израде. Ситула из Новог Места — Кандија, хумка IV, гроб 22, указује на исту или блиску радионицу ових специфичних бронзаних посуда.[5] Обрађивачи ситулске уметности указују на врло вероватну могућност да се једна радионица налазила у Долењској, па би у том случају тамо потражили порекло и нашег примерка. У сваком случају наша ситула и она из Новог Места су врло блиског порекла.

Ако смо са нешто више вероватноће нашу ситулу везали за простор Долењске, са извесном резервом то предлажемо и за наш ђердан. Врло сличне, скоро идентичне перле налазимо у истој хумци некрополе Кандија у Новом Месту.[6] Иако је ова врста перли шире распрострањена намера нам је да у овом случају укажемо на блиску културну и временску слику између Срема и Долењске.

Сматрамо да не треба доводити у сумњу праисторијско порекло ситуле из Сремске Митровице иако не знамо околности у којима је тамо нађена. Не верујемо да је овде доспела у новије време, тим пре што у овом делу не постоји савремено насеље. Уверени смо да су развијене радионице ситулског заната и уметности лиферовале своје производе у ове крајеве. У вези са тим намеће се закључак да је простор Срема, крајем старијег гвозденог доба, био друштвено-економски способан да прими ову луксузну робу. То би могло да се тумачи постојањем једног снажног кнежевског центра, попут оних на централном Балкану. На такво размишљање наводи нас већа концентрација налаза луксузне робе на ужем простору Сремске Митровице, а осим тога и дуга традиција живљења у великим утврђеним насељима кроз цело гвоздено доба на Градини на Босуту, Вишњићеву, Гомолави и вероватно на једном сличном на Калварији у Сремској Митровици. Претпостављамо да је оснивању античког Сирмијума претходио један овакав центар, који је деградиран једном интензивном грађевинском делатношћу античког и каснијег периода.

Наша лампица из Хртковаца представља први налаз овог облика праисторијских лампица у Срему. Сличну мању лампицу открили смо први пут на простору Војводине на насељу Феудвар код Мошорина.[7] Примерак са Феудвара по свом облику и квалитету израде сматрамо импортованом робом док смо због истих особина склони да овај из Хртковаца сматрамо за домаћи производ. Веома је сличан керамичким производима канеловане керамике касног гвозденог доба у Срему, која је откривена на великом броју насеља, а нарочито на Градини на Босуту у слоју Босут IIIс. Очигледно је да је крајем старијег гвозденог доба дошло до јаког утицаја класичних цивилизација на ширем простору нашег Подунавља, а нарочито у Срему, источној Славонији и Мачви. Тај утицај могао је ићи долином Дунава и Мораве из Грчке и долином Босне и Саве са илирског простора.

Већина до сада откривених налаза луксузне робе у Срему везује се за гробове.[8] И они налази који нису откривени у гробу, вероватно припадају поремећеном гробном инвентару. Једино се поуздано лампица са Феудвара везује за насеобински слој канелованe керамике. Ако је ова наша процена тачна онда нам се намеће закључак да се већи део ове импортоване робе налазио у гробовима нарастајуће племенске аристократије у V и IV веку пре н. е. Магистралне комуникације на основним правцима вероватно су добро функционисале почев од краја старијег гвозденог доба.

Без обзира што су ситула и ђердан по нашем мишљењу врло чврсто везани за аутентични материјал из некрополе Кандија не можемо са сигурношћу извести датовање ова два предмета. Ни налази из Кандије нису још прецизно датовани, па би се за нашу ситулу и ђердан могао предложити оквир између краја V и IV века пре н. е. М. Гарашанин је Сремску групу поделио у два основна хоризонта. Старији, у V век пре н. е., и млађи, у IV век пре н. е.[9] Р. Васић бавећи се овом проблематиком прихвата поделу и датовање М. Гарашанина.[10] Имајући ово све у виду немамо ни могућности ни потребе да ситулу и ђердан прецизније датујемо. На исти начин поступићемо и код лампице из Хртковаца за коју сматрамо да би могла припадати најраније IV веку пре н. е.

---

[5] T. Knez, *Novo Mesto I, halštatski grobovi*, Novo Mesto 1986, T. 69/IV/22.

[6] *Ibid.*, T. 72/III/2.

[7] П. Медовић — Б. Хензел, *Феудвар код Мошорина — насеље гвозденог и бронзаног доба*, РВМ 31, 1988—1989, Нови Сад 1989, 21—36.

[8] J. Brunšmid, *Prethistorijski predmeti sremske županije*, VHAD VI, 1902, 68—86; М. Гарашанин, *op. cit.*, 511.

[9] М. Гарашанин, *op. cit.*, 514.

[10] Р. Васић, *op. cit.*

Разматрајући могућност утврђивања порекла нашег материјала из Сремске Митровице и Хртковаца, мање више и старијих налаза, склони смо веровању да се претежно ради о импорту који се као лична опрема или придарци сахрањују са покојницима. То је уосталом уобичајена појава код праисторијских племена овог доба. Још увек у релативно добро истраженим насељима позног гвозденог доба не видимо рефлексе нових луксузних производа развијенијих центара. Лампица са Феудвара још увек је усамљен случај за уверљив аргумент. Због тога Сремску групу не можемо, бар за сада, тумачити као једну хомогену аутентичну културну појаву са одговарајућим простором. Мислимо да су у питању прве масовније појаве класичних цивилизација источног Медитерана и других њима ближих развијенијих центара, пре свега са подручја илирског културног круга.

CONTRIBUTIONS TO THE RESEARCH OF THE EARLY IRON AGE IN SREM

PREDRAG MEDOVIĆ, Novi Sad

During the last ten years or so the archaeological collections in the Museum of Srem, Sremska Mitrovica and the Museum of Vojvodina, Novi Sad have been enriched by several new and important objects from the Late Iron Age. These objects have been found accidently and come from both the near and far surroundings of Sremska Mitrovica. By virtue of their unexpected appearance in this region these finds deserve our special attention. If we keep in mind that comparable material has not been found in the settlements of the Early Iron Age at Gomolava and Gradina on the Bosut, then these new acquisitons have specific meaning. With them we again revive the question of similar individual finds from Sremska Mitrovica and surroundings that M. Garašanin grouped and formulated as the Srem group of the western Balkan complex.[1]

On the basis of the currently registered finds one cannot say with certanity that we are dealing with imported material of foreign origin or the production of local workshops. This question of origin we could surely solve for a small number of finds and in that case both options are possible.

We are now in the position to present three new unknown items, for the area of Srem and for almost the whole Bosut group. We are speaking about a bronze sheet metal situla which was accidently found during the building of the harbor Leget near Sremska Mitrovica (Fig. 1/1—3). It was deposited here together with earth fill brought from the courtyard of the cellulose factory Matroz about 3 km. southeast of Sremska Mitrovica. It should be remembered that this location is on the high left bank of the Sava river. In 1978, the finder sold this situla to the Museum of Srem without any detailed information about the circumstances of the find. The height of the »situla« totals 25 cm.

Near the same southeastern location in Sremska Mitrovica a necklace of twentyfour pearls, diameter 4—12 mm. (Fig. 1/4) was discovered. They are made of glass paste in which the colors blue, light blue, ocher and off-white dominate. The circumstances of this find are also unknown. This item can be found in the collection of the Museum of Srem, Nr. P. 180—186.[2]

In 1989 a large three-light lamp arrived at the Museum of Vojvodina (Fig. 2). It came from the place called Simote in the district of and east of the village Hrtkovci. The object was broken, and only one nozzle and handle were preserved. The other two nozzles could be reliably reconstructed. The diameter of the lamp oil hole is 19.5 cm.; the diameter of the bottom 7 cm.; and the height 5.5 cm. It was handbuilt of refined clay, welle finished and belongs to the type of fluted pottery of the Bosut group (Bosut IIIc).

We should remember that in the meantime the find of the Illyrian helmet was published, which is territorially tied with the closer surroundings of Sremska Mitrovica and conceptually also linked with this group.[3] If we add to these all the earlier finds published by J. Brunšmid, then the concentration of luxury items in this area demands our attention.[8]

Our situla can be closely tied to a similar example from burial mound IV, grave 22 in Kandija, Novo Mesto. They share similar forms and technology of execution.[5] The necklace of glass paste was also found in the mentioned necropolis.[6] In the area between Novo Mesto and Sremska Mitrovica there are no examples of smooth situla, thus this find from Srem represents the most easterly find until now. On the basis of this, we can conclude that we have to seriously consider a well known trade route in the Late Iron Age which led east from the eastern Alps through the Sava valley. This was also pointed out by R. Vasić on the basis of the Certosa fibula finds within the framework of the older finds of this group.[4]

M. Garašanin assigned the time period of V—IV c. B. C.[3] for the Srem group, which is also accepted by R. Vasić.[4] The situla and necklace belong to the older level of our finds and we date them to the V c. B. C.

For our lamp we have not found analogous material of this kind in published examples. The lamp has all the characteristics of imported fluted pottery of the Bosut group. We do not know more precise circumstances of this find, thus it is unclear if it belongs to a settlement or to a necropolis. On the basis of all that we have said concerning the situla and the necklace we can conclude that they are imported examples from the Alpine region; the lamp we must assign to a local workshop. A smaller lamp from the fluted pottery level of the settlement Feudvar near Mošorin has the form of a classical lamp and characteristics which are foreign to the pottery products of the Danubian basin.[7] It is possible that under the influence of foreign wares domestic producton of objects appeared, which arrived from developed classical cultures of the Eastern Mediterranean. We are inclined to date our lamp from Hrtkovci into the second phase of the Srem group, IV c. B. C.

Those who have dealt with older and younger finds of luxury wares from Srem and Eastern Slavonia have primarily related them to graves. We believe that the origins of our finds are connected with rich grave finds of the Late Iron Age. It is well known that in those times luxury items were buried together with the deceased and that is the only reason why they have not been found in the relatively well investigated settlements at Gomolava and Gradina on the Bosut. Comparable to similar finds in the central Balkans, we believe that Srem also witnessed a social economic strengthing of tribal aristocracy which was able to afford foreign luxury items and adopt them. For these reflections we find confirmation in the tradition of dwelling in large fortified settlements as Gradina on the Bosut, Gomolava, and Višnjićevo and other places in Srem, as well as in the wares of foreign origin. Because of this, we do not believe that we are dealing with an authentic local cultural group.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

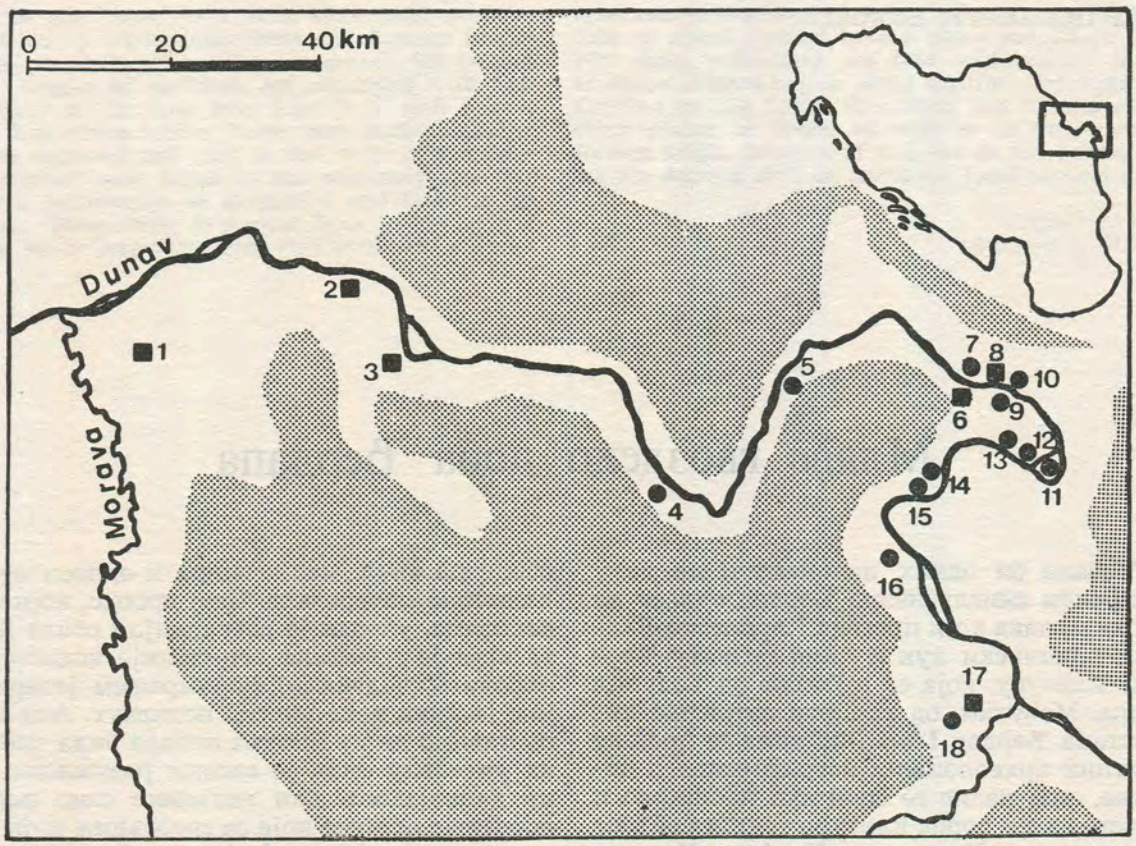
ПЕТАР ПОПОВИЋ, Београд

Млађе гвоздено доба Ђердапа

Требало би одмах напоменути да се у географском смислу назив Ђердап односи на део тока Дунава који пресеца Карпатско-Балкански планински лук и чини познату Ђердапску клисуру, која се протеже од Голупца до Сипа. Међутим, од времена изградње хидросистема Ђердап I и II, по коме је пројект заштитних археолошких истраживања и добио име, овај назив се спонтано проширио и на простор који поред клисуре захвата област Кључа и делове Неготинске Крајине. Изградња брана и подизање нивоа Дунава битно су изменили изглед ових крајева, али су истовремено учинили да овај сектор дунавског приобаља буде један од археолошки најбоље испитаних региона у Србији. Овим радовима обухваћене су, по геоморфолошким и другим одликама, различите природне средине, које су имале изузетан значај за формирање културне слике овог дела Подунавља током праисторије. Док су специфичне одлике живота у клисури, погодне за лов и риболов, условиле настанак једне такве појаве као што је култура Лепенског Вира, широке и плодне речне терасе Кључа нудиле су обиље погодности и за сточарство и земљорадњу.

Судећи према ретким и малобројним налазима, за становнике млађег гвозденог доба стрме и сеновите обале Ђердапске клисуре нису биле ни мало привлачне. Трагови живота далеко су чешћи низводно од Кладова, мада морамо имати у виду да су локалитети откривени последњих година само део некадашњих насеља и некропола и да не пружају реалну слику о насељености ових крајева како у раној праисторији тако и у последњим вековима старе ере. Разлог је веома јака речна ерозија која шири корито, и са десне обале на више места спира и односи велике количине материјала. Овај процес, који траје вековима, убрзан је регулацијом обале Дунава која је повећала осцилације водостаја и, нарочито, недавним формирањем језера којим је ниво реке знатно подигнут. Ако претпоставимо да су насеља некада била смештена уз обалу онда је сасвим разумљиво што их данас нема, или налазимо само њихове последње остатке које са гробовима, који припадају некрополама формираним нешто даље од обале, видимо у профилима или разбацане по пешчаним плажама. Оваква „хоризонтална стратиграфија" условила је и природу података којима данас располажемо. Налази који припадају старијим фазама периода који нас овде занима малобројни су и, најчешће, ван археолошког контекста. Како бисмо употпунили слику искористићемо и материјал прикупљен са уже територије овог дела Подунавља откривен у околини Неготина. Такође, овај рад, који са великим задовољством и дужним поштовањем посвећујем свом професору, ментору и веома активном учеснику ђердапских истраживања, треба схватити као прелиминарни приказ најновијих резултата, јер су нека истраживања још увек у току, а добар део откривеног материјала у конзерваторским атељеима.

О завршеној фази старијег гвозденог доба за сада имамо веома мало података, па ћемо почети са најранијим налазима који се могу довести у везу са келтским присуством у овим крајевима, или, бар, са њиховом материјалном културом. У том смислу поменућемо гроб спаљеног покојника са Корбовског острва у коме је нађено копље и фрагментована фибула са одликама фазе LT B_2,

Карта 1. — Map 1. — Налазишта млађег гвозденог доба на подручју Ђердапа — Sites from the Late Iron Age on the Đerdap area: 1. Požarevac; 2. Veliko Gradište; 3. Golubac; 4. Boljetin; 5. Pecka Bara; 6. Kladovo; 7. Skela Cladovei; 8. Turnu Severin; 9. Mala Vrbica (Ajmana, Konopište); 10. Simian; 11. Ostrovul Corbului; 12. Korbovo; 13. Vajuga-Pesak; 14. Velesnica; 15. Ljubičevac (Obala, Ostrvo); 16. Ušće Slatinske reke; 17. Negotin; 18. Čubarsko brdo. Рељеф изнад 300 m.

оквирно прве половине III века пре н. е.[1] Средњолатенском периоду припада један затворен налаз, откривен случајно на локалитету Чубарско Брдо југозападно од Неготина и на око 13 km од Дунава.[2] У питању је гроб келтског ратника са прилозима израђеним од гвожђа: савијеног мача са деловима корица дужине 85 cm, копља са изузетно дугачким тулцем, „бојног ножа", дела „чаканованог" појаса и фибуле са куглом на нози и месту где се нога спаја са луком (сл. 1). Овај материјал одговарао би хоризонту средњолатенских гробова са Карабурме[3], затим Брестовика[4], или Вучедола[5]. По неким елементима (фибула, појас) имао би одлике старије фазе средњег латена (LT C_1) на основу чега бисмо га могли определити у крај III и прве деценије II века[6]. Периоду средњег латена припадају и два мача који се налазе у Музеју Крајине у Неготину, без података о месту налаза, али, највероватније, са околног подручја. Први, дугачак 89 cm, има релативно добро очуване корице, украшене већ развијеним мотивом наспрамно постављених змајева, комбинованим са другим орнаментима карактеристичним за тип III по De Navarru[7] (сл. 2/

[1] D. Berciu, *Arheologia preistorica a Olteniei*, 1939, 206; V. Zirra, Dacia 15, 1971, sl. 23/3—4.

[2] Ђ. Јовановић, *Келтски гроб из села Ђубра код Неготина*, Развитак, нов.—дец. 1987, бр. 6, 78—80. Захваљујемо колеги Јовановићу који нам је омогућио да келтски материјал са Ђердапа допунимо налазима из збирке Музеја Крајине у Неготину.

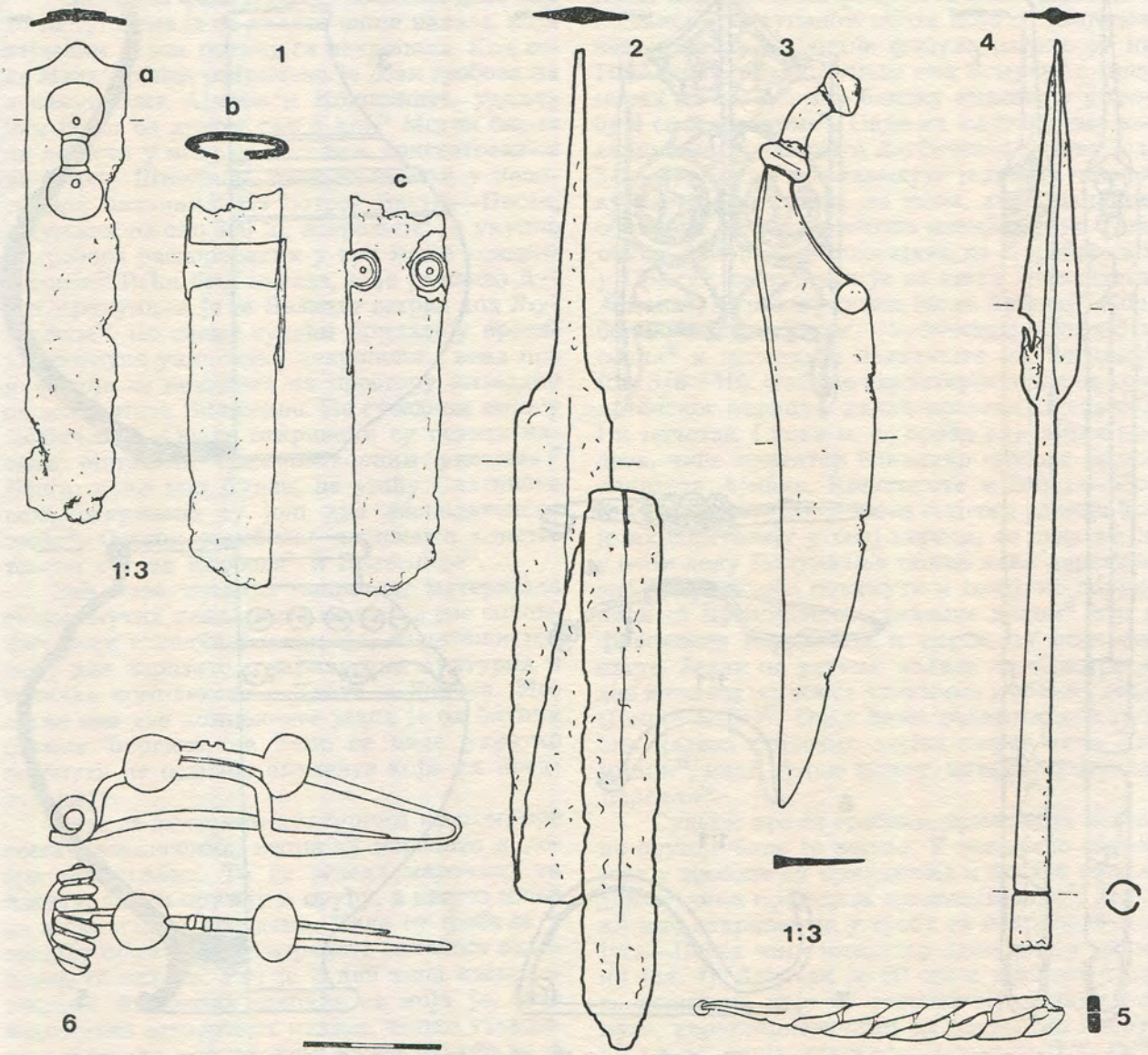
[3] Нарочито гробови 29 и 325 (J. Todorović, *Praistorijska Karaburma* I, 1972, T. 12, 41).

[4] Д. Крстић, Зборник радова Народног музеја 2, 1959, 45 sq.; Cf. D. Božić, Arheološki vestnik 32, 1981, n 56.

[5] N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, 1970, 50, T. 48.

[6] Cf. радове B. Jovanovića и D. Božiča, Praistorija jugoslovenskih zemalja V, 1987, сл. 41 и 44, 881.

[7] J. M. De Navarro, *The Finds from the Site of La Tène* I, 1982, 217 sq.

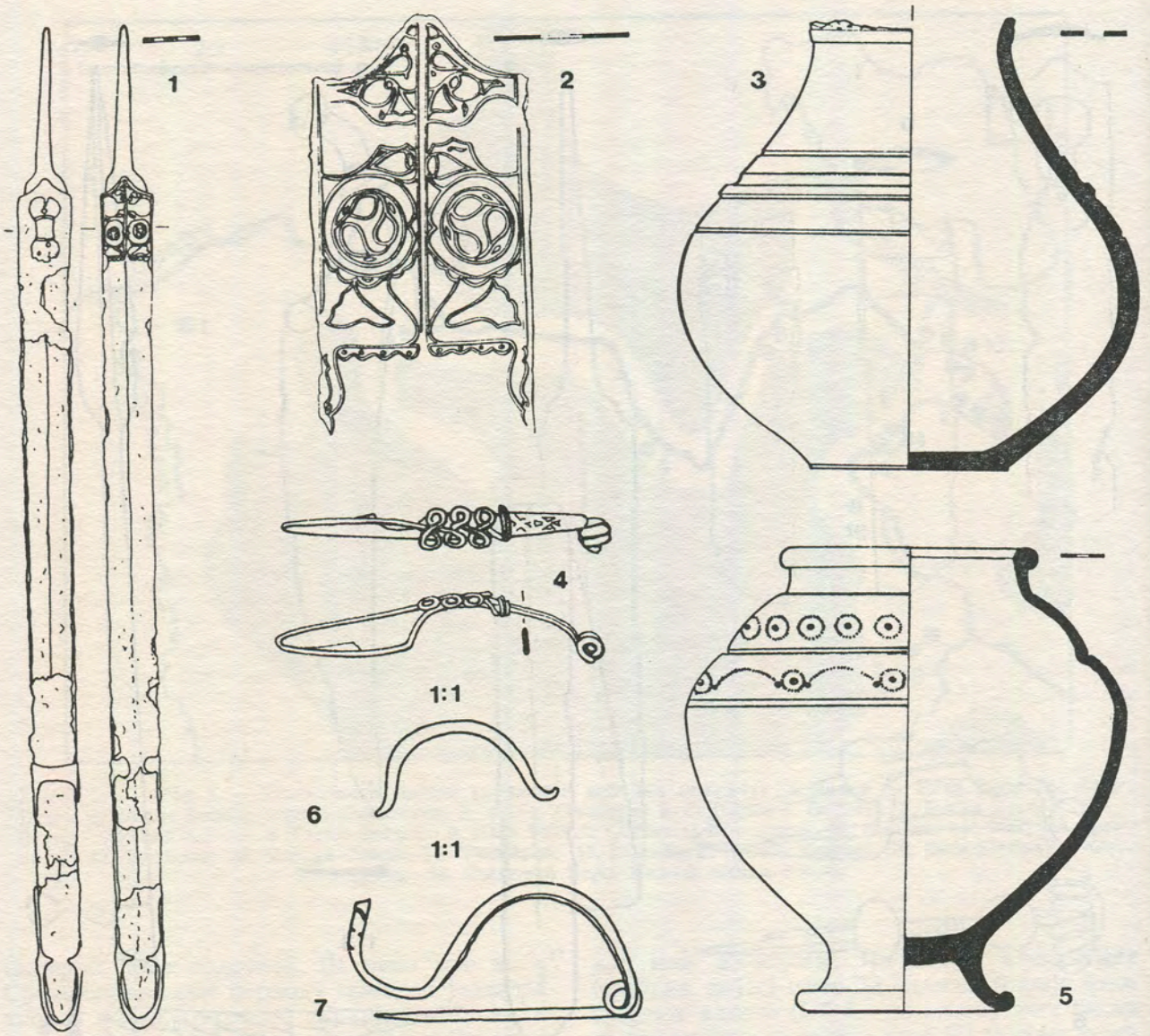
Сл. 1. — Чубарско брдо, прилози из гроба келтског ратника (све гвожђе). — Fig. 1. — Čubarsko brdo, items from grave of the Celtic warrior (all iron).

1—2). Сличан начин украшавања срећемо на још неколико мачева са територије Скордиска[8], што би ишло у прилог претпоставци да им порекло треба тражити у овом делу Подунавља[9]. Други мач, дуг 87 cm и са делимично очуваним корицама само у доњем делу, типолошки је близак претходном. По општим одликама оба примерка би прападала наоружању келтских ратника II века пр. н. е.[10] Овом периоду припадали би још неки експонати из Музеја у Неготину, као што су два копља са дугим тулцем, слична ономе из гроба са Чубарског брда, и једна посуда (можда из Бољетина) сиве боје рађена на витлу са орнаментом (розете и гирланде) изведеним жигосањем, за сада без аналогија на овом простору (сл. 2/5). Ту прикључујемо неколико случајних налаза, вероватно из униште-

[8] Карабурма, гроб 29; Брестовик, гроб 1 (n. 3 и 4), Сремски Карловци (E. Petres у: *L'art celtique de la période d'expansion*, 1982, 172, сл. 18).

[9] E. Petres, *op. cit.*, 166—7.

[10] Cf. n. 6.

Сл. 2. — 1—2. Непознато налазиште (Народни музеј Крајине, Неготин); 3—4. Вајуга—Песак; 5. Бољетин (?); 6—7. Љубичевац—Острво (1—2 — гвожђе, 4, 6, 7 — бронза, 3, 5 — керамика). — Fig. 2. — — Unknown site (National musem, Negotin); 3—4. Vaj uga—Pesak; 5. Boljetin; 6—7. Ljubičevac—Ostrvo (1—2 — iron, 4, 6, 7 — bronze, 3, 5 — pottery).

них гробова, са локалитета Вајуга—Песак: керамичку посуду (сл. 2/3), фибулу са ногом која се завршава петљама у виду осмица[11] (сл. 2/4) и фибулу средњолатенске схеме.[12] Као што се може приметити сви наведени налази припадају келтској материјалној култури са бројним аналогијама на територији Скордиска. Једини налаз пореклом са источног Балкана су две „трачке" фибуле[13] са Великог острва код Љубичевца (сл. 2/6—7). О насељима нема података. Можемо само поменути остатке насеобинског хоризонта код Скеле Кладовеи, где је нађен фрагмент родоске амфоре са жигом датираним у период 220—180. године.[14]

[11] Cf. D. Božič, *op. cit.* (n. 4), T. 2/27, n. 66.

[12] А. Премк — П. Поповић — Љ. Бјелајац, Ђердапске свеске II, 1984, сл. 104/1.

[13] Cf. A. D. Alexandrescu, Dacia 24, 1980, 50.

[14] V. Boroneanț — M. Davidescu, Apulum 7, 1968, 253 sq.

Завршна фаза млађег гвозденог доба (LT D) заступљена је са далеко више налаза, који највећим делом потичу са некропола. Код села Мала Врбица откривено је осам гробова на локалитетима Ајмана и Конопиште, удаљеним један од другог око 3 km.[15] Могли бисмо их довести у везу са насељем констатованим на острву Шимиану, које се налази у непосредној близини.[16] На потесу Вајуга—Песак, у дужини од око 300 m, истражено је укупно 12 гробова распоређених у три мање концентрације.[17] Већи број налаза, које је нанео Дунав, прикупљен је са Великог острва код Љубичевца[18]. По свему судећи припадају ерозијом потпуно уништеној некрополи I века пре н. е. која се налазила на простору низводно од локалитета Биљевина. На суседном потесу Љубичевац—Обала откривени су остаци насеља оштећени средњовековним укопима.[19] Нешто даље низ Дунав, на ушћу Слатинске реке, откривена су још два каснолатенска гроба[20]. Остаци стамбеног хоризонта констатовани су код Корбова[21] и Велеснице[22].

Већ прва анализа покретног материјала са поменутих локалитета показује све специфичности граничног подручја, смештеног између два изразито профилисана културна и етничка комплекса — Келта и Дачана. Мешање ове две компоненте једна је од битних одлика Ђердапа, па ћемо се овде укратко осврнути на основне елементе који их представљају.

Везе са келтским културним кругом, пре свега Скордисцима, веома су изразите и добро заступљене. То се огледа нарочито на накиту, затим оружју и оруђу, а нешто мање на керамичким посудама. Када су фибуле у питању примећује се изразита склоност одређеним облицима. Реч је о два типа каснолатенских бронзаних фибула за које је, због недостатка затворених налаза, тешко утврдити релативно-хронолошки однос јер оба воде порекло од старијих средњолатенских узора. Први тип је глатка фибула са више или мање копљасто раскуцаном ногом која се шапицом везује за лук. Сличне фибуле нађене су на Гомолави[23], обали Дунава код Земуна[24] а примерак на сл. 3/5 има блиску аналогију у гробу 4 са Карабурме[25]. Овде их илуструјемо налазима са локалитета Љубичевац-острво (сл. 3/5—7). Други тип одликују једно до четири кугласта задебљања на нози, која шапицом обухвата најчешће високо извијени лук. Овај облик, такође са аналогијама на Карабурми и у Срему[26], заступљен је на више локалитета: Ајмана[27], Курвинград код Мале Врбице[28], Корбово, Вајуга—Песак, Љубичевац—Острво и обала[29] и непознато налазиште на Ђердапу[30] (сл. 3/8—10). Фибуле карактеристичне за крај латенског периода, дакле последње деценије I и почетак I века н. е., поред случајних налаза, чине инвентар неколико гробова са локалитета Ајмана, Конопиште и Вајуга—Песак (сл. 3/11—13). Изузев општих одлика које их сврставају у овај период, за сада им је у овом делу Подунавља тешко наћи директне аналогије. Треба поменути и гвоздене наруквице са проширеним средњим делом[31] као и фрагменте наруквица и перли од стаклене пасте. Један од ретких налаза из клисуре је део женског појаса са чланцима у облику лире (Пецка Бара)[32]. Овде ћемо додати и два гробна налаза појасних копчи-пафти типа Ламинци[33], мада су оне ширег, илирско-келтског порекла[34].

Судећи према гробним прилозима основно оружје било је копље. У неколико случајева у гробове су приложена и по два копља, док су неки примерци орнаментисани[35]. Једини мач откривен је у гробу са некрополе Вајуга—Песак чији инвентар доносимо у целини (сл. 4). Дугачак је 90 cm и припада типу са корицама које се завршавају у виду мамузе, карактеристичним за германско наоружање са краја латенског периода (LT D_2)[36].

---

[15] Гробове са Ајмане објавила је Б. Сталио, Ђердапске свеске III, 1986, 32 sq.

[16] D. Berciu, *op. cit.* (n. 1), 191 sq.; *Археолошко благо Ђердапа* (каталог изложбе), 1978, 149. Са овог локалитета потиче и остава сребрног новца (C. Preda —M. Davidescu, Drobeta, 1974, 77) са примерцима „сремског типа" који са сигурношћу можемо приписати Скордисцима (П. Поповић, *Новац Скордиска*, 1987).

[17] Два гроба (50 и 73) објавила је Г. Марјановић-Вујовић, Ђердапске свеске III, 1986, 196—7.

[18] П. Поповић, Ђердапске свеске II, 1984, 133.

[19] П. Поповић — Д. Мркобрад, Ђердапске свеске III, 1986, 309—10.

[20] А. Јовановић — М. Кораћ — Ђ. Јанковић, Ђердапске свеске III, 1986, 378—9.

[21] Љ. Бабовић, Ђердапске свеске III, 1986, 117.

[22] Р. Васић, Ђердапске свеске III, 1986, 270.

[23] Б. Јовановић, Рад војвођанских музеја 14, 1965, T. 1/4.

[24] J. Todorović, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, 1971, T. 62/7, 12, 13; 63/14.

[25] J. Todorović, *op. cit.* (n. 3), T. 1/3.

[26] Cf. D. Božič, *op. cit.* (n. 4), T. 4/44, n. 83.

[27] Б. Сталио, *op. cit.* (n. 15), сл. 45.

[28] Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 1954, T. 49/7.

[29] П. Поповић — Д. Мркобрад, *op. cit.* (n. 19), сл. 9/10.

[30] *Археолошко благо Ђердапа* (n. 16), P 287.

[31] Cf. D. Božič, *op. cit.* (n. 4), T. 4/45, 46, n. 84, 85.

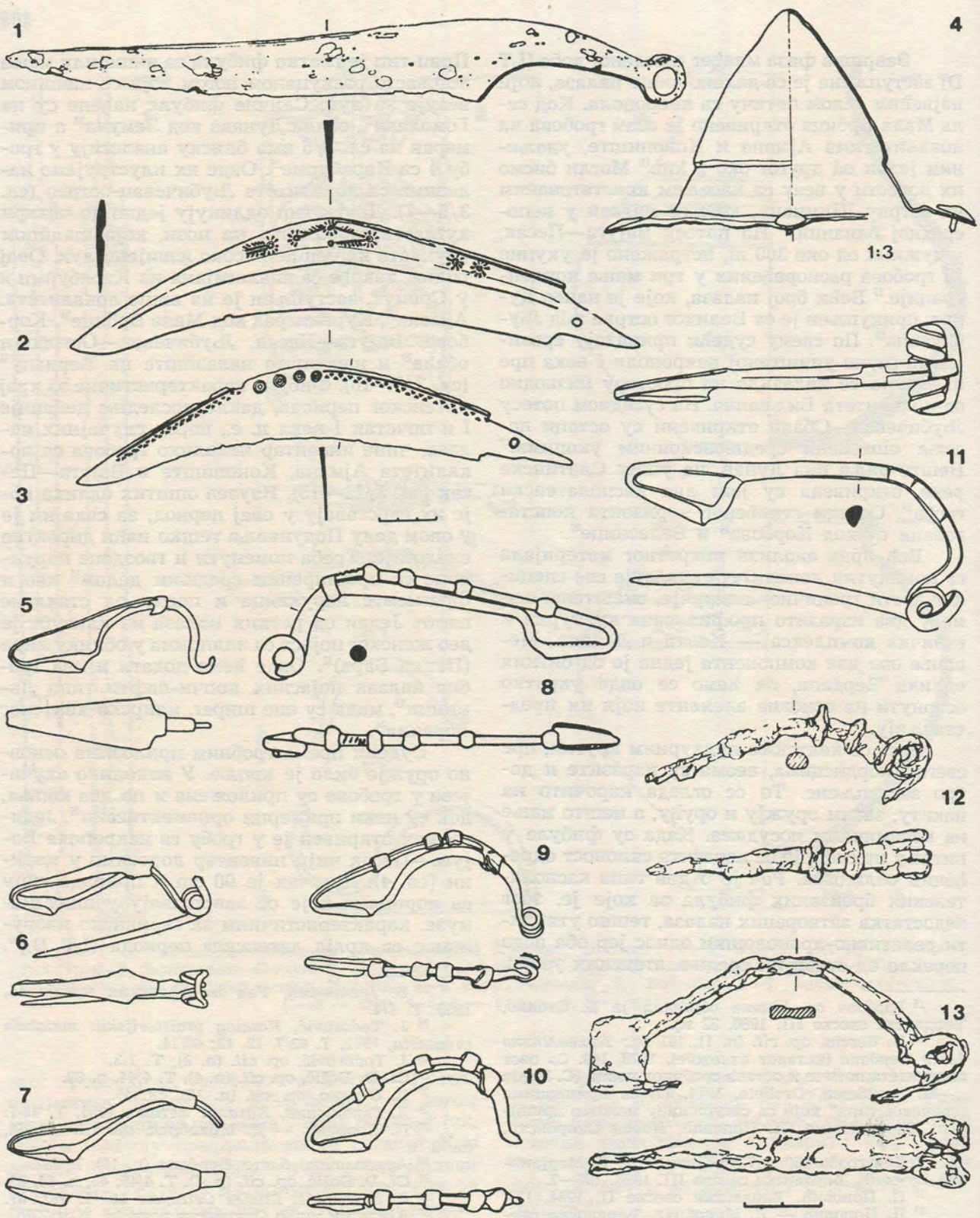
[32] B. Jovanović, *Études Celtiques* 20—1, 983, 51.

[33] Ајмана и ушће Слатинске реке (n. 15 и 20).

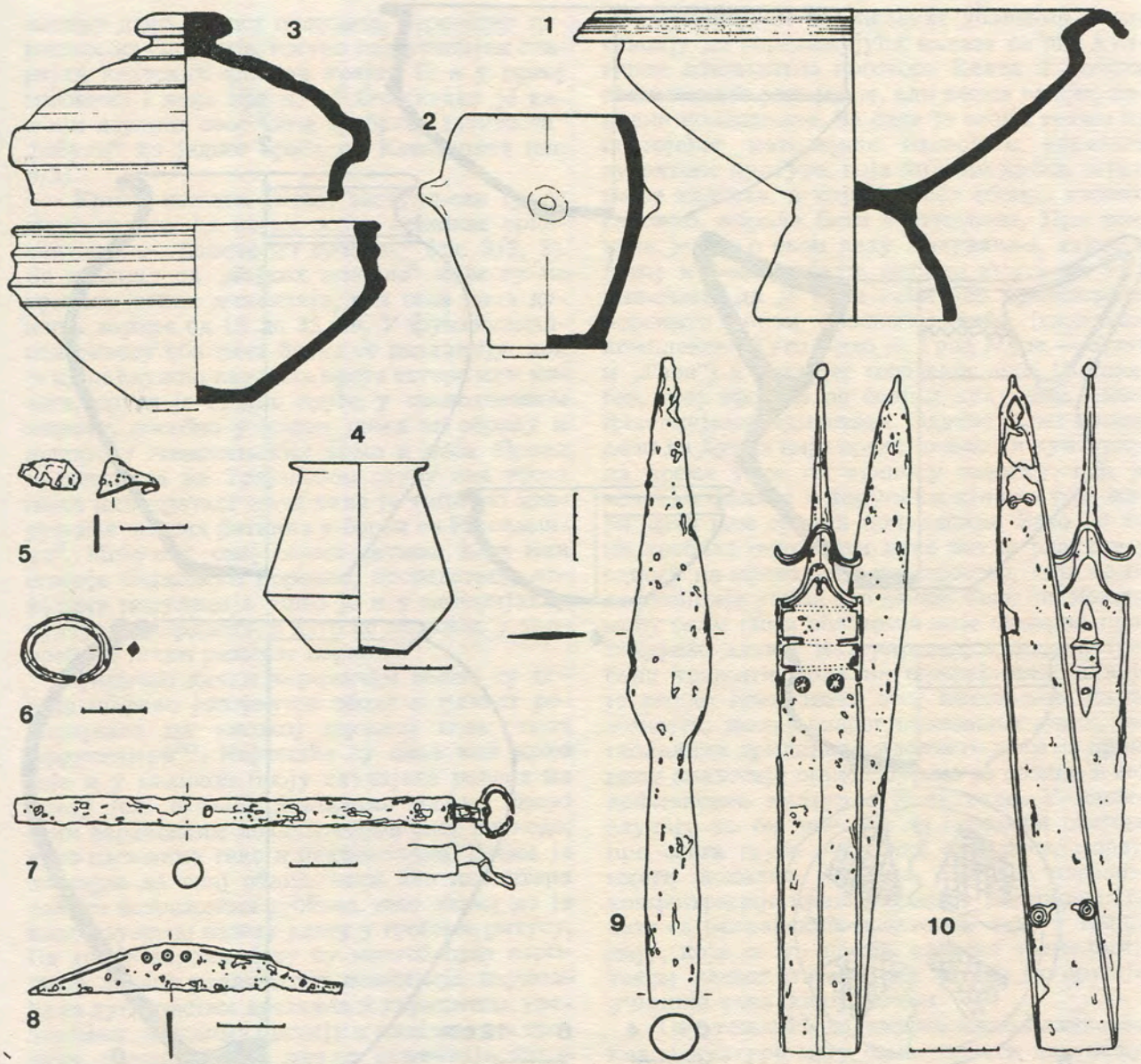
[34] M. Babeş, Studii şi cercetari de istorie veche 34—3, 1983, 196.

[35] B. Stalio, *op. cit.* (n. 15), сл. 43, 44.

[36] O. H. Frey, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 7, 1986, 52.

Сл. 3. — 1, 3, 4, 11. Вајуга—Песак; 2. Ајмана; 5—7, 9, 10 — Љубичевац—Острво; 8. Корбово; 12, 13. Конопиште (1—4, 12, 13 — гвожђе, 5—11 — бронза). — Fig. 3. — 1, 3, 4, 11. Vajuga—Pesak; 2. Ajmana; 5—7, 9, 10 — Ljubičevac—Ostrvo; 8. Korbovo; 12, 13. Ko nopište (1—4, 12, 13 — iron, 5—11 — bronze).

Сл. 4. — Вајуга—Песак, прилози из гроба 3/1983 (1—3 — керамика, 4 — бронза, 5—10 — гвожђе). — — Fig. 4. — Vajuga—Pesak, items from grave 3/1983 (1—3 — pottery, 4 — bronze, 5—10 — iron).

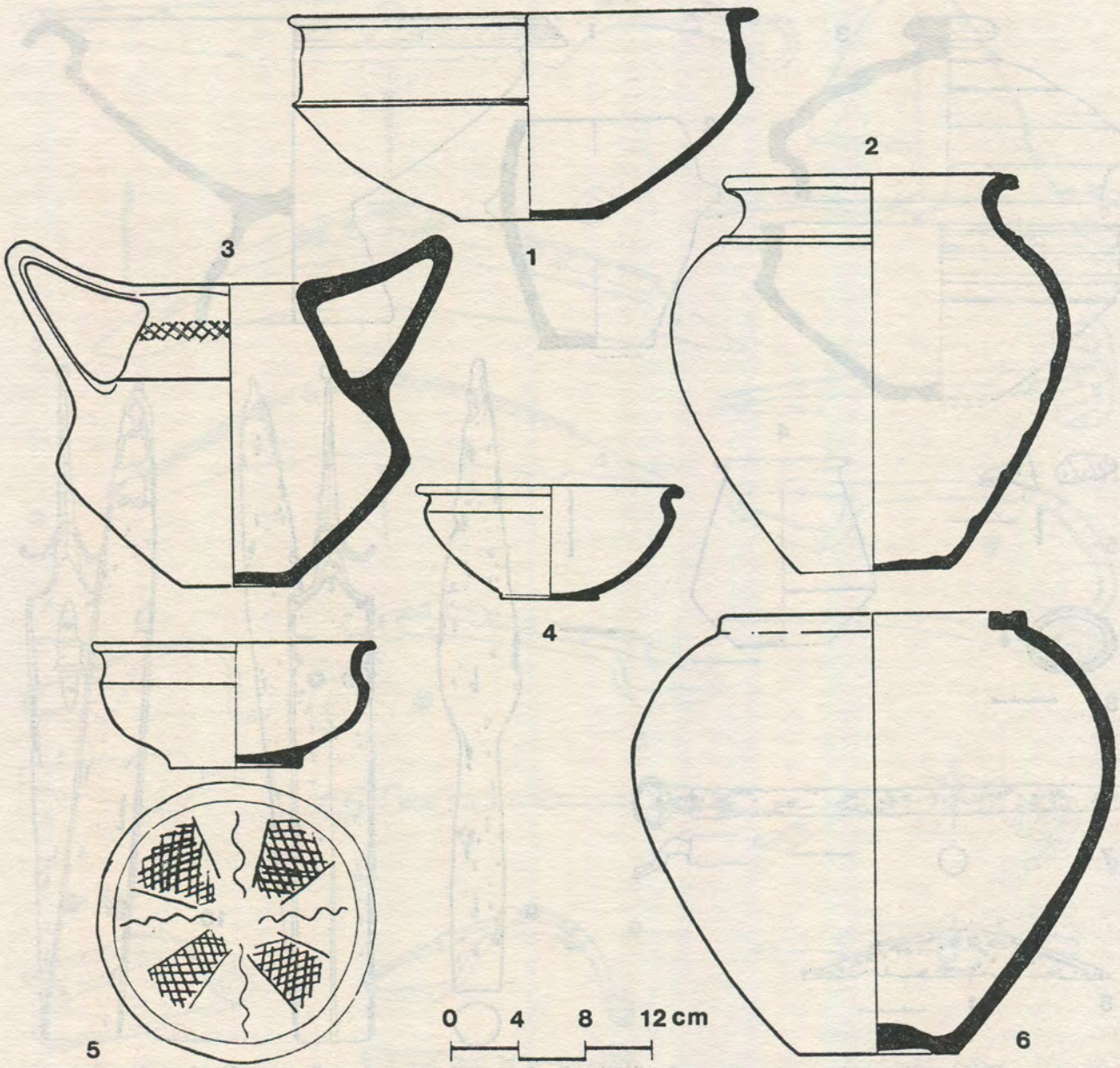
Истом времену припада и кружни, клобучасти умбо штита, благо зашиљен на врху, из једног гроба са исте некрополе[37] (сл. 3/4). Затим, ту је неколико „бојних ножева" (Ајмана, Конопиште, Вајуга—Песак) дугих 30 до 40 cm, са пљоснатом дршком која се завршава прстенасто[38] (сл. 3/1).

Сива или мрка керамика рађена на витлу заступљена је неким стандардним облицима каснолатенске керамичке продукције са територије Скордиска[39]: здела, кантароидних пехара, већих биконичних посуда и питоса (сл. 5). Украшавање је ређе него што је то обично случај, мада се на више посуда налази углачани орнамент или бојење црвеним и белим тракама. Груба керамика, карактеристична за сремске локалитете, пре свега лонци са жљебом испод обода и чешљастим и метличастим орнаментом, веома је ретка.

[37] J. Тодоровић, Весник војног музеја 11—12, 1966, 366.

[38] Cf. D. Božič, *op. cit.* (n. 4), T. 3/35, n. 74.

[39] Cf. B. Jovanović—M. Jovanović, *Gomolava*, 1988; M. Sladić, *Keramika Skordiska*, 1986.

Сл. 5 — 1, 2. Конопиште; 3, 6. Ајмана; 4, 5. Вајуга—Песак (све керамика). — Fig. 5. — 1, 2. Konopište; 3, 6. Ajmana; 4, 5. Vajuga—Pesak (all pottery).

Дачку компоненту, бар када је накит у питању, представља релативно мало налаза. Са острва код Љубичевца потиче бронзана „астрагалоидна" фибула (сл. 6/1), која има бројне аналогије, најчешће од сребра, из западних делова Румуније[40], а код нас, у примерку из Стола код Ниша[41]. На Ајмани је, ван гробова, пронађен један посебан тип фибуле са овално проширеним луком и слободном ногом са крајем од тордиране жице (типа „Орлеа—Маглавит"). Једине аналогије су у Олтенији и Бугарској па се претпоставља да је у

[40] K. Horedt, Dacia 17, 1973, 131sq.

[41] М. Гарашанин, Матица српска. Зборник за друштвене науке 18, 1957, 84, сл. 2; Р. Рашајски, Рад војвођанских музеја 10, 1961, 7sq.

питању дако-трачки производ, вероватно пореклом из Олтеније, настао под утицајем старијих келтских фибула крајем II и у првој половини I века пре н. е.[42] Очигледно је каснији дериват овог типа сребрна „штитаста" фибула[43] из једног гроба са Конопишта (сл. 6/2).

Криви ножеви (sicae) заступљени су са више налаза од којих осам, већином орнаментисаних, потиче из гробова[44] (сл. 3/2, 3). За разлику од „бојних ножева" који су по правилу већих димензија, код овог типа дужина варира од 13 до 35 cm. У функционалном смислу оба типа битно се разликују: док је први служио као нека врста сатаре или мачете, други је згодно оруђе у свакодневном животу, посебно у улози ножа за обраду и припрему животињских кожа и меса. Према представама на Трајановом стубу ова врста ножа или кратког мача била је типично наоружање дачких ратника у борби са Римљанима[45]. Међутим, овај облик сечива, који има старије балканско порекло, посредством локалних популација ушао је и у материјалну културу Скордиска, а дуго се задржао у употреби и током римског периода.[46]

Типично дачки керамички облик су посуде широко разгрнутог обода и плићег реципијента на високој шупљој нози типа „фруктијера"[47]. Најчешће су сиве или мрке боје и у великом броју случајева рађене на витлу (сл. 6/5—8). Налазимо их на скоро свим ђердапским локалитетима овог периода, како насељима тако и некрополама. Веома је значајно да овај облик чини део инвентара већине истражених гробова, што значи да је имао изузетно важну улогу у гробном ритусу. Од грубе керамике ту су многобројне варијанте лонаца различитих димензија, најчешће са дугметастим дршкама и украшених урезивањем, отисцима прстију и пластичним тракама. Лонци, обично мањих димензија, такође су чест прилог у гробовима (сл. 6/3, 4). Поред тога, међу откривеним керамичким материјалом налазе се и бројне хибридне форме које је тешко определити и које ћемо оставити за неку детаљнију анализу.

Сумирајући ове податке долазимо у ситуацију да опредељујући налазе на два културно доминантна простора Келта и Дачана останемо без још једне, али веома важне, локалне компоненте. За сада је веома тешко из постојећег материјала издвојити елементе аутохтоне културе, која није ни дачка, а још мање келтска, а која би, без обзира колико скромно, морала бити заступљена. При том, када је реч о овом делу Подунавља, дакле и левој и десној обали, морамо имати на уму чињеницу да је кроз већи део праисторије, нарочито током бронзаног доба (културни комплекси Жуто Брдо — Грла Маре — Крна и „Гава") и старијег гвозденог доба (Басараби), овај простор по својим кулурним манифестацијама јединствен. Одатле јасно произлази да Дунав није представљао ни културну, па према томе ни етничку границу, већ је везивни фактор и комуникација око које живи иста или сродна популација. Зато не би ни требало очекивати неке битне разлике у односу на прекодунавски простор, који се по дефиницији узима као дачки. Тако би, можда, међу свим оним облицима које оквирно приписујемо дачкој материјалној култури, требало тражити локалне специфичности које је тешко препознати због недовољне истражености, нашег слабог познавања ужих, регионалних прилика и склоности да се по принципу аналогије опредељујемо за сродне и већ дефинисане културне комплексе. У нашем случају то би значило да поједини облици, пре свега грубе — кућне керамике, морају имати локално порекло. Такође, изразита концентрација кривих ножева показивала би везе са балканским простором и дугу традицију, која је уз помоћ келтске технологије током касног латена ово оруђе (и оружје) учинила тако попоуларним.

Ове тешкоће да дефинишемо одлике локалне културе могу само навести на закључак да је крајем старијег и почетком млађег гвозденог доба популација која насељава ове крајеве давно превалила зенит и да показује инфериорност у односу на културу политички далеко јачих суседа. На сложено питање о етничкој припадности овог становништва тешко је дати одређен одговор. Чини нам се највероватнијим сматрати их делом Дако-Мезијског супстрата[48] и да би то била она етничка основа коју овде затичу први келтски досељеници. Према сасвим ограниченим подацима то се могло десити још у III веку, мада, за сада, о значајнијем келтском присуству може бити реч нарочито од краја II века.

---

[42] V. Zirra, Arheologické rozhledy 23—5, 1971, 539, 544, сл. 4/5—6, Z. Woźniak, *Wshodnie pogranicze kultury lateńskiej*, 1974, 120—21.

[43] K. Horedt, *op. cit.* (n. 40), 136; V. Zirra, *op. cit.* (n. 42), 544, сл. 4/12.

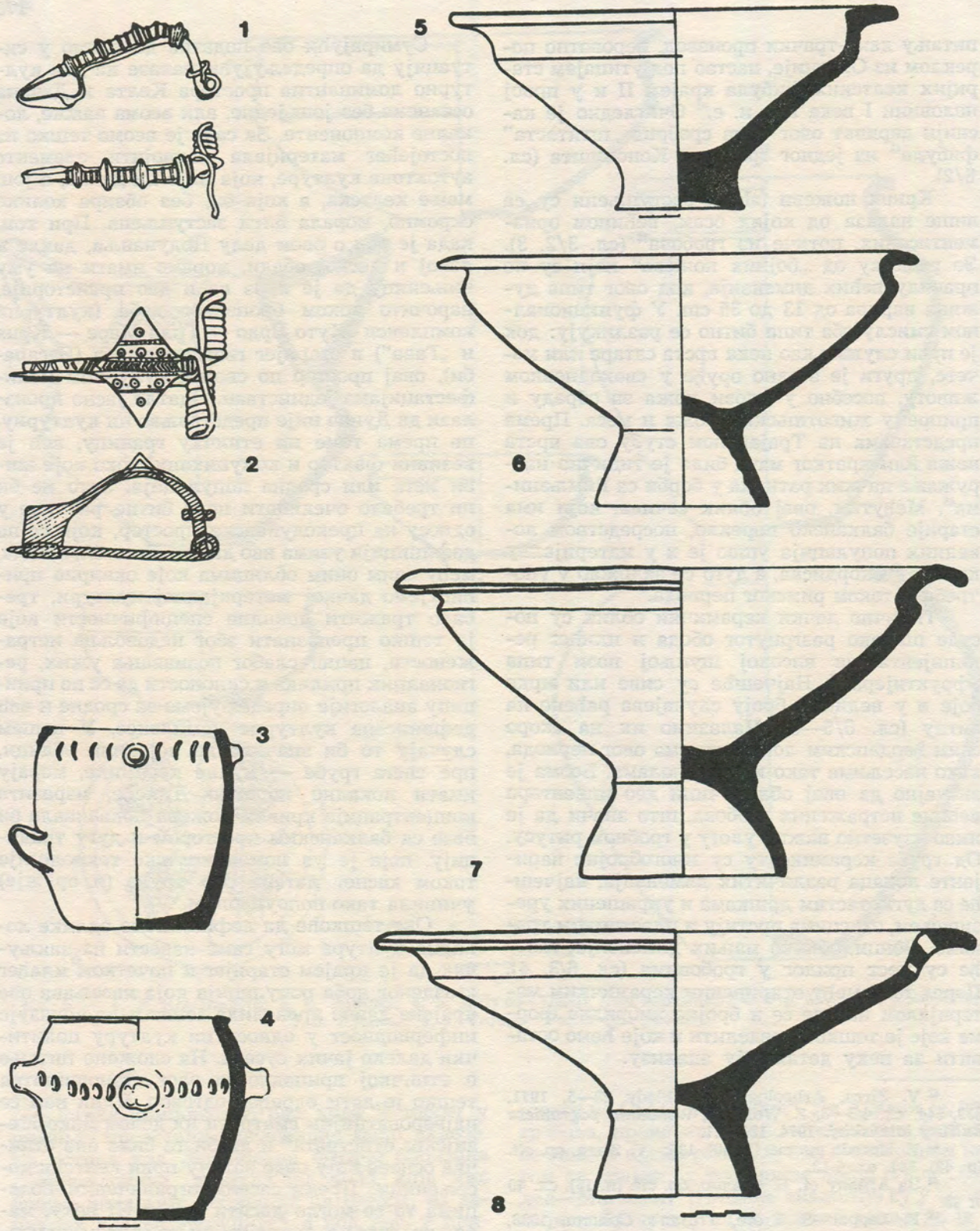
[44] За Ајману cf. Б. Сталио, *op. cit.* (n. 15), сл. 40 и 42.

[45] F. Lepper—S. Frere, *Trajan's Column*, 1988, 272—3.

[46] О томе cf. Woźniak, *op. cit.* (n. 42), 94—105; S. Schnurbein, Germania 57, 1979, 125sq.

[47] I. H. Crişan, *Ceramica daco-getica*, 1969, 82—3sq.

[48] О томе сажето cf. A. Benac у: Praistorija jugoslovenskih zemalja V, 1987, 768sq.

Сл. 6. — 1. Љубичевац—Острво; 2.6. Конопиште; 3—5, 7, 8. Вајуга—Песак (1 — бронза, 2 — сребро, 3—8 — керамика). — Fig. 6. — 1. Ljubičevac—Ostrvo; 2, 6. Konopište; 3—5, 7, 8. Vajuga—Pesak (1 — bronze, 2 — silver, 3—8 — pottery).

Управо захваљујући овим новим истраживањима данас смо у могућности да нешто више кажемо о Страбоновим (VII, 5.12) Малим Скордисцима који су, по њему, живели источно од Мораве и граничили се са Трибалима и Мезима[49]. Источно од ушћа Мораве келтски налази забележени су до Великог Градишта[50] и Голупца[51], дакле непосредно пре улаза у Ђердапску клисуру. Даље су, упркос бројним истраживањима, налази веома ретки, што значи да је овај део обале у то време слабо насељен. Такође, брдовити простор источно од Велике Мораве са Хомољским планинама скоро да и нема келтских налаза, одакле произлази да ову територију насељава друга популација (Трибали[52]?). Тако би, на основу данас познатих налаза, област о којој говори Страбон могла да се односи само на равничарски део Подунавља, који се пружа од Кладова низ Дунав и захвата Кључ, Неготинску Крајину, као и делове западне Олтеније и северо-западне Бугарске. Овако посматрана територија Малих Скордиска је у сагласности са Страбоновим описом јер би, у том случају, Трибали били југозападни и јужни, а Мези, југоисточни суседи.[53] Ђердапска клисура би превасходно имала значај комуникације која ову истурену келтску енклаву везује са матичним областима. Источну и југоисточну границу Малих Скордиска теже је утврдити, јер је келтски материјал из Олтеније и северозападне Бугарске само делимично објављен и у највећем броју случајева не потиче са систематских истраживања.[54]

Келтско присуство на Ђердапу не огледа се само у покретном материјалу већ и начину сахрањивања: остаци спаљених покојника полажу се у плитке јаме, са бројним прилозима и оружјем. С друге стране, елементи дачке или локалне провенијенције најбоље показују хетероген етнички састав Малих Скордиска. Поред грубе керамике то су, пре свега, посуде типа „фруктијера", скоро непознате западно од Ђердапа, а које од 21 истраженог гроба налазимо у 14. Овај обичај имао је, очигледно, дубљи значај у фунерарној пракси и не би га требало доводити у везу само са дачким културним утицајем или, још мање, са Буребистиним освајањем. Овај догађај имао је по Страбону (VII, 3.11) далекосежне последице, јер је Буребиста „пустошио Тракију све до Македоније и Илирије и покорио Келте који живе измешани са Трачанима и Илирима".[55] У том случају Мали Скордисци су се међу првима морали наћи на удару и признати власт дачког владара. Међутим, археолошки налази не показују значајније последице овог похода, што би значило да је „Буребистин продор на југ имао само ефемерни освајачки карактер, без трајнијег наметања власти, поготово без колонизације"[56]. Јер, као што смо напред видели, већина истражених гробова припада другој половини и крају I века пре н. е. и садржи инвентар који показује блиске везе не само са Скордисцима источне Славоније и Срема, већ, преко њих, и северном Италијом. Наиме, у неколико гробова (Ајмана, Конопиште, Вајуга—Песак) нађене су бронзане посуде произведене у северноиталским радионицама, које, вероватно посредством италских трговаца, после Октавијановог илирског рата 35. и пада Сегестике стижу у Подунавље.[57] Са Тиберијевим освајањем и падом Скордиска око 10. год. пре н. е. постепено нестају трагови келтске материјалне културе, која је до тог времена, без обзира на сложен етнички састав Малих Скордиска, имала веома значајну, ако не и доминантну улогу. С обзиром на гробне налазе носилац ове културе био је превасходно виши слој ратника, који је, са губитком самосталности, морао поделити судбину истог тог слоја на матичним територијама. Са њиховим нестанком материјална култура све више поприма одлике локалног или дачког карактера, као што видимо на насељима дако-римског периода које карактерише груба керамика, лонци са пластичним тракама и „дачке шоље", заједно са римским облицима.[58]

---

[49] Cf. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, 1969, 275sq.

[50] М. Сладић, Viminacium 2, 1988, 19.

[51] J. Todorović, *Skordisci*, 1974, 185.

[52] Археолошки налази млађег гвозденог доба веома су малобројни па су културне и етничке прилике на овом простору сасвим нејасне. О територији Трибала cf. F. Papazoglu, *op. cit.* (n. 49), 47sq.

[53] О територији Меза cf. S. Papazoglu, *op. cit.* (n. 49), 328sq.

[54] Cf. V. Zirra, Dacia 15, 1971, 234sq.; Z. Woźniak, *op. cit.* (n. 42), 65sq.

[55] Cf. F. Papazoglu, *op. cit.* (n. 49), 255sq

[56] M. Garašanin у: *Simpozijum o hronološkom i teritorijalnom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Centar za balkanološka ispitivanja, 1964, 149.

[57] Б. Сталио, *op. cit.* (n. 15), сл. 46, 48. За налаз са лок. Вајуга—Песак в. сл. 4/4. У питању су симпули типа Pescate и пехари типа Gallarate.

[58] Нпр. дачко-римски хоризонт на локалитету Зградила—Фунд код Корбова (Љ. Бабовић, *op. cit.* (n. 21), 116—7.

THE LATE IRON AGE ON THE TERRITORY OF DJERDAP (IRON GATE)

PETAR POPOVIĆ, Belgrade

Thanks to the archaeological conservation undertakings on the territory of the hydrosystem Djerdap I and II (from Golubac to Prahovo) on the right bank of the Danube, this area represents one of the archaeologically best investigated regions in Serbia. Until today we knew very little about the Late Iron Age in this part of eastern Serbia. Only the results of new research have made possible a more detailed perception of the cultural conditions in this area during the last centuries of the old era. One of the essential factors that defined the character of the finds was the unusually strong river erosion which in many areas almost completely destroyed sites (usually settlements) that at one time were situated alongside the Danube. Because of this the greater part of the archaeological material comes from necropolises which are located at a distance from the former bank or constitute chance finds.

We have little evidence concerning the period which includes the transition from the Early to the Late Iron Age (IV—III c. B. C.). Also, the earliest finds which are tied to the Celts, or their material culture are relitively small in number. Aside from the already known grave from Ostrovul Corbului (LT B_2) a bit more material evidence comes from the mid La Tène (LT C). These are offerings from a Celtic warrior grave from the site Čubarsko Brdo (fig. 1), a sword with a sheath decorated with already developed motifs of a pair of dragons combined with other ornaments — type III according to De Navarro (fig. 2/1—2), as well as several fibulae and ceramic vessels (fig. 2/3—7).

The Late La Tène is far better represented and has all the elements of a border region located between to culturally and ethnically distinct complexes — — Celts and Dacians. The Celtic component consists of a number of jewelry finds, weapons and in somewhat smaller numbers ceramics with analogies on the territory of Scordisci (eastern Slavonia, Srem, Belgrade—Karaburma necropolis), fig. 3—5. The Dacian component can be seen above all in the ceramics and less frequently in jewelry (fibulae), fig. 6/1—2. Along with the coarse handmade ceramics (fig. 6/3—4), one of the most characteristic forms is a vessel elevated on a tall foot of a type known as »fructiera«, fig. 6/5—8. A great number of examples are made on the wheel and are often found as grave offerings. The local component which is neither Dacian nor Celtic (ethnically it might belong to the Daco-Moesians) has been until now difficult to seperate. Theoretically these could be a type of ceramic vessels or bent knives *(sicae,* fig. 3/1—3) which belong to the older Balkan-danubian tradition.

The results of the new research on the territory of Djerdap support the possibility to precisely locate the Scordisci Microi, who according to Strabo (VIII, 5.12), lived to the east of the Morava and have common borders with the Tribali and the Moesi. Archaeological remains show clearly that we don't have to seek them in the hilly areas of eastern Serbia, but rather in the plains which spread downriver from Kladovo and Turnu Severin, all the way to northwestern Bulgaria.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

JEAN LECLANT, Paris

Un chapiteau hathorique de Pula

C'est à juste titre que l'attention s'est portée sur la diffusion du culte isiaque à travers les régions qui constituent la Yougoslavie moderne[1]: de nombreux *Aegyptiaca* y ont été signalés. Parmi eux se distingue, en raison de son élégance et de sa rareté, un fragment de chapiteau hathorique en marbre blanc[2], exhumé en 1932 près de l'entrée principale Sud de l'amphithéâtre de Pula, juste à l'extérieur du monument[3].

Seuls sont conservés le visage et la partie supérieure de la perruque hathorique; celle-ci est constituée de trois épais bourrelets superposés, maintenus par trois rubans transversaux. Sur la perruque se détachent les deux oreilles bovines de la déesse, qui forment un curieux contraste avec la moue et les fossettes enfantines de cette tête étonnamment juvénile, auxquelles ne nous ont pas habitués les prototypes égyptiens.

Il ne s'agit sans doute pas, en effet, d'une sculpture importée de la vallée du Nil, comme bon nombre d'obélisques, de statues ou de reliefs qui ornaient souvent les temples consacrés aux divinités isiaques de Rome, d'Italie ou des provinces de l'Empire romain[4]. Celle-ci fait plus vraisemblablement partie des sculptures égyptisantes suscitées par la vogue grandissante de l'exotisme de la civilisation du Nil et par l'égyptianisation du culte isiaque, sensible surtout à partir du IIe siècle de notre ère, date qui a précisément été proposée pour cette tête hathorique, en raison de la forme des yeux[5].

---

[1] Sur les *Aegyptiaca* et témoignages du culte isiaque en Yougoslavie, cf. principalement N. Vulić, dans *Spomenik Srpske Akademije Nauka*, XCVIII, 77, Belgrade 1941—1948, p. 1—279, avec fig.; P. Selem, dans *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXI, Split 1959, p. 94—110, pl. X—XV; Id., *ibid.*, LXIII—LXIV, 1961—1962, p. 125—144, fig. 1 et pl. XIV—XXI; Id., dans *Telegram*, Zagreb, 88, 29 Décembre 1961, p. 4, 3 fig.; P. Lisičar, »Isis-Fortuna«, dans *Starinar*, N. S. XII, 1961, p. 123—132, 10 fig.; M. Suić, dans *Diadora*, III, Zadar 1965, p. 91—128, avec fig.; Lj. Zotović, dans *Starinar*, N. S., XIX, 1968, p. 59—74, 1 carte; B. Perc, *Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in den Donauländern zur Römerzeit*, Munich 1968, 294 p., VI pl.; V. Hoffiler et B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, I. *Noricum und Pannonia Superior*, Amsterdam 1969, 279 p.; L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae (SIRIS)* (= Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, Bd XXVIII), Berlin 1969; M.—C. Budischovsky, »Jupiter-Ammon et Méduse dans les forums du Nord de l'Adriatique«, dans *Aquileia Nostra*, XLIV, 1973, col. 201—220, 11 fig.; Id., »Le thème du Nègre dans l'Adriatique à l'époque romaine«, dans *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, EPRO, t. 68, vol. I, 1978, p. 191—207, 1 carte, pl. IX—XVIII; Id., *La diffusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique*, EPRO, t. 61, 1977; P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine (partie en Yougoslavie)*, EPRO, t. 85, 1980. — Voir aussi les références données par J. Leclant et G. Clerc, dans *Inventaire bibliographique des Isiaca (IBIS)*, EPRO, t. 18, *A—D*, 1972, nos 3, 26, 181, 284; *E—K*, 1974, nos 396, 463, 492, 498, 593, 684; *L—Q*, 1985, nos 740, 746, 748, 749, 750, 752, 754, 762, 852, 875, 916, 928, 1004, 1120, 1121, 1122, 1147, 1148, 1160; *R—Z*, 1990, nos 1197, 1305, 1306, 1307, 1371, 1385, 1386, 1387, 1390, 1391, 1392, 1476.

[2] Ce fragment (hr. 25 cm) est conservé au Musée de Pula.

[3] Sur ce chapiteau hathorique, cf. A. Degrassi, »Notiziario archeologico (1932—33)«, dans *Atti e Memorie della Società Istriana*, XLV, 1933, p. 395—396; B. Perc, *o. c.*, № 11, p. 25, 148—150, pl. I, fig. 2; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, 1977, № VIII, 9, p. 173, pl. LXXXVIII; F. Le Corsu, *Isis, mythe et mystères*, 1977, p. 277; G. Clerc, s. v. *Hathor, dans Lexicon iconographicum mythologiae classicae* (LIMC), IV, 1, 1988, № 20, p. 454 et 458.

[4] Cf. *e. g.* J. Leclant, »A propos des antiquités égyptiennes découvertes dans les sanctuaires isiaques d'Asie Mineure«, dans *Florilegium Anatolicum. Mélanges offerts à E. Laroche*, 1979, p. 207—217 (avec bibliographie correspondante).

[5] Cf. B. Perc, *o. c.*, p. 149.

Adorée d'abord sous la forme d'une vache, Hathor possède une personnalité fort complexe: déesse cosmique, mère universelle, elle donne la vie et préside aux naissances; divinité funéraire protégeant le défunt dans l'au-delà, elle assure sa résurrection. Dotée de vertus thérapeutiques, elle est encore protectrice des exploitations minières, déesse de l'amour, de la musique, de la danse et des fêtes[6].

Le chapiteau hathorique[7], qui fait son apparition en Egypte au Nouvel Empire, ou peut-être même dès le Moyen Empire, est un symbole cultuel de la déesse, apparenté au sistre à naos *(sššt)*. Cet instrument typique du culte d'Hathor se compose d'un manche en forme de colonnette, sommé par deux têtes de la déesse de directions opposées ou par quatre têtes tournées vers les directions cardinales, qui expriment sa vocation cosmique. Elles sont surmontées de la cage de l'instrument musical, en forme de naïskos à volutes latérales.

Grâce à une assimilation à de »grandes Mères« locales ou à des déesses de la fécondité, l'iconographie hathorique a connu une certaine vogue au Levant dès le IIe millénaire avant J.-C., puis dans le domaine phénico-punique au Ier millénaire avant J.-C. (bijoux, terres cuites, poteries, ivoires, bronzes, etc.). A Chypre, où ces représentations hathoriques se distinguent par leur abondance et leur variété, de nombreux chapiteaux hathoriques en calcaire, de style parfois hellénisé, ont été produits aux VIe et Ve siècles avant J.-C.[8]. Ces chapiteaux et documents apparentés de Chypre, dont la hauteur varie de 1 m 60 à 0 m 80, ne semblent avoir eu aucun rôle architectural, mais ont probablement été considérés comme des emblèmes cultuels[9].

Fig. 1. — Chapiteau hathorique fragmentaire de Pula.

Contrastant avec l'abondante production chypriote, les chapiteaux hathoriques sont rares à la période romaine, hors de la vallée du Nil. Outre le document de Pula, trois chapiteaux en marbre sont attestés à Rome. L'un d'eux[10], conservé autrefois dans le jardin de l'Antiquarium Comunale et aujourd'hui perdu, montre, au-dessus d'une rangée de fleurs de lotus, deux colliers-égides surmontés chacun d'un buste d'Hathor avec, de part et d'autre, des uraei dressés. Le second (Ier siècle après J.-C.) provient de la »Domus Flavia« sur le Palatin[11]. Au-dessus de bourrelets évoquant sans doute la partie supérieure d'un pilier *djed*, un collier-égide est sommé d'une tête d'Hathor,

---

[6] Sur la personnalité et le culte de la déesse Hathor dans l'Egypte ancienne, cf. entre autres Schafik Allam, *Beiträge zum Hathorkult (bis zum Ende des MR)*, Münchner Ägyptol. Studien, 4, 1963; F. Daumas, *Dendara et le temple d'Hathor*, 1969, p. 79—81; Id., »Les objets sacrés d'Hathor au temple de Dendara«, dans *Bulletin de la Société Française d'Egyptologie*, 57, 1970, p. 7—18, pl. 1—4; Id., dans *Revue d'Egyptologie*, 22, 1970, p. 63—78; Id., *Les dieux de l'Egypte*, 1970, p. 53—56; Ph. Derchain, *Hathor quadrifons*, 1972; F. Daumas, s. v. *Hathor*, dans *Lexikon der Ägyptologie*, II, 1977, col. 1024—1033; D. Arnold, s. v. *Hathorkuh*, *ibid.*, col. 1041; F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, EPRO, t. 26, 1973, vol. I, p. 11—15, 238—239.

[7] Sur les chapiteaux hathoriques dans la vallée du Nil et hors d'Egypte, cf. G. Haeny, s. v. Hathor-Kapitell, dans *LdÄ*, II, 1977, col. 1039—1041; E. von Mercklin, »Das ägyptische Figural-kapitell«, dans *Studies Robinson*, I, 1951, p. 198—214, 1 fig., pl. 8—10; Id., *Antike Figuralkapitelle*, 1962, p. 5—22, 230, avec fig.; C. La Branche, »The Greek figural Capital«, dans *Berytus*, 16, 1966, p. 71—75, avec fig.; G. Clerc, s. v. *Hathor*, dans *LIMC*, IV, 1, 1988, p. 452—455, 456—458; IV, 2, pl. 272—274.

[8] Voir principalement A. Hermary, »Un nouveau chapiteau hathorique trouvé à Amathonte«, dans *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 109, 1985, p. 657—699, 42 fig. et G. Clerc, *o. c.*, p. 452—454, 456—457, avec bibliographie complémentaire.

[9] G. Clerc, *o. c.*, p. 457.

[10] Voir E. von Mercklin, dans *Studies Robinson*, I, 1951, p. 210, pl. 10, c; Anne Roullet, *The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome*, EPRO, t. 20, 1972, p. 56—57, № 8, fig. 34; M. Malaise, *Inventaire préliminaire des documents égyptiens découverts en Italie*, EPRO, t. 21, 1972, p. 234, № 440; G. Clerc, *o. c.*, p. 454, № 18.

[11] K. Parlasca, dans W. Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*, 4e éd. 1966, t. II, p. 863—864, № 2079; A. Roullet, *o. c.*, p. 56, № 7, fig. 33; M. Malaise, *o. c.*, p. 220—221, № 400; G. Clerc, *o. c.*, p. 454, № 19; IV, 2, pl. 274.

surmontée d'un naïskos avec uraeus dans la niche centrale et volutes latérales; la tête est flanquée de deux uraei dressés, coiffés respectivement de la couronne de Haute et de Basse Egypte. Le troisième chapiteau hathorique de Rome[12] a été exumé Via della Consolazione, près du lieu-dit »Bocca della Verità«, et date probablement de l'époque d'Hadrien; au-dessus d'éléments végétaux, surgit sur chacune des quatre faces du chapiteau une tête d'Hathor, flanquée de deux uraei dressés, dont les queues se croisent devant le cou de la déesse.

A signaler encore un chapiteau fragmentaire en marbre de Leptis Magna, conservé *in situ* dans le frigidarium des grands thermes de la ville[13]: au milieu d'un décor végétal apparaissent deux têtes d'Hathor totalement endommagées et un aigle sur le troisième côté, le quatrième côté, appliqué contre le mur, étant resté sans ornement.

En dépit de leur caractère nettement égyptisant, ces quelques chapiteaux hathoriques du monde romain semblent tout de même assez éloignés des prototypes égyptiens. Il est difficile de dire si leur élaboration a pu être influencée par des sistres ornés de têtes hathoriques utilisés dans le culte isiaque hors de la vallée du Nil, dont des exemplaires sont parvenus jusqu'à nous[14], ou par certaines représentations hathoriques, comme cet étonnant »pied de table« en porphyre rouge, vraisembleblement importé d'Egypte; retrouvé à Porto, le port d'Ostie, il montre le dieu nain Bès portant sur la tête un collier-égide surmonté d'un buste d' Hathor[15].

Le chapiteau hathorique de Leptis Magna ornait les thermes de la ville. Nous n'avons aucune indication sur la destination précise de ceux de Rome, si ce n'est le lieu de découverte de l'un d'eux: la »Domus Flavia«. Ainsi, ces éléments architectoniques, si insolites dans l'architecture romaine, ont pu être utilisés dans des constructions civiles officielles et non pas uniquement dans des temples des dieux égyptiens, comme on aurait pu le supposer. Le chapiteau de Pula a-t-il réellement servi à orner l'amphithéâtre, construit peut-être sous Auguste et agrandi sous le règne de Claude[16]? Une autre hypothese doit être envsagée: il pourrait provenir du petit temple de Némésis, repéré à l'Est de l'entrée principale Sud de l'amphithéâtre[17]; or, Némésis a été identifiée à Isis.

Ce chapiteau hathorique n'est pas un document isolé à Pula, où d'autres découvertes attestent l'influence de l'Egypte et des divinités de la vallée du Nil. Les inscriptions de la cité font connaître trois noms théophores évoquant la déesse égyptienne, un Isidorus[18] et deux Isias[19]. Dans l'ornementation du forum, des masques d'Ammon alternaient avec ceux de Méduse[20]. On a cru reconnaître une adepte isiaque[21] dans une tête de pierre, parée de longues boucles torsadées postiches. Un autel votif à Isis, gravé de nombreux symboles d'Isis-Panthée, exhumé à Galežan, provient certainement de l'antique Pola, située à 8 km 5 au sud-ouet du lieu de découverte[22].

D'autres témoignages isiaques sont attestés dans la province d'Histrie. Un autel à Isis vient de Capodistria-Koper[23]. Un autel à Isis-Augusta a été découvert à Novigrad[24] et un autre, fragmentaire, à Poreč[25]. Trieste, l'antique Tergeste, a livré un autel à Isis-Augusta;[26] un nom théophore y est relatif à Ammon[27], tandis qu'un fonctionnaire de la cité est attesté en Egypte[28].

---

[12] E. von Mercklin, dans *Studies Robinson*, I, 1951, p. 211, pl. 9, a; K. Parlasca, dans W. Helbig, *Führer*, 4e éd. 1966, II, p. 203, pl. 59, 4; A. Roullet, *o. c.*, p. 56, № 6, fig. 32; M. Malaise. *o. c.*, p. 215, № 393, pl. 23; G. Clerc, *o. c.*, p. 454—455, № 21.

[13] R. Bartoccini, *Le terme di Lepcis*, 1929, p. 44 sq., fig. 50; E. von Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, 1962, p. 230, № 563 b, fig. 1061—1063; G. Clerc, *o. c.*, p. 455, № 22.

[14] Cf. références dans G. Clerc, *o. c.*, p. 458.

[15] E. von Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, 1962, p. 13—14, № 31, fig. 45; E. Floriani Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia*, EPRO, t. 3, 1962, p. 33; A. Roullet, *o. c.*, p. 88, № 105; M. Malaise, *o. c.*, p. 95, № 21; G. Clerc, *o. c.*, p. 458.

[16] Le chapiteau serait alors postérieur à la construction de l'édifice.

[17] Cf. B. Perc, *o. c.*, p. 25.

[18] B. Perc, *o. c.*, № 12 a, p. 150 et M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, 1977, № VIII, 3, p. 170—171.

[19] B. Perc, *o. c.*, № 12 b et c, p. 150—151; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, 1977, № VIII, 1—2, p. 170.

[20] M.—C. Budischovsky, »Jupiter-Ammon et Méduse dans les forums du Nord de l'Adriatique«, dans *Aquileia Nostra*, XLIV, 1973, p. 203—205, fig. 2—4; Id., *Diffusion*, 1977, № VIII, 4—8, p. 171—173, pl. LXXX—LXXXVII.

[21] F. Le Corsu, *Isis, mythe et mystères*, 1977, p. 277, pl. 47 c.

[22] *CIL*, V, 10; B. Perc, *o. c.*, № 13, p. 26—27, 151—157, pl. II, fig. 1; L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, 1969, № 596; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, 1977, № VII, p. 168—170, pl. LXXXIV b.

[23] *CIL*, V, 484; B. Perc, *o. c.*, № 7, p. 145—146; L. Vidman, *SIRIS*, № 597; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № II, p. 166.

[24] B. Perc, *o. c.*, № 9, p. 147; L. Vidman, *SIRIS*, № 596 a; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № IV, p. 167.

[25] *CIL*, V, 347; B. Perc, *o. c.*, № 10, p. 148; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № V, p. 168.

[26] *CIL*, V, 517; B. Perc, *o. c.*, № 4, p. 19 et 142; L. Vidman, *SIRIS*, № 598; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № I, 1, p. 162.

[27] M.—C. Budischovsky, *ibid.*, № I, 2, p. 162.

[28] *CIL*, XIV, 5341; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № I, 3, p. 162.

A signaler encore une tête de Sérapis en calcaire[29], des statuettes d'Isis-Fortuna[30], une lampe en terre cuite ornée d'une Isis-Panthée[31] et une statuette d'Isis allaitant Horus[32]. Comme à Pula, le forum de Tergeste était orné des masques d'Ammon et de Méduse[33]. Une statuette d'Isis-Fortuna a été découverte à Savudrija[34], un sistre miniature à Vizače[35], une statuette d'Osiris à Bale[36]. Enfin, d'autres statuettes proviennent d'Histrie, sans précisions sur leurs lieux de découverte; ce sont un taureau Apis[37], un roi agenouillé[38], un Harpocrate[39] et une effigie de Neith[40].

Le chapiteau hathorique de Pula, dont nous avons déjà souligné la rareté, n'est cependant pas la seule représentation de la déesse exhumée en Yugoslavie. Si l'on ne peut tenir compte du manche de miroir ou de poignard en os (ou en ivoire) trouvé à Vinkovci[41], qui semble être une imitation moderne, une tombe de Tremarje, à 1 km au Sud de Celje, en Slovénie, a livré une bague en or, dont le chaton est un camée en pâte vitreuse orné d'une tête d'Hathor, parée de la perruque caractéristique[42]. Le lieu de la découverte — une tombe — permet de penser que l'antique déesse égyptienne avait conservé à l'époque impériale son aspect apotropaïque et protecteur.

Ainsi, qu'Hathor, bonne déesse, veuille bien continuer à veiller, longtemps après l'actuel anniversaire, sur notre excellent collègue et ami le Professeur Milutin Garašanin.

[29] M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № I, 4, p. 162—163, pl. LXXX a. — Un relief montrant une prêtresse d'Isis n'est peut-être pas antique (*ibid.*, № I, 5, p. 163, pl. LXXXI).

[30] B. Perc, *o. c.*, № 1—3, p. 138—141, pl. I, fig. 1; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № I, 8—11, p. 164—165, pl. LXXXII a, b et LXXXIII a, b.

[31] B. Perc, *o. c.*, № 5, p. 143; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № I, 12, p. 165—166.

[32] B. Perc, *o. c.*, № 6, p. 144; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № I ,7, p. 164.

[33] M.—C. Budischovsky, dans *Aquileia Nostra*, XLIV, 1973, p. 206, 207, fig. 7—8; Id., *Diffusion*, № I, 6, p. 163—164, pl. LXXXIV a.

[34] B. Perc, *o. c.*, № 8, p. 146—147; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № III, p. 167.

[35] B. Perc, *o. c.*, № 14, p. 157—158; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № IX, p. 173.

[36] B. Perc, *o. c.*, № 15, p. 158—159; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № VI, p. 168.

[37] B. Perc, *o. c.*, № 16, p. 159—160; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № X, 2 p. 174.

[38] B. Perc, *o. c.*, № 18, p. 161; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № X, 4, p. 174—175.

[39] B. Perc, *o. c.*, № 19, p. 162; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № X, 1, p. 174.

[40] B. Perc, *o. c.*, № 17, p. 160—161; M.—C. Budischovsky, *Diffusion*, № X, 3, p. 174.

[41] J. Leclant, dans *Orientalia*, 30, 1961, p. 401—402, fig. 1 et B. Perc, *o. c.*, № 53, p. 70 et 206.

[42] B. Perc, *o. c.*, № 22, p. 36, 166—167, pl. III, 1, avec bibliographie antérieure; G. Clerc, dans *LIMC*, IV, 1, № 37, p. 456 et IV, 2, pl. 275. — La bague en or, avec camée de verre blanc et brun, est conservée au Kunsthistorisches Museum de Wien, Antikenabteilung, № inv. VIIB 338.

MATE SUIĆ, Zadar

Libvrnarii

U spisu nazvanom *Notitia Dignitatum*, nastalom negdje sredinom 4. st. poslije Kr., susreću se jedinice s nazivom *liburnarii*, pod zapovijedništvom *(sub dispositione)* duksa Prve Panonije *(dux Pannoniae Primae)*, raspoređene po garnizonima graničnog alpskog prostora, u Karnuntu, Araboni, Jovijaku, Adjuvense, Fasiane kako slijedi:[1]

26 *Praefectus legionis quartae decimae geminae militum liburnariorum cohortis quintae partis superioris, Carnunto;*

27 *Praefectus legionis decimae geminae et quartae decimae geminarum militum liburnariorum, Arrabonae;*

37 *Praefectus legionis secundae Italicae militum liburnariorum Ioviaco;*

40 *Praefectus legionis primae Noricorum militum liburnariorum cohortis quintae partis superioris, Adiuvense;*

41 *Praefectus legionis liburnariorum primorum Noricorum, Fafianae;*

Zasad samo notirajmo, da su ove jedinice, legije i kohorte, locirane na širem graničnom pojasu, da se uglavnom definiraju kao Noričke, uz jednu jedinu Italičku. Citirani atributi vjerojatno ukazuju na podrijetlo vojnika, tj. da su bili unovačeni u Italiji i u Noriku. Postavlja se pitanje: što su bili ti *liburnarii* i zašto su se tako zvali. Njihov nadimak ne možemo nikako odvojiti od etničkog imena *Liburni*. To ime Liburni susrećemo u nazivu jedne jedine jedinice već u najranijem Carstvu, kao kohorta *Liburnorum*, gdje ovaj naslov nesumnjivo ukazuje na podrijetlo i etničku pripadnost vojnika-Liburna, gdje sintagma *cohors I Liburnorum* predstavlja paralelu mnogim drugim epitetima vojnih jedinica: *Batavorum, Dalmatarum, Cyrrhestanorum, Thracum* i sl.[2] Pridjev *liburnarius* nikako ne može biti istog karaktera kao *Liburnus*-pripadnik liburnske etničke zajednice s šireg iličkog područja. Veza s Liburnijom i Liburnima ovdje je sekundarno izvedena, ne iz etničkog imena ili imena liburnske zemlje, nego, kako će se vidjeti, iz imena lađe liburne. A te lađe liburne, koje su ubrzo postale sinonim za ratne lađe uopće, nisu morale u odmaklom Carstvu imati bilo kakve genetičke veze s prvobitnim (autohtonim) liburnskim lađama.[3]

Neka osobna, etnička i geografska imena s šireg iličkog područja doživjela su niz varijacija, od kojih je svaka imala vlastitu semantičku osobitost. Npr. *Histri* daju ime svojoj zemlji Histrija, od koje je kasnije postalo novo etničko ime *Istriani*, hrv. Istrani. Posebno to vrijedi za delmatsko ime. Etnonim *Delmatae* dao je ime gradu *Delminium*, možda i ime delmatskoj teritoriji, a svakako ime Provinciji *(Dalmatia)*, od kojega su u ranom srednjem vijelu nastala nova imena za zemlju i njezine stanovnike: *Dalmatini*[4] u djelu Saksonca *Gottschalka* za vrijeme hrvatskog kneza Trpimira (to je ime za Hrvate u Dalmaciji; Romane on naziva Latinima), dok u kronici Ivana Đakona za dalma-

[1] Not. Dign. Occ. XXXIV 26 d. Služili smo se izdanjem Noticije (s punim naslovom): *Notitia dignitatis, Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et laterculum Provinciarum*, u redakciji O. Seeck, Berlin 1976.

[2] Koliko je poznato, dosada se susreće samo jedna vojna jedinica s liburnskim epitetom, *Cohors I Liburnorum*, no vjerojatno ih je bilo više, pogotovo za najranijeg Carstva, sve dok ukupno stanovništvo provincije nije steklo etnik načinjen po imenu provincije Dalmacije, pa tako i vojnici i mornari u ratnim flotama, mizenskoj i ravenskoj, Uspor. M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981., str. 231.

[3] M. Suić, sp. dj. str. 263.

[4] Usp. L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, p. o. »Bihaća« Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti, Zagreb 1932., str. 9.

tinske Hrvate susrećemo ime *Dalmatiani*.[5] Tipu *Istriani, Dalmatiani* odgovara oblik *Illyriciani*, prije toga *Illyrii* i *Illyrici*, od izvornog oblika *Illyrius* za stanovnike zemlje *Illyria*, grč. *Illyris* (Ilirida). Liburnsko ime nije doživjelo takve varijacije. Kroz čitavu antiku zemlja se zvala *Liburnia*, njezini stanovnici *Liburni*. Ta se Liburnija susreće u franačkim izvorima s autentičkim oblikom,[6] ali s izmijenjenim geografskim sadržajem (sjeverozapadni dio antičke Liburnije), kojoj je već u ranijem Carstvu bila pridružena i teritorija starih Japoda.[7]

No, ako etnonim i toponim nisu doživjeli tako bogatu artikulaciju, doživljela ju je izvedenica od liburnskog imena spomenuta lađa liburna, ime koje ne može izazvati nikakve sumnje. Po imenu lađe liburne stekla je ime jedna vrst rimske nosiljke *(lectica)*. Zašto, ne možemo znati. Vjerojatno je svojim oblikom izazivala asocijacije s lađama. Po imenu te nosiljke stekli su profesionalni nadimak robovi, koji su po rimskim ulicama i trgovima nosili rimske matrone i rimsku aristokraciju uopće. Ti su *liburni* nesumnjivo bili snažni robovi, koji su, kako donosi rimski pjesnik,[8] Juvenal nadvisivali Rimljane na forumu i po rimskim ulicama. S punim pravom je M. Budimir postavio pitanje, kako to da su ovi nosači lektika tako visoki, kad se zna da su Liburni sačuvali mnoge odlike starog mediteranskog supstrata, da su morali biti relativno nižeg rasta.[9] Budimir je vrlo lucidno uočio ovaj nesklad. Jer, i arheološki nalazi iz liburnskih grobova s kosturima u ležećem Hokeru, bez antropoloških ispitivanja, dokazuju da su antički Liburni zaista bili niskog rasta. U drugu je nevolju upao R, Vulpe,[10] koji je naišao na lijepi broj stanovnika Italije s imenom *liburnus* (kognomen) ili *liburnius* (izvedeni gentilicij), što je tumačio u sklopu demografskih kretanja i naseljavanjima stanovnika iz iliričkog područja na tlo Italije. Mislim da sam dokazao,[11] da ovi liburni iz Rima, Italije, pa i iz sjevernih afričkih provincija, nemaju nikakve genetičke veze s liburnskim etnosom, iako se, naravno, ne mogu isključiti i prijelazi osoba s liburnskim imenom s jedne na drugu jadransku obalu.[12] Krivac dakle propagiranju liburnskog imena na tlu Italije i nekih provincija prikladna je metafora, po kojoj jedna specifična nosiljka preuzima ime ratne lađe, a te ratne lađe već krajem Republike postale su sinonim za ratne lađe uopće. Ovaj kratki ekskurs bio je potreban da bismo mogli i za vojnike liburnarije definirati kao epitet koji je u vezi s liburniskim imenom. Smatramo da je izvorište i liburnarijskog imena posredno također u vezi s imenom broda liburne.

Naše je mišljenje, koje ćemo pokušati obrazložiti, da *liburnarii*, posada brodova liburna, nisu mornari-vojnici u rimskoj ratnoj mornarici, već da spadaju u sferu omiljenog spektakla, sličnog borbama u areni. To su poznate naumahije (grč. *naumachía)*, simulirane pomorske bitke *(navale proelium)*. Izvori donose, da su se takve igre odvijale u arenama, čak i u teatrima, ali ponajviše na većim površinama, često i umjetnim jezerima uz tokove rijeka (npr. Tipava) i sl.[13] U borbama su sudjelovale ponekad i veće lađe, čak bireme i trireme. Posada se sastojala od veslača i boraca — gladijatora, u omjeru 2 : 1. Bilo je zaista i spektakularnih priredaba, npr. u rekonstrukciji velikih povijesnih bitaka (onih kod Salamine ili kod Akcija), ali i skromnijih, koje su zapravo predstavljale karikature nekakve pomorske bitke.[14] Sudionici

---

[5] Usp. F. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877., str. 265 d; Usp. i N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971., str. 243.

[6] Usp. M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2., 1955—56., str. 273 d; Isti, *Liburnia Tarsaticensis, Adriatica praehistorica et antiqua*, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970., str. 225 d.

[7] Japudija počinje dijeliti zajedničku sudbinu s Liburnijom već za cara Augusta. Pod zajedničkom upravom, vjerojatno civilnom i vojnom, ove su se zemlje nalazile u kompetenciji jednog visokog funkcionera za vrijeme Batobijanskog rata (6—9. god.), koji je bio na čelu institucije koja je obuhvaćala Japudiju i Liburniju, kako svjedoči jedan latinski natpis iz Verone. Već Plinije Stariji odvaja kao posebnu cjelinu Liburniju s Japudijom od ostalog Ilirika, dok je Ptolemeju Japudija kopneni dio Liburnije. Takve su se situacije ponavljale i kasnije. Usp. M. Suić, *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima, Lika*. Znanstveni skup Otočac 21—23 IX 1974., Split 1975, str. 100 d.

[8] Uspor. M. Suić, *Liburnus (-a), Liburnius (-ia) u rimskoj onomastici*, Diadora 4, 1968., str. 93 d.

[9] M. Suić, sp. dj. str. 113.

[10] Usp. R. Vulpe, *Gli Illiri dell' Italia imperiale Romana*, Ephemeris Dacoromana III 1925., str. 140 i passim.

[11] Usp. M. Suić, sp. dj. u Diadora 4., 1968. l. c.

[12] Pitanje je ipak, osobito ako se radi o potvrdama iz vremena poslije vladavine julijevske-klaudijske dinastije, nema li sada ovo ime prvenstveno geografski, regionalni karakter, kao što ga u tom periodu susrećemo sa značenjem »osoba koja potječe iz Dalmacije« (razumije se »zemlje«, »pokrajine« i sl.).

[13] Usp. Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyclopädie der Altertums Wissenschaft XVI, 1935., col. 1971. s. v. Naumachie. Da su se te borbe organizirale, pored u amfiteatrima, također i u teatrima, svjedoči npr. Kasije Dion (en de tini Theatro). Uspor. i podatak iz Suetonija (Claud. 21).

[14] »Naumacharii waren meist Gladiatoren oder zum Tode verurteillechte«, RE sp. dj. i mj. usp. i članak u Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines*, VI/I, str. 40 d. sub. voce, s jezgrovitom definicijom naumahija: »combat naval simulé.«

tih krvavih priredbi, surovost kojih nije zaostajala za gladijatorskim borbama, bili su većinom zlikovci, zarobljenici ili osuđenici. U Rimu je u bitci sudjelovalo 4000 veslača i 2000 boraca. Svi su se oni nazivali zajedničkim imenom *naumacharii*. Kako se vidi, tvorba ovog apelativa sa sufiksom — *arius* identična je onoj u imenu borca u naumahiji *liburn-arius*, ili jednog specijalnog borca iz arene imenom *retiarius*, koga susrećemo na jednom mozaiku iz Nina *(Aenona)* u borbi s protivnikom koji se branio dugačkim trozubom.[15] Kao što su postojale »škole« za izobrazbu gladijatora, tako su vjerojatno i vlasnici naumahijskih trupa uvježbavali svoje ekipe, pogotovo gladijatore koji su pomorsku bitku redovito završavali borbom prsa o prsa, za koju je bilo potrebno ne samo posjedovati snagu, već isto tako i veliku vještinu, pa se stoga nisu mogli mnogo razlikovati gladijatori iz arene od onih u naumahijama. Zbog toga su vjerojatno bili na velikoj cijeni, pogotovo u periodu »rimskoga mira«, kad je bilo teže doći do robova, ratnih zarobljenika. Pitanje je kada i kako je došlo do novačenja vojnika ove kategorije, legionara i pripadnika augzilijarnih jedinica, konkretno iz Italije i iz Norika. Pogotovo je umjesno pitanje otkuda oni iz Italije, kad je poznato da je Italija, sve do odmaklog Carstva, bila *vacua (inermis* tj. bez vojnih jedinica).[16] Najprikladnijim nam se činio odgovor, da su naši *liburnarii* podrijetlom robovi, odnosno elementi s dna društvene ljestvice, kako je već rečeno. To se moglo dogoditi za vrijeme provale germanskih barbara, Markomana i Kvada šezdesetih godina 2. st. poslije Kr. To su bili prvi barbari koji su ugrozili Italiju, skoro tri stoljeća poslije Cimbra i Teutona koje je uspio odbaciti Marije. Kvadi i Markomani su ne samo ugrozili rimski imperij, posebno provinciju Ilirik, oni su uspjeli preći preko barijere Istočnih Alpa (170. god.) i zauzeti Akvileju. Car Marko Aurelije, a s njime spočetka i Lucije Ver, morali su uložiti maksimalne napore i poduzeti iznimne (čak i protuustavne) mjere da bi zaštitili Italiju i susjedni Ilirik; *omnia quae ad munimen Italiae atque Illyrici pertinebant.*[17] Ne ulazimo ovdje u diskusiju o postanku obrambenog sistema i nazivom *praetentura Italiae et Alpium,*[18] koliko je ona zavisna od potrebe da se zaštite istočne (alpske) granice Italije. Isto tako nećemo na ovome mjestu diskutirati o eventualnom formiranju posebne provincije brodovlja *(provincia classis,* odnosno *liburnarum),* koja je imala zadatak da štiti komunikacije i vrši izravan transport ljudstva i opreme morskim putom, kad su alpski prolazi bili potpuno okupirani od strane germanskih barbara.[19] Što se tiče novačenja novih trupa, tu nam Hist. Aug. pruža dosta preciznih podataka;[20] *servos, quem ad modum bello Punico factum fuerat, ad militiam paravit, quos voluntarios exemplo volonum appellavit. Armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit.* Ukratko, car je unovačio robove *(servos,* vjerojatno ne one iz urbanih familija), gladijatore *(gladiatores)* te razbojnike *(latrones)* iz Dalmacije (razumije se provincije) i Dardanije. Kao borce-ratnike na prvo mjesto valja smjes-

[15] Usp. M. Suić, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici,* Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17, 1969, ilustracije; Isti, Nin — *Problemi arheoloških istraživanja,* Zadar 1968, str. 35 d.

[16] Jedine vojne jedinice u Rimu i na tlu Italije bile su kohorte pretorijanaca, »gardista na carskom dvoru koji su se više bavili spletkama i smijenjivanjem careva, bez potrebna znanja i borbenih iskustava. *Italici* (sada ne više rimski *socii* već punopravni posjednici rimskog civiteta) ne samo da nisu potpadali pod vojnu obavezu, već su također bili oslobođeni od podavanja u naravi za opremu vojske i sl.

[17] Hist. Aug. *Marcus Ant.* 14, 16.

[18] O tome usp. J. Šašel, RE Suppl. XI, 1968. col. 545 d. s. v. *Emona.*

[19] Ovdje se radi o tumačenju latinskog natpisa CIL III 1919. 8513. 12819, u nadgrobnom spomeniku, posvećenom Artoriju Kastu *(Artorius Castus)* s vrlo bogatim *cursus honorum,* u kojemu na kraju dominira titula prefekta mizenske flote i prokuratora jedne provincije, od imena koje su sačuvana samo prva tri slova: *LIB* . . . , što se ponajviše restituira kao ime provincije Liburnije. Iz bogate literature o tom pitanju valja svakako izdvojiti rad J. Medinija (usp. bilj. 19) s naslovom *Provincia Liburnia,* u kojemu uzima u razmatranje sve elemente potrebne za donošenje konačnog zaključka, a taj je, uglavnom, da je Liburnija za Marka Aurelija i Komoda bila zaista posebna prokuratorska provincija, kojoj je na čulu za vrijeme Komoda bio naš Artorije Kast, prokurator *ducenarius iure gladii.* Bez obzira na svoja ranije izražena stanovišta, da je Liburnija (a doskora s njome i Japudija) imala ponekad poseban status- smatram da se u tumačenju ovog natpisa otišlo malo predaleko. Promatrajući društveno-političke i vojne prilike u vrijeme markomanskog rata, Marko Antonin je morao poduzimati izvanredne mjere, prvenstveno da bi zaštitio dva susjedna područja: Italiju i Ilirik kako donosi cit. Hist. Augusta: *omnia quae ad munimen Italiae atque Illyrici pertiment,* to upravo u vrijeme kad su alpski prijelazi *(claustra Alpium)* bili zaposjednuti i pod kontrolom barbara, kad su već počeli opsijedati gradove sjeveroistočne Italije. Kao što je to Rim i prije radio, i sada je morao formirati jednu posebnu provinciju za održavanje veze između Italije i Ilirika morskim putovima između dviju obala. Ta »oblast«, s prvobitnim značenjem provincije, po našem je mišljenju bila jedna *provincia classis.* A pošto je u ovo vrijeme *classis* bila sastavljena od liburna, kad je ime liburna postalo pravi sinonim za ratnu lađu, sastavljač natpisa je s pravom mogao napisati, umjesto *provincia classis,* s jasnijim smislom *provincia liburnarum.* Usp. J. Medini, Provincia Liburnia, Diadora 4. 1968, str. Provincia Liburnia, str. 383 d. Kratak osvrta opor. M. Suić, *Hijeronim Stridonkanin — građanin Tarsatike,* RAD JAZU XXIV, str. 246.

[20] Hist. Aug. M. Ant. 21, 6.

titi gladijatore, koji su se odlikovali snagom, vještinom, iskustvom i kondicijom, posebno u borbama prsa o prsa, kao i poznati gladijatori s nazivom *thraex*. Iza gladijatora a ispred običnih robova, što se tiče borbenih sposobnosti, valja postaviti hajduke kojih je bilo vrlo mnogo, pogotovo u brdovitim predjelima centralnog iliričkog područja i u Dardaniji, kao što ih je npr. bilo vrlo mnogo u gorovitim regijama Južne Italije (koji su hrpimice prešli k Spartaku u vrijeme robovskog ustanka), gomile za koje se vlasnici golemih stada uopće nisu brinuli, pa je tako stočar postao sinonim za razbojnika. Njih je car mogao predobiti obećanjima, boljim životom i osiguranom egzistencijom, dok je robove morao otkupiti od vlasnika gladiatorskih trupa, kojih je bilo vrlo mnogo, ne samo u Rimu i na tlu Italije, već i po provincijama. Vjerojatno je M. Aurelije upravo u ove svrhe utrošio najveći dio sredstava, što ih je namaknuo aukcijom dvorskih dragocijenosti. Obični robovi mogli su biti racionalno iskorišteni kao veslači, kojih je bilo, kako je navedeno, dvostruko više od boraca-gladijatora.

Jedanput formirane jedinice, i nakon Dioklekcijanove reforme, naslijeđivale su naslove stečene u drugoj polovici 2. st., kao što su nesumnjivo naslijedile i svoja prvobitna sjedišta, odreda locirana na širem alpskom prostoru na kojemu je kasnije bio formiran »Alpski limes«, s nazivom *Clausurae Alpium Iuliarum*,[21] odnosno u susjedstvu te obrambene organizacije.

Da zaključimo. Naziv antičkog naroda *Liburni* dao je ime teritoriji na kojoj su se oni formirali već u povijesnom praskozorju. Da li je postojao i grad takva imena (Skokov *Peri Burni, Peliburni — Liburni?)* ne možemo znati. Po Liburnima su nesumnjivo bile, (poslije bitke kod Akcija), nazvane rimske ratne lađe. Ime tih brodova *(liburnae)* stekle su u Rimu, a potom i u provincijama, nosiljke *(lecticae) liburnae,* zacijelo asocijacijom odnosno metaforom, pa su po tim nosiljkama bili nazvani robovi *(liburni)* koji su nosili te liburne. Po imenu tih istih brodova liburna, koje su sudjelovale u tim okrutnim gladijatorskim igrama — pomorskim bitkama *(naumachiae),* liburnima su bili nazvani borci koji su se tukli u tim bitkama, gde je naziv *liburnarii* bio sinonim za gladijatore u naumahijama, a vjerojatno i veslači na tim liburnama. Zbog toga navod *Italici* ili *Norici* uz citirane jedinice ne upućuju ni na etničko niti na geografsko podrijetlo liburnarija, već na njihovo zanimanje i društveni položaj.

LIBVRNARII

MATE SUIĆ, Zagreb

The epithet »liburnarii« which is found in Not. Dign. Occ. for soldiers in the Upper Pannonia and Noricum, came into being with the articulation of the original name for one of the peoples on the Illyrian territories. From Liburni comes the name of their land *(Liburnia),* and from it also the name of their boat *(liburna),* which distinguished itself in the battle near Actium in 31 A. D. and which ultimately became the generic name for the battleship in general. By association, that is by metaphor, the same name *Liburni* was acquired by the lecticae *liburnae,* after which the slavebearers of those lecticae were also called *liburni.* Further extension of the liburnian name, that is of the boat *liburna,* is found in the title *liburnarii,* also after the ships *liburnae* as the ships in naval battles *(naumachiae)* were called. Those *naumacharii,* that is *liburnarii* were mostly recruited from the lowest social ranks: prisoners, slaves, criminals and others, with the intension of becoming oarsmen; while the fighters in naumachias were experienced gladiators. This inovation we must ascribe to Marcus Aurelius who, in panic, made some criminals from Dalmatia and Dardania soldiers, while certainly having to purchase gladiators. The seats and the names of the military units hastly organized by Marcus Aurelius were inherited by the mentioned units for a long time after the resolution of the Marcomannic question.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

[21] O Alpskoj Pretenturi i Alpskom Limesu postoji opsežna literatura, posebno ona koja se odnosi na Klauzure Julijskih Alpi. Ovdje upućujem na publikaciju, prvi svezak cjeline, s naslovom *Clausurae Alpium Iuliarum Fontes,* Ljubljana 1971.

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Zagreb

Bilješka uz jednu tezu o ilirskom Monuniju i njegovoj emisionoj aktivnosti

Među ilirskim vladarima *(basileis)* koji su se kroz više stoljeća smjenjivali na čelu ilirskog kraljevstva ili, kako to opet neki hoće, autonomnih ilirskih zajednica *(ethné)*[1] posebnu je pažnju istraživača ilirske prošlosti — povjesničara, lingvista, epigrafičara i numizmatičara — privlačilo ime kralja Monunija *(basileus Monounios)* o kojemu su postojale, i još uvijek postoje, pa se rađaju i uvijek nove, kontroverze kako o njegovoj etničkoj pripadnosti i podrijetlu tako i o vremenu djelovanja, političkim aktivnostima i slično. Tek što je donekle bilo raščišćeno pitanje njegova etničkog podrijetla, koje je dugo morilo znanstvenike, da li je, naime, bio Dardanac ili »pravi« Ilir odnosno dardanski ili ilirski kralj (za prvu je tezu vojevao osobito J. G. Droysen,[2] a u novije je vrijeme ponovno pokušava rehabilitirati N. G. L. Hammond[3]) pojavila se bila teza o dvama ilirskim kraljevima toga imena (H. Ceka[4]), od kojih bi jedan bio vladao sredinom 4. stoljeća pr. Kr. a drugi prvih desetljeća 3. stoljeća, oko 280. godina pr. Kr., kako se, prema literarnim vrelima, i datira vladavina kralja Monunija. Danas ipak najveći dio autora vidi na ilirskom prijestolju samo jednog Monunija, onoga iz literarnih vrela i vladara koji je za sobom ostavio neizbrisivi trag u emisijama izuzetno lijepih srebrnih tridrahmi (statera) dirahijsko-apolonijskog tipa[5] — magični florealni četverokut, tzv. Alkinojev vrt (krava s teletom — i isto tako prekrasne, zasad poznate po jednom prmjerku, srebrne tetradrahme[6] — vjerojatno vladarev lik[7], u obličju Heraklove glave) Zeus na prijestolju. Isto tako suvremeni autori u tom Monuniju odreda vide ilirskog kralja tj. vladara koji je u vrijeme u koje ga povijesna vrela spominju bio na čelu ilirskom kraljevstvu ne dovodeći ga ni u kakvu izravnu vezu s kasnijom dardanskom vladarskom kućom,iz čijih je redova bio Gentijev zet[8]. U pogledu imena Monounios doista možemo govoriti o određenom polietničkom dinastičkom antroponimu[9], karakterističnom za određene krajeve balkanskog područja, jer ga, osim u Ilira — gdje se javlja i kao običan antroponim[10] (pa i na novcu auto-

[1] Vidi P. CABANES, *Les Illyriens de Bardylis à Genthios — IVe—IIe siècles avant J.-C.*, Paris 1988 (str. 128 i d.). Te manje etničke zajednice bile bi, kao i kod Tračana, *(ethné) abasileutoi*, ponekad ipak s vlasti tim dinastima koji su u danim situacijama priznavali vrhovnu vlast jednog od tih plemenskih »kraljeva«, pa je to nekim od starih pisaca bila potvrda za jedinstveno ilirsko kraljevstvo.

[2] *Geschichte des Hellenismus*, III, 2 (1878).

[3] *The Kingdoms in Illyria circa 400—167 B. C.*, ABSA, 61 (1966).

[4] *Questions de numismatique illyrienne*, Tirana 1972.

[5] Vidi F. PAPAZOGLU, *Un témiognage inaperçu sur Monounios l'Illyrien*, Ž. A. XXI, 1; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O tipologiji novca kralja Monunija i pitanje njegova identiteta*, Godišnjak ANUBiH — CBI XIX/17 (1981). — Jedan još neobjavljeni nalaz iz okolice Apolonije sadrži, uz veći broj (oko 200 komada ukupno) drugog novca i četrdesetak Monunijevih tridrahmi (prema P. Cabanesu, *o. c.*, 150).

[6] Danas u Cabinet de Medailles (inv. nº. 280) u Parizu (vidi. P. Cabanes, *o. c.*, 160).

[7] P. Cabanes, *o. c.*, 149, govori o Aleksandrovu liku pod Heraklovom lavljom kožom. Ostaju i dalje sumnje u identitet prikazana lika.

[8] Liv. XLIV 30, 4 »*Honuni* (= Monuni) — *Dardanorum principis filiam Etutam . . .*«; Polib. XXIX 6 (Aten. X 440a): „ . . . τὴν Μενουνίου = Μονουνίου θυγατέρα'

[9] H. KRAHE, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1929; isti, *Die Sprache der Illyrier*, I, Wiesbaden 1955; A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957; I. I. RUSSU, *Illirii — Istoria — limba si onomastica*, Bucureşti 1969; sve s. v. Monounios.

[10] Ime se javlja na jednom epitafu iz Apolonije (Ath. Mitt. VI, 136) te na jednoj dirahijskoj drahmi (ime monetarnog magistrata).

nomnog Dirahija) i u Dardanaca, nalazimo i u Tračana, i tu, osim u dinastičkom repertoaru, također i kao obično ime.[11] Pitanje je stoga da li je antroponim Monounios uopće ilirsko ime odnosno da li je ilirskog podrijetla, ili je poput drugih nekih antroponima, pa i helenskog prizvuka,[12] upotrebom steklo pravo »građanstva«

Čini se da u ovom času, posebno za pitanje koje raspravljamo, to i nije toliko bitno jer je činjenica da je to ime doista našlo svoje mjesto i u ilirskom repertoaru, pa je tako postalo (i) ilirsko. Treba k tome imati u vidu i to da se u vrelima, kad je riječ o ilirskom Monuniju, to ime gotovo redovito javlja u korumpiranim oblicima (*Menounios,*[13] *Monios,*[14] *Honunius*[15]) no te su koruptele sasvim opravdano sanirane u Monounios, što se ne bi moglo kazati i za Mayerovu »sanaciju« imena *Munnius* s jednog naronitanskog natpisa,[16] bez obzira na sintagmu *Munnius et Gentius heredes,* jer se ime *Munnius* javlja i kao rimsko gentilno ime u antičkoj Dalmaciji, pa i u samoj Naroni.

U vezi s našim ilirskim Monunijem, posebno u vezi s njegovom monetarno-emisionom aktivnošću, pojavila se nedavno i jedna nova teza koja ozbiljno stavlja u pitanje — ukoliko je i ne niječe — izravnu vezu Monunija, a time i njegova kraljevstva, s Dirahijem i njegovom kovnicom, bez obzira na potpunu srodnost tipova njihova novca pa i legendi koje ih povezuju.[17] Tu je tezu nedavno iznio O. Picard (»Illyriens, Thraces et Grecs«, Iliria 1986—1) a prihvatio ju je i dosta uvjerljivo obrazložio poznati suvremeni istraživač ilirske prošlosti P. Cabanes u spomenutoj nedavno objavljenoj knjizi. Picardova teza polazi od analogija koje je ustanovio proučavajući novac Olinta i Tasosa i prateći kako s toga novca postupno nestaje odgovarajući im etnik koji nadomješta ime *Spa-radokos.* Riječ je o bratu kralja Odrižana Sitalka *(Sitalkes),* dinasta koji, prema Picardu, nikada nije bio u posjedu Tasosa a, čini se sasvim vjerojatnim, ni Olinta. Iz toga, prema istom autoru, a u tome ga slijedi i P. Cabanes, nema stringentnih dokaza ni da je Monunije, koji kuje novac s tipovima Dirahija, pa djelomično i s legendom (etnikom) toga grada, ikada bio u njegovu posjedu, a to što se na tom novcu tradicionalne dirahijske tipologije (srebrne drahme), isprva uz sigle dirahijske kovnice a kasnije bez njih, javlja i ime kralja Monunija, kao osobe kojoj taj novac pripada βασιλέως Μονουνίου mora se tumačiti vladarovim imitacijama dirahijskog novca koji je, kao platežno sredstvo u trgovačkim transakcijama, bio vrlo cijenjen. Njegovo postupno nestajanje iz prometa iskoristio je Monunije, kao i spomenuti Sparadok, da bi vlastitim emisijama nastavio njegovu tradiciju i kredit u sredini u kojoj je stari dirahijski novac od davnine suvereno kolao.

Ne bi ovdje bilo oportuno iznositi ponovno sve karakteristike Monunijevih tridrahmi koje je u svom radu posvećenu Monuniju prva iznijela F. Papazoglu, a zatim i pisac ovoga teksta. Upozorili bismo samo na naš tamo dan detaljan opis dodatnih simbola i sekundarnih tipova na Monunijevim tridrahmama, koji se samo sporadično javljaju na dirahijskim ili drugim drahmama korintsko-korkirejskog kruga (posebno na veprovu čeljust nad grupom »krava s teletom«), a također bismo upozorili da Monunije nije kovao tradicionalne dirahijske drahme, već mnogo veće nominale — tridrahme (statere), koje nisu puke »imitacije« dirahijskih primjeraka. Tako bi i njegova spomenuta srebrna tetradrahma makedonskog helenističkog, tipa mogla biti »imitacija« i tipova i nominala sličnog helenističkog novca Aleksandrovih nasljednika, o kojoj smo također, kao i o mogućem njenom značenju, u kontekstu pisanih vrela o Monuniju, pisali na spomenutom mjestu.

Ovdje nam nije moguće detaljnije zalaziti u svu tu problematiku, kao ni u brojna druga pitanja koja je pokrenuo u svojoj vrlo zanimljivoj studiji o Ilirima P. Cabanes, pa ćemo se time nastojati pozabavati drugom prilikom i na drugom mjestu. Zaključit ćemo ovu kratku bilješku (koju smo u danom trenutku jedino mogli dati, kao svoj veoma skromni prilog kolegi i prijatelju Milutinu Garašaninu uz njegov životni jubilej i Spomenicu, koju mu tom prilikom prijatelji i poštovaoci pripremaju) jedino mogućom i prihvatljivom napomenom: O Monuniju se još dosta toga može i mora reći, istraživanja, pogotovo nakon novih saznanja, treba nastaviti. A što se tiče teze koja nam je, kao najnovija, o njemu servirana kažimo samo to

---

[11] Kao dinastičko ime nosi ga brat tračkog Ketriporisa, vjerojatno jedan od lokalnih plemenskih dinasta, koji je, u ime Tračana a valjda i čitave koalicije (Tračani, Peonci, Iliri), sudjelovao u pregovorima s Atenom u vezi sa zajedničkom borbom odnosno otporom Filipu II i njegovim pretenzijama na Grčku i ostali Balkan (vidi M. N. TOD, *A Selection of Greek Historical Inscriptions,* II, (1950), nº. 157). — Kao obični antroponim javlja se na dvama epitafima iz Amfipolisa u Trakiji (vidi naš spomenuti rad »O tipologiji novca kralja Monunija . . .«, b. 8a).

[12] Primjerice antroponimi *Glaukias* ili *Kleitos.* u ilirskom antroponimskom leksiku.

[13] Polib. XXIX 13 (Aten. X 440a); vidi bilj. 8.

[14] Just. = Pomp. Tr. (prolog 24): *»bellum quod Ptolemaeus Ceraunus in Macedonia cum Monio Illyrio . . . habuit«).*

[15] Liv. XLIV 30, 4: *»Honuni — Dardanorum principis filiam Etutam«.*

[16] CIL III 8437.

[17] ΔΥΡ, ΔΥΡΡΑ, ΔΥ, uz ΒΑΣΙΛΕΩΣ (ΒΑCΙΛЄΩC) ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ, kao i bez sigli grada..

da je i ona samo hipoteza i, kolikogod nam se može učiniti da je moguća i prihvatljiva, isto tako ostaje činjenica da je i tradicijonalna teza o vladarovim vezama s velikim jonskim lučkim gradom — grčkog, korintsko-korkirejskog postanka, ali i s jakim i nezanemarljivim brojem ilirskog življa u njoj (natpisi!)[18] jednako moguća, i nadalje prihvatljiva, jer obje teze počivaju samo na povijesnim pretpostavkama, koje bi tek trebalo argumentirati i dokazati.

NOTE À PROPOS D'UNE THÈSE SUR MONOUNIOS ILLYRIEN ET SON ACTIVITÉ MONÉTAIRE

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Zagreb

En exposant dans cette courte note la nouvelle thèse (O. Picard, P. Cabanes) sur le rôle du roi illyrien Monounios et son activité monétaire liée aux parties occidentales de son royaume, selon laquelle ses émissions de type dyrrachien ne sont pas nécessairement en rapport avec sa souveraineté dans cette cité, mais qu'il s'agit plutôt d'imitations des monnaies de Dyrrachion, émises par ce puissant roi illyrien dans le but de devenir maître de l'activité commerciale de cette région, l'auteur s'appuie, parmi d'autres, sur ses études relatives à Monounios, restées inconnues des auteurs de la nouvelle thèse. L'auteur attire surtout l'attention sur le fait que Monounios frappait seulement des tridrachmes d'argent et non pas ses fractions, tels les drachmes, caractéristiques et traditionnelles pour l'atelier de Dyrrachion. En outre, il y a des variétés de types et surtout des sous-types (symboles additionnels) qui sont en rapport direct avec le symbolisme illyrien, particulièrement guerrier. Le rejet progressif des légendes ou sigles de la cité de Dyrrachion, qui au début se trouvent auprès du nom du roi Monounios, témoigne clairement qu'il s'agit d'un renforcement graduel de l'autorité et du pouvoir du souverain dans cette cité maritime et commerciale, dans laquelle, ainsi que les inscriptions le démontre, était établie une puissante communauté illyrienne, ce qui donne encore plus de vraisemblance à l'ancienne thèse sur les liens qui unissaient le roi illyrien avec cette cité.

Traduit par
Vladislav POPOVIĆ

[18] Uz ostalu danas već obilnu literaturu vidi V. TOÇI, *Données récents sur l'onomastique illyrienne à Dyrrachium*, Illiria 1980, 1.

МАЈА ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Београд

Пећка Бања и импортована грчка керамика из кнежевских гробница

Истраживање кнежевских гробница на подручју Централног Балкана у последњих неколико година знатно је напредовало, пре свега захваљујући новим открићима у Пећкој Бањи (1974—1975), Крушевици (1985) и Лисијевом пољу код Ивангрaда (1980), који су умногоме употпунили представу о садржини гробног инвентара у кнежевским гробницама, а такође и пружили могућност компаративног проучавања појединих налаза у њима. Овим проблемима у последње време посвећено је доста пажње у радовима Р. Васића[1] и А. Палавестре,[2] док се Д. Срејовић[3] у свом раду о ивангрaдском налазу више бави питањем етничке интерпретације. Р. Васић је,[4] проучавајући компаративно налазе из Новог Пазара и Атенице, закључио како је домаћа керамика из Атенице имала неке карактеристичне особине керамике из Поморавља са одређеним елементима Басараби културе, са чиме се слаже и А. Палавестра.[5] Истовремено домаћа керамика из Пећке Бање и Пилатовића упућује на гласиначки културни комплекс, као и облици фибула или појасева из Новог Пазара.

Ипак је без сумње најдаље у проучавању и систематизацији кнежевских гробница и њиховог гробног инвентара отишао А. Палавестра, који је дао статистички преглед појединих врста налаза у гробовима из Атенице и Новог Пазара, али ипак није стигао даље од констатације да између њих нема велике хронолошке разлике и да на основу импортованог материјала и гробних конструкција кнежевске гробнице треба да се датирају у крај VI и прве деценије V века.[6] Овај закључак после неколико покушаја аутора да утврди одређене хронолошке и друге компаративне разлике у материјалу кнежевских гробова личи донекле на одустајање од раније замишљене концепције, а разлог можда лежи у томе што се он, према нашем мишљењу, није детаљније позабавио оном врстом материјала која би у највећој мери могла допринети напретку у жељеном правцу. Наиме, А. Палавестра, помало изгубљен у мноштву декоративних златних и сребрних украсних плочица, као и ћилибарског накита, мало је пажње обратио грчкој сликаној керамици, која може дати сигурне хронолошке репере за жељену компарацију, одн. диференцијацију између појединих кнежевских гробница. Имајући у виду нове налазе, посебно керамику из Пећке Бање, Крушевице и Ивангрaда, мислим да би се могло доћи до интересантних закључака.

У богатој гробници откопаној 1974—1975. г. у Пећкој Бањи[7] констатовано је укупно четири вазе: једна црнофигурална олпа, две купе на ниској нози и један минијатурни скифос. Све вазе су биле у веома фрагментарном стању и захтевале су обиман рад на конзервацији и рестаурацији, који није свугде подједнако добро обављен. Упркос слабој очуваности, ове вазе помажу да се успоставе

---

[1] R. Vasić, *Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice*, Praistorija jugoslovenskih zemalja, knj. V: Željezno doba, Sarajevo 1987, 644—650.

[2] А. Палавестра, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд 1984.

[3] D. Srejović—Č. Marković, *A Find from Lisijevo polje near Ivangrad (Montenegro)*, Arch. iugosl. XX/XXI (1980—81), 71.

[4] Р. Васић, *op. cit.*, 648—649.

[5] А. Палавестра, *op. cit.*, 45—46.

[6] А. Палавестра, *op. cit.*, 87—88.

[7] Захваљујем се др Ј. Глишићу, кустосу Музеја Косова, који ми је омогућио обраду грчког материјала са ових ископавања још далеке 1980. г.

Сл. 1. — Црнофигурална олпа из Пећке Бање. — Fig. 1. — Black-figured olpe from Pećka Banja.

блиске паралеле са другим сличним налазима из кнежевских гробница на подручју централног Балкана, посебно са вазама из Новог Пазара.

Црнофигурална олпа (Р. В. 11) витког трбуха и широког грла са вертикалним широким ободом, равном ногом у облику ехина, која је мало искривљена (сл. 1). Ваза је споља обојена густим црним фирнисом, изузев доњег дела, где је он разређен, и украсне метопе на предњој страни. Детаљи цртежа су подвучени урезивањем и белом аплицираном бојом. На ободу и изнад слике налазе се орнаменти распоређени у тракама један испод

другог: на самом ободу — мотив шаховске табле у три реда црнобелих поља, грубо изведен; испод њега следи мотив косе мреже са тачкама на спојевима укрштених линија, а испод њега је мотив бршљанове гране. Украсна метопа, првобитно вероватно обојена белом бојом, ограничена је са страна са по две вертикалне линије црног фирниса и једном белом линијом око доњег дела трбуха вазе. На основу тих елемената олпа из гробнице у Пећкој Бањи придружује се већој групи касних црнофигуралних атичких ваза којима је заједничка карактеристика вертикални обод украшен мотивом шах-табле.[8] Међу многобројним вазама те групе, које се одликују стандардним обликом и начином орнаментације, па и димензијама (висина 21 cm, пречник обода 9,5 cm), најближе паралеле представљају олпа из збирке Земаљског музеја у Сарајеву[9] и олпа из Музеја Капитолини у Риму.[10]

Распоред орнаменталних трака на ободу код све три вазе је сличан и приказује комбинацију истих мотива али у друкчијем положају: шаховска табла — мрежа са тачкама — грана бршљена (Пећка Бања); шаховска табла — грана бршљана — текући меандер на десно (Сарајево); шаховска табла — текући меандер на лево — мрежа са тачкама (Рим). Бршљанова грана какву видимо на грлу вазе из Пећке Бање и из Сарајева има облик карактеристичан за крај VI — почетак V века. Осим на олпама ове групе тај мотив се јавља и на другим малим вазама као бордура изнад слике, као што је случај са лекитима сликара из Геле (око 500. г.), који су такође имали белу основу. Мотив текућег меандра у веома поједностављеном облику такође је веома популаран, а комбинован је са другим орнаментима у различитим варијацијама.

Композиција представе може се реконструисати само у најосновнијим цртама (сл. 1b), захваљујући сличности представе на раније поменутој вази из музеја Капитолини у Риму (сл. 2). Тако се на обе вазе у метопи издвојеној двема паралелним линијама фирниса са стране, у левом углу разазнаје женска фигура која седи на столици на склапање (дифросу), окружена гранчицама винове лозе са покојим гроздом, како је на римској вази, или бршљановом граном, како је на вази из Пећке Бање. На вази из Рима жена је приказана унутар куће, од које се виде један стуб са јонским капителом и део архитрава,[11] одн. широке греде са груписаним (по три) вертикалним цртама (триглифима). На нашој вази овај део представе је веома оштећен, али су остаци стуба са капителом и ши-

Сл. 2. — Ваза из музеја Капитолини у Риму. — Fig. 2. — Vase from Museo Capitolini in Rome.

роком гредом архитрава представљени десно од женске фигуре, док се унутра назире глава мушкарца разбарушене браде. Оно што у нашој представи изгледа нелогично јесте то да је испод архитравне греде насликана мушка фигура, док женска фигура седи испред куће на дифросу. Највероватније тумачење је омашка сликара, који је архитравну греду окренуо на десну уместо на леву страну, како би требало очекивати, с обзиром да је у питању прилично честа жанр-сцена, тзв. „удварање".[12] Слабији квалитет рада, немарност у

[8] K. Schauenburg, *Theoxenien auf einer schwarzfigurigen Olpe*, Melange Mansel, Ankara 1974, 101—104.

[9] CVA, Sarajevo, pl. 20, 1—2, p. 31.

[10] CVA, Museo Capitolini, fasc. 1, III H, Tav. 32, 1—2, p. 14—15.

[11] Уп. нешто старију хидрију из Музеја лепих уметности у Бостону (група Леагра, око 520—500. г.), где у представи Ахила пред зидинама Троје са мртвим Хекторовим телом улаз у град симболично представља јонски стуб са волутама и хоризонтална греда са црнобелим квадратима налик на метопе и триглифе: J. Boardman, *Athenian Black Figured Vases*, London 1974, fig. 203.

[12] J. Boardman, *Attic Red Figure Vases*, London 1975, fig. 175, p. 112: Хидрија сликара колекције Harrow (око 500. г.) на којој је сличан мотив разрађен са више детаља.

орнаментацији и незграпност позе женске фигуре сведоче о мањој вештини сликара у односу на олпу из Рима.

Слаба очуваност не дозвољава детаљније испитивање стилских особина олпе из Пећке Бање, али и сама припадност групи олпи са мотивом шах-табле на ободу, исто као и одсуство црвених ретуша уз ширу употребу беле аплициране боје, сврстава је на границу VI, одн. пре на почетак V века. Од три поменуте вазе најстарија је олпа из Сарајева (крај VI в.), док је олпа из Капитолинског музеја нешто каснија, око 500. г., а ваза из Пећке Бање спада већ у прве године V века.

Занимљиво је упоредити олпу из Пећке Бање са познатом олпом из Новог Пазара, која, упркос сличности облика, ипак показује поједине значајне разлике: облик задебљаног обода и ноге вазе, као и начин украшавања орнаментима. Према томе што изнад сликане метопе овде постоји само немарно исцртана гранчица са тачкама као дериват бршљанове гране, олпа из Новог Пазара се може сврстати у тзв. „Dot — ivy — group",[13] која је не само истовремена нашој вази, него се чак може пратити узајамно преплитање мотива и замена орнаментике у обе поменуте керамичке групе, с краја VI и почетка V века.[14] Судећи по томе да су детаљи на олпи из Новог Пазара сликани црвеном бојом, као и по одсуству беле ангобе у централној метопи, могло би се рећи да је она нешто старија од олпе из Пећке Бање у оквиру истог временског оквира, можда око 510—500. г.

Црнофигурални скифоси. У гробници из Пећке Бање откривена су два скоро идентична скифоса типа cup-skyphos, висине око 7 cm и пречника обода од 13,5 и 14 cm (сл. 3). Обе вазе су веома фрагментиране, а њихова декорација се може само наслућивати. Колико се може видети према очуваним остацима сликане декорације, они припадају групи црнофигуралних скифоса украшених широким црним тракама, који настављају традицију сликара минијатуриста из групе „Droop cups". Та група (class K of Sixth, према J. Beazley-у) претходи бројнијој класи скифоса украшених у маниру сликара Хајмона, због чега је Бизли датира у последњу декаду VI в.[15] У зони између две дршке обично се налази по једна фигура између две гранчице, а лево и десно од ње, поред дршке, по једна палмета са спиралном витицом, као на скифосу P. B. 9 (сл. 3b). На другој вази из Пећке Бање (P. B. 10) јасно се уочавају представе две брадате мушке фигуре у трку, док су горе и доле око гранчица веће округле тачке (сл. 3 a, c, d). Овакав начин схематичне представе гранчице са плодовима среће се на неким црнофигуралним вазама из последње трећине VI в.[16]

Најближу аналогију скифосима из Пећке Бање представља скифос из Новог Пазара са представом пса у трку.[17] Облик вазе, систем тракасте декорације, тип палмета и гранчица, уз концентричне линије са великом тачком на дну скифоса, у потпуности одговарају киликсу P. B. 9 из Пећке Бање. За представе мушких фигура и облик палмета на скифосу P. B. 10 најближе аналогије налазимо на скифосу из музеја у Штутгарту.[18] На основу ових аналогија скифоси из Пећке Бање могу се датирати у сами крај VI века ст. е.

Минијатурна котила коринтског типа (P. B. 12) састављена је од фрагмената са много допуна. Површина вазе је светла, углачана, а само при дну видљиви су минимални трагови орнамента (можда зраци?); висина око 4,6 cm, пречник обода је око 7 cm. Облик и квалитет глине упућују на каснокоринтске вазе, а вероватно се датира пред крај VI в. Прецизнија идентификација немогућа је због одсуства декорације. Присуство каснокоринтске керамике у Пећкој Бањи упућује на везе са јадранским колонијама. У том погледу је веома значајан недавни налаз из богатог гроба (Лисијево поље) код Ивангрaда, у коме је нађена коринтска ојнохоја типа prochous, која се датира у 500—480. г. ст. е.[19]

Упоредним прегледом импортоване сликане керамике из Пећке Бање и Новог Пазара може се закључити да између њих постоји велика и очигледна сродност, а значајан је и сам избор скоро идентичних предмета. То су вазе коришћене за пиће и сипање воде

---

[13] J. D. Beazley, *Attic Black Figure Vase Painters*, Oxford 1956, 446—447.

[14] Уп. ојнохоју из Брисела: *CVA, Bruxelles*, fasc. 2, III H e, pl. 18, 1, 5. Уп. такође *CVA*, Museo Capitolini, fasc. 1, III H, Tav. 31, 1.

[15] P. N. Ure, *Sixth and Fifth Century Pottery from Excavations made at Rhitsona*, Oxford 1927, 68—69, разврстава већи број налаза оваквих киликса у групу K, коју датира око 510—500. г. Ови скифоси у Ритсони често се срећу у гробовима краја VI и прве декаде V в.: *CVA*, Reading, fasc. 1, Pl. 11, 4 и коментар на стр. 19.

[16] Такву гранчицу са масним округлим тачкицама уместо плодова налазимо на ојнохоји из Брисела, која се датира последњим деценијама VI в: A. Lane, *Greek Pottery*, London 1947, pl. 52 A; J. D. Beazley, *ABV*, 525, n. 7.

[17] Ђ. Мано—Зиси—Љ. Поповић, *Нови Пазар, Илирско-грчки налаз*, Београд 1969, 13—14, таб. II, 1—2. Киликс из Новог Пазара нешто је већих димензија од оба примерка из Пећке Бање.

[18] *CVA*, Stuttgart, Bd. 1, Taf. 17,7 (Kas. 110); *CVA*, Schloss Fasanerie, Bd. 1, Taf. 22, 1—2, с почетка V в.

[19] Д. Срејовић—Ч. Марковић, *op. cit.*, стр. 71, pl. VI, 2. Уп. *CVA*, Bibliothèque Nationale, fasc. 1, pl. 5, 13.

Сл. 3. — Црнофигурални скифоси из Пећке Бање. — Fig. 3. — Black-figured skyphoi from Pećka Banja.

или вина (олпе, скифоси, котила), исто као и за жртвене обреде у култу мртвих (либације). У вези с тим треба се подсетити да је и у књежевским гробовима из Атенице код Чачка такође нађена грчка керамичка ојнохоја са тракастом декорацијом, која по свом облику спада у тип prochous, а датира се у VI в.[20] Ова ваза у последње време изазива велику пажњу, нарочито због нових налаза бронзаних ојнохоја истог типа у некрополи Вица у Епиру.[21] Упркос раније устаљеном мишљењу да тумул II у Атеници, где је та ваза нађена, припада истом временском периоду као и гробнице из Пећке Бање и Новог Пазара, сада је истакнута идеја да је ваза из Атенице знатно старија, јер према свом облику и карактеру орнаментике не би могла бити много млађа од средине VI в., а свакако је ближа средини него његовом крају. Р. Васић[22] је недавно открио да је коштана кутија украшена рељефним украсима, нађена у истом гробу са ојнохојом, етрурског порекла, а припада старијој групи сличних налаза из Италије, где се датира у 540—520. г. Иако се аутор определио за нижи датум, очигледно је да је овај налаз нова потврда датације атеничке ојнохоје у време око 550. г., евентуално нешто касније, али не даље од друге трећине VI века.

[20] М. Паровић-Пешикан, *Ојнохоја из Атенице и група кљунастих крчага у унутрашњости Балкана*, Старинар н.с. XXXIX/1988, 35, 45, сл. 1.

[21] J. Vokotopoulou, *Corinthian bronze Prochoi. A Contribution to the Study of Ancient Greek Bronzeworking*, Athens 1985, 167, pl. 3, 4—7; pl. 8—12.

[22] Р. Васић, *Прилози проучавању Атенице*, Зборник радова Народног музеја, Чачак, XVI (1986), 10—14, сл. 4—5.

Појава етрурске кутије у атеничком тумулу II, с друге стране, изазива у сећању загонетни налаз египатског скарабеја у великој књежевској хумци Пилатовићи, за који Р. Васић сматра да је могао стићи овамо из Италије пре него из Египта.[23] Присуство у истом тумулу металног посуђа које својим обликом одговара налазима из тумула на Гласинцу (Илијак, Осово, Читлуци)[24] ставља Пилатовиће у исти културни и хронолошки круг, VII —VI в. Осим тога треба истаћи да је и у Атеници такође било трагова металног посуђа, ког нема у Пећкој Бањи, али је било у изобиљу у Новом Пазару.

Овај низ богатих гробних налаза са подручја централног Балкана завршавамо најновијим налазом из Крушевице код Рашке,[25] где је поред златних и сребрних наруквица, фибула, огрлица и другог накита била нађена једна бронзана ојнохоја и керамички скифос, обојен сјајним црним фирнисом, поврх кога је у горњем делу испод обода нацртана једна хоризонтална линија црвене аплициране боје. Широка тешко профилисана нога и трагови хоризонталних линија у доњем делу трбуха вазе, изнад ноге, сведоче о нешто каснијем датуму — друга четвртина V в., можда ближе половини V в.

Анализа поменутог материјала указује да књежевске гробнице централнобалканског подручја припадају дужем временском периоду од VII до средине V в. ст. е. Као прво, запажена је хронолошка разлика између тумула I и II у Атеници, а сигурно исто важи и за гробове унутар велике књежевске хумке у Пилатовићима. Атеничка гробница из тумула II хронолошки је ближа Пилатовићима него Новом Пазару, док је гробница из тумула I, према мишљењу Р. Васића,[26] истовремена са налазом из Новог Пазара. Керамика из Новог Пазара могла би се датирати на сами крај VI в. (510—500. г.), док је она из Пећке Бање највероватније из првих деценија V века, исто као и гробни налаз из Лисијева Поља код Ивангрда.

Већ поменуте разлике у облицима домаће керамике из Атенице у односу на остале књежевске гробнице, као и у облицима фибула и игала, те одсуство појасева типа Мраморац, уз друкчији обред сахрањивања са употребом погребних кола, сведоче о могућим етничким разликама, које су осетније у старијем тумулу II. Можемо се зато сложити са мишљењем Р. Васића да атенички материјал „одаје другачију културну традицију, која се везује више за аутохтоне елементе, а мање за традиције западног Балкана".[27] Напротив, облици златног, сребрног и ћилибарског накита из гроба књегиње (тумул I) скоро су идентични са онима из Новог Пазара и Пећке Бање, па упућују на помисао о „накнадном уласку Атенице у гласиначку политичку сферу". Ако се има у виду да су у питању претежно лични накит и украси одеће, могло би се помислити на династички брак локалног владара са илирском принцезом, којим би се запечатио политички савез у оквиру ширег племенског савеза. Упадљива сличност материјала из Пећке Бање и Новог Пазара указује такође на ширење гласиначког комплекса у правцу југоистока крајем VI и почетком V в.

THE FIND FROM PEĆKA BANJA AND THE IMPORTED GREEK POTTERY FROM PRINCELY TOMBS

MAJA PAROVIĆ-PEŠIKAN, Belgrade

The 1974—75 excavation of a rich tomb at Pećka Banja yielded a total of four vases: a black-figure olpa, two cups on low stems, and a miniature skyphos. Despite their poor state of preservation, these vases help to establish a close parallel with other similar finds from princely tombs on the territory of the Central Balkans.

The black-figure olpa (P. B. 11), slightly bent (Fig. 1), has its closest parallels in an olpa from the collection of the Zemaljski Muzej in Sarajevo, and in an olpa from the Capitoline Museum in Rome. The composition of the scene in the central metope can be reconstructed only in the most basic outlines (Fig. 16) thanks to the similarities with the scene on the vase from the Capitoline Museum (Fig. 2). Poorer execution, carelessness in ornamentation, and the awkward pose of the female figure testify to a lesser skilled painter than the one who painted the olpa from Rome.

Little can be said about the stylistic characteristics of the olpa from Pećka Banja. The fact that it belongs to a group of olpae featuring a checkerboard

[23] *Ibid.*, 13; М. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба Западне Србије*, Београд 1985, 92—95.

[24] B. Čović, *Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century)*, L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell antichita, Taranto 1983, 147—151.

[25] Д. Срејовић—О. Вукадин, *Благо из Крушевице*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 7—14.

[26] Р. Васић, *op. cit.*, 14.

[27] R. Vasić, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, V, Sarajevo 1987, 648—649.

motif on their rims, as well as the absence of red retouchings and a wider usage of applied white paint, place it at the very end of the VI, or even at the beginning of the V c. Of the three mentioned vases, the oldest one is the olpa from Sarajevo (the late VI c.). The olpa from the Capitoline Museum is somewhat younger (ca. 500), while the vase from Pećka Banja belongs to the early years of the V c.

Comparing the olpa from Pećka Banja with the well known olpa from Novi Pazar, despite their similarities in form, we will notice several important differences on the basis of which the olpa from Novi Pazar may be classified as belonging to the *»Dot — — ivy — group«*. This group is not only contemporary with our vase, but it also reveals a mutual interrelationship of motives and interchanging of ornament between the two mentioned groups from the end of the VI and the beginning of the V c. Nonetheless, judging by the red retouchings and the absence of the white *engobe* on the olpa from Novi Pazar, it would appear that it is slightly older than the olpa from Pećka Banja, and that it should be dated before 500 B. C.

Black-figure skyphoi. Two almost identical skyphoi of the *cup-skyphos* type were discovered in a tomb at Pećka Banja. Judging by the preserved fragments, these vases belong to the black — figure cup--skyphos type with wide black bands, which continue an older tradition of miniature painters from the *»Droop-cups«* class. That group *(Class K of Sixth,* according to J. Beazley) precedes the more numerous class of banded skyphoi, decorated in the manner of the painter Hajmon, and therefore is dated in the last decade of the VI c. (510—500). The closest analogy to the skyphoi from Pećka Banja is found in an almost identical vase from Novi Pazar with the preserved scene depicting a dog race.

A *miniature kotyle-skyphos* of the Corinthian type (P. B. 12) has been reconstructed from fragments with many inserts. Its form and the quality of clay recall Late Corinthian vases. In all likelihood, it should be dated to the end of the VI c. The presence of Late Corinthian pottery at Pećka Banja suggests connections with the Adriatic colonies. From that point of view, of particular significance is the recent find of a rich tomb (Lisijevo Polje) near Ivangrad, with the find of a Corinthian oinochoe of the *prochous* type, dated to 500—480 B. C. In connection with this it should be recalled that a Greek ceramic oinochoe with banded decoration of the prochous type found in a princely tomb at Atenica, near Čačak, has also been dated to the VI c. Recently, this vase has attracted considerable attention, especially because of the new finds of bronze oinochoes of the same type at the necropolis Vica in Epiros. Despite the earlier established opinion that the Tumulus II at Atenica, where the vase was found, belonged to the same period as the tombs from Pećka Banja and Novi Pazar, currently the prevalent thinking is that the vase from Atenica is considerably older. On the basis of its forms and the character of its ornament, it should not be much later than the middle of the VI c.

An Etruscan box found in the Tumulus II at Atenica, along with an Egyptian scarab found in the large princely tomb at Pilatovići, according to R. Vasić may have come here from Italy. Together with the metal vessels which by virtue of their form correspond to the finds from the tumuli at Glasinac (Ilijak, Osovo, Čitluci), this establishes Pilatovići as belonging to the same cultural circle of the VII—VI cc. It should be pointed out that traces of metal vessels were found also at Atenica. Metal vessels were not found at Pećka Banja, but they were found in large numbers at Novi Pazar.

This group of rich tomb finds from the Central Balkans includes the most recent find at Kruševica, near Raška. Here was found a bronze oinochoe and a ceramic skyphos with black polished finish, of a slightly later date, the second quarter of the V c., or possibly closer to the middle of the V c. These were found along with gold and silver braceletes, fibulae, necklesses, and other types of jewellery.

The analysis of the mentioned material indicates that the princely tombs in the Central Balkans belong to a long time span, from the VII c to the mid V c. B. C. The tomb from the Tumulus II at Atenica is chronologically closer to Pilatovići than to Novi Pazar, while the tomb from the Tumulus I is, according to R. Vasić, contemporary with the finds from Novi Pazar.

Differences in form of domestic wares from Atenica, in comparison with other princely tombs, differences between the fibulae and the pins, the absence of the Mramorac-type belts, along with the different manner of burial including funerary chariots, suggests possible ethnic differences. By contrast, the forms of gold, silver, and amber jewellery from the tomb of a princess (Tumulus I), are almost identical with those from Novi Pazar and Pećka Banja. If one keeps in mind that this was predominantly personal jewelry and clothing apliques, one is led to the conclusion that we are confronted here with a dynastic marriage of a local ruler with an Illyrian princess. Such a marriage could have sealed a political alliance within a larger clan-alliance. Remarkable similarity of the material from Pećka Banja and Novi Pazar indicates also that the Glasinac complex was expanding southeast at the end of the VI and at the beginning of the V century.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

ЉУБИЦА ЗОТОВИЋ, Београд

Керамичка икона Митриног култа

НОВИ ЕЛЕМЕНТИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ МИТРАИЗМА

У инвентару једног гробног бунара откривена је кружна керамичка икона персијског бога Митре. По начину израде, иконографским детаљима и условима налаза ова икона отвара нека питања везана за проучавање митраизма (сл. 1). Гробни бунар се налази на некрополи која се везује за насеље municipium Aelium Viminacium, на данашњем топониму „Пећине".[1]

Икона је рађена у калупу. Направљена је од добро пречишћене земље. Црвено је печена, а после печења је незнатно ретуширана. Пречник иконе је сса 12 cm. Реверсна страна је грубо заглачана. Централни део аверса заузима приказ тауроктоније у присуству два дадофора, али без пса, змије и скорпиона који су скоро обавезни учесници у сцени убиства бика. Митра је приказан на уобичајени начин. Имобилизација бика је наглашена кроз сва три иконографска решења: а) бог левом руком хвата бика за ноздрве, повлачи му главу навише и тиме паралише његов горњи део: b) левим коленом притиска леђа бика и онемогућује га да се подигне са тла; c) десном ногом притиска десну задњу ногу бика те тако имобилише и задњи део савладане животиње. Бог десном руком забада нож у горњи део десне плећке бика, што одговара чину светог убиства за разлику од ситуације када он нож забада у врат, чиме се означава свето клање.

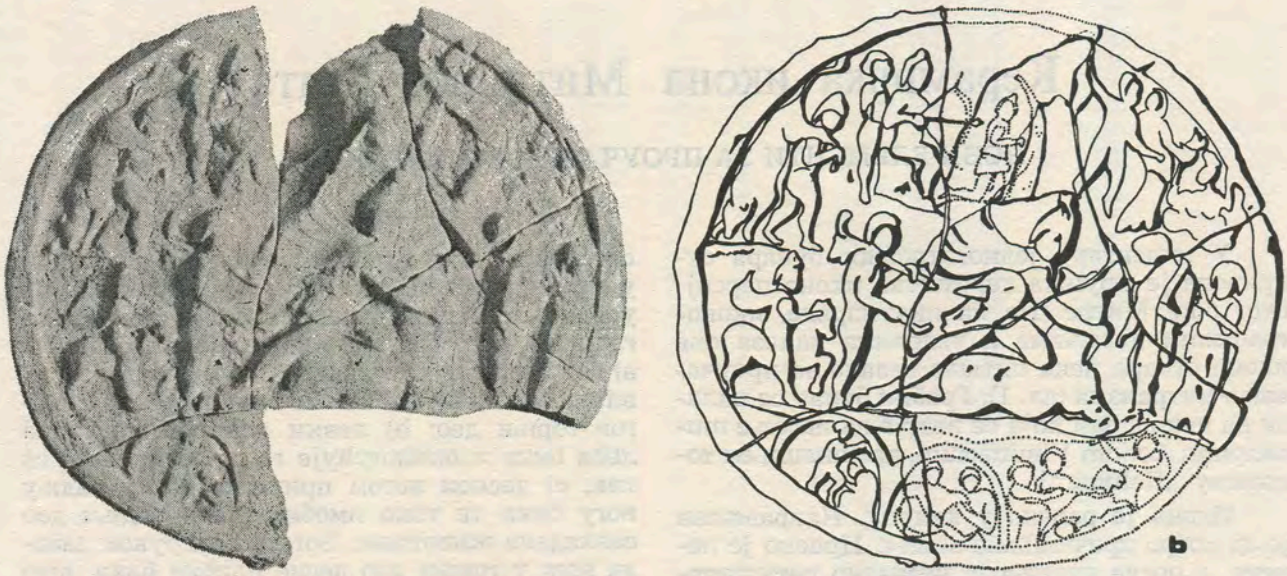
Десни дадофор, у односу на посматрача, у левој руци држи педум у облику лука који је ослоњен на његове груди, а у десној, опруженој руци, изгледа да је држао оборену буктињу. Леви дадофор је десну руку испружио ка репу бика. Левом руком он придржава педум у виду закривљеног штапа који је пребачен преко његовог левог рамена. Дадофори немају укрштене ноге. Лук као инструмент којим је Митра створио воду јасно опредељује десног дадофора као Митриног помагача, и он би могао, по положају буктиње, да се идентификује као Каутопатес. Међутим, и леви дадофор, ако држи реп бика, такође би требало да буде опредељен као Каутопатес. О немогућности да се на већем броју споменика дадофори определе као Каутес или Каутопатес на основу положаја буктиња и атрибута — педума или лука — расправљано је у низу студија.[2] На овој икони је очигледно да су да-

[1] Над горњом нивелетом гробног бунара извршене су две сахране инхумираних покојника. Оба покојника су сахрањена у гробним конструкцијама које су формиране од опека. Укопом ових гробова, који немају елементе за директно датовање, оштећен је горњи ниво бунара. Пречник бунара је 1.60 m. Очишћен је до дубине од 7.35 m у односу на очувану горњу нивелету гроба. На тој дубини су радови обустављени у влажном песковитом слоју који се обрушавао. Бунар се завршавао квадратном гробном комором димензија 1.45 × 1.45 m. Горњи ниво коморе је био испуњен слојем гари и пепела. Остаци кремираног покојника нису откривени. Несумњиво су се налазили у урни на дну гробне коморе. Изнад гробне коморе регистровани су следећи прилози: 8 бронзаних и један сребрни новац, сви из прве половине 3. века; један цео жижак и фрагменти већег броја жижака; бронзана фибула са шарниром из 2—3. века; коштана игла са главом у облику шишарке; бронзане и коштане игле за шивање и украсне, све фрагментоване; велики број керамичких посуда које су разбијане пре и током бацања у бунар; 6 фрагмената Митрине иконе који су прикупљени са дубине од 3.30 до 6.50 m. У свим слојевима бунара, до нивоа гробне коморе, налажен је већи број животињских костију међу којима доминирају кости говечета и свиње.

[2] Љ. Зотовић, *Нов споменик митриног култа.* Старинар IX—X, 1959, 207—208; J. R. Hinnells, *The iconography of Cautes and Cautopates,* Journal of Mithraic Studies (у даљем тексту JMS), Vol I, № 1, 1976,

дофори приказани само као пасивни учесници у тауроктонији, а да аутор калупа није следио иконографски образац по коме би њихове идентификације биле ближе опредељене.

Споредне сцене које илуструју мит о Митри обухватају делове сва четири циклуса које је издвојио E. Will.[3] Од сцена које припадају циклусу „космогонија" приказана је само завршна сцена Митриног рађања из стене. обе у десном профилу. Оне ступају са испруженим рукама према новорођеном богу. Присуство адораната у сцени Митриног рађања није чест, али је добро познати мотив.[5] Из циклуса „Митрини подвизи" илустрована је само сцена стварања воде. Она се, у складу са диспозицијом споредних сцена, налази на левом горњем делу иконе. Приказан је Митра који седи на стени. Тело му је у полудесном профилу а глава en face. Он десном руком за-

Сл. 1. — Керамичка икона Митриног култа из Вим инацијума. — Fig. 1. — Terracotta plaque of the Mithraic cult from Viminacium.

Бог је наг. Има фригијску капу на глави. Бог у подигнутим рукама држи усправљену буктињу и нож. Сцена се налази у десном горњем делу иконе. Лоцирање сцене у оквиру иконе и иконографски приказ Петрогена одговарају иконографском канону. Одступање од канона огледа се само у распореду атрибута. На нашој икони бог држи буктињу у десној, а нож у левој руци. Према устаљеном обрасцу распоред атрибута је обрнут.[4] Обрнути положај атрибута, у односу на канонизовани образац, вероватно да представља само грешку израђивача калупа. При изради калупа, као негатива, он је атрибуте Петрогена поставио у положај који треба да буде на позитиву. Лево од Петрогена приказане су две фигуре, теже тетиву лука. Иза његових леђа стоји особа у десном профилу са десном руком положеном на Митрино раме. Део плоче испред Митре је оштећен. Због оштећења је нејасно да ли је била приказана и особа у клечећем ставу. Према иконографском обрасцу који је карактеристичан за област Подунавља[6] требало би претпоставити и ову особу која може да буде окренута ка Митри у пози адорације или ка стени из које тече вода. Из трећег циклуса „Митрина борба са биком", осим завршне сцене тауроктоније, илустрована су још два уобичајена приказа: Митра јахач на бику и Митра носач бика. Обе сцене су постављене на левој страни иконе. Митра носач бика се налази изнад Митре јахача на бику. Овакав распоред сцена би био нелогичан ако би читање илустративних сцена свих циклуса текло од Митре петрогена са десна налево.

44—45; R. Beck, *Cautes and Cautopates*, JMS, Vol II, № 1, 1977, 7—8; I. Roll, *The mysteries of Mithras in the Romann Orient*, JMS, Vol II, № 1, 1977, 56—57.

[3] E. Will, *Le relief cultuel, gréco-romain*, Paris, 1955, 364.

[4] Љ. Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд 1973, 100—101.

[5] Ibid., 101.

[6] R. L. Gordon, *Iconographical notes on the Pojejena*, JMS, Vol II, № 1, 1977, 74.

У том случају би Митра јахач морао да претходи Митри носачу бика. Оваква нелогичност је забележена и на другим иконама из наше земље.[7] Објашњење за овај нелогичан редослед дао је L. Campbell[8] који истиче да су Mithra tauroforus и Deus saxigenus повезани као два аспекта Transitus dei. Сличну повезаност ове две сцене наводи и Hinnells[9] који сугерира да су прикази Митре петрогена и Митре таурофора, лоцирани испред и иза бика, у тесној повезаности са дадофорима идентификованим као Каутес или Каутопатес. Супротно гледиште износи R. L. Gordon[10] који сматра да се Митра петроген приказује обавезно десно од главне сцене. Одговарајућа представа Петрогену је Митра јахач и та се сцена увек налази наспрамно, на супротној страни иконе. Закључак Гордона нема потврду ни на овој ни на неким другим иконама из наше земље. Због тога објашњење Campbella изгледа најприхватљивије. Сцене четвртог циклуса „Митра и Сол" биле су приказане на доњем делу иконе. Очувана је само прва сцена која илуструје обред иницијације. Од четири могућа ликовна решења: devotio, infusio, purgatio и consecratio[11] овде је илустрован обред infusio. Приказане су две особе. Лева стоји у десном профилу. У десној руци држи рог бика из кога пролива воду на главу друге особе која погнуте главе клечи испред ње. Сцена је приказана у засведеном простору. Следила је, највероватније, сцена сакралног обеда. И она је била изведена у засведеном простору. Очуван је само део леве стране свода. Недостаје и трећа сцена која се путем аналогија, скоро са сигурношћу, може да определи као приказ апотеозе. Ова сцена је увек репродукована у слободном простору.

Реконструкција средњег горњег дела иконе је знатно отежана. Аналогије омогућују различита иконографска решења. На овом делу иконе могу да се нађу соларна божанства, њихове бисте или симболи, приказ „скуп богова", седам олтара, седам кипариса или неке друге ређе репродуковане представе.

Иза десног дадофора, у односу на посматрача, налази се женска фигура обучена у дугачку хаљину. Постављеена је en face. У дсној руци која је савијена у лакту, са подлактицом ослоњеном на груди изнад струка, ова жена држи грану палме. Њена лева рука није видна јер се цела лева страна фигуре спаја са прстенастим оквиром иконе. Поуздана идентификација није могућа али је очигледно да се ради о приказу неке богиње. Поставља се питање да ли је богиња укомпонована у завршну сцену убиства бика или припада циклусу споредних сцена. Висина богиње одговара висини дадофора, док су све остале фигуре из споредних сцена знатно умањене. Из тога се може закључити да богиња присуствује чину светог убиства бика, тј. да је, заједно са дадофорима, саставни део приказа тауроктоније. Одређивањем њеног места у иконографској схеми учињен је први корак ка идентификацији ове богиње. Женске фигуре у митраистичкој иконографији су веома ретке.[12] Од женских божанстава на Митриним иконама се срећу Tellus као алтернатива за Oceanus, а у сцени „скуп богова" јављају се Јунона, Минерва и Викторија са палмовом граном. F. Cumont наводи да је Anâhita, као богиња маздеизма, представљала пар са Митром.[13] Он помиње и Фортуну као богињу којој је упућена поуздано опредељена митраистичка дедикација.[14] Од наведених богиња једино би Викторија могла да буде учесница у тауроктонији. Њена улога би била да овенча бога победника. Пошто је чин убиства још у току, њен пасивни став је сасвим разумљив. Прихватљиво је и њено место иза дадофора који је пасивни учесник у тауроктонији. Тренутак њене активности следи тек по обављеном послу Митре и његових помагача.

На основу гробног инвентара и најмлађег новца који припада А. Северу, утврђено је да је сахрана у бунару извршена око средине 3. века. У то време је Митрин култ доживљавао свој пуни процват. Митраизам је током 3. века представљао најмасовније прихваћену религију и у Риму и у његовим провинцијама. Идеологија овог култа била је подједнако блиска и императорима и робовима.

Међу присталицама Митрине религије коначно треба да се прихвате две групе верника. Мању групу су чинили они који су били посвећени у Митрине мистерије. Мисте су могли да буду само одабрани одрасли мушки чланови верске заједнице. Веома широк круг верника, присталица ове вере, није био посвећен у мистерије. О томе сведочи велики број малих, „портабл" икона које су налажене у

---

[7] Љ. Зотовић, *op. cit.*, 101—102.

[8] L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, EPRO, т. XI, Leiden, 1968, 273, 1.1.

[9] J. R. Hinnells, *op. cit.*, 46.

[10] R. L. Gordon, *op. cit.*, 74.

[11] L. A. Campbell, *op. cit.*, 291.

[12] R. L. Gordon JMS, Vol. III, № 1—2, 1980, 200—227, у расправи о редоследу читања споредних сцена наводи под шифром RR приказ женске фигуре као ретку сцену. Бележи је само на споменику из Rückingen.

[13] F. Cumont, *Textes et monumentes figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I, 1899, 148.

[14] F. Cumont, *op. cit.*, 151.

ИВАНА ПОПОВИЋ, Београд

Трачки коњаник са бронзане плочице из Ритопека

Споменици трачког коњаника (хероса) на територији Moesiae Superior нису бројни, а концентрисани су, углавном, у источним и јужним деловима провинције[1] који су били у сфери најјачих културних утицаја Трачана. Зона у којој је овај култ био заступљен ширила се, свакако, и на територију ограничену Великом Моравом и Дунавом, обзиром да је у Параћину констатовано светилиште хероса и Аполона где су нађена четири вотивна рељефа и две статуете трачког коњаника[2], а у Дрмну код Viminaciuma откривена су два вотивна рељефа хероса и један саркофаг са представом покојника као трачког коњаника[3]. Овај култ имао је своје следбенике и на територији Singidunuma обзиром да је на месту данашње Југобанке у улици 7. јула нађен вотивни натпис, посвећен Deo Heroni[4]. Област ушћа Саве у Дунав означава, вероватно, западну границу матичне области култа трачког хероса јер надгробни споменик у облику медаљона са представом трачког коњаника из Сарајева[5] и вотивна плоча хероса из Сиска[6] представљају појединачне и усамљене налазе, везане, као што је случај са споменицима из Рима и Остије, за војнике трачког порекла[7].

Из ове граничне области распрострањености култа трачког коњаника потиче још један, до сада непубликован налаз, интересантан не толико са иконографског аспекта, већ због материјала у коме је израђен и намене предмета коме је припадао. Наиме, у Народном музеју у Београду чува се мала бронзана плочица, вероватно део неке оплате, на којој је представљен трачки коњаник у лову[8]. Плочица је нађена у Ритопеку, римском

---

[1] Види каталог налаза и карту распрострањености споменика трачког хероса у Југославији у: А. Цермановић—Кузмановић, Старинар, н. с. XIII—XIV, 1962—63, 119—120, сл. 10: *idem, Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta,* Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET), V, Leiden, 1982, 3—70 (карта у прилогу).

[2] Н. Вулић, Споменик САН, XCVIII, 1941—48, 287, 292, 293, бр. 7, 29, 30; А. Цермановић—Кузмановић, Старинар, н. с. XIII—XIV, 120, бр. 4; *idem,* Archaeologia Iugoslavica, IV, 1963, 31—32, nr. 2, 3, 4; *idem,* CCET, V, 7—11, № 9—14.

[3] Н. Вулић, *op. cit.,* 287, 290, 291, бр. 8, 9, 18, 24—26; А. Цермановић—Кузмановић, Старинар, н. с. XIII—XIV, 120, бр. 8, *idem,* Archaeologia Iugoslavica, IV, 32—33, nr. 6, 9, 10, 11; *idem,* CCET, V, 5—7, № 5—8.

[4] М. Валтровић, Старинар, V/3, 1888, 84—85; M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure,* I, 1976, 44, nr. 2 (са библиографијом). Читање натписа преma М. Мирковић (ibid.) гласи:

Deo Heroni
Collitores
ipsius
Theodotus
Gude pater
Victorinus *Zinama*
Mucianus *Herodes*
Valentinus *Hermogenes*
Rodo *Iulius*
Natus *Hermogenes*
Victorinus *Maximinu[s]*
Dometianus *Marcus*
Septuminus *v(otum) p(osuerunt) l(ibentes) m(erito)*

[5] D. Sergejevski, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. III, 1948, 178, T. III, сл. 1; B. Gabričević, *ibid.,* IX, 1954, 41—45; A. Cermanović—Kuzmanović, Archaeologia Iugoslavica, IV, 41, № 68, Abb. 20.

[6] Н. Вулић, *op. cit.,* 289, бр. 16; А. Цермановић—Кузмановић, Старинар, н. с. XIII—XIV, 121; *idem,* Archaeologia Iugoslavica, IV, 38, nr. 51; *idem,* CCET, V, 3, № 1.

[7] G. Kazarow, *s. v. Heros (thrakischer),* Paulys Realenc., Supplement band, III, Stuttgart, 1918, 1137; M. F. Squarciapino, Ratiariensia, 2, 1984, 55—60 (споменици из Остије).

[8] Плочица је инвентарисана под бројем 2671/III и купљена је од Панте Урошевића из Винче 1955. године.

ПЕТАР С. ПЕТРОВИЋ, Београд

Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији

Трајанов мост који је повезивао кастела на десној и левој обали Дунава, Pontes код Кладова и Дробету, сматран је чудом градитељске технике; не толико због облика и конструкције колико због својих изузетних размера. Четири стубца сграђена од опека и камена, оплаћена каменим блоковима — од којих је последњи вероватно носио монументални портал, леже у непосредној близини кастела Pontes. И мост и кастел данас су добро познати, захваљујући вишегодишњим истраживањима професора Милутина Гарашанина, а уз њих су расправљана и друга питања везана за присуство и размештај римске војске на Дунаву.[1] Изражавајући дубоко поштовање уваженом професору за његов допринос познавању горњомезијског лимеса, овде разматрамо нека питања која се тичу римске флоте на Дунаву. Да се ближе позабавимо овим питањима, осим чињенице да флоти и њеним станицама није досада посвећивана већа пажња, подстакло нас је изванредно откриће пристаништа код кастела Aquae (Прахово) на горњомезијском лимесу које је, како изгледа, подигнуто у исто време када и споменути кастел и мост код Кладова[2].

За Трајаново доба везују се и други градитељски подухвати у Ђердапу. Осим бројних утврђења од камена[3], најзначајнији су свакако, пут усечен у стене Доње клисуре и пловидбени канал, којим су заобиђене катаракте код Гвоздених врата[4]. Сувоземни пут који се стриктно држао обале реке, као и канал прокопан у сувом (пошто је река скренута из свог корита) служили су, у првом реду, обезбеђењу услова за несметану пловидбу и вучу бродова са обале. Дунавски речни пут морао је, стога, имати огроман значај како за транспорт трупа и њихово снабдевање, тако и за одржавање веза између логора подигнутих у тешко проходној клисури. Нарочито пред крај I века наше ере, у време интензивних припрема за рат са Дачанима, када је на релативно уском сектору Ђердапске клисуре сконцентрисан велики број римских јединица[5].

О римској флоти на Дунаву у Горњој Мезији мало се зна, изворни подаци о њој веома су оскудни. *Classis Flavia Moesica*, први пут је потврђена релативно касно, тек 92. године н. е., на једној војној дипломи из Дакије (CIL, XVI, 37), али се обично сматра да флота

---

[1] Cf. Ђердапске свеске, I, 1980, 7—50 (са М. Васићем, извештај о радовима за 1978—79. годину); II, 1984, 25—92 (са М. Васићем и Г. Марјановић-Вујовић, извештај за 1980. годину); IV, 1987, 71—116 (са М. Васићем, извештај о радовима 1981—82. године).

[2] Истраживања Ђ. Јовановића и Н. Радојчића 1986—88. године, у оквиру пројекта Ђердап II којим руководи В. Кондић. О овом открићу, са љубазном дозволом аутора истраживања, саопштен је прелиминарни извештај на 15. Лимес конгресу (Canterbury 1989. године), а о неким његовим аспектима (могуће идентификовање пристаништа на неким сценама Трајановог стуба) биће речи у једном раду припремљеном за Зборник матице српске за књижевност и језик (XXXVIII, 2, 1990) у Новом Саду.

[3] Поред извештаја о појединачним објектима који су садржани у посебном броју Старинара, XXXIII—XXXIV, за 1982—83. годину, в. M. Vasić — V Kondić, Studien zu den Militargrenzen Roms, III, Aalen, 1983, 542 sqq. (о етапама изградње на лимесу).

[4] Cf. П. Петровић, Старинар, XXXIII, 1986, 41—52 и Akten des 14. Intern. Limeskongresses, 1986, Wien, 1990, 883—895 (о путу); Старинар, XXI, 1970, 31—40 (о каналу).

[5] Повремено чак 4 легије, потом око 100. године, 3 але и 21 кохорта, cf. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 26 sqq., нарочито 33.

постоји још од Августовог времена[6]. Аргументи који би говорили у прилог такве претпоставке оспоравани су у последње време[7], иако остаје чињеница да су већ 33/34. године, према грађевинским натписима на стенама код Госпођиног Вира и Лепене, завршени радови на путу у Горњој клисури који се тешко могу замислити без учешћа флоте[8]. Сувоземни, а свакако и пловни пут, према другим натписима на стенама, редовно су одржавани и проширивани током читавог I века н. е.[9]. Околност да се пред крај I века (после поделе Мезије на две провинције) флота налази под командом доњомезијског легата пружила је основу на претпоставку да је Горња Мезија остала без флоте, тј. да су у овом раздобљу области „средњег Дунава" (са Ђердапом?) у надлежности панонске флоте[10].

Поједини натписи сведоче о флоти на Дунаву у потоњем раздобљу (II—III ве н. е.), али се ту ради о цивилним лицима. Тако је пристаниште у Виминацијуму индиректно потврђено на жртвенику посвећеном Митри који диже један *nauclerus* (IMS II 31), тј. *navicularius* — лице које се бави поморским транспортом и трговином. Према другом натпису из истога града, посвећеном *Matri deum* чији дедикант *C. Valerius Vibianus, nautarum quinquenalis* прилаже 2.000 сестерција за обнову Нептуновог храма (IMS, II, 61), може се закључити да је у Виминацијуму постојало удружење помораца, *collegium nautarum*. Пристаниште — *portus* у Текији (Transdierna), изреком се наводи у једном натпису урезаном на бази Јунонине статуе. Дедикант *Ulpius Antonius Quintus*, едил и квестор муниципија Дробете, украшава овом статуом пристаниште у Текији, а можда обележава какав други догађај везан за овај објекат (закуп пристаништа?)[11].

У касноантичком списку *Notitia Dignitatum* (Or. XLI 38, 39; XLII 42, 43) као речне луке у Првој Мезији и Прибрежној Дакији регистровани су: Margum *(Classis Stradensis et Germensis)*, Aegeta *(Classis Aegetensium sive Secunda Pannonica)* и Ratiaria *(Classis Ratiarenses)*. Њима треба додати станицу Ad Malum која је лежала низводно од ушћа Тимока, која, као и Ratiaria *(ratis* „чамац"), крије у свом имену везу са бродовима (vgl. *malus* „једро")[12]; свакако и Singidunum, премда је флота у овом граду потврђена тек у VI веку н. е.[13]. Да у Горњој Мезији, посебно у сектору Ђердапа треба рачунати са већим бројем речних станица — пристаништа, указује, посредно, ситуација на Доњем Дунаву где је свакако постојала снажна флота. Наиме, према једној наредби коју су цареви Хонорије и Теодосије упутили *Constanti Magistro militum per Thraciae*, сазнаје се да је мезијски лимес 412. године требало снабдети са 90 нових и 10 поправљених лусорија (*Cod. Theod.*, XV 7, 17, 1). Иста наредба обавезивала је Констанса да у наредних седам година замени све старе ратне бродове, а сваке године да опреми 4 *iudiciariae* и 110 *agrarienses*[14]. При томе треба имати у виду и чињеницу да је флота посведочена и у унутрашњости, у долинама дунавских притока Огосте и Мораве, премда, у овом другом случају, реч може бити о бродовима који су припадали легији[15].

Остаци грађевина у Ђердапу који би се могли довести у везу са флотом и њеним станицама, регистровани су на више места (сл. 1). У питању су, како ће се видети, различити објекти чији су облик и положај били условљени тешко проходном клисуром и реком ко-

---

[6] Ch. G. Starr, *The roman imperial navy 31 BC-AD 324*, New York 1941, 130; Cf. H. D. L. Viereck, *Die römische Flotte Classis Romana*, Herford 1975, 255.

[7] Cf. T. Sarnovski, *Zur Geschichte der moesischen Provinzialflotte im 1 Jh. n. Chr.*, Ratiarensia, 3—4, 1987, 261—266, указујући на неодрживост аргумената који се при томе наводе. О мезијској флоти у I веку н. е., в. и Em. Condurachi, *Classis Flavia Moesica au Ier siècle de n. e.*, Actés de IX Congrès intern. d'etudes sur les frontierès romaines, Bucuresti—Köln—Wien, p. 83—88.

[8] О овим натписима, в. А. и J. Šašel, ILJug. I, 35 sqq., n°s 57, 60, са исцрпном литературом.

[9] Како показује Клаудијева табла из 46. године н. е., cf. Старинар, XXXVII, 1986, 46 sq., са ревидованим текстом.

[10] Cf. Starr, *op. cit.*, 133, указујући да је завршетком сувоземног пута у Ђердапу 100. године омогућена употреба Панонске флоте на Доњем Дунаву.

[11] Н. Вулић, Споменик, XCVIII, 1941—48, 237, № 469, са фотографијом.

[12] Cf. D. Mitova-Džonova, *Stationen und Stützpunkte der römischen Kriegs- und Handelsflotte am Unterdonaulimes*, Studien zu den Militärgrenzen Roms, III, 13 Intern. Limeskongress Aalen 1983 (1986), 504—509. Треба напоменути да су у вези са бродовима и топоними Prista (врста брода) и Inplateypegiis („водени пут", „канал") на Доњем Дунаву (Not dign. or. XXXIX 19.35), cf. T. Sarnowski — J. Trynkowski, у Актима истог Конгреса, 537 sq.

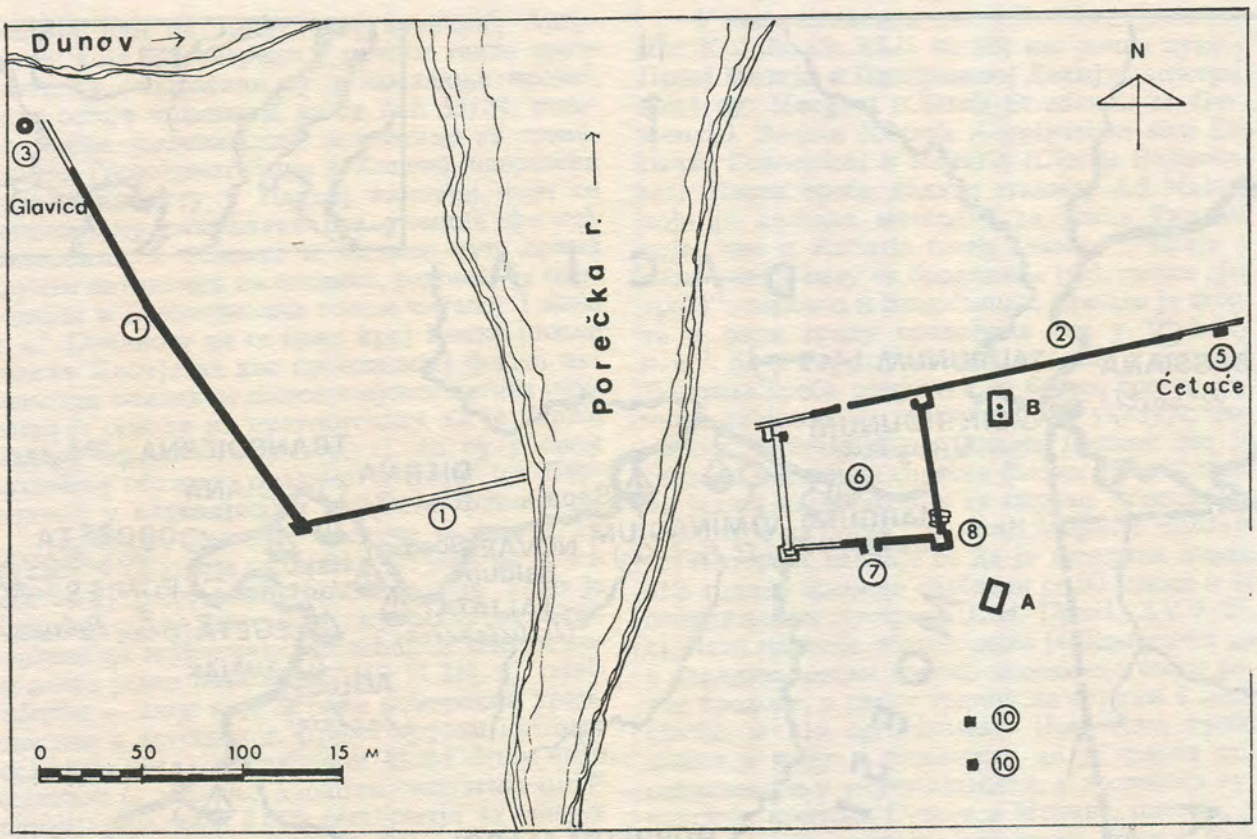
[13] Код Менандра (frg. 63) Singidunum се спомиње као речно пристаниште са дугом традицијом. Пристаниште је постојало све до 1878. године када је, према сведочанству Каница (Studien, 6) затрпано. Cf. M. Mirković, *op. cit.*, 35.

[14] Cf. D. Mitova-Džonova, *op. cit.*, 504, са литературом.

[15] У долини реке Огосте флота је учествовала у цезарском лову *(Venatio caesariana)* на дивље животиње, како је забележено у недавно откривеном натпису из Михаиловграда (V. Velkov — G. Alexandrov, Chiron, 18, 1988, 271—277). *Disces epibeta*, тј. морнарички регрут у натпису из Наиса, по свој прилици, везан је за легију која је могла имати бродове за патролирање и снабдевање, а не за флоту, cf. IMS, IV, № 31.

Сл. 1. — Римска флота на горњомезијском лимесу: утврђене станице. — Fig. 1. Roman fleet in the Upper Mesian frontier.

Сл. 2. — Поречка река, преградни бедеми, утврђење и објекти у залеђу. — Fig. 2. — Porečka reka, partition ramparts, fortification and structures in the hinterland.

ја је савлађујући многе препреке — *cataractae* у свом току (брзаке, подводне стене, вирове и сл.), стварала озбиљне тешкоће за пловидбу.

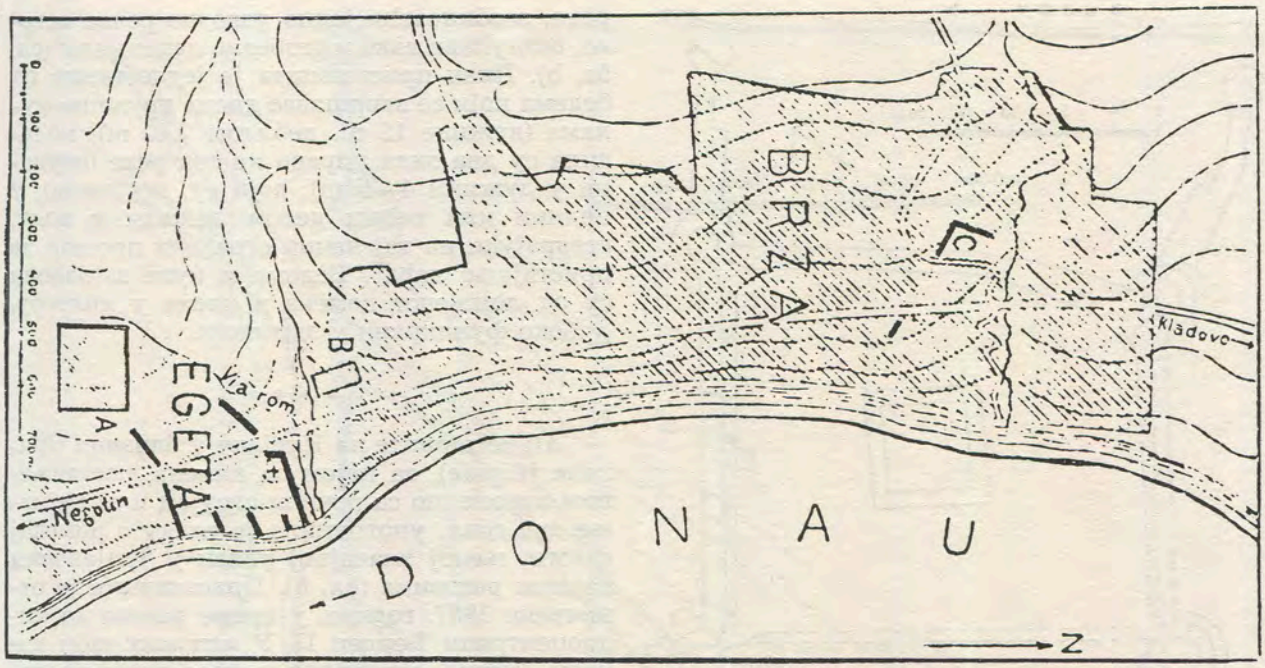
А. Један број пристаништа свакако се налазио у проширеним ушћима дунавских притока, која су пружала извесне погодности за пристајање, изградњу и поправку бродова. Таква широка ушћа имају Поречка река, Кожица, Брњица, Песача и друге мање речице. На њиховим обалама регистрована су утврђења, а само ушће било је преграђено бедемом од камена чији су се крајеви завршавали кулама на околним узвишењима, а вероватно на исти начин и у самој матици, тј. најдубљем делу речног корита. Ови делови су, нажалост, однети бујицама, без трага, па се о њиховом изгледу није могло ништа ближе рећи. Мисли се, с правом, да су попречни бедеми, делови одбрамбеног система, којим је непријатељу затваран продор у унутрашњост, али се при томе не може искључити могућност да су делови ових бедема у речном кориту, служили као докови за пристајање лађа. Нарочито у Поречкој реци (сл. 2), која је позната као база за снабдевање околних утврђења на лимесу и где су, уз бедем, пред крај III и у IV веку, изграђени један утврђени *horreum* и више привредних објеката (сл. 2)[16]. У суседној Доњој Мезији, евидентирани су у ушћима Дунавских притока (у близини утврђења Dimum, например), остаци вештачких канала којима су се лађе могле безбедно кретати при различитом водостају[17].

В. Пристаништа су се свакако налазила на речним адама где су се стицали услови за пристајање, али и за дужи боравак лађа. Такво је пристаниште морало имати утврђење на острву Сапаја код Рама (IV век н. е.), где се од раније налазио важан прелаз преко Дунава[18]; можда и Острово код Великог Гра-

[16] Cf. П. Петровић, Старинар, XXXIII—XXXIV, 1982—83, 285—291, сл. 3.

[17] Cf. D. Mitova-Džonova, *loc. cit.*

[18] У време првог Трајановог дачког рата, cf. K Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, Sitzungsber. 214, Wien 1932, 62 и нап. 1. Утврђење на острву Сапаја изграђено је у III—IV веку, како је утврдила Д. Димитријевић, Старинар XXXIII—XXXIV, 1982—83, 29 sqq.

Сл. 3. — Брза Паланка (Egeta), преградни зидови- докови за пристајање лађа (према Каницу, Römische Studien in Serbien, Wien 1892). — Fig. 3. — Brza Palanka (Egeta), partition walls — docks for ship landing (according Kanitz, Römische Studien in Serbien, Wien 1892).

дишта, на коме су евидентирани трагови римске агломерације[19].

C. Бедеми и куле неких раних утврђења (I век н. е.), лежали су на самој обали Дунава, делом и у кориту реке (Салдум, Бољетин) пружајући на тај начин могућност за пристајање и везивање лађа. Сличан положај имају, међутим, и друга, позниja утврђења, например Босман (VI век), чији је северни бедем конкавно увучен према средини, а на његовом средишту смештена капија[20].

D. Код неких утврђења бедеми — докови су били постављени управо на речно корито; такав је случај са пристаништем у Брзој Паланци (Egeta), где је откривен бедем знатне дебљине (3,60—3,85 m) који се од утврђења на оближњем брегу стрмо спуштао према реци и у њеном кориту завршавао кулом (сл. 3). Према неким индицијама, могуће је да су у истом граду постојала још два дока, узводно и низводно од овог места[21]. Сличну ситуацију срећемо и на утврђењу Diana на Караташу: од североисточног угла утврђења према реци полазио је снажан бедем са четвороугаоним кулама који се вероватно завршавао у кориту реке[22].

E. Специфичан изглед има пристаниште на Хајдучкој Воденици (сл. 4). Од мањег утврђења (43 × 41 m), смештеног на високој обали, на стратешки повољном месту у „Малом Казану", полазила су према реци два бочна зида која су се у њеном кориту завршавала кружним кулама, затварајући простор у ширини од око 50 метара[23]. Овај тип утврђеног пристаништа који се уопштено означава термином Lände-Burgi, веома је распрострањен дуж рајнског лимеса, док се на Доњем Дунаву среће веома ретко[24]. Улога ових утврђених пристаништа није се сводила само на заштиту лађа (које су у случају опасности извлачене на суво), већ се ту, такође,

[19] О слабим траговима Римљана на Острву код Великог Градишта, в. Р. Васић, Старинар XXXIII—XXXIV, 1982—83, 63 sq.

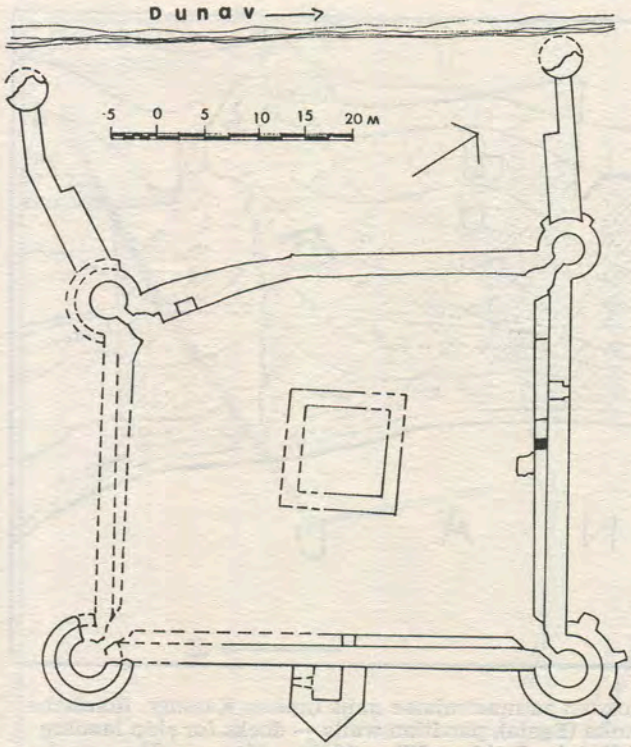
[20] Ђ. Бошковић, у *„Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове"*, САНУ научни скупови књ. XV, Одељење ист. наука књ. 3, Београд 1983, 92 sq. О Босману, в. В. Кондић, Старинар XXXIII—XXXIV, 1982—83, 137—145.

[21] Cf. П. Петровић, Ђердапске свеске, II, 1984, 153—166, сл. 140.

[22] Cf. J. Ранков, Ђердапске свеске I, 1980, 55 и прилог 9.

[23] Cf. A. Јовановић, Старинар, XXXIII—XXXIX, 1982—83, 319—331.

[24] O. Höckmann, *Römische Schiffsverbände auf dem Ober- und Mittelrhein und die Verteidigung der Rheingrenze in der spätantike*, Jahrbuch des römisch--germanischen Zentralmuseums Mainz, 3, 1986, 369 sqq., нарочито 399 sqq. и Abb. 14.

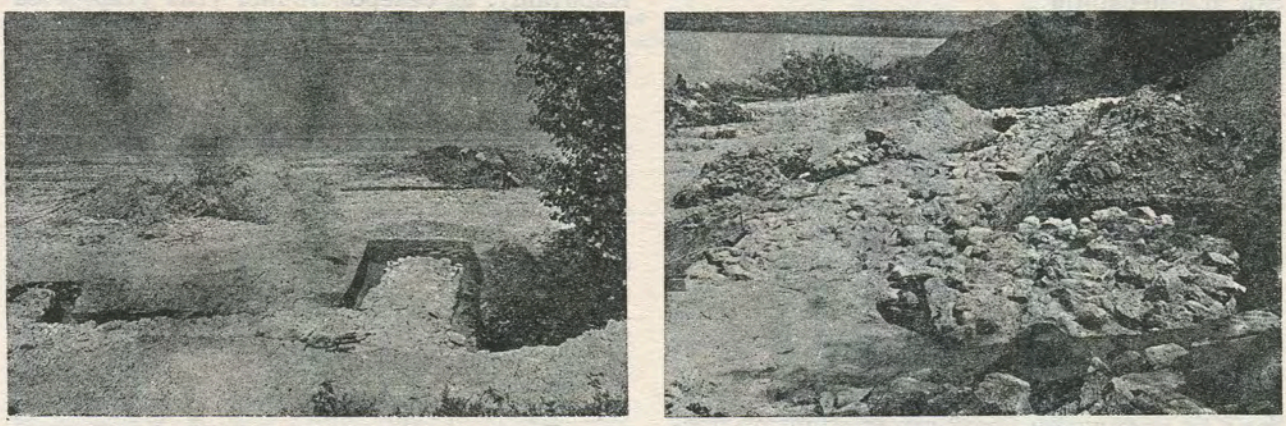

Сл. 4. — Хајдучка Воденица, утврђење са пристаништем. — Fig. 4. — Hajdučka Vodenica, fortification with the port.

реке, заобилазећи једно узводно речно острво, омогућава лако и безбедно пристајање (сл. 5а, b). План пристаништа је једноставан: од бедема који се завршавао двема кружним кулама (дужине 15 m, дебљине 2,40 m), полазила су два зида управо на ток реке (очувани у дужини 4—5 m), који су, вероватно, у целини или већим делом лежали у води, стварајући на тај начин ограђени простор за пристајање лађа[26]. Бедеми и куле саграђени су од ломљеног камена и опека у малтеру, дубоко фундирани у здравици.

* * * * *

Пристаниште на Кусјаку у близини Прахова (Aquae), са кејом од камена, постављеним паралелно са речном струјом и са најмање два дока, употпунило је слику о римској флоти, њеној значајној улози у Трајановим дачким ратовима (сл. 6). Пристаниште је откривено 1987. године, у време радова на хидроцентрали Ђердап II. У испражњеном кориту Дунава, откривено је тада више масивних камених квадера (2 × 1 × 1 m) који су првобитно били уграђени у кеј (сл. 7). Поједини мањи делови кеја, остали су интактни на обали, прекривени само танким слојем речног муља[27].

Сл. 5 а, б. — Чезава (Novae), пристаниште. — Fig. 5 a, b. — Čezava (Novae), port.

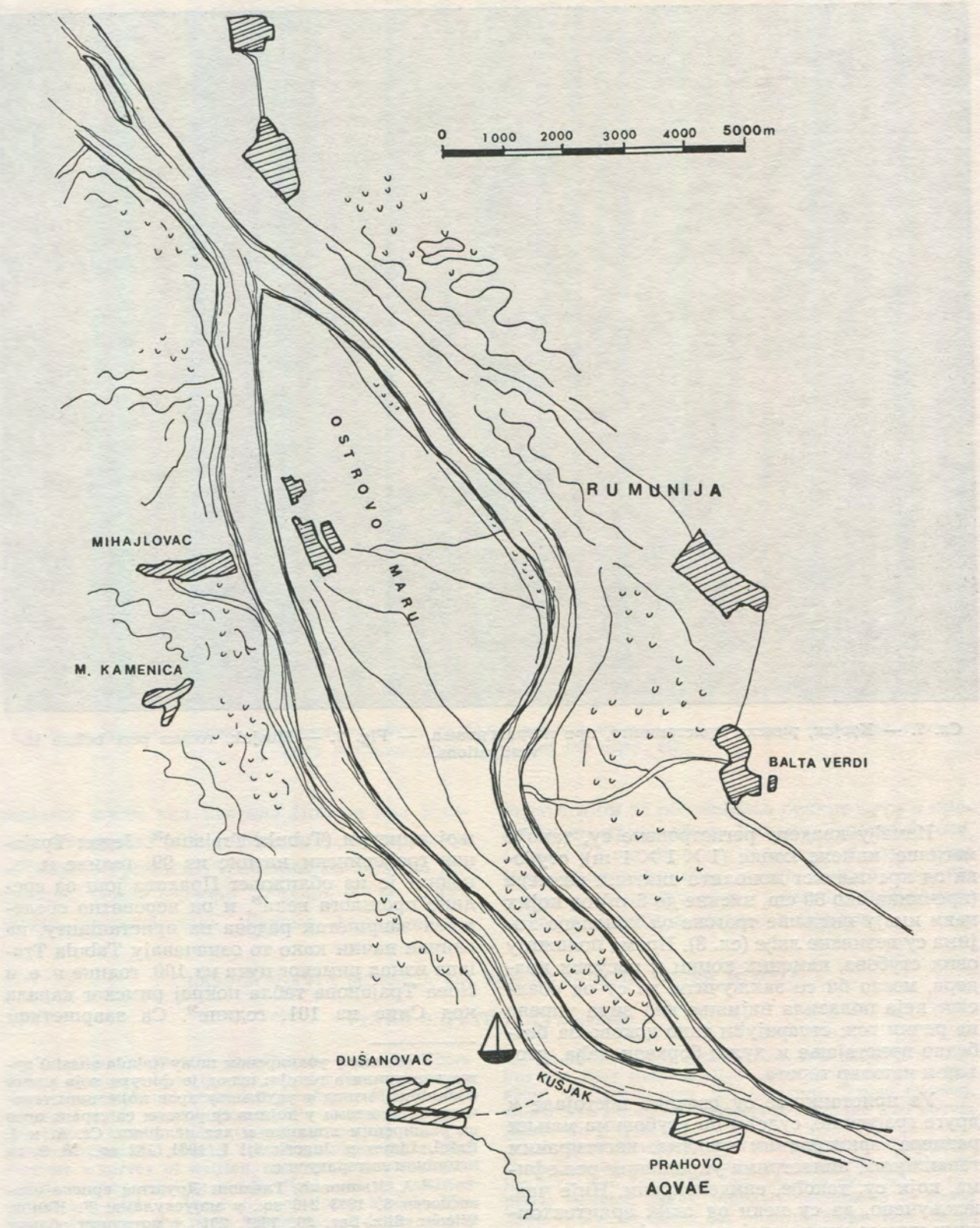
ради и о добро постављеним осматрачницама[25].

F. Издвојено пристаниште, у непосредној близини логора, регистровано је и истражено само на локалитету Чезава (Novae). Налазило се на самој обали Дунава, на месту где матица

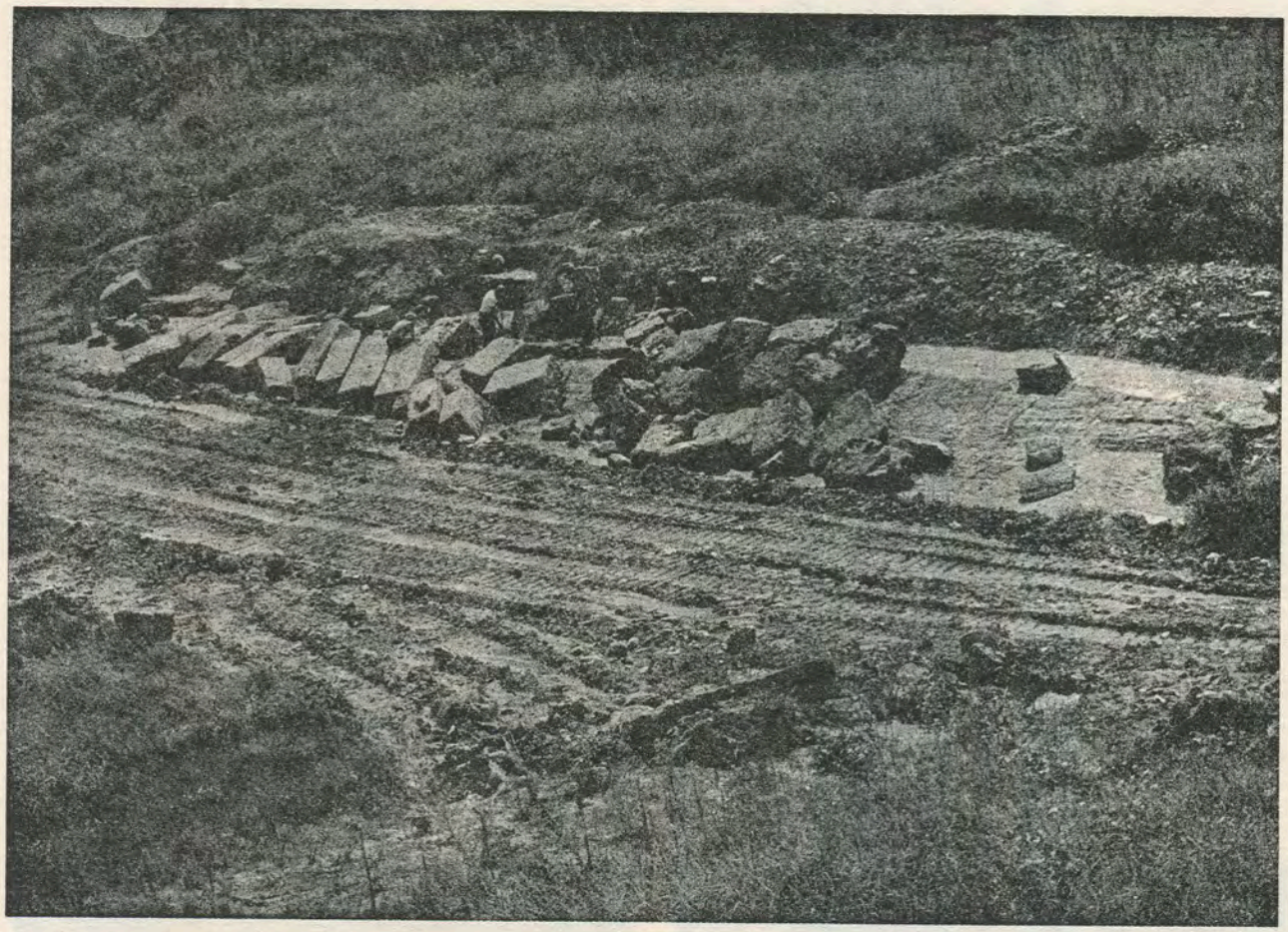
[25] Cf. Höckmann, *op. cit.*, 400 sq. Ширина брањеног простора обухваћеног бедемима (најчешће око 50 m) омогућавала је удобан смештај за најмање 10 лусорија.

[26] Истраживања П. Петруа чије ми је податке (дневник, цртеже) љубазно ставио на располагање М. Васић, руководилац радова на Чезави.

[27] В. нап. 2. Потпуни извештај о радовима припремају Ђ. Јовановић и Н. Радојчић за „Ђердапске свеске". Делови пристаништа, тј. квадери из кеја, стубови и архитектонски украси изнети су на безбедно место у близини пристаништа (Кусјак, у близини царинарнице), где ће вероватно бити делом реконструисани (С. Гушић).

Сл. 6. — Кусјак, римско пристаниште, ситуација. — Fig. 6. — Kusjak, roman port, plan.

Сл. 7. — Кусјак, римско пристаниште, пре истраживања. — Fig. 7. — Kusjak, roman port before investigations.

Између квадера регистроване су, такође масивне, камене коцке (1 × 1 × 1 m), стубови од кречњачког монолита знатних размера (пречника око 80 cm, висине до 6 m) од којих неки имају видљиве трагове од конопаца којима су везиване лађе (сл. 8). Према положају ових стубова, камених коцки и расутих квадера, могло би се закључити да су од обалског кеја полазила најмање два зида управо на речни ток, стварајући тако докове за безбедно пристајање и дужи боравак лађа, утовар и истовар терета.

Уз пристаниште су свакако постојале и друге грађевине, судећи по стубовима мањих размера, архитравним гредама, касетираним таваницама, пиластрима украшеним рељефима, који су, такође, евидентирани. Није чак, искључено, да су неки од ових архитектонских украса могли стајати у грађевини сличној оној која оивичава Трајанову таблу у Доњој клисури (Tabula Traiana)[28]. Један Трајанов грађевински натпис из 99. године н. е., познат је из оближњег Прахова још од средине прошлога века[29], и он вероватно обележава завршетак радова на пристаништу, на сличан начин како то означавају Tabula Traiana изнад римског пута из 100. године н. е. и Нова Трајанова табла покрај римског канала код Сипа из 101. године[30]. Са завршетком

[28] Натпис у уоквиреном пољу (tabula ansata) држе два крилата генија; испод је фигура која клечи (Danubius), изнад у удубљењу кров који чини таваница са касетама у којима су розете; са страна орао са раширеним крилима и два делфина. Cf. A. и J. Šašel, Limes u Jugoslaviji I, 1961, 162 sq., № 9, са исцрпном литературом.

[29] А. Ивановић, Гласник Друштва српске словесности 5, 1853 240 sq., у мајускулама; F. Kanitz, Wiener Sitz.-Ber. 36, 1861, 201, у потпуном облику (CIL, III, 1642).

[30] В. горе нап. 4.

Сл. 8. — Кусјак, римско пристаниште: базе, стубо ви, квадери из кеја и др. — Fig. 8. — Kusjak, roman port: bases, columns, blocks of the quay, etc.

римског моста код кастела Понтес код Кладова вероватно 103. године н. е., заокружује се обимно Трајаново грађевинско дело на релативно уском сектору Ђердапа и Гвоздених Врата; инспирисано свакако јединственом стратегијом за обезбеђење речног пута и прелазак, на другу обалу Дунава. Римска флота, *Ciassis Flavia Moesica,* имала је у томе, како смо видели значајну улогу, о којој сведоче њене утврђене станице и пристаништа, различита по облику, а свакако и намени.

CLASSIS FLAVIA MOESICA ON THE DANUBE IN UPPER MOESIA

PETAR S. PETROVIĆ, Belgrade

The Roman fleet on the Danube and the Upper Moesia has never been the subject of a thorough study. Expressing profound respect to Professor Milutin Garašanin for his contribution to the understanding of the Upper Moesia limes (investigations of the Castelum, Pontes and nearby Traian's bridge), the author provides a survey of written, epigraphic and archaeological sources relating to the fleet and its fortified station and ports in the region of Upper Moesia. The author describes the ports in the broad deltas of the Danube tributaries (Porečka river), on small river islands (Sapaja island), and near fortifications situated on banks which could accomodate ships (Bosman). For the first time detailed information is presented about the ports near the Castrum Čezava (Novae), which, like Hajdučka Vodenica belongs the well known Lände-Burg type.

A characteristic form of the port is to be found at Brza Palanka (Egeta), where walls which extended to the river-bed from two fortifications erected on opposite elevated banks, probably terminated in round towers. Similar docks for mooring ships were, in all likelihood, also present in the fortification at Karataš (Diana).

The port at Kusjak near Prahovo (Aquae), with a stone ashlar dock one hundred meters long, was discovered in 1986—88 during the construction of the hydroelectric plant Djerdap II. In the drained river-bed many stone blocks ($2 \times 1 \times 1$ m.) were recorded belonging to a dike which lay parallel to the river current. From the dike at least two walls ran perpindicular to the river-bed, forming in this way docks — basins for the landing and mooring of ships. Stone columns with rope cuts were recorded, as were a few monoliths with the height of 6 m. and the diameter of 80 cm., smaller columns of varrying dimensions (a few decorated with reliefs) architrave beams, and other decorative architectural elements. Some of these (coffered ceiling slabs) may have come from some kind of seperate building in the port — — perhaps in connection with the building inscription which marked the end of the port (one of Traian's building inscriptions from 99 A. D. was discovered in Prahovo as early as 1848), in a manner similar to other Traianic inscriptions which mark the end of the road through the lower gorge in 100 A. D. (Tabula Traiana), or the construction of the navigation channel in 101 A. D. (the new Tabula Traiana from Karataš).

With the completion of the Roman bridge at Pontes, probably in the year 103 A. D., Traian's building program in a relatively restricted area of the Djerdap and the Iron Gates was brought to a close. This program was certainly inspired by a unique strategy for the protection of river routs and the crossings to the other bank of the Danube. Classis Flavia Moesia, indeed, had an important role in this development as is attested to by the fortified stations and ports varried in form and certainly in purpose.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

СЛОБОДАН ДУШАНИЋ, Београд

Из историје касноантичког рударства у Шумадији

Према једном мишљењу раширеном у савременој науци, рударство касног Римског Царства — почевши с тешким временима на средини III века — запада у кризу која одражава тадашњу кризу римске привреде, друштва и државе уопште. Опадање позноримске res metallica показује се, по томе схватању, на више начина. Рудници смањују производњу и сужавају друге видове своје делатности. Прелазе од крупних организационих облика у власништву фиска на скромне погоне који припадају градовима или, чак, приватним лицима. Све више се ослањају на рад робова и осуђеника уместо слободних закупаца. Административне промене доводе и до нестанка царских чиновника — прокуратора и нижих — у рудничким дистриктима, који се сада дробе у ситне целине са локалном управом или се сасвим напуштају.[1]

Овакву слику римског рударства у III и IV веку наше ере истраживачи су оцртали већином на основу података које пружају провинције Иберског полуострва. Она је претерано тамна кад се ближе размотре прилике на Истоку, посебно у Илирику.[2] Ту је Царство мање страдало од варварских напада и пореметивања производног становништва. О сразмерно повољном стању ствари на Истоку сведочи историја не само рудника него и других подручја друштвеног живота — нарочито историја градова. Изгледа и да је минерално богатство Илирика у касној антици било мање исцрпено — реч је, природно, о релативној исцрпености, која се мери ондашњим технолошким могућностима — него богатство Шпаније, нештедимице коришћено још од пунских и републиканских времена. Оба чиниоца — социјални и минералошки — од којих res metallica зависи дају повода за претпоставку да је рударство у Илирику трећег и четвртог столећа још увек значајна привредна грана, чија организација показује, кад се упореди са рударством у доба Принципата, више континуитета него дисконтинуитета.

Низ незапажених или недовољно протумачених обавештења која писани извори дају о касноантичким рудницима у Шумадији подржава ову претпоставку. Испитаћемо их у зборнику посвећеном Професору Милутину Гарашанину, чији је научни рад не само суштински преобразио наша знања о почецима историје на нашем тлу него и дао узор дубоког разумевања човечјег дуга оквирима колективног живота које природа одређује.

(1) Почнимо са главним представником групе мозаичких натписа израђених у поду сакралне грађевине која се дизала код јужне капије стојничког каструма (Космај).[3] Последња два реда овог јако оштећеног текста

---

[1] Од радова који изражавају оваква гледишта в. нпр. J. C. Edmondson, »Mining in Later Roman Empire and Beyond: Continuity or Disruption?«, *JRS* 79 (1989) 84—102, са библ.

[2] S. Dušanić, «Late Roman Mining in Illyricum: Historical Observations«, *Proceedings of the International Symposium »Ancient Mining and Metallurgy of Southeast Europe«* (Доњи Милановац, мај 1990), у штампи.

[3] Натписе нисам видео; чувају се у депоу београдске Галерије фресака али нису приступачни (уп. и *ниже* нап. 7). Према фотографијама које ми је љубазно ставио на располагање М. Величковић, објавио сам их у *ЗФФБ* XII-1 (1974) 93—105, и збирци *Inscr. Més. Sup.* I (1976) 151—159; текст о којем је овде реч носи ознаку (а) у *ЗФФБ, loc. cit.*, а број 151 у *Inscr. Més. Sup.* I. Фотографије **су** репродуковане у публикацији из 1976. године.

(FEC[- - -] / TORA[- - -])[4] могу се тачније допунити него што се то чинило. Досадашњи предлози да се у претпоследњем реду траже остаци прирока дедикативне реченице *fec[it] (fec [erunt]* или сличног) а у последњем позив *ora[te]*[5] повлаче собом видне тешкоће. Приложнички натписи у мозаику не завршавају се молитвеним позивима него подацима о величини поклоњеног украса, што сазнајемо из обимне компаративне грађе[6] у коју спадају и преостали натписи — сачувано их је, чини се, осам[7] — стојничког храма. Допуна *ora[te]* подразумева да је Т на почетку истог реда припадало речи подељеној између два реда тако што је у други ред пренет, уместо слога, само један сугласник; таква опкорачења су не само језички непогодна него и ретка на бољим епиграфским споменицима. Упућени смо стога да за допуну завршног дела у најважнијем натпису стојничке грађевине предложимо нешто другачији склоп речи и података од оног с којим се досад рачунало. Поткрепљено сличношћу осталих стојничких натписа у мозаику, природно решење било би да се ту претпостави име дедиканта, његово звање и белешка о броју стопа приложеног музивног пода.

Сачувана слова и трагови слова се одиста уклапају у такву схему. Како се и морало очекивати, средишњи натпис стојничког мозаика сведочи да је најзаслужнији дародавац био управник космајских рудника.[8] Управников ранг био је означен формулом *[vir per] /fec[tissimus],* од које су преостала три карактеристична знака; не треба очекивати прирок *fec [it] пре* речи *pedes* и одговарајућег броја. Наставак текста показује да је стојнички перфектисим служио као *[procura] / tor A[ugusti] (A[ugustorum]* или, што не би имало суштинске разлике, а *[rgentariarum]*[9]). Не само да се ове допуне очекују према смислу претходног реда и читавом контексту натписа и грађевине него су и неоптерећене формално-епиграфским недостацима као што је неспретно опкорачење споменуто у претходном ставу нашег чланка. На крају последњег реда прокураторовог натписа изгубљене су, свакако, речи *fecit pedes* tot.

Будући да се не зна колико је натписно поље било велико пре него што је оштећењем добило данашњи облик нити да ли су и како биле скраћене речи *vir, perfectissimus, Augusti (Augustorum, argentariarum), fecit, pedes,* немогућно је предложити реконструкцију завршних редова која би била тачна у свим појединостима.[10] Изгледа вероватно да је поље, четвероугаоног (квадратног?) облика, садржало бар шест редова дугих најмање десет словних места;[11] треба држати на уму и чињеницу да је последњи ред био дужи од претходних три за (отприлике) два слова, судећи по томе што му је остављена ужа лева маргина. Насупрот, положај поља према оси грађевине и остатку мозаика — колико се о тим археолошким појединостима да закључивати без потпуне публикације о грађевини — не претпоставља да је оно имало битно веће размере од назначених.[12] Наше допуне *vir perfectissimus, procurator* постављају као горњу границу дужине реда (за случај да је стојнички мозаичар исписао те три речи без скраћеница) 18—20 словних места. Ова граница би значила — ако је поље изведено у виду квадрата — укупну висину натписа од неких 14 редова. Изгледа ипак да је поље било мање. Водећи рачуна о археолошким и епиграфским индицијама различитих врста, које појединачно узете нису пресудне али чије се збирно дејство не сме занемарити, завршетак натписа можемо природно читати уз процену да су редови првобитно садржавали по четрнаестак (16, за последњи ред) знакова:[13]

---

[4] Према *ЗФФБ, loc. cit.,* слова ових двају редова се читају: FEC[- - -]/ TORA[- - -]. Инвентарски картон касноантичке збирке Народног музеја у Београду даје (на основу налазачеве аутопсије?) исти текст, с тим што не доноси А после R. У *Inscr. Més. Sup.* I дозвољава се могућност да су два последња знака у ствари ВА; пажљива накнадна колација објављене фотографије показује, међутим, да су RA.

[5] *ЗФФБ* и *Inscr. Més. Sup.* I, *locc. citt.*

[6] Уп. нпр. *ЗФФБ, loc. cit.,* 96 нап. 14.

[7] Седам, ако је *Inscr. Més. Sup.* I 159 само доњи део броја 153.

[8] Нешто другачије се суди у *ЗФФБ, loc. cit.,* 94.

[9] О преплитању одредби *Augusti (Augustorum)* и *argentariarum (metallorum)* у натписима прокуратора истих рудника и истог звања в. нпр. споменике рудничких управника са седиштем у Домавији. Рекло би се ипак да се у каснијим временима радије употребљава одредба *(procurator) metallorum* него *(procurator) argentariarum,* чак и за управнике рудника који дају сребро много више него друге метале.

[10] Нарочито је неизвесна допуна броја који је показивао величину мозаичке површине приложене од прокураторовог новца. Број је готово сигурно премашао CLXX (уп. *Inscr. Més. Sup.* I 153 и 159; в. и *горе,* нап. 7) али је могао заузимати сразмерно мало словних места (нпр. два: CC).

[11] Омашком, у *ЗФФБ* и *Inscr. Més. Sup.* I, *locc. citt.,* говори се о пет редова.

[12] *ЗФФБ, loc. cit.,* 94.

[13] За позноримске натписе у којима се ранг vir perfectissimus и звање procurator бележе нескраћени, или бар без радикалних скраћеница, в. E. Diehl, *ILChV* III pp. 449 и 451—452 (Ind. s. vv. *perfectus, procurator).*

OL [око 6 слова *vir per]/fec[tiss(imus) procura]/tor A[ug(usti) — могућно је и A[ugg(ustorum duorum)], A[uggg(ustorum trium)]* и слично, као и *a[rg(entariarum)] — fec(it) ped(es)* број од 2—4 цифре].

Прокураторово лично име — једино или cognomen, ако је носио duo nomina — почињало је, како се чини, словима *Ol* нпр. *Olympius).* Не треба, међутим, искључити ни алтернативу да је *OL* део имена чији је почетак био исписан негде на крају претходног реда. И у томе случају, прва слова претходног реда, SP, тешко би се уклопила у прокураторову именску формулу. Припадала су уводу натписа, о чијој садржини се не да рећи ништа одређено, с обзиром на мноштво могућности и малобројност сачуваних слова.

Ново читање главног натписа у стојничком мозаику упућује на више закључака. Оно показује да космајске руднике — вероватно повезане административним спонама с налазиштима на Авали и Руднику[14] — води и даље царски прокуратор а не градски или приватни чиновник истог звања. Без обзира да ли је термин procurator ту био одређен генетивом Augusti (Augustorum) или argentariarum, реч је о државном достојанственику, како то открива његов перфектисимат. Хипотеза о управним променама које прате распад касноримске res metallica се не може стога применити на прилике у Шумадији четвртог века. Додаћемо, ни на прилике северног Балкана уопште, ако судимо на основу царске конституције из 386. године, често лоше тумачене, где се још увек говори о (државним) *procuratores metallorum intra Macedoniam, Daciam Mediterraneam, Moesiam seu Dardaniam.*[15] Помен (Прве) Мезије у конституцији у складу је с нашом допуном натписа јер се без сумње тиче обе рудничке области на тлу ове касноантичке провинције — metalla Шумадије као и metalla у долини Пека.[16]

Стојничке музивне посвете се, истина, не дају датовати с пуном прецизношћу и поузданошћу. Околност што главни представник њихове групе бележи прокураторов ранг формулом vir perfectissimus а не vir egregius[17] показује ипак да су начињене под Константином I или после Константинове владе, у временима кад се егрегијат губи из витешке титулатуре.[18] Taj terminus post quem поткрепљује утиске које оставља израда мозаика, и по којима мозаик потиче, приближно, са средине четвртог века.[19] Сада смемо с више вероватноће тврдити да су приложници стојничког мозаика били хришћани.[20] Ако кружни елеменат у плану грађевине и необични зооморфни мотиви у њеној пластици (архитектонски рељефи што приказују слепе мишеве (?))[21] више сећају на паганski храм него на цркву, треба их, чини се, приписати предконстантиновској фази у животу овог занимљивог објекта. Паганski храм је могао бити подигнут у другој половини трећег столећа једној богињи хтонске природе, очекиваној заштитници космајских копача руде и ливаца метала.[22]

(2) Теза да су шумадијски рудници остали административна целина у царском поседу и после дубоке кризе током друге половине трећег века, односно и после управних промена под Диоклецијаном и Константином, налази потврду у још једном епиграфском споменику чија се интерпретација може развити.

Недавно је објављен оловни слитак с више утиснутих печата, откопан у доњомезијском граду Novae.[23] Осам печата припада типовима уобичајеним за ову врсту предмета и неважним за питања која овде расправљамо (1—6: носе бројеве који показују тежину слитка, или његово место у производној серији; 7—8: име радника, можда и чиновника, *Gaius,*

---

[14] S. Dušanić, »The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life«, у: *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterraneas y europeas. Coloquio int. asociado* (Madrid, 24—28 oct. 1985), II, Madrid 1989, 148—149. Ако се ради о истоме човеку и рудничком службенику (прокуратору?), уп. појаву Симплиција, припадника витешког сталежа, на Авали (год. 287: *Inscr. Més. Sup.* I 20) и на Руднику (*ibid.* 172—174).

[15] *Cod. Theod.* I 32, 5 = *Cod. Iust.* XI 7, 4; уп. мој рад наведен *горе*, нап. 2.

[16] *Ibid.*

[17] Још је Симплиције (*горе*, нап. 14), између осталих, vir egregius.

[18] Уп. O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1905², 453—455.

[19] Према оцени М. Величковића (*ЗФФБ, loc. cit.*, 94).

[20] Уп. *ЗФФБ, loc. cit.*, 96—97. Због специфичности плана и украса овог храма о којима говоримо у наставку, као и због оскудице поузданог археолошког ослонца за хронолошке закључке о њему, време његовог настанка и конфесионална припадност његових верника изазивали су недоумице.

[21] Два таква рељефа сам видео у депоу Галерије фресака; за њих сам сазнао захваљујући пријатељском обавештењу М. Величковића. Изгледа ми вероватно, иако не сасвим сигурно, да је М. Величковић био у праву кад је у тим ликовним представама из стојничке грађевине препознао слепе мишеве. Друга могућност била би да су невешто урађени орлови.

[22] На пример, Орцији, Волкани или Мајци Земљи. Све три су поштоване у шумадијским рудницима у трећем веку (*Inscr. Més. Sup* I 20, 46 и 168); Мајци Земљи је подигнут и храм на Руднику. — О слепом мишу као хтонском симболу в. M. Wellmann. *RE* VI (1909) 2741—2742.

очигледно задуженог за израду серије). Шест печата, међутим, заслужују нарочиту пажњу (9—11: TROP; 12—14: DDNN[24] и слика крста).

Натпис DDNN пропраћен знаком крста открива да је massa plumbea из Нова произведена у царским рудницима (радионице оловних слитака су се редовно налазиле на рудничком тлу), у време кад државом владају *D(omini) n(ostri duo)* хришћанске вере. Те појединости, узете заједно, знатно сужавају временски распон у којем је одговарајући типар био у употреби.[25] С погледом на историјске чињенице, идентификација наших *D(omini) n(ostri duo)* с једним владарским паром петог века је невероватна; у то доба је живот римског Балкана сувише поремећен за уредну производњу и промет олова о којим сведочи новљански слитак. Један каснији датум још мање долази у обзир, већ и због стратиграфских околности налаза.[26] Током четвртог века пак било је више дијархијских периода у којим је наша massa plumbea могла бити изливена. Ако се искључи прва половина столећа, кад се још увек крст ретко ставља на предмете званичне употребе, и оне двојне владе из друге половине столећа које су трајале сувише кратко (односно остале непризнате на истоку Царства), дају се издвојити следећи парови императора чији су рудници могли употребљавати овакве типаре са словима DDNN и симболом крста: Констанције II и Гал, Констанције II и Јулијан, Валентинијан и Валенс, Валенс и Грацијан, Грацијан и Валентинијан II, Теодосије и Аркадије, Аркадије и Хонорије. За сврху овог чланка, нема потребе да се задржавамо на питању која је од побројаних влада — хронолошки блиских — највероватнији кандидат. Можда су domini duo новљанског слитка баш Валентинијан и Валенс, цареви осведоченог интереса за рударство и сродне делатности (364—367. год.).[27]

Печати 9—11 су по своме облику сасвим слични ковничким ознакама у исечку реверса позноцарског новца. Таква сличност уопште одликује извесне печате са слитака и посуђа четвртог века;[28] у нашем случају, она даје путоказ како треба разрешити скраћенице печата 9—11. Издавач слитка, проф. J. Kolendo, колебао се између свог предлога, *Trop(himus)*, и мога,[29] *(Metalla) Tr(icorn(i)ensia) op( )* односно *o( ) p( )*, не одлучивши се на крају ни за једну од тих могућности.[30] Па ипак, читање *(Metalla) Tr(icorn(i)ensia) o( ) p( )* има јасну предност над читањем *Trop(himus)*. Очекивало би се да се лично име *Trophimus*, ако је скраћено, испише *Troph(imus)*, јер слова ph заједно репродукују глас phi грчког изворника.[31] На подручју административних реалности, тешкоће са разрешењем *Trop(himus)* још су веће. Типар који даје печате тако добре израде какви су бр. 9—11 са новљанске massa plumbea није могао припадати ниједном појединцу из управе касноантичких рудника.[32] Тадашњи царски procuratores metallorum остајали су кратко време на своме положају а њихови помоћници (укључивши предводнике фискалних радионица) представљали су субалтерне официјале, којима следују типари грубљег стила (примера ради, *Gaius* на бр. 7—8). Крупних закупаца читавих

---

[23] J. Kolendo, *Archeologia* 37 (Warszawa 1986—1987) 87—98, са цртежима и фотографијама предмета и печата.

[24] Слова NN су утиснута инверсно.

[25] Како је слитак нађен у слоју датованом у крај III— почетак IV века, проф. Kolendo и његове колеге из археолошке екипе варшавског универзитета која је ископавала Novae били су склони да траже и настанак самог слитка у времену прве тетрархије (писмо проф. Коленда упућено аутору овог чланка 17. јануара 1986; уп. *Archeologia, loc. cit.*, 87 нап. 1, 88 са нап. 4—8). Мени је таква хронолошка атрибуција изгледала немогућна због представе крста у печату са словима DDNN; одговарајући проф. Коленду 20. фебруара исте године, предложио сам му да слитак датује у другу половину IV столећа и његову појаву у старијем слоју објасни накнадним продором овог тешког предмета у већу дубину (уствари, олово је било похрањено у темеље тек започете грађевине-храма, према једном старинском обредном обичају; в. напомену која следи). Проф. Kolendo се сагласио с тим предлогом (писмо од 16. марта 1986; уп. *Archeologia, loc. cit.*, 87 и 95—96), проширујући према почетку петог века временски распон с којим сам рачунао, и сад рачунам.

[26] Слитак је откопан на месту (око 0,25 m изнад болничког пода) где је стајао valetudinarium легије I Italica, разрушен у другој половини III века. Пољски археолози који ископавају Novae сада сматрају да је massa донета у вези са практичним пословима око изградње нове конструкције на томе простору (*Archeologia, loc. cit.*, 88 и нап. 8; уп. претходну напомену). Улога метала у темељима те нове зграде је могла бити, међутим, култна а не утилитарна (уп. нпр. Tac. *Hist.* IV 53,4 и Proc. *De Aed.* I 1,64—5; на Прокопијев податак ми је љубазно указао проф. Ђ. Стричевић); зграду о којој је реч вероватно треба сматрати црквом.

[27] Уп. нпр. *Cod. Theod.* X 19, 3.

[28] Уп. нпр. печат CONST са слитка који је објавила J. Youroukova у зборнику *Kovanje i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca*, Beograd 1976, 76 и fig. 2.

[29] Изнетог, за скраћеницу TR, у писму од 20. II 1986. (в. горе, нап. 25).

[30] *Archeologia, loc. cit.*, 95.

[31] Проф. Kolendo (*Archeologia, loc. cit.*, 95 и нап. 17, 18) био је свестан ове тешкоће.

[32] *Ibid.*: »Ce *Trop(himus)* pouvait être l'administrateur soit de la fonderie ayant fourni le lingot trouvé à Novae, soit de la mine entière. Usant d'un poinçon exécuté et apposé avec grand soin, c'est lui qui aurait garanti le poids du lingot déjà à l'extérieur de l'établissement«.

рудника, који би направили за своје производе посебне калупе с одговарајућим печатима, нема већ одавно.[33] С друге стране, аналогија ковничких ознака, на коју смо се већ позвали, налаже да се почетна слова у печатима 9—11 узму за скраћеницу топонима — места где је носилац печата/ознаке израђен. Пошто се скраћеница TR јавља на једном оловном слитку изливеном очевидно на Космају (крајем северске епохе),[34] намеће се претпоставка да је и новљанска massa пореклом из шумадијских рудника. Од налазишта оловних руда у ближој и даљој околини града Novae, царска metalla из Шумадије су била међу најпогоднијим да снабдевају велике потрошаче какви су легијска утврђења, захваљујући богатству шумадијских налазишта, јевтиноћи превоза (бродовима низ Дунав) и чињеници да су војска и фискална res metallica системи који се преплићу у правном и организационом погледу. Етник (ктетик) скраћен словима TR очевидно је изведен од имена civitas Tricornensium, некадашње перегрине заједнице која је покривала највећи део Шумадије а названа тако по дунавском кастелу Tricornium (Ритопек).[35] Недовољно смо упућени у историју касноантичке Шумадије да бисмо, на основу оскудних података којима о тој материји располажемо, одредили природу везе између тадашњих metalla Tricorn(i)ensia и насеља Tricornium односно правног наследника принципатске civitas Tricornensium. Несумњиво је да се у писаним изворима позног Царства чува успомена на перегрине заједнице ових крајева[36] и да је Космај задржао извесне облике сарадње са утврђењем Tricornium и(или) територијем Трикорненза (у Стојнику су ископане опеке IV столећа с печатом TRIC).[37] Археолошка истраживања на тлу Ритопека још нису дала резултате који би осветлили сплет проблема проистеклих из административне и фактичке споне Трикорнија са Космајем. На првом месту, мислимо на правац пута између стојничког каструма и Трикорнија и на могућност да је Tricornium имао значајно пристаниште, где је утоварiван метал изливен под Космајем и намењен градовима на обалама Дунава и Саве.[38]

Остаје питање како треба разрешити преостала два знака у печатима 9—11. Као ни завршни знакови у ковничким ознакама, они нису одвојени од скраћенице топонима интерпункцијом нити су сами раздвојени на тај начин, иако је вероватно да скраћују две речи. Иста нумизматичка паралела налаже да у њима тражимо помен официне која је израдила предмет-носилац печата. Читање *(Metalla) Tr(icorn(i)ensia), o(fficina) p(rima)* или *p(lumbaria)*, одговара стога и епиграфским конвенцијама и стварним околностима налаза.[39] Од алтернативних разрешења последњег знака, друго изгледа привлачније од првог, јер је тешко поверовати да би ливница олова у шумадијским рудницима добила част да се зове „првом официном". С обзиром на висок проценат сребра у рудама Космаја и Рудника, metalla Tricorn(i)ensia су морала укључивати и ливницу/ливнице племенитог метала; такви погони би имали више права на име „прве официне". У свакоме случају, садржај печата 9—11 и околност да су утиснути на слитак откривен у далеким Novae показују да је продукција олова у шумадијским рудницима из друге половине IV века још увек значајан чинилац привредног живота подунавских провинција.

(3) Закључак о сразмерно обимној продукцији касноантичких рудника из Шумадије налази незапажену и неочекивану потврду у натписима два сребрна слитка. Они потичу из оставе откривене у близини Хановера.[40] Судећи по датуму оставе и другим индицијама,[41] изливени су негде у четвртом столећу, веро-

---

[33] Уп. S. Dušanić, *Arh. Vestnik* 28 (1977) 164—166.

[34] *Ibid.*, 167—172.

[35] *Ibid.*, 171—172; в. и мој рад наведен *горе*, нап. 14. Трикорњани — вероватно организовани у civitas — помињу се у Птолемеја, *Geogr.* III 9, 2 (Trikornensioi). Облик етника у Птолемеја не укључује слово *i* после назала на завршетку основе. Ми га стављамо у обле заграде, због могућности да је испало случајем (грешком преписивача) из Птолемејевог текста, или да је његово испуштање одраз вулгарног изговора овог племенског имена. Другачије речено, не верујемо у такав однос етника и топонима Tricornium по којем би етник произвео топоним, а не, обрнуто, настао из топонима.

[36] Уп. *Cod. Iust.* VIII 47, 5 (*Triballis*, скраћена ознака — у аблативу — за Oescus Triballorum или име једне немуниципалне заједнице у залеђу Oescus-a), год. 291.

[37] *Inscr. Més. Sup.* I p. 104 нап. 2.

[38] Наша основна знања о Трикорнију су сажета (са библ.) у *Inscr. Més. Sup.* I pp. 37—38.

[39] Међу обичним скраћеницама за реч officina је и *o( )*, уп. нпр. печате касноантичких massae argenteae (бр. 18, 39 и 40 у каталогу S. Painter-a на који се указује у следећој напомени). За officinae plumbariae у самоме Риму в. Dessau, *ILS* 1637; за officinae (олова и сребра?) у metalla северозападне Дарданије в. *CIL* III 14606; officinae ferrariae су деловале у рудницима око Љубије (A. et J. Šašel, *ILIug* 158, 162 и др.). Ознака (officina) prima (*P* или алфа) среће се, природно, сасвим често у исечцима реверса позноримског новца.

[40] K. S. Painter, *Antiqu. Journ.* 52 (1972) 89—90 бр. 30 и 31, са библ. и фотографијама (Pl. XXIX *d, e*).

[41] G. Elmer, *Numizmatičar* 2 (1935) 21; F. Vittinghoff, *RE* XVII (1937) 2044. Уп. F. Baratte, у: *Kovanje i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca*, Beograd 1976, 66—67.

ватно у времену блиском времену настанка сведочанстава која смо испитали на претходним страницама овог чланка.

Печати хановерских *massae argenteae* (a, b) суштински су једнаки, иако их досадашњи издавачи читају као међусобно различите: (a) *of(ficinator) primus (monetae) Tr(everorum), pus(ulati)* — тј. argenti — *p(ondo) (unum);* (b) *[Fl(avius)] Pri[s]ci(anus), (moneta) Tr(everorum), p(u)s(ulati)* — тј. argenti — *p(ondo) (unum).*[42] Очевидно је да се слабије сачувани печат (b) може допунити помоћу печата (a); деле их једино разлике у волумену скраћеница. Оба су урезана без доследно употребљених интерпункцијских знакова што, видели смо, није реткост код тадашњих печата на слицима и у сродним натписима. Први садржи сва слова свог типара: OFPRIMVS/TRPVSPI, други је горе лево оштећен али се његов типар може реконструисати: [OF]PRI / [V]CI-TR/PSPI. Представљају варијанте истог текста, чији би минускулни израз гласио: *Officina Prim( ) vascularii, (metallis) Tricorn(i)ensibus* (или: *vascularii Tricorn(i)ensis), pusulati (argenti) pondo unum.* Наше разрешење скраћенице OF (a) свакако је боље него разрешење *of(ficinator),* које нема праве аналогије. Од именице *officina* зависи лично име сопственика у генетиву, према једној уобичајеној конструкцији. Име је почињало словима *Prim( )* (a); та основа гради бројне антропониме.[43] Слова VS печата (a) су скраћеница (контракција), радикалнијег обима, исте речи коју у облику [V]CI читамо на печату (b).[44] Она се не смеју везати са PRIM у редни број који би одређивао nomen agentis *officinator* јер би такав обрт повлачио различите стварне и формалне тешкоће, укључујући и ту да би, примењен на (b), реметио логичан распоред речи и знакова по редовима печата. Наставак текста *(pusulati argenti pondo unum)* има очекивани смисао и не изазива недоумице. Изузетак је скраћеница TR.

Модерни истраживачи доследно тумаче скраћеницу TR као знак за moneta Treverorum. Такав став полази од погрешних, међусобно повезаних премиса: читања *officinator primus* (a), географске (релативне) блискости налазишта оставе и града Тријера, уверења да су позноантичке massae argenteae по правилу ливене у ковничким центрима. Околност што је (до недавно) била непозната веза топонима Tricornium (етника Tricorn(i) enses) са рударством сребра могла је такође имати утицаја у целој ствари. Прву премису смо уклонили разрешујући почетак текста тако да сведочи о приватној официни једног васкуларија, чији антропоним почиње словима *Prim.* Друга премиса се не сме сматрати меродавном у овоме случају. Сребрне полуге — сразмерно скупе а лаке — могле су да путују далеко од места производње, и без помоћи јевтиних комуникација какве су велике реке; њихова провенијенција зависи од логике трговине, војних и пљачкашких покрета — дакле од чинилаца које данас не разумемо у потпуности. Сама околност што је хановерска остава укључила и један слитак начињен у Риму одаје знатну покретљивост сопственика овог материјала. И трећа премиса је нетачна. Произвођачи сребрних слитака и *officinae vascullariae* уопште[45] налазили су се у различитим привредним средиштима Царства, већим и мањим, која нису морала држати империјалну ковницу (нпр. Naissus, Salodurum).[46] Успех њихове производње дуговао се разним повољним условима, па и могућности да се брзо и лако дође до потребних сировина. Стога су приватни vascularii понекад радили у рудничким селима, привучени изгледима да купе сребро и друге метале од слободних рудара, односно ливаца, из непосредног суседства.[47] Остава сребрног посуђа са планине Рудник била је без сумње сопственост таквог васкуларија.[48] С погледом на богатство шумадијских рудника олова и сребра у доба Римског Царства, и традицију да се они скраћено обележавају словима TR (на слицима, већ од *CIL* XV 7915, ако не и пре), највероватнија допуна скраћенице TR на хановерским massae гласи, како смо већ напоме-

---

[42] Тако, на последњем месту, и Painter у каталогу наведеном *горе,* нап. 40. Нисам видео чланак J. W. Salomonson-a, из *Oudheidkundige Mededelingen* 42 (1961) 63—77.

[43] У једном од споменутих натписа у стојничком мозаику се помиње *Pri[mi]ti[anus?] (Inscr. Més. Sup.* I 155).

[44] За облик контракције VS пуну аналогију даје PS са слитка (b). Претпостављено [V]CI сећа на SCI, како бројни позноантички натписи пишу *SANCTI* (Diehl, *ILChV* III p. 403 Ind.).

[45] Производња сребрних слитака и посуђа је обично била ствар истих радионица: Painter, *loc. cit.*

[46] Уп. Baratte, у: *Sirmium* VIII (Rome—Belgrade 1978) 103.

[47] Painter, *loc. cit.,* с правом узима да су officinae сребрних massae припадале приватним лицима (која су, додајмо, могла имати „получиновнички" статус), осим у случају официна чији производи носе државне печате као што је печат CVR MISSI. Опрезнији је у тој тачки Baratte (чланак наведен *горе,* нап. 41). Чинилац царинских намета којима је био оптерећиван извоз сировина (сребра) са фискалних поседа могао је такође да утиче на васкуларије да раде на рудничком тлу а не у градовима.

[48] *Inscr. Més. Sup.* I 170—174 (уп. р. 116 нап. 59).

нули, *(Metalla) Tr(icorn(i)ensia)*, у номинативу, присвојном генетиву или локативу двеју речи.

Овај закључак није од значаја само зато што нам пружа додатне разлоге за тезу о посебном богатству шумадијских рудника четвртог века. Ново читање хановерских печата открива нешто и из продукционих односа који су тамо владали: уз државне officinae деловала је и (бар једна) приватна, где се сребро лило у massae и посуђе.[49] Металургија касне антике у metalla Tricorn(i)ensia стога није била сасвим етатизована, што је још један доказ — иако посредни — њеног просперитета.

* * *

Сви документи које смо анализирали на претходним страницама указују у истоме правцу. И обимна производња метала и основни организациони облици шумадијских рудника преживели су потресе трећег века да би оставили о себи упечатљивих података у четвртом.[50] Будућа истраживања — археолошка, епиграфска и друга[51] — омогућиће, верујемо, да се ова слика о континуитету римског рударства у Шумадији II—IV столећа потврди и употпуни.

NOTES ON LATE ROMAN MINING IN ŠUMADIJA

SLOBODAN DUŠANIĆ, Beograd

The reading and interpretation of some epigraphical documents concerning late Roman mining in Šumadija (centred at Kosmaj, east Moesia Prima) may be revised:

(1) The last lines of *Inscr. Més. Sup.* I 151 record a *[vir per] / fec[tiss. procura] / for A[ug.] (or A[ugg.], A[uggg.]* and the like; *a[rg(entariarum)]* being the less plausible alternative). The restoration *fec[it]*, proposed in the *Inscr. Més. Sup.*, implies the virtually unparallelled *ora[te]* in the next line.

The imperial procurator's perfectissimate reflects a late Constantinian or a post-Constantinian date of the inscription (the mosaic has been attributed, on the basis of stylistic criteria, to the mid-fourth century approximately); during the third and early fourth century, the Kosmaj mines were managed by the *egregii*. Despite the common belief that, in mining districts, the *procuratores Augusti* disappear after the Severi, the *metalla* of Šumadija and Illyricum in general have them till at least A.D.386 *(Cod. Theod.* I 32,5 = = *Cod. Iust.* XI 7,4, referring to the imperial, not municipal, *procuratores metallorum)*.

(2) On the strength of its stamp *DDNN* (followed by a cross), the lead ingot found at Novae in Moesia Inferior/Secunda (J. Kolendo, *Arheologia* 37, Warszawa 1986—1987, 87—98) may be dated to a dual reign in the second half of the fourth century, possibly that of Valentinian and Valens (A.D. 364—367). Put in the foundations of a late Roman building (a church ?), it probably served no practical purpose (though such an explanation of its position was proposed in *Archeologia, loc. cit.*, 88 with note 8), but had its cult function which went back to pagan times (cf. e. g. Tac. *Hist.* IV 53,4 and Proc. *De Aed.* I 1, 64f.; for this reference to Procopius, the author is indebted to Professor Đ. Stričević).

Another type of the ingot's numerous stamps, *TROP*, seems to note the provenance of the object. As the author of the present article suggested that to Professor J. Kolendo (in a letter), the *TR* should be expanded *(Metalla) Tr(icorn(i)ensia)*, the name of the Šumadija mines (cf. S. Dušanić, *Arh. Vestnik* 28, Ljubljana 1977, 167ff., on the *massa plumbea [CIL* XV 7915] citing the same abbreviation); Professor Kolendo's alternative, *Trop(himus)*, should not be retained. The remaining two letters will be read *o(fficina) p(rima)* or, rather, *p(lumbaria)*. Similarly to some other stamps of late Roman ingots and plates, the *TROP* closely imitates the fourth-century mint-marks, which explains both the meaning of its abbreviations and its lack of the punctuation.

---

[49] В. мој рад наведен *горе*, нап. 2, за постојање сличног двојног режима на Космају у II—III веку. И тада су сопственици приватних officinae (plumbariae) уживали, како се чини, преимућства „получиновничког" положаја.

[50] О богатству живота на Космају и у околини током IV столећа говори известан број археолошких података сакупљених у *Inscr. Més. Sup.* I p. 103. — Налазе керамике из истог времена са планине Рудник (локалитет „Станица противградне заштите") бележе Д. Мркобрад и Д. Богосављевић, у *Зборнику радова Народног музеја у Чачку* 18 (1988) 39.

[51] Нови методи егзактних наука за анализу металног садржаја касноантичког новца, слитака и сродног материјала отварају наду да ће се моћи одредити рудници из којих тај метал потиче (в. нпр. прилоге A. Alvarez Pérez-a и J. N. Barrandon-a актима мадридског конгреса [цитираним *горе*, нап. 14],I 187—194 и II 54—62). Околност што римски новац епохе Домината носи ковничке ознаке од помоћи је да се сузи број налазишта која су, географски гледајући, вероватни извор сребра, злата и бакра датих емисија. Од рудника у Шумадији би се најпре очекивало да су снабдевали ковнице у Сисцији, Сирмију и Тесалоници.

If correctly interpreted, the stamps of the Novae ingot attest to the productivity of, and the continuity of the imperial control over, the Šumadija *plumbariae*.

(3) The stamps of two silver ingots at Hannover (K. S. Painter, *Antiqu. Journ.* 52, 1972, 89f. nos. 30f. + Pls. XXIX d, e), containing i. a. the abbreviation *TR*, have been generally read to produce quite different texts. In fact, the text underlying them is identical, though with somewhat varying abbreviations (expanded here): *Officina Prim.* (the personal name in genitive) *vascularii, (metallis) Tricorn(i)ensibus* (or: *vascularii Tricorn(i)ensis) pusulati (argenti) pondo unum.* The *TR*, referred to the *moneta Treverorum* by previous editors, reveals that these two (probably fourth-century) ingots were made in the Šumadija mines too. The new reading endorses what has been said here on the vitality of the *metalla Tricorn(i)ensia* during the late Antiquity. The parallel existence of the imperial and private *officinae* should also be noted in that district.

ALEKSANDRINA CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, Beograd

Die Sigillatafunde aus Tekija (Transdierna)

Während der archäologischen Ausgrabungen in Tekija (Transdierna) am linken und rechtem Ufer des Tekija-Baches wurde eine Anzahl von Terra Sigillatafragmenten entdeckt. Ihre Zahl kann man natürlich mit den Funden der alltäglichen Keramik nicht vergleichen, doch ist es möglich die c.a. neunzig Stücke mit Sicherheit zu klassificieren. Es handelt sich meist um die unverzierte, glatte Sigillata, und nur vier Exemplare gehören der Reliefsigillata an (zwei den südgallischen Werkstätten und zwei den Werkstätten aus Rheinzabern).

Der grösste Teil der Sigillatafunde wurde in dem älteren Kastell am linken Ufer des Tekijabaches, und nur ein ganz kleiner Teil am rechten entdeckt.[1] Der letztere befindet sich in einem Gebäude unter dem jüngeren Kastell aus dem IV Jh., wahrscheinlich den ehemaligen Thermen des älteren Kastells. Aus diesem Grunde ist in dieser Arbeit die ganze Sigillata als eine Einheit errfasst.

Die älteste Terra Sigillata in Tekija entdeckt ist italischer Herkunft; die Erzeugnisse der arretinischen Töpfer sind äusserst rar, nur fünf Stück (Abb. 1), von denen einige auch aus Norditalien stammen können. Die arretinischen Werkstätten arbeiteten in der Zwischenzeit vom Jahre 30 (oder 25) v. u. Ztr und verminderten ihre Produktion oder hörten vollkommen auf in den 60-gen Jahren des I Jh.

Die frühe Sigillata der arretinischen Töpfer kann man mit keinem bestimmten Meister oder Werkstatt verbinden; doch die Form der Gefässe sowie die Qualität der Erde und der Glasur sind sichere Beweise für das Vorkommen der Erzeugnisse der arretinischen Töpfer in dem älteren Kastell von Tekija und seinen Thermen.

In grösserer Anzahl sind in Tekija Exemplare der norditalischen oder der sg. padanischen Sigillata entdeckt. Die bis heute nicht sicher locierten Werkstätten in Norditalien fangen mit ihrer Produktion zur Zeit des Tiberius an und dauern durch die ganze zweite Hälfte des I Jh; einige Formen werden noch Anfangs des II Jh. verfertigt.[2] Die in Moesia Superior vertretenen Formen der norditalischen Werkstätten sind Drag. 17, Drag. 25, Drag. 35 und Drag. 36. Die Form Drag. 17 wird in den norditalischen Werkstätten bis zum Ende des I Jh. erzeugt[3]; die in Moesia Superior entdeckten Exemplare gehören der jüngeren Variante dieser Form an, die mit dem Töpfer dessen Stempel Q. S. P, ist, verbunden ist. Die Form Drag. 25 wird in den norditalischen Werkstätten bis zum Ende des I Jh. erzeugt, und ihre Funde in Moesia Superior sind spätarretinisch und norditalisch.[4] Die Formen Drag. 35 und 36 mit der en barbotin Verzierung gehören der späten norditalischen Produktion an, von Domitianus bis zu den 20-gen Jahren des II Jh.[5] In Transdierna kommen noch zwei Formen vor, Drag. 22/23 und Drag. 40. Die erste Form wurde durch

[1] Cermanović-Kuzmanović, A., *Tekija, certains aspects du probleme du site*, Starinar XXXIII—XXXIV, 1982/83, Beograd 1984, 337—346.

[2] Mikl-Curk, I., *Einiges über die padanischen Sigillaten von Emona*, RCFR Acta XVII/XVIII, 1977, 81—84; Gabler, D., *Römische Forschungen in Zalalövo*, AAH XXXIII, 1981, 308, 326.

[3] Oswald, F. — Pryce, D., *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London 1966, 173—180; Brukner, O., *Roman Ceramic Ware in the Yougoslav Part of the Province of Lower Pannonia*, Beograd 1981, 58.

[4] Bjelajac, Lj., *Importovana i domaća terra sigillata na teritoriji Gornje Mezije*, Posebna izdanja 23, Arheološki institut, Beograd 1990.

[5] Gabler, D., *op. cit.* 308, 326.

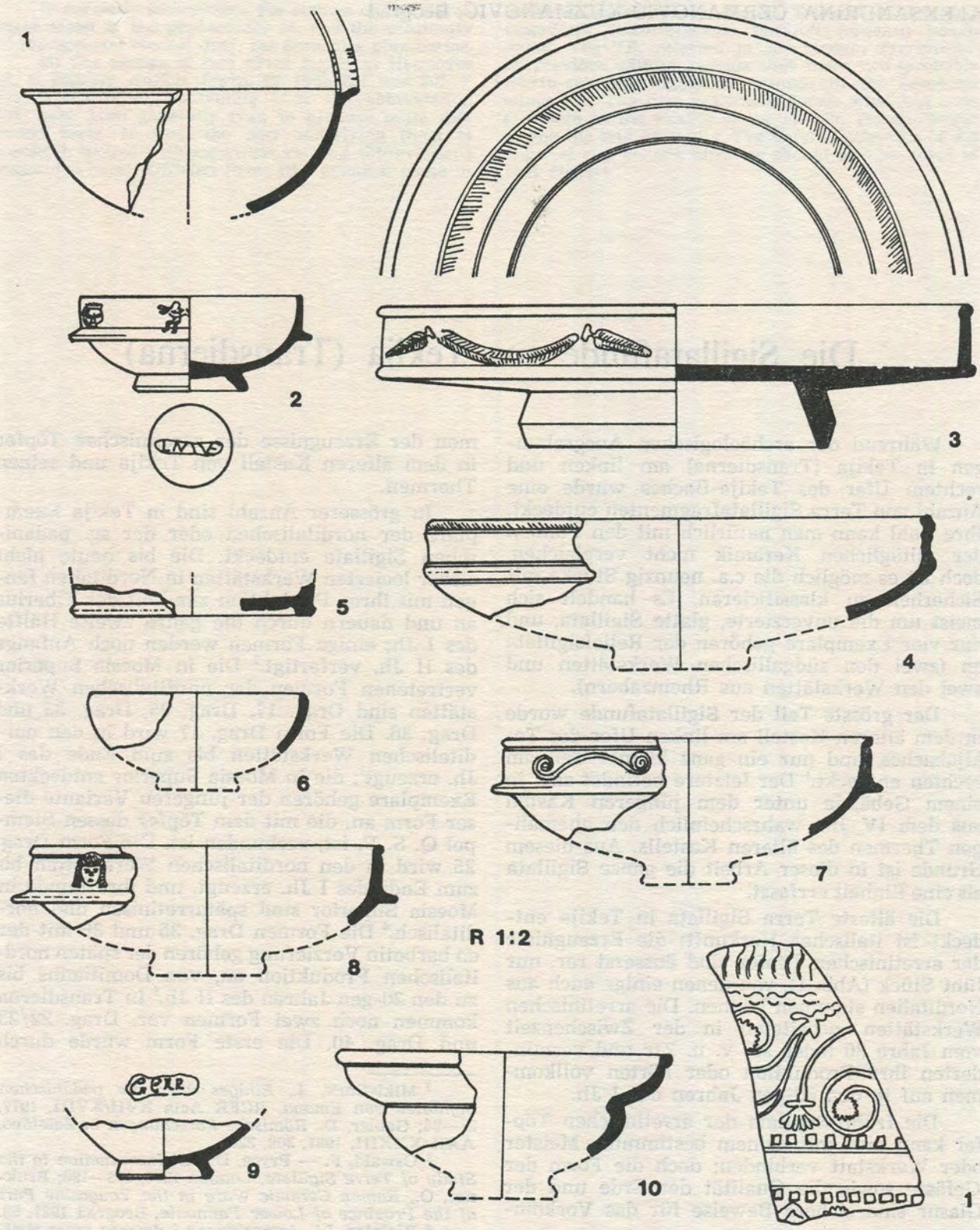

Abb. 1—11. — Die Terrasigillatagefässe aus Tekija (Transdierna).

das ganze I Jh. erzeugt, Drag. 40 vom Ende des I Jh. bis in das III Jh.[6]

Was die Anzahl der norditalischen Formen in Tekija anbelangt, so ist die Form Drag. 17 mit 15 Exemplaren vertreten (Abb. 3), Drag. 25 mit 25 Exemplaren (Abb. 2); die Formen Drag. 35 (Abb. 17) und Drag. 36 (Abb. 18) sind mit fünf, resp. vier Exemplaren vertreten. Mit zwei Stücken ist die Form Drag. 22/23 (Abb. 5) vertreten, ebenfalls Drag. 40 (Abb. 6).

Die Verzierung der norditalischen Terra Sigillata aus Tekija besteht aus aplicierten Satyrmasken, aus weiblichen Masken (Abb. 8), Spiralen und Rankenvoluten, Girlanden, Rosetten, Palmblättern, Flöteblasenden Amorfiguren, phantastischen und reelen Tieren. Die Formen Drag. 35 und 36 sind mit vegetabilen Motiven verziert.

Auf der italischen Sigillata aus Transdierna wurde nur eine kleine Anzahl von Stempeln entdeckt; am bedeutendsten ist der Stempel des. L. Gellius (Abb. 9), dessen Werkstatt zu den produktivsten aller norditalischen Werkstätten gilt. Seine Erzeugnisse findet man in der Zeitspanne zwischen Tiberius und Claudius und seine Philialen in Pannonien arbeiteten bis zur Zeit der Flavier.[7] Die Erzeugnisse des L. Gellius sind in ausgesprochen grosser Anzahl auf dem Territorium von Jugoslawien entdeckt. Das Exemplar aus Transdierna wurde zusammen mit einer Münze des Galba gefunden gehört also einer früheren Zeit an. Der zweite Stempel aus Tekija, Q. S. P. gehört einer unbekannten norditalischen Werkstatt an, die bis zum Ende des I Jh. tätig war (Abb. 3).[8]

Der dritte in Tekija gefundene Stempel der norditalischen Töpfer gehört der Werkstatt des Lucius Mag. Virilis (LMV, Abb. 2) die ihre Sigillata auch in der Zeit der Flavier herstellte; diese Werkstatt gehört demselben Meisterkreis an wie jene mit dem Stempel Q. S. P.[9] In Tekija wurden drei Exemplare mit dem Stempel LMV entdeckt; dabei muss erwähnt werden, dass einige erhaltene Böden von Sigillatagefässen Planta-pedis-Stempel tragen, doch ist die Inschrift leider verwischt und unleserlich.

In Tekija wurden auch Produkte der südgallischen Werkstätten entdeckt, insgesammt zehn Exemplare, von denen zwei unsicherer Herkunft sind. Die in Tekija vorkommenden Formen der südgallischen Exemplare sind Drag. 27 (Abb. 10), Drag. 37 (Abb. 11, 12). Besonders wichtig ist dass auch zwei verzierte Stücke mit charakteristischen Voluten und Blütenranken gefunden sind (Abb. 11). Die südgallischen, Funde sind in Moesia Superior selten, bisher wurden nur vier Exemplare entdeckt;[10] die italische Form Drag. 27 erzeugen die südgallischen Werkstätten bis zum Ende des I Jh und ihr Höhepunkt ist zur Zeit der Flavier. Die häufigste Form der südgallischen Erzeugnisse in Moesia Superior ist die Form Drag. 37; sie gehört der Zeit des Domitianus an. Die südgallische Reliefverzierte Terra Sigillata ist in Moesia Superior äusserst selten; das Rankengewinde sowie der Nautilusmotiv auf dem Stück Abb. 11, sowie der Eierstab auf dem anderen (Abb. 12) weisen auf die südgallischen Werkstätten hin.[11]

Die bedeutendsten Stücke der südgallischen Werkstätten aus Tekija sind mit drei marmorierten Gefässen vertreten (Abb. 13, 14, 15), welche der Werkstatt aus La Graufesenque angehören. Da bisher in Jugoslawien keine marmorisierte Sigillata entdeckt wurde, sind diese Funde aus Tekija von ausserordentlicher Bedeutung, besonders weil ein Stück den Stempel des Primus trägt — OF (ficina) PRIMI. Die Tätigkeit dieses Meisters ist auf die Zeit zwischen Claudius und Domitianus in La Graufesenque und Montans begrenzt.[12] Der zweite Stempel (Abb. 13) ist leider unleserlich, vielleicht Amandus. Ein Meister dieses Namens ist aus der Zeit zwischen Tiberius und Nero bekannt, während der zweite Amandus in Rheinzabern und im östlichen Gallien arbeitet[13]. Der Stempel aus Tekija, inwiefern er dem Amandus angehört, gehört dem älteren Töpfer an.

Die neue mittelgallische Form Déch. 72 (Abb. 16) ist in Tekija nur mit einem Exemplar vertreten; es ist sicherer sie mit der Produktion aus Rheinzabern zu verbinden als mit der mittelgallischen. Ansonsten ist in Tekija nur eine kleine Anzahl der Sigillaten aus Rheinzabern entdeckt. Die Form Curle 23 (Abb. 20) gehört dem II Jh. an.[14] Die Werkstatt in Rheinzabern gehört zu den bekanntesten und aktivsten Werkstätten an, dessen Produktion zwischen den Jahren 130—140 anfing und zwischen 230 und 260 endete.[15] In Tekija wurden haupt-

---

6 Oswald, F. — Pryce, D., *op. cit.* 185—186.

7 Brukner, O., *op. cit.*, 19; Zabehlicky-Scheffenegger, *Einige Bemerkungen zur Verbreitung italischer Keramik (besonders Terra Sigillata) in Jugoslawien*, Gomolava I, 1986, 235.

8 Bjelajac, Lj., *op. cit.*, passim.

9 *Ibid.*

10 *Ibid.*

11 Vergl. Oswald, F. — Pryce, D., *op. cit.* Pl. XXX/67 für das Exemplar Abb. 12 (vielleicht Crucuro); für Abb. 11 vergl. Oswald, F. — D. Pryce, *op. cit.* Pl. XXXII/25.

12 Brukner, O., *op. cit.* 20, 144; Oswald, F. — Pryce, D., *op. cit.* 220.

13 Oswald, F. — Pryce, D., *op. cit.* 49.

14 *Ibid.* 201.

15 *Ibid.* 11; Brukner, O., *op. cit.* 21.

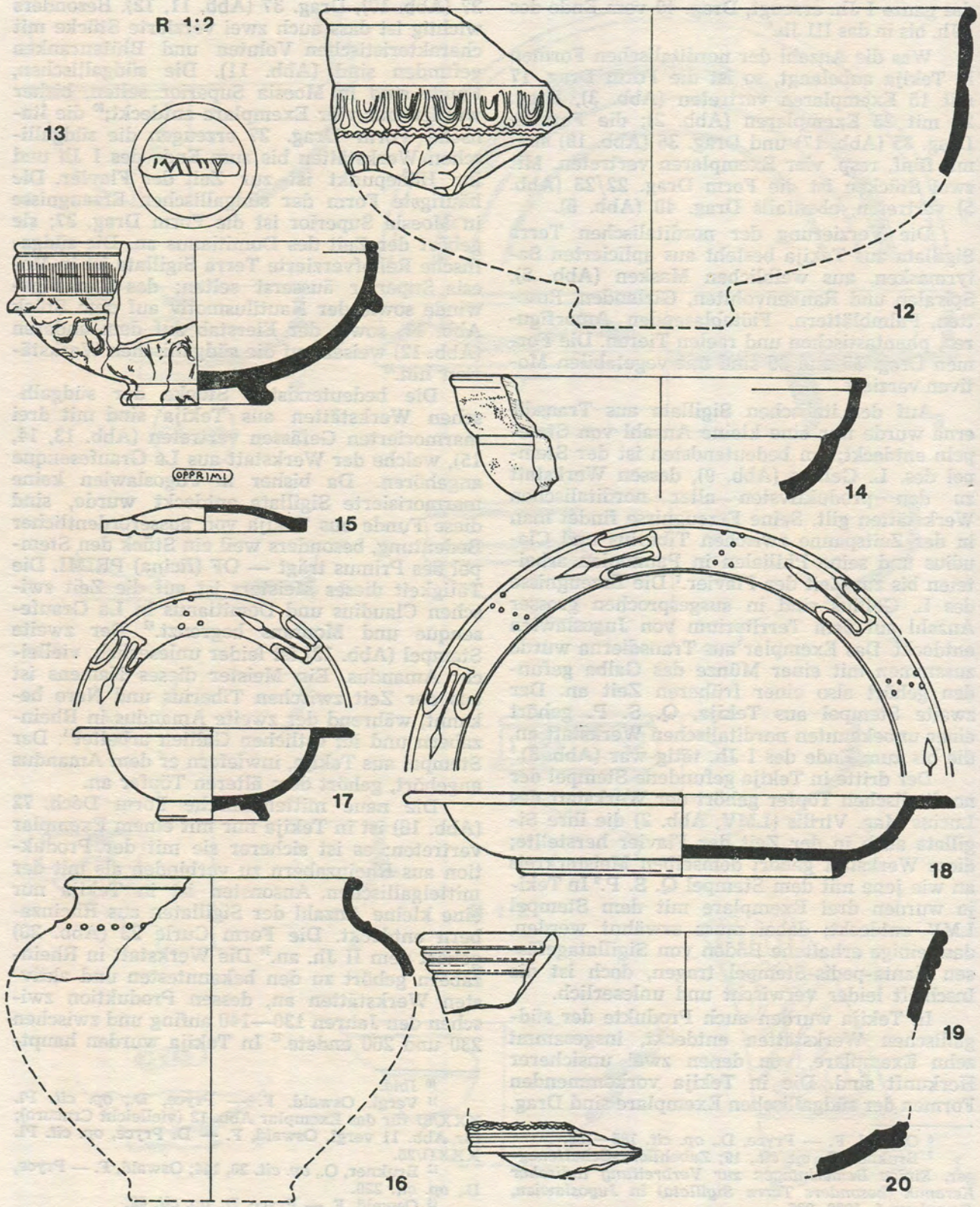

Abb. 12—20. — Die Terrasigillatagefässe aus Tekija (Transdierna).

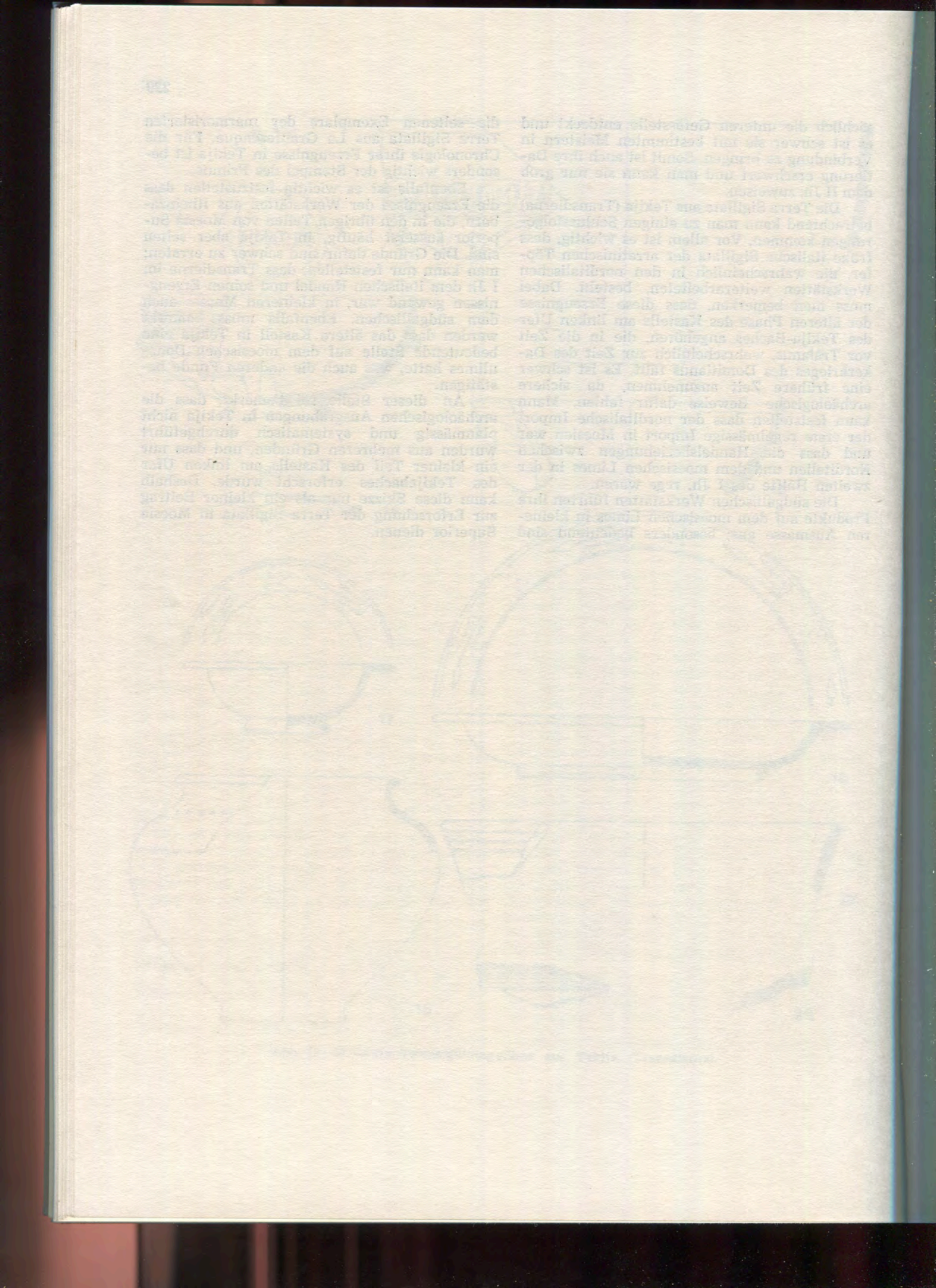
sächlich die unteren Gefässteile entdeckt und es ist schwer sie mit bestimmten Meistern in Verbindung zu bringen. Somit ist auch ihre Datierung erschwert und man kann sie nur grob dem II Jh. zuweisen.

Die Terra Sigillata aus Tekija (Transdierna) betrachtend kann man zu einigen Schlussfolgerungen kommen. Vor allem ist es wichtig, dass frühe italische Sigillata der arretinischen Töpfer, die wahrscheinlich in den norditalischen Werkstätten weiterarbeiteten, besteht. Dabei muss man bemerken, dass diese Erzeugnisse der älteren Phase des Kastells am linken Ufer des Tekija-Baches angehören, die in die Zeit vor Traianus, wahrscheinlich zur Zeit des Dakerkrieges des Domitianus fällt. Es ist schwer eine frühere Zeit anzunehmen, da sichere archäologische Beweise dafür fehlen. Mann kann feststellen dass der norditalische Import der erste regelmässige Import in Moesien war und dass die Handelsbeziehungen zwischen Norditalien und dem moesischen Limes in der zweiten Hälfte des I Jh. rege waren.

Die südgallischen Werkstätten führten ihre Produkte auf dem moesischen Limes in kleineren Ausmasse aus; besonders bedeutend sind die seltenen Exemplare der marmorisierten Terra Sigillata aus La Graufesenque. Für die Chronologie ihrer Erzeugnisse in Tekija ist besonders wichtig der Stempel des Primus.

Ebenfalls ist es wichtig festzustellen dass die Erzeugnisse der Werkstätten aus Rheinzabern, die in den übrigen Teilen von Moesia Superior äusserst häufig, in Tekija aber selten sind. Die Gründe dafür sind schwer zu erraten; man kann nur feststellen, dass Transdierna im I Jh dem italischen Handel und seinen Erzeugnissen gewand war, in kleineren Maasse auch dem südgallischen. Ebenfalls muss bemerkt werden dass das ältere Kastell in Tekija eine bedeutende Stelle auf dem moesischen Donaulimes hatte, was auch die anderen Funde bestätigen.

An dieser Stelle sei bemerkt, dass die archäologischen Ausgrabungen in Tekija nicht planmässig und systematisch durchgeführt wurden aus mehreren Gründen, und dass nur ein kleiner Teil des Kastells am linken Ufer des Tekijabaches erforscht wurde. Deshalb kann diese Skizze nur als ein kleiner Beitrag zur Erforschung der Terra Sigillata in Moesia Superior dienen.

МИОДРАГ ТОМОВИЋ, Београд

Каламисова „Афродита Сосандра" и проблем скупног налаза скулптура са Медијане

У оквиру археолошких ископавања касноантичке царске виле на Медијани 1972. године, у једној од просторија смештених уз западни трем перистила, откривено је 16 фрагментованих камених скулптура са приказом ликова из грчко-римске митологије.[1] Податак да су скулптуре откривене на гомили у једној мањој споредној просторији, са подом од набијене земље, и да су све фрагментоване указује да су скулптуре у ову просторију накнадно донете, односно депоноване. У досадашњим разматрањима пажња је била усмерена пре свега на културни аспект скулптура, док су стилска и естетска анализа, и уопште уметничка валоризација, остављени по страни. С обзиром да оваква анализа сваког скулпторског дела захтева знатно више простора, покушаћемо да на једном карактеристичном примеру, као што је статуа тзв. Афродите Сосандре, укажемо на извесне елементе који противрече изнетим претпоставкама о првобитном месту, карактеру, функцији и хронолошком опредељењу скулптура са Медијане, и да се проблем скупног налаза може посматрати не само са културног, него и естетског аспекта.

Фигура „Афродите Сосандре" са Медијане (сл. 1) делује на први поглед као строго моделована и недовољно разбијена форма. Тело фигуре понавља у основи веома једноставни образац који је истоветан код свих откривених реплика „Афродите Сосандре": обучена женска фигура у стојећем ставу, са ослонцем тела на левој, док је десна нога благо повијена у колену и незнатно померена у страну. Лева рука је испружена и у лакту савијена, док је десна положена на прса. Изнад дугог хитона тело је обавијено огртачем који је, са изузетком стопала, покривао цело тело. У једноставности површина добијених великим огртачем, у концепцији става фигуре, апстраховању контура и блоковском приказивању тела, препознаје се изванредна сублимација појединих одлика дорске уметности са оним што је било најлепше у јонско-атичком третману фигуре — слободнијим приступом, мекшим облицима и продуховљеношћу дела.

Широке површине које ствара огртач разбијене су трима истакнутим тачкама: лева дојка, десна рука и десно колено, које иницирају све покрете набора, остајући у њиховом средишту. Импресивну меастралност узора употпуњује и то што ове три тачке истовремено наглашавају и тродимензионалност целокупне фигуре и на савршен начин смирују непостојање централне осе. Уочава се још једно решење које је одлика само великих уметника класичне епохе: дискретно, али сигурно кршење закона фронталитета, који је био један од основних постулата у архајској скулптури. То је постигнуто у основи једноставним, али врло ефектним начином: ни једна од три споменуте тачке не лежи у истој равни, што омогућава да се фигура посматра из различитих позиција и са различитим ефектима. Томе доприноси и јединствен третман драперије и детаља тела: целокупна композиција се открива као систем троуглова комбинованих у различитим положајима и вели-

---

[1] А Јовановић, *Неки аспекти скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша*, Старинар XXIV—XXV, 1973—74, 57—65, Т. I—XV; П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 148—155, сл. 62—64; Idem, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Beograd 1979; Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Римска скулптура у Србији*, Београд 1987, 136—152, кат. 59—67.

чинама у оквиру правоугаоне форме скулптуре (доминира највећи троугао кога чине десно раме, десно колено и лево раме). Даљим промишљеним и суптилним наглашавањем различитих форми линија врши се сугерисање или истицање свих тачака и структура, тако да набори постају водећа линија за око посматрача приликом уочавања појединих детаља.

Како се оваква структура, независно од квалитета представе и приказаног лика (представа богиње или портретна представа), јавља на свим репликама „Афродите Сосандре", очигледно је да све копирају исти узор. Мада су стилске и иконографске одлике оваквог третмана представа карактеристичне за грчку скулптуру класичне епохе V века пре н. е., не постоји ни једно дело које би се могло сматрати прототипом представа „Афродите Сосандре". Извесне далеке аналогије постоје само за третман појединих детаља драперије (у првом реду набора на горњем делу тела) и делимично, углавном неуспешном, успостављању троугаоне структуре.[2]

Најближе аналогије статуа из Медијане има у римским репликама које се доводе у везу са Афродитом Сосандром[3], славном и контраверзном статуом грчког скулптора Каламиса, чије стваралаштво обележава крај величанствене архајске скулптуре и почетак класичне, у којима је грчка скулптура достигла своје највеће домете. Описујући Акропоље Паусанија[4] наводи да су Атињани, када је збачена тиранија Пизистратида, поставили бронзану „Лавицу" (Leaina),[5] а да се поред ње налази статуа Афродите, „заветни дар Калијин,[6] дело Каламисово." Насупрот њему, Лукијан је на три места наводи као Каламисову „Сосандру",[7] „која је виђена од свих који су се попели на Акропоље".[8] Углавном је опште прихваћено мишљење да се вероватно ради о различитим именима исте статуе, па се она најчешће означава као „Афродита Сосандра".[9] У контексту до сада изнетих бројних претпоставки и тумачења, са сигурношћу можемо прихватити једино то да се статуа налазила на улазу Акропоља, у или испред источне сале Пропилеја. Како је оригинална статуа нестала без трага, и како, сем једног детаља о изгледу главе, нема никаквих података о њеном ставу, одећи, пратећим атрибутима, проблем њеног изгледа решава се у оквиру могућих римских реплика које су биле инспирисане Каламисовом статуом. Мада је број предложених решења далеко већи, у досадашњим расправама највише присталица заступа три хипотезе које изглед нестале статуе траже у репликама типа „Афродите Сосандре", Деметре тзв. Черчел типа и „Афродите-Олимпије".[10] Међутим, ниједна хипо-

---

[2] Занимљиво је да најближе аналогије у овим детаљима налазимо на једној мушкој представи — фигури дечака из Тралеса у Истанбулском музеју (H. Sichtermann, *Der Knabe von Tralles*, Antike Plastik 4, 1965, 71—85), чији се узор датује у IV век пре н. е. Извесни елементи карактеристичне шеме набора се појављују у приказу набора на прсима статуа „Черчел типа", за које се претпоставља да су рађене према оригиналу из 440. год. пре н. е., и код неколико скулптура које се опредељују у IV век пре н. е. (бронзане статуете „Играчице" и „Девојка која се моли" из Херкуланума, статуама тзв. „Пеплофорос типа" као што су »Ludovisi Peploforos«, »Kandia Peploforos«, или „Милерова Пеплофорос" — G. Lippold, Handbuch der Archaeologie im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, vol. VI, Munich 1950).

[3] P. Orlandini, *Calamide. Le fonti. Ricostruzione della personalita di Calamide attraverso le fonti. Il problema della Sosandra*, Bologna 1950.

[4] Paus., I 23. 2.

[5] После Хипархове смрти Хипија је у очајању свој бес искалио на једној жени која се звала Leaina, јер је сматрао да је немогуће да она као Аристогејтонова пријатељица није знала ништа о завери против његовог брата.

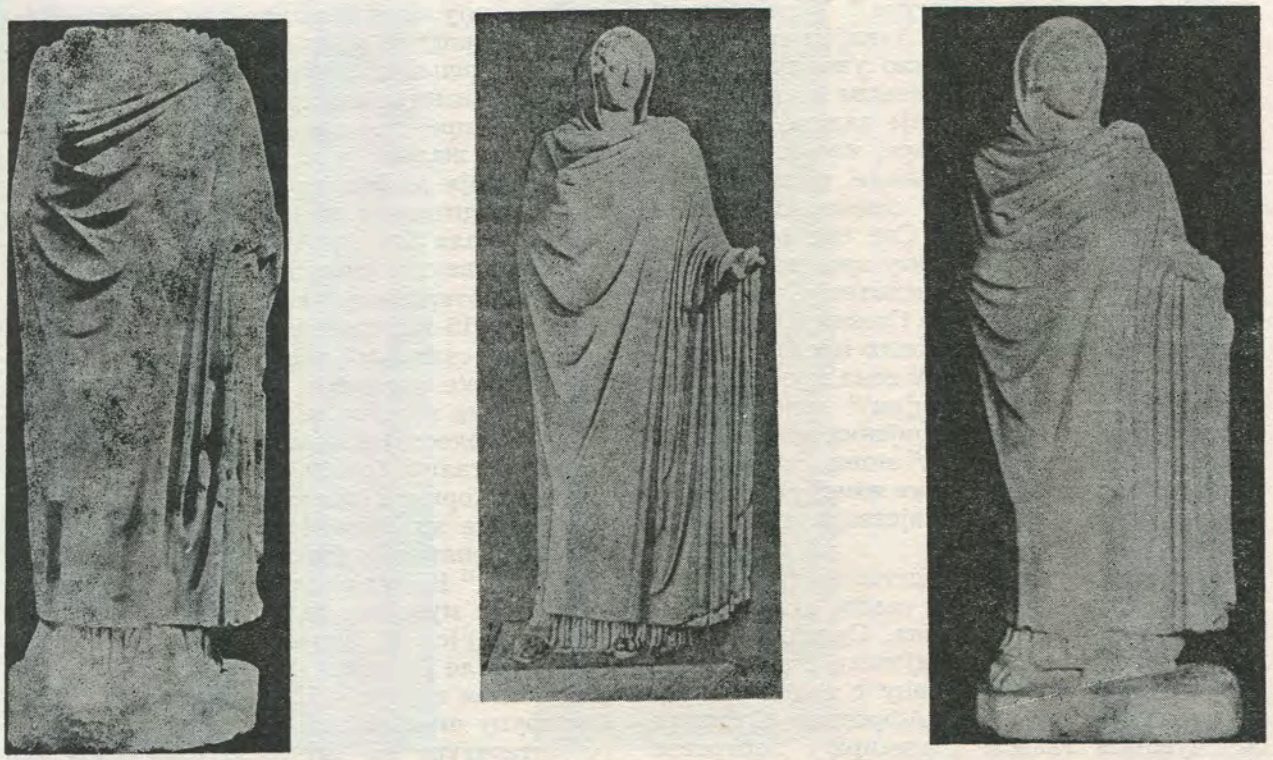
[6] Да Паусанијин податак о Калији и његовом заветном дару није његова неоснована конструкција како сматрају неки аутори, показује један Плутархов податак (Живот Кимонов, 13) који до сада, колико нам је познато, није узиман у обзир у овим расправама. Податак се односи на 469. год. пре н. е. и индицира разлоге и мотиве Калијиног дара. Описујући Кимонову победу над Персијанцима на реци Еуримедону и принуђеност Ксеркса да са Атињанима склопи чувени мир којим се обавезао да ће од „Хеленског мора свагда остати толико далеко колико коњ може претрчати за један дан", Плутарх наводи да су Атињани у част тога подигли „Жртвеник Мира", а Калији, који је тада као Атински посланик водио преговоре, учинили нарочиту пошту.

[7] Luc. Eikones, 4; Luc. Eikones, 6; Luc. Dial. delle corigiane III 2.

[8] Luc. Eikones 4.

[9] L. Prellers, AZ 4, 1946, 543.

[10] Према првој хипотези чији је аутор J. Dörig, JDI 80, 1965, 214—253, као копије оригиналне Каламисове Сосандре са Акропоља рађене су представе Деметре тзв. Черчел типа (Черчел-место у Алжиру, антички Iol/Cesarea, где су откривене две репрезентативне статуе овог типа). Основне примедбе полазе од тога што иконографска студија Деметре (A. Beschlow-Bindokat, JDI 87, 1972, 129—130) указује на несигурност овакве идентификације (поред Афродите укључују се и Хера, Хестија и Лето) и што целокупна представа одише јаким еклектицизмом. Тако стил фризуре са пренаглашеним коврцама указује на Лизимаха, лучни и угласти набори на прсима на Каламиса, а драперија на Фидију, па су појединi аутори покушали то да објасне тиме што су сматрали да су ове представе рађене према два различита прототипа. A. Delivorijas (*Das original der sitzenden „Aphrodite-Olympias*, Mitteilungen des DAI, Bd. 93, 1978, 1—23) копије оригиналне Каламисове статуе налази у групи од најмање 11 реплика тзв. „Седеће Афродите" или „Афродите Олимпије", које су у литератури иначе третиране као копије ориги-

Сл. 1—3. — Статуе „Афродите Сосандре": 1 — Медијана; 2 — Баиа, Италија; 3 — Дамаск. — Fig. 1—3. — — Statues of »Aphrodite Sosandra«: 1 — Mediana; 2 — Baia, Italy; 3 — Damasc.

теза није заснована на сигурнијим претпоставкама и доказима, тако да проблем идентификације копија и изгледа Каламисове Афродите остаје и даље отворен. Једини сигуран податак од кога полазе све претпоставке односи се на изглед главе. Лукијан, преузимајући најлепше одлике Каламисове Сосандре у свом опису „Pantee" („Идеалне статуе"), наводи и једну примедбу да глава не би требало да буде покривена, из чега произилази да је Сосандра била приказана с велом на глави.[11]

Иако и у случају реплика као што је статуа са Медијане нема сигурних доказа да се заиста ради о копијама Каламисове Сосандре, на основу свих расположивих података сматрамо да (независно од тога да ли је у питању Сосандра или не), од свих до сада предложених копија представе овог типа се најпре могу сматрати копијама које су за узор могле имати неко Каламисово дело. Ради лакшег праћења и разликовања од осталих копија, за статуу са Медијане, и уопште реплике овог типа, користићемо и даље назив Афродита Сосандра. У прилог овоме говори неколико индиција. Најпре постоји могућност компарирања података о Каламисовом стилу са битним карактеристикама представа типа Афродите Сосандре које смо навели у опису статуе са Медијане. Тако у поређењу Каламисових статуа са статуама Калона и Хегесијаса с једне, и Мирона са друге стране (Квинтилијан)[12] или са статуама Канахоса (Цицерон),[13] сазнајемо да Каламисов стил задржава извесне одлике традиционалног архаизма („мекше" су и мање укочене од статуа Хегесијаса, Канахоса или Калона), али још не достижу грациозност, префињеност, лакоћу и

нала из V века пре н. е., а идентификоване као Алкаменесова „Афродита у вртовима" или Фидијина „Афродита Уранија" (R. Calza, *Chronologia ed identificatione dell »Agripina« Capitolina*, Att. Acc. Pont., 8, 1955, 107 и д.). Ово је најслабије документована хипотеза, јер је заснована на открићу једног фрагмента рамена женске статуе у депоу Акропољског музеја, који Деливоријас тумачи као део оригиналне статуе Каламисове Сосандре из 440. год. пре н. е. Међутим, не постоји ни један противаргумент да овај фрагмент дефинишемо и као део римске реплике неке статуе из I или II века, која је рађена према узору из V века пре н.е., као што је представа Афродите са источног Партенонског фриза.

[11] Luc. Eikones 6.

[12] Quint., Inst. Orat. XII 10.7.

[13] Cicer., Brut. 18.70.

слободу Миронових фигура.[14] У већ спомињаном опису „Пантее", Лукијан поред глорификовања Каламиса као уметника, у метафоричном приказу „Идеалне статуе" преузима без сумње најважније одлике и највеће вредности његове Сосандре, као што су дубоко поштовање и обожавање, несвесни смешак, једноставну, али савршено складно аранжирану драперију. Све ове одлике се, као што смо видели у опису представе са Медијане, рефлектују и препознају и у стилу реплика типа „Афродите Сосандре". Стилске и иконографске одлике ових представа указују на узоре из средине V века пре н. е. Иако о самом Каламису (старијем)[15] немамо много података, на основу историјских извора о појединим његовим делима[16] може се са сигурношћу сматрати да је време између 475. и 450. године пре н. е. његов најстваралачкији период.[17]

Посебан проблем представља изглед главе Медијанске фигуре и самим тим идентификације приказаног лика. Судећи по аналогним репликама и медијанска статуа је вероватно приказивала „жену с велом". Међу откривеним репликама Афродите Сосандре са очуваном главом доминирају портретне статуе (тако нпр. најмање три реплике представљају портрете „дама с велом" из Хадријановог, Аурелијановог и Комодовог времена). Знатно малобројније су реплике које приказују „богињу с велом". Међу њима посебно су важне две истоветне реплике из „двојне базилике" у Коринту[18], које оснажују идентификацију ових реплика као представа богиње Афродите и показује да је прототип римских реплика „Афродите Сосандре", упркос доминацији портретних представа, несумњиво представљао фигуру „богиње с велом". На жалост, у недостаку главе или атрибута који је фигура држала у левој руци, сигуран одговор да ли је и статуа са Медијане приказивала богињу Афродиту или портретну представу, за сада је немогуће дати.

Све откривене реплике „Афродите Сосандре" (15-так целих или фрагментованих статуа и статуета) представљају истовремено и блиске аналогије реплици са Медијане. Међу њима посебно се издвајају статуе (очуване у целости) из римских терми у месту Баиа у Италији (сл. 2),[19] Ретимнона на Криту (сл. 7),[20] Коринта (две статуе),[21] Берлина (статуа потиче из Рима) (сл. 6), Дамаска (сл. 3), затим (реплике којима недостају главе) из Аквилије,[22] Напуља (сл. 8), Рима (две из Капитолског музеја и једна из колекције Ђустинијани) (сл. 9), Лувра (реконструисана статуа из Виле Борхесе), Венеције (сл. 4) и Метрополитен музеја у Њујорку (сл. 5).[23] Посебну групу чине налази само „глава с велом" (у литератури се најчешће означавају као главе типа „Аспазије"), које су, судећи по стилским и иконографским одликама, такође припадале статуама „Афродите Сосандре".[24] Најближу аналогију налазимо у реплици из Баје која индицира њено ближе опредељење. Анализа ове статуе указује на њене блиске везе са Атином. Изразиту везу са Атином и њеним копистичким радионицама показују и обе реплике Афродите Сосандре из Коринта (овде треба споменути податак да међу откривеним култним статуама из Коринта најбројнију групу представљају римске копије познатих статуа које су се налазиле у Атини и

---

[14] Дисонантно звуче Плинијеви подаци о Каламису (NH XXXIV 71 и Propertius. III 9.10): с једне стране уздиже га као мајстора коњских фигура, а с друге наводи причу да је Праксител урадио возача кога је поставио на четворопрег Каламиса, како уметник који је тако успео у приказивању коња не би био сматран неуспешним у приказивању људских фигура.

[15] Постоји и каснији, млађи Каламис, скулптор из IV veka pre n. e.

[16] Споменут ћемо само неколико података. Пиндар (око 522—442) га је ангажовао да изради статуу Зевса Амона у Теби (Paus. IX 16.1). Каламис се спомиње и као аутор композиције која је посвећена олимпијским победама (468. год. пре н. е.) сиракушког тиранина Хијерона (Paus. IX 16.1). У Квинтилијановом канону о скулпторима Каламис је смештен између Хегесијаса и Мирона (Inst. Orat. XII 10.7).

[17] За одређивање тачног датума настанка Афродите Сосандре важан је и део натписа са једне фрагментоване базе са Акропоља који се датује око 450. год. пре н. е. Према предложеном читању спомињу се Калија, Афродита и Каламис: (КАЛ)ЛИАΣ / (АНЕ)ΘНКЕ / (КАЛ)АМИΣ / (ЕГОЕ) — F. Raubitschek, Hesperia 12, 1943, 18, Abb. 87b; J. Dörig, JDAI 80, 1965, 245, Abb. 87a.

[18] B. S. Ridgway, *The Sculpture from Corinth*, Hesperia 50, 1981 441 и д.

[19] M. Napoli, *Una nuova replica della Sosandra di Calamide*, Bolletino d'Arte XXXIV, ser. IV, 1954, 1—10, fig. 1—4.

[20] L. Guerrini, *Copie Romane del tipo Aspasia/ /Sosandra da Creta*, Antichita Cretesi, Catania 1980, 227—234.

[21] B. S. Ridgway, Hesperia 50, 1981, 441 и д.

[22] V. S. M. Scrinari, *Catalogo delle sculpture Romano*, Roma 1972, 16, № 45.

[23] За остале наведене реплике основну библиографију даје P. Orlandini, *op. cit.*, Bologna 1950, 92—96.

[24] Издвајају се главе са Агоре у Солуну (J. P. Michaud, BCH XCV, 1971, 944, fig. 327), Гортине на Криту (L. Guerrini, *op. cit.*, Catania 1974 (1980), 227—234, Берлина (P. Orlandini, *op. cit.*, Bologna 1950, Tav. IX 1—2), Измира (из терми у Ефесу — P. Orlandini, *op. cit.*, 94, Tav. IX 3), Павије (L. Patron, Boll. d'Arte, 1949, 137), Венеције (P. Orlandini, *op. cit.*, 94, Tav. X 3).

Сл. 4—9. — Статуе „Афродите Сосандре“: 4 — Венеција; 5 — Њујорк; 6 — Берлин; 7 — Ретимнон (Крит); 8 — Напуљ; 9 — Рим. — Fig. 4—9. — Statues of »Aphrodite Sosandra«: 4 — Venice; 5 — New York (Metropolitan Museum); 6 — Berlin; 7 — Retimnon (Crete); 8 — Naples (Museo Nazionale); 9 — Rome (Museo Capitolino).

оближњим светилиштима).[25] Издваја се и глава „Аспазије" из Гортине на Криту, која је по својим стилским и иконографским одликама необично блиска глави статуе из Баје у Италији, па се намеће претпоставка да су у питању скулптуре настале вероватно у истом центру и приближно у истом времену. Све остале реплике са Крита, као и глава „Аспазије" са Агоре у Солуну, оснажују претпоставку да је Грчка, односно Атина, била важан центар у продукцији реплика „Афродите Сосандре", за који се највероватније везује и статуа са Медијане. Како се међу овим репликама налазе представе богиње (Афродите на репликама из Коринта), и како се на њима најизразитије рефлектују одлике замишљеног прототипа и свега оног што карактерише Каламисов рад, можемо доста реално претпоставити да се управо у Атини и налазила оригинална статуа која је послужила као узор римским репликама овог типа (независно од тога да ли је то била Каламисова Афродита са Акропоља или неки други рад). Већина реплика откривених са главом датује се у II век: тако нпр. реплике из Берлина и из колекције Ђустинијани показују одлике портрета дама из епохе Антонина, реплика из Ретимнона на Криту портрет из епохе Хадријана, статуета из Дамаска портрет из епохе Комода, док се статуа из Лувра везује за тип Фаустине млађе. Стилске и иконографске одлике статуе из Медијане и најближе аналогије показују да је у питању реплика која је настала у неком од великих грчких уметничких центара, највероватније у некој од копистичких радионица Атине у II и првим деценијама III века.

Податке добијене анализом статуе Афродите Сосандре и закључцима о другим скулпторским делима покушаћемо да инкорпорирамо у проблем примарне функције скупног налаза са Медијане. Како скулптуре нису откривене у религиозном контексту, постоји неколико скулптура за које, у недостатку главе и пратећих атрибута, нема сигурних доказа да се ради не само о представама у оквиру култа заснованог на мотиву „спаситеља и лекара", него и о култним представама уопште. То се односи на скулптуре „Афродите Сосандре", Меркура (Хермеса)? и Хигије (?), код којих је тело рађено према типолошким обрасцима карактеристичним за представе ових божанстава, али се у римској скулптури оно масовно користи и за портретне представе.[26]

Стилске и иконографске одлике скулптуре показују да у оквиру скупног налаза између скулптура постоји изразита хетерогеност у стилу, времену, квалитету и месту настанка. Као илустрацију навешћемо две карактеристичне групе скулптура. Реплике Афродите Сосандре, Сатира и Хигије (?) настале су у неком од великих грчких уметничких центара, статуа Асклепија са Телесфором у неком провинцијском центру, док форма статуа, порекло камена, и блискост у обради драперије са појединим порфирним „тога-статуама" тетрахијске епохе, указују да су порфирне статуе Асклепија и Хигије рађене у неком од египатских центара (највероватније у некој од Александријских радионица).[27] С друге стране, њихово хронолошко опредељење указује и на немогућност истовременог датовања скулптура из скупног налаза.[28] Тако се скулптуре „Афродите Сосандре", Хигије (?) и Сатира, на основу стилских и иконографских карактеристика, датују у II и прве деценије III века, а порфирне статуе Асклепија и Хигије у тетрархијску, највероватније Константиновску епоху.[29]

Оваква хетерогеност скулптура показује да би се претпостављено култно место трачке

---

[25] Као што су нпр. две каријатиде са Ерехтејона, велики Елеузински рељеф, рељеф Атене Партенос са источног Партенонског забата, Калимахова Менада, Дионис „Сарданапалос", колосална „Агора Афродита", и друге. Мада је тешко утврдити време израде сваке статуе, преовлађују реплике из епохе Антонина (B. S. Ridgway, *Roman Copies of Greek Sculpture: The problem of the Originals*, 90).

[26] Видели смо да већина римских реплика „Афродите Сосандре" са очуваном главом приказује портрете „дама с велом". А. Јовановић (Старинар XXIV—XXV, 59) за статуу Хермеса (Меркура)? претпоставља да је у питању представа Херакла. Међутим, за већину римских скулптура са сличним одликама, које су откривене без главе и атрибута, претпоставља се да су прикази ефеба, односно младића атлета (G. Richter, *Catalogue of Greek Sculpture in the Metropolitan Museum of Art*, Oxford 1954, № 99; G. Lippold, *Die Sculpturen des Vatikanische Museums*, Bd. III, Berlin 1956, T. 13/9, 57/24, 69/60). Током римске епохе овај иконографски образац (тип Диомеда из V века пре н. е. и Хермеса са Андроса из IV века пре н. е.) користи се и за царске портретне представе (Луције Вер, Антонин Пије, Александар Север — M. Bieber, *Ancient Copies*, fig. 870). Слично је и са представама Хигије, чија се достојанствена фигура користи и за портретне статуе римских госпођа.

[27] R. Delbrueck, *Antike Porphyrwerke*, Berlin 1932, Taf. 40—41, Abb. 36.

[28] А. Јовановић се не изјашњава о могућем времену настанка скулптура из скупног налаза. П. Петровић, *op. cit.*, 1976, 152, наводи да су скулптуре, судећи према палеографским одликама натписа на базама скулптура, вероватно из првих деценија III века. Д. Срејовић и А. Цермановић-Кузмановић, *op. cit.*, Београд 1987, 10, сматрају да је у питању стилски и хронолошки јединствена група скулптура коју датују у време подизања царске виле, око 320. године.

[29] В. нап. 27 са пратећим објашњењем у тексту.

религиозности морало односити на храм или светилиште које је било у употреби током дужег времена. Међутим на Медијани и њеној околини нису регистровани остаци таквог културног комплекса (на Медијани ни трагови интензивнијег живота током римске епохе). Претпоставка да су се скулптуре првобитно налазиле у унутрашњости Тракије где су таква култна места откривена и да су одатле скулптуре пренете на Медијану је мало вероватна јер, између осталог, скулптуре из Медијане немају блиских стилских, уметничких и техничких аналогија са скулптурама откривеним у оквиру трачких храмова и светилишта. С друге стране, анализа скулптура из скупног налаза показује да доминирају изузетно квалитетна дела, која копирају, односно имају за узор нека од најпознатијих и најпопуларнијих дела великих грчких скулптура класичне епохе. По својим уметничким одликама и репертоару тема, скулптуре из Медијане се не разликују од скулптура откривених у другим репрезентативним царским комплексима тетрархијске епохе (Гамзиград, Сплит, Солун, Антиохија, Никомедија). Треба имати у виду и врло важну чињеницу да су скулптурама из скупног налаза у стилском, уметничком и тематском погледу веома блиске и остале скулптуре откривене на Медијани (као што су статуе Диониса,[30] Сатира[31] и скулпторске композиције, вероватно са приказом Дионисове групе[32]). Како је за украшавање репрезентативних, нарочито царских комплекса, био неопходан и изузетно велики број скулпторских дела, тај проблем је током римске и нарочито касноримске епохе решаван на два начина: ангажовањем познатих скулпторских радионица (и скулптора) и допремањем квалитетних скулптура које су узимане и сакупљане са других места. У првом случају откривене скулптуре углавном чине стилске и хронолошке целине, као што је то случај нпр. са већим делом скулптура из Гамзиграда, а у другом се међу скулптурама уочава дисконтинуитет. Узимајући у обзир чињеницу да су скулптуре откривене у Константиновој Медијани, која је у размаку од неколико деценија постала угодно и луксузно боравиште у близини Наиса који доживљава врхунац економског и политичког успона и моћи, сматрамо да првобитно место скулптура треба тражити управо на Медијани. И то у првом реду у оквиру најмонументалнијег и најраскошнијег комплекса царске виле подигнуте у класицистичком стилу између 316. и 325. године.[33] Поред скулптура које су настале непосредним ангажовањем радионица (у првом реду уметничке радионице у Наису и можда у Солуну, где је у време тетрархије негован стил који почива на традицијама класичне грчке уметности),[34] за њено украшавање допремљена су и уметничка дела са разних страна и места. Тиме наглашена хетерогеност која се уочава међу скулптурама из скупног налаза постаје сасвим разумљива.

Оваква претпоставка подразумева и другачије објашњење примарне функције скулптура из скупног налаза. Разлоге за појаву „Афродите Сосандре", Сатира, Хермеса (?) или Хигије (?) на Медијани треба пре тражити у естетским критеријумима и популарности појединих култних тема и скулптура,[35] него у њиховом заједничком сотеролошко-ијатричком карактеру у оквиру неког култног места трачке религиозности. Оваква функција се може претпоставити (за све или један део скулптура?) само у оквиру њихове касније, секундарне функције, када је палата страдала у неком од рушилачких налета. Како скулптуре нису откривене у таквом религиозном контексту, једини доказ налази се у грчким вотивним натписима на базама обеју порфирних статуа и мермерној статуети Асклепија са Телесфором. Натписи на порфирним статуама Асклепија и Хигије су накнадно урезани (на статуи Хигије име дедиканта је потом и уништено),[36] па се поставља питање да ли је дедикант Роиметалкес наручио ове скупоцене статуе и даровао их неком трачком култном месту на територији Медијане?[37] Сви

[30] Н. Вулић, Споменик САН XCVIII, 109, бр. 238.
[31] *Ibid.*, 109, бр. 240.
[32] А. Јовановић, Старинар XXIV—XXV, 61, сл. 19, нап. 32.

[33] Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *op. cit.*, 1987, 8.
[34] Из Наиса потиче и једна глава Баханаткиње (Н. Вулић, Споменик САН XCVIII, бр. 259), која је по својим стилским карактеристикама веома блиска глави Сатира из скупног налаза са Медијане, рађена према неком узору из IV века пре н. е. (можда неко Скопасово дело).
[35] Податак да су откривени фрагменти скулптура приближно истих висина и да то указује на њихову истовремену израду и припадност истом култном месту, не може се узети као сигуран, јер се њихова висина на основу претпостављене реконструкције креће од 40—140 cm.
[36] Поред квалитета и неуједначености натписа у прилог томе говори и доњи десни угао базе који је одломљен. На том делу нема трагова слова, већ је натпис уклопљен у затечено стање.
[37] Током римске и, нарочито, касноримске епохе, када су у питању култне статуе, уобичајени су различити облици адаптација у други лик, брисање, мењање или накнадно урезивање посвета, претварање култних статуа у портретне додавањем главе и адаптацијом појединих детаља тела, итд.

откривени налази порфирних скулптура са територије наше земље (Медијана, Ниш, Гамзиград, Текија, Сплит) везују се искључиво за тетрархијску епоху и новоуспостављену тетрархијску идеологију.

Дефинитивно решење секундарне функције скупног налаза за сада, на жалост, остаје отворено. Будућа археолошка открића мораће да сачекају и одговоре на питања када су скулптуре оштећене и када су депоноване у просторију перистила виле где су откривене? За сада можемо изнети само неколико уопштених претпоставки. Њихова фрагментарност је последица или намерног оштећивања скулптура од стране хришћана, или њиховог страдања у некој од рушилачких најезди варварских племена (као последњи датум се може узети 441. година у оквиру познате најезде Хуна). Степен оштећености медијанских статуа ипак не показује трагове намерног и систематског уништавања скулптура, које би се могло сматрати као резултат хришћанског „беса и мржње" према паганским безбожним „идолима", нити се у великој мери разликују од просечног степена очуваности култних и портретних статуа са других локалитета, па се њихово страдање можда може пре сматрати последицом неке рушилачке најезде. Након обнове могуће је да су скулптуре сакупљене од стране неког поштоваоца не само старе религије, него и античке уметности. Мада је у питању крајње хипотетична могућност, „постоји" личност за коју би се такав поступак евентуално могао везати. У питању је Јулијан „Апостата", филозоф — неоплатоничар по свом убеђењу и један од највећих писаца и мислилаца свог времена који се интелектуално успротивио тоталитарним амбицијама хришћанске религије и њеном подстицању маса на рушењу и уништавању споменика античке културе. Тим пре што је 360—361. године боравио једно време у самом Наису.[38]

CALAMIS' »APHRODITE SOSANDRA« AND THE PROBLEM OF THE SCULPTURAL GROUP FROM MEDIANA (NIŠ)

MIODRAG TOMOVIĆ, Belgrade

The sixteen partially preserved stone sculptures which comprise the Mediana Group were discovered in 1972. Their subject matter is drawn from Greek mythology,[1] and they are presently displayed in a side room off the western apse of the peristyle in the late Roman imperial villa at Mediana. Their find context indicates that the sculptures had been removed from their original location(s) and deposited in the villa. Stylistic and iconographic analysis shows that the whole group is characterized by a heterogeneity which results from different origins and times of creation for the statues. These conclusions nullify the previously held theory that the sculptures were simultaneously executed as a group in the same workshop.[28] It now can be asserted that the statues of »Aphrodite Sosandra«, Hygeia (?) and the Satyr were created in the second century or first decades of the third century A. D. in one of the large centers in Greece (Athens or Thessaloniki), that the statues of Asclepios with the Telesphoros come from a provincial center (most likely nearby Naissus), and that the porphyry statues of Asclepios and Hygeia were executed in an Egyptian (Alexandria) or other eastern center in the course of the first two decades of the fourth century A. D.

Among the sculptural works from Mediana artistic production in high quality white marble imported from well known quarries in the Mediterranean basin (primarily Proconessus and Pentelicos) dominates. The sculpture has its ultimate origin in some of the most popular works of the great sculptors of the classical period in Greece. In opposition to the opinion that the original location of the sculpture must be sought in a Thracian cult place in the territory of Mediana, we think that the context in question here is that of a luxurious imperial villa of classical design erected between 316 and 325 A. D., most likely by the emperor Constantine himself. The reasons for the existence of »Aphrodite Sosandra«, Hermes, Hygeia, or the Satyr at Mediana must be sought primarily in aesthetic criteria and the popularity of particular cult themes and sculptural representations rather than in the overall healing and medicinal implications of the group in the context of Thracian religion. In this regard the best evidence is the statue of »Aphrodite Sosandra« which is related to the controversial statue of the same name by Calamis, located on the Acropolis in Athens. Because the Mediana example lacks the head and attributes on the arms, it is difficult to estimate whether the statue is a portrait or a representation of the goddess.

With regard to aesthetic features and the repertoire of subject matter, the Mediana Group does not differ from the sculpture discovered in other typical imperial centers from the tetrarchic period (Gamzigrad, Split, Antioch). Important is the fact that the sculpture from the other imperial centers, taken as a whole, is stylistically, thematically, and technologically

[38] Amm. Marc. XXI 10.5; 12.1.

similar to the group (statues of Dionysios,[30] the Satyr,[31] the composition with the representation of the Dionysios Group,[32] discovered at Mediana.

There still is not enough evidence to answer the questions of when the statues of the Mediana Group were damaged and deposited in the room in the villa where they were excavated. The degree of damage to the statues does not indicate intentional and systematic mutilation (a characteristic of the violent hatred of Christians for pagan monuments). Because the state of preservation of the statues does not differ from that ordinarily observed in sculpture discoved in other villas and palaces, we can assume that most likely the damage resulted from the destructive raids of Gothic tribes in this region. The latest possible date for the damage to the sculpture would be 441 A. D. in the course of the well known Hunnic invasion. After the restoration of the empire it is possible that the sculptures were gathered and deposited by someone who respected the old religion and art forms. Although in the realm of extreme probability, it is possible that the individual in question was Julian the Apostate, who resided in Naissus for some time in 360/361 A. D. The emperor Julian was a neoplatonic philosopher by persuasion who worked against the Christian totalitarism which stimulated the masses to devastate and destroy monuments of pagan culture.

Translated by
Michael R. WERNER

VELIZAR VELKOV, Sofia

Zur Kulturgeschichte des Mesambria Pontica

Das interessante und manigfaltige kulturelle Leben in den alten griechischen Kolonien an der westlichen Schwarzmeerküste in der Antike ist immer noch nicht völlig erforscht. Infolge der Kontinuität des Siedlungslebens in diesen Städten (mit Ausnahme von Istros) wurden durch die Bautätigkeit im Mittelalter und in der Gegenwart fast alle antiken Tempel und Theater, Gymnasien sowie der überwiedende Teil der für ihre Zeit sehr großen epigraphischen Dokumentation, von den Tausenden Statuen und Reliefs, von denen nur Bruchstücke erhalten geblieben sind, nicht zu reden, vernichtet. Eigentlich weisen nur zufällige Funde wie Theatermasken als Grabbeigaben oder Angaben in Inschriften, in denen Theater und Theateraufführungen oder religiöse Feste erwänht wurden, auf das Vorhandensein eines Theaters. Die gefundenen Epigramme zeugen von dem Wirken einheimischer Dichter und vermutlicher Dichterschulen. In einigen Städten (z. B. Callatis, Odessos) lebten und wirkten lokale Historiker und Philosophen, die uns leider nur den Namen und den Titeln ihrer Werke nach bekannt sind.

Die Erforschung dieser Kulturphänomene erschließt und zwar in mehreren Aspekten das früheste Eindringen der antiken Literatur und des Dramas in die alten thrakischen Gebiete: den kulturellen Einfluß bedeutender Mittelpunkte des kontinentalen Griechenlands und Kleinasiens- vor allem der Metropolen der pontischen Kolonien- auf die griechischen *poleis* an der westpontischen Küste einerseits, und die kulturellen Wechselbeziehungen zwischen den *poleis* selbst, besonders in der Zeit ihres unabhängigen Bestehens (6.—1. Jahrhundert v. u. Z.) anderseits. Für uns aber ist auch das Problem des kulturellen Einflußes auf die benachbarte thrakische Bevölkerung sowie und das ist natürlich, der umgekehrte Prozeß von besonderem Interesse.

Mesambria[1] und Odessos[2] waren die einzigen unter den anderen *poleis* an der bulgarischen Schwarzmeerküste, in denen Theater bezeugt sind. Das Theater in Mesambria kommt bisher in drei Inschriften vor und in allen drei heißt es, daß dort Dionysien, d.h. Feste des Dionysos veranstaltet wurden. Alle drei gehören der frühhellenistischen Zeit (3. Jahrhundert v.u.Z.) an. Die früheste von ihnen, die bekannte Inschrift für den thrakischen Herrscher Sadala, berichtete,[3] daß er während der Dionysien mit einem goldenen Kranz gekrönt werden sollte. In dem erhalten gebliebenen Text ist noch zu lesen, daß auch vier seiner Vorgänger-Mopsyestios, Tarutinos, Medista und Kotys auf die gleiche Weise geehrt wurden[4].

Auch einzelnen Bürgern von Mesambria, z. B. Eufamos, Sohn des Pausanias, wurde traditionsgemäß eine solche Ehre erwiesen und zwar wieder während der Dionysien- diese Inschrift stammt aus der ersten Hälfte des 3. Jahrhun-

---

[1] Über Mesambria vgl. V. Velkov, *Mesambria-Mesembria-Nessèbre (Situation, recherches, notes historiques)*, — in: Nessebre, I, Sofia, 1969, 9—28.

[2] Die Inschrift mit der Erwähnung des Theaters in Odessos ist in der heutigen Stadt Achtopol (die antike Agathopolis) gefunden. Sie ist nicht publiziert.

[3] Mihailov, IGBulg. I², (Sofia 1970), n. 307: . . .Σαδαλαι ὥς κα δυνα/[τὸν τ] άχιστα· στεφανῶσαι δὲ αὐτὸν χρυσ[έ]/ωι στεφάνωι εὐε [ρ] γέταν ἐόντα τᾶς πόλιος/ Διονυσίοις ἐν τῶι θεάτρωι.

[4] Mihailov. IGBulg. I², n. 307: τὸν δὲ Ταμίαν τὸν ὅρκον. . . /γράψαντα εἰς στάλαν λιθίναν. . ./ἀναθέμεν εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος παρὰ τὰς στάλας τῶμ προγόνων/Μοψυηστιος καὶ Ταρουτινου καὶ Μηδιστα/ καὶ Κοτυος.

derts v.u.Z.[5] Aus derselben Zeit stammt auch ein anderes Dekret Antaios, dem Sohn des Thessalos zu Ehren, laut dessen er auf die gleiche Weise ausgezeichnet wurde.[6]

In diesen Theatern wurden Tragödien und Komödien gespielt, doch wir haben keine konkreten Angaben welche, in diesen Aufführungen (sowie bei den religiösen Prozessionen und Festlichkeiten) war der Chorgesang stark vertreten.

In einer vollständig erhaltenen, in Mesambria gefundenen Inschrift (aller Wahrscheinlichkeit nach aus dem 3. Jahrhundert v.u.Z.)[7] kommt der Name eines bestimmten διδάσκαλος (Lehrer) Glaukias, Sohn des Aristomeneios, aus dem benachbarten Callatis (h. Mangalia) stammend, vor. Beide Städte waren dorische Kolonien.

Mit diesem Dekret der Volksversammlung und des Stadtrates werden dem erwähnten Glaukias das Stadtbürgerrecht sowie andere Privilegien zuerkannt. Er hatte sich als διδάσκαλος längere Zeit in der Stadt Mesambria aufgehalten und viele Schüler aussgebildet. Διδάσκαλοι waren eigentlich die Lehrer, die die Chorlieder für die Theateraufführungen auf staatlichen und anderen Festen einstudieren. Bekannt sind auch Fälle, in denen einzelne διδάσκαλοι selbst Dithyramben oder Theaterstücke verfaßten und die Stücke selbst inszenierten.[8] Bisher ist uns kein anderer διδάσκαλος aus den anderen griechischen Kolonien an der westpontischen Küste bekannt. Hier möchte ich noch eine bekannte Grabplatte aus dem 3. Jhdt. mit der Gestalt eines verstorbenen Lehrers (oder Dichters ?) — die Grabplatte des Menis, Sohn des Athanaion, erwähnen.[9]

Der oben erwähnte Glaukias war Übersiedler aus Callatis, einer als großem kulturellen Zentrum bekannten polis und Geburtsstadt des bekannten Historikers der griechischen Zeit Demetrios, der im ausgehenden 3.Jhdt. in zwanzig Büchern sein Werk »Uber Asien und Europa« schrieb.[10] Aus derselben Stadt stammen auch Heraklides Lembos, der Verfasser der Geschichte der Diadochen, der bekannte Grammatiker und Peripathetiker Satyros, der Rethor Thales, und Istros, der ein Werk über die Tragödie geschrieben hatte,[11] wie auch Glaukias, der aus uns unbekannten Gründen mehrere Jahre in Mesambria lebte und zu der Entwicklung der Kultur in seiner verwandten dorischen Kolonie beigetragen hatte.

Eine mit der Erziehung der lokalen Jugend, der Söhne der freien Bürger verbundene Institution war das Gymnasion. Gymnasiarchen wurden die angesehensten Bürger und Führer der Stadt. Der früheste bekannte Gymnasiarch um den Beginn des 3.Jhdts v.u.Z. war Laios, Sohn des Boiotos, der auch Basileus, d.h. Eponymos der Stadt war.[12]

Unter den übrigen Gymnasiarchen wäre noch Gnaeus, Sohn des Gnaeus zu erwähnen, der Gymnasiarch und Agonothetes war. Sein Name weist schon auf die römische Zeit hin. Interessant in diesem Fall ist, daß es sich hier um eine Inschrift auf einer Basis, auf der eine Bronzestatue des Kaisers Claudius (45—54) stand, handelt.[13]

Sie ist die früheste genau datierte Inschrift vom Beginn der römischen Herrschaft nicht nur in Mesambria, das damals Mitglied des westpontischen Koinons war, sondern überhaupt an der westlichen Schwarzmeerküste. Das ist eigentlich der Beginn der Verwandlung Thrakiens d.h. der Gebiete südlich des Balkans in eine römische Prokuratorische Provinz. Für dieses Gebiet, aber auch für die anderen griechischen Kolonien ist dies die früheste Erwähnung von Veranstaltung solcher Spiele. Es handelt sich dabei um verschiedene Sportwettbewerbe, die in allen Städten des griechischen Os-

---

[5] Mihailov, IGBulg. I², n. 308 bis (= Velkov, Nessebre I, p. 186—188): ...[σ]τεφ [ανῶσ]α[ι]/αὐτὸν χρυ[σ]έ[ω στεφά]/νωι ἐπὶ τᾶς ἐχφορᾶ[σ καὶ Δι]/ονύσιοις ἐν τῶι θ[έατρωι ...].

[6] V. Velkov, *Antike Tempel in Mesambria Pontica.* — Klio 52, 1970, p. 465 ff. (= Mihailov, IGBulg. I², n. 308 ter): [στε]/[φανῶσαι αὐτ]ὸν χρυ[σέωι]/[στεφάν]ωι Διονυσίοις ἐν/[τῶι θ]εάτρωι...

[7] V. Velkov, in: Studia balcanica 2, Sofia 1970, p. 55—62 (Mihailov, IGBulg. I² n. 307 bis: ... Γλαυ/κιας Ἀριστομένειος Καλ/λατιανὸς διδάσκαλος δι/ατετριφῶς ἐν τᾶι πόλει πλεί/ονα χρόνον ἔν τε τοῖς λοι/ποῖς εὐτάκτως ἀνεστρέφη/ καὶ πρόθυμον ἑαυτὸν παρεί/χετο εἰς τὰν ἐπιμέλειαν/ τῶμ μαθητᾶν.

[8] Über die didaskaloi vgl. Reisch, RE V, 1905, col. 401—406. Dittenberger, Syll³ n. 424; 697 E_{10}: 698; 711 L_{18}; 1028$_{44}$; Vgl. Harpocration, Suidas s. v. ἰδίως διδασκάλους λέγουσι τοὺς τῶν διθυράμβων ἢ τῶν κωμῳδίων ἢ τῶν τραγῳδίων. Demosthen. XXI 58: ὁ τοὺς τραγικοὺς χόρους διδάσκων.

[9] Mihailov, IGBulg. I², n. 335.

[10] Über Demetrios vgl. Der kleine Pauly, I (1979), col. 1467, n. 20.

[11] Über Callatis vgl. Chr. Danov, RE IX Suppl. (1962), col. 1079; D. M. Pippidi, *Scythica Minora, Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire,* Bucureşti/Amsterdam, 1975, p. 121 sq., 131 sq. 182 sq., 202 sq., 263 sq. Steph. Syz. s. v. Κάλλατις. ... ἀφ οὗ Ἴστρος Καλλατιανὸς περὶ τραγῳδίας γράψας καλὸν βιβλίον...

[12] V. Velkov, *Zur Geschichte der Mesambria Pontica im III. Jh. v. u. Z.* — Vth Intern. Congress greek and latin Epigraphy, Cambridge, 1970, p. 109—112 (= Mihailov, IGBulg. I², n. 322 bis): Βασιλεύων/ καὶ γυμνασιαρχῶν/ Λάϊος Βοιῶτου/ Διὶ Ὑπερδεξίωι.

[13] Mihailov, IGBulg. I², n. 322: Αὐτοκράτορα Τιβέριον Κλαύδιον/ Καίσαρα/[σεβ]αστὸν Γερμανικὸν Γνάιος Γναίου/[γυμ]να[σιαρχ]ήσας καὶ ἀγωνοθετήσας/ — — — Ἑρμῆν καὶ Ἡρακλῆν ἀνέθηκε.

tens üblich und sehr beliebt waren. Interesant ist es, daß in Mesambria und zwar in der frühen römischen Zeit, als es im Innern Thrakiens noch keine so entwickelten Städte gab, ein vollwertiges, für die soziale und Kulturorganisation der antiken *poleis* typisches kulturelles Leben herrschte. Diese Tatsache weist auch darauf hin, daß Mesambria bei der Eroberung durch Marcus Terentius Varro Lucullus (72—71 v.u.Z.) nicht ernst in Mitleidenschaft gezogen worden war.[14] Die Stadt konnte es sich leisten bronzene Statuen des regierenden Kaisers aufzustellen, ein Gymnasion zu unterhalten und Sportspiele zu veranstalten.

Aus dieser Zeit, die Wende vom 1.zum 2.Jhdt., stammt auch das bekannte Grabepigramm zu Ehren der verstorbenen Frau Julia, Tochter des Nikias, als Hekate heroisiert.[15] Das Epigramm, offensichtlich das Werk eines lokalen Dichters, beeindruckt sehr durch die Aufnahme einer Legende über die sagenhafte Gründung der Stadt: »Mesambria ist meine Heimat, von »Melsa« und »bria«. Offenbar war diese Legende unter der einheimischen Bevölkerung jahrhundertelang sehr populär — sie kommt in einem lokalen Dokument fast 600 Jahre nach der Gründung der dorischen Kolonie vor.

Wir kennen aber diese Legende auch aus älteren schriftlichen Quellen der hellenistischen Zeit und zwar mit zusätzlichen Erläuterungen. Im Lexicon des Stephan von Byzanz wird ein Text von Nikolaos von Damascus (2.Jahrh.v.u.Z.) zitiert:[16] »Mesambria, eine pontische Stadt ... wurde nach Melsa und bria genannt, und »bria« heißt auf thrakisch »Stadt«. Aus derselben Quelle schöpfte auch Strabon, der in seinem bekannten Buch über Thrakien dieselbe Tatsache auf die gleiche Weise vermerkt.[17] Eine soche Jahrhunderte währende Tradition der Bevölkerung einer antiken Stadt ist eine sehr seltene Erscheinung im antiken Siedlungsleben oder wird wenigstens in der ohnehin spärlichen epigraphischen oder anderen lokalen Dokumentation selten bezeugt.

Julias Epigramm wirft auch das Problem der sog. »Grabdichtung« auf, die in der ganzen antiken Welt stark verbreitet war und von der einige Tausende sog. Epigramme, die gut systematisiert sind (von Prof. Werner Peek) erhalten geblieben sind.[18]

Mesambria machte selbstverständlich keine Ausnahme in dieser Hinsicht. Bisher sind 8 Epigramme bekannt zwei davon sind noch nicht publiziert, doch in dem einen ist das Wort »ποιητής« d.h. »Dichter« zu lesen.[19] Die anderen sind bekannt und schon teilweise kommentiert. Sie stammen aus dem 3.Jahrhundert v.u.Z. bis zum 2.Jahrhundert u.Z. Die geringe Zahl der Texte läßt schwer umfassendere Schlußfolgerungen über das intelektuelle Niveau und das Talent der lokalen Dichter ziehen. Sie, was bei dieser Dichtungsart unerläßlich, war, kannten die antike Literatur und besonders Homer. Gleichzeitig damit waren sie bestrebt, Einzelheiten, im Zusammenhang mit der Persöhnlichkeit des Verstorbenen, seinem Heimatort, in unseren Falle Mesambria, in ihrer Dichtungen einzuflechten. Die Sprache der helenistischen Epigramme ist bei weitem besser und eleganter als die derer aus der römischen Zeit, bei denen der Vers etwas unbeholfen wirkt. Sehr interressant ist das früheste Epigramm, das in der ersten Ausgabe nicht gut erläutert wurde.[20] Auf einer Steinplatte mit Giebel und Akroteren sind zwei Inschriften in griechischer Sprache, paläographisch verschieden geschrieben, zu lesen. Im oberen dreizeiligen Text lesen wir: »Nausistratos, Sohn des Herakleides, Gruß«. Bei der nachträglichen Unersuchung der Platte selbst wurden zwischen den beiden Inschriften schwache Spuren von einer gezeichneten Gestalt entdeckt, von der eigentlich fast nichts zu sehen ist. Das Vergleichen und die Erforschung der Texte sowie einige andere Umstände brachten mich auf den Gedanken, daß die Platte gleich nach der Bestattung gefertigt wurde. Das Epigramm wurde bestellt, verfaßt und eingehauen, als auch die Gestalt gezeichnet wurde. Der Dichter aus

[14] Ein Teil der römischen Truppen hatte sogar Winterquartiere in Mesambria bekommen und verbrachte den Winter 72/71 ih dieser Stadt. Ein Ehrendekret für den guten und gerechten Stadtkommandanten Gaius Cornelius Gai f(ilius) ist von der dankbaren Stadt errichtet worden — Mihailov, IGBulg. I², n. 314.

[15] Mihailov, IGBulg. I² n. 345: Ἐνθάδε ἐγὼ κεῖμ Ἑκάτη/θεὸς ὡς ἐσορᾷς. ἤμην τὸ/ πάλαι βροτός, νῦν δὲ ἀθά να/τος καὶ ἀγήρως· Ἰουλία Νεικίου/ θυγάτηρ μεγαλήτορος ἀνδρός,/ Μεσεμβρία δέ μυ πατρὶς ἀπὸ/ [Μ]έλσα καὶ βρία· ζήσασα ἔτη ὅσα/μοι στήλη κατέχει· τρὶς πέντε/δὲ [ε]ἴκοσι καὶ δέκα πέντε/ εὐτυχεῖτε, παροδῖται.

[16] Steph. Byzant. s. v. Μεσεμβρία, πόλις Ποντική. Νικόλαος πέμπτῳ. ἐκλήθη ἀπὸ Μέλσου. βρία γὰρ τὴν πόλιν φασὶ Θρᾷκες.

[17] Strabo 7, 6, 1. Die Literatur über den antiken Namen vom Mesambria ist umfangreich. Vgl. Velkov, in: Nessebre I, p. 27—28 mit allen Quellen und die Literatur bis 1969, Vgl. auch den Kommentar zu Mihailov, IGBulg. I², n. 345, p. 307—308.

[18] W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, Bd. 1, Grab-Epigrame Berlin 1955; W. Peek, *Griechische Grabgedichte, griechisch und deutsch*, Berlin 1960.

[19] Mihailov, IGBulg. I², n. n. 343 septies, 344, 345, 346, 347.

[20] Mihailov, IGBulg. I², n. 343 septies: Ναυσίστρατος/ Ἡρακλείδα/ χαῖρε.

Mesambria schuf später das Epigramm, wobei er einige Gestalten des griechischen Epos einbezog. Bei der Interpretation des Textes machte Prof. G. Michailov mit Recht darauf aufmerksam, daß trotz des Vorhandenseins ähnlicher der Ilias entnommener Gestalten der Vers, in dem es heißt, daß Matricha, die Mutter des Verstorbenen, mit ihren Tränen den trockenen Sand, die trockene Erde am Meer um das Grab ihres Sohnes tränkte, die tatsächliche Lage der mesambrischen Nekropole an den bisher bekannten Sanddünen wiederspiegelt.

Das sind nur einige Aspekte des vielfältigen Kulturlebens einer der bemerkenswerten alten Kolonien an der Schwarzmeerküste — Mesambria Pontica (h. Nesebar).

НАДЕ ПРОЕВА, Скопје

Археолошки прилози из Тиквешије

У цркви, Св. Богородице с. Барово, поред 4 натписа[1] уграђено је и 6 античких сполија од којих 3 имају рељеф. Од њих својом јединственом декорацијом издваја се троугаони фронтон од црвенкастог камена (сл. 1) који је узидан у источном делу јужног зида. Горњи и десни угао су одломљени, висина је 0,20 m, ширина 0,37 m, док се дебљина не може измерити. На доњој, хоризонталној страни, представљене су 4 розете са по 6 дуплих листова, а у горњем углу сачуван је доњи део људске главе у венцу или гирланди са по једном малом розетом са страна. Одмах пада у очи да је оваква комбинација (људска глава са розетама) јединствена у Македонији, а изгледа и шире. Најсличнију представу има стела из с. Мечкуевци, сада у Народном Музеју у Штипу,[2] која је прилично излизана. Поред главе у венцу за коју је Н. Вулић мислио да је „розета (или људска глава?)"[3] са страна се разазнаје по једна розета (Вулић је писао лист).[4] Горе, на раму рељефног поља представљена је по једна велика розета коју је Вулић идентификовао као колут,[5] други пут као точак с паоцима.[6] Вулићева недоумица је сасвим разумљива не само због излизаности представе, већ и ради реткости мотива. Ипак је сасвим очигледно да се ради о људској глави за чију су идентификацију могуће 3 интерпретације: могуће је да се ради о Медузи која је уобичајени апотропејски мотив фронтона надгробних споменика латинске културне сфере (у нашем делу Провинције, Медуза је представљена само на поклопцу осуара из с. Тремник[7] и на стели са бистом у Солунском музеју[7a]; затим може да се ради о позоришној маски из Дионисијевог култа којом се изражавала идеја бесмртности[8] (у провинцији Македонији на једној стели из с. Пиперица, представљен је млад војник у стојећем ставу на ари која је украшена маском и гирландом[9]) и на крају трећа могућност је да се ради о бисти покојника која се представља у фронтону споменика из латинске културне сфере, при чему код оних у Scupi-ма фронтон је фактички преузео улогу рељефног поља. У нашем делу Провинције биста у фронтону је веома редак мотив и по свему судећи симболизира претке. У фронтону стеле из Т. Велеса[10] представљене су 2 бисте покојника, тј. предака, јер је покојник са својом породицом представљен у рељефном пољу, иако се натпис односи само на супруга, (неслагање између натписа и рељефа је честа појава на македонским споменицима) који је приказан у војничком оделу, што је алузија на његову војничку каријеру[11]. На стели из Прилепа[12] коју је центурион Aurelios Parmenion подигао својим синовима и стри-

[1] Наде Проева, *Епиграфски прилози од Тиквешијата*, Жива антика, 38, 1988, 55—64.

[2] В. Санев, Зборник на штипскиот Народен Музеј, III. 1962—63, 104.

[3] Споменик LXXVII, 1934, № 61 и стр. 74, № 7.

[4] *Op. cit.*, № 61.

[5] *Ibid.*

[6] *Op. cit.*, 74, № 7.

[7] Н. Вулић, Споменик LXXI, 1931, № 235.

[7a] Maria Alexandrescu-Vianu, *Les stèles funéraires de la Macédoine romaine*, Dacia 19, 1975, fig. 8/1.

[8] S. Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritrati di eta romana nel Museo Archaeologico di Špalato, sagio di una tipologia strutturale*, Roma, 1971, 153, № 40 и 45.

[9] Д. Димтров, *Портрет'т врху надгробните плочи от римско време в североизточна Македония*, ИАИ, XIII, 1939 (1941) № 22, сл. 35.

[10] Н. Вулић, *op. cit.* № 49.

[11] Наде Проева, *Прилог кон проучувањето на античките локални каменорезбарски работилници во СРМ*, ЖА 36, 1086, 57.

[12] Н. Вулић, *op. cit.*, № 449.

цу, осим њега и супруге представљена је још једна мушка фигура, вероватно стриц, док би бисте у фронтону представљале синове или симболизирале претке. С обзиром на то да су оба ова споменика директно или индиректно у вези са војницима јасно је да се ради о култу предака који је потенциран римским утицајем. Култ предака у Македонији обично се изражава представом тзв. трачког коњаника у фронтону.[13] Још једна стела у нашем делу Провинције нађена у Хераклеји Линкестис има мотив бисте не само у фронтону већ и у рељефном пољу[14], који потврђује да се ради о римском утицају[15], на жалост веома излизана и без трагова натписа. Због излизаности представе на стелама из с. Барово и Мечкуевци може се претпоставити да се ради о бисти покојника у венцу, јер се представа венца тзв. corona funeraria на надгробним споменицима у грчкој културној сфери јавља још у класичном периоду да би означила почасти које је покојник добио у току живота. Тако на једној стели из Бероје (III в. н. е) поред бисте покојника представљена је corona funeraria.[15a] С обзиром да су венац првобитно носили само богови и хероји, врло је вероватно да људска глава у венцу представља својеврсну хероизацију покојника. Тако нпр. покојнице (младе девојке) на стелама из Прилепа[16] и с. Пиперица[17] држе венац у левој руци. На споменицима латинске културне сфере венац се најчешће среће на војничким споменицима као corona militaria. Утолико је већа штета што се на овим двема стелама није сачувао натпис, а од стеле из с. Барово ни рељеф, чији би елементи свакако показали о чему се уствари ради. С обзиром на место налаза чини се да је мајстор искомбиновао мотиве двеју културних сфера, бисту из латинске (утицај из суседне Мезије) и венац из грчке.

Сл. 1. — Барово, фронтон стеле узидан у цркви Св. Богородица. — Fig. 1. — Barovo, fronton d'une stèle enmurée dans l'église.

На локалитету Коњарец код с. Барово налазе се остаци античког храма[18] где леже 2 фрагментоване плоче са мотивом бисте. На једној се налази женска биста, (сл. 2) док је

Сл. 2. — Барово, лок. Коњарец, плоча са женском бистом. — Fig. 2. — Barovo, plaque avec une buste feminine.

[13] Н. Проева, *Три надгробни споменици од Преспанскиот крај*, Ж. А. 36, 1986, 66.

[14] Н. Вулић, Споменик XCVIII, 1941—48, № 38.

[15] Наде Проева, *Каменорезбарски работилници...*, 65.

[15a] Maria Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, 190.

[16] Н. Вулић, *op. cit*, № 370.

[17] Д. Димитров, *op. cit.*, № 20. сл. 30.

[18] В. Лилчиќ, *Антички храм крај Барово*, Годишен зборник на Филозофскиот фак. Скопје, 14 (40) 1987, 135—148. Приликом посете локалитету мештани су ми казали само топониме Коњарец или Прцови круши, док оне које даје аутор стр. 147 нико није поменуо. Такође треба указати на то да димензије споменика са лок. Дабот објављени у Споменику LXXV, 1933, nos 101—103 не одговарају онима које даје аутор, тако да је њихова идентификација немогућа. С обзиром да је Вулић, објавио још један фрагмент из с. Барово (Спом. XCVIII, № 108) али

глава бисте на другој плочи одломљена. Интерпретација В. Лилчича да се ради о „посмртном објекту, маузолеју"[19] није прихватљива будући да су се маузолеји подизали владарима или угледним личностима, а не обичним људима и то у градским центрима, а не у „раноримском селу (викус)".[20] Очигледно је да аутор није схватио Тертулијанову метафоричну употребу термина храм за надгробни споменик чији цитат не преводи добро,[21] тако да храм проглашава за маузолеј. Од приложене документације, која је недоследно обележена,[22] види се да су реконструкције рађене произвољно. Математичке провере показују да се димензије таванице и основе (узете са или без зидова) не слажу, тако да се таваница уопште не уклапа у основу. Димензије фронтона такође не одговарају димензијама основе нити било којој другој димензији, линије у темену фронтона не секу се у истој вертикали, углови фрагмената фронтона су различити на свим прилозима и нигде не износе 26° као што стоји у тексту, иако аутор тврди да су „забатни делови технички тачно израђени".[23] Да би се направила реконструкција фронтона фрагменти морају имати барем једну исту димензију. Такви су бројеви 3 и 4, а не 1 и 3.[24] Сви прилози имају другачији размер што онемогућава визуелну компарацију. Редослед прилога је методолошки неправилан: реконструкција фасада дата је на почетку, затим су приказани детаљи, па реконструкција таванице, а на крају основе! Оваква документација не дозвољава да се утврде тачне димензије објекта, али чињеница да су постојала 2 фронтона (4 фрагмента са лављом главом), димензије које су очигледно веће од досада познатих надгробних споменика типа едикуле, показују да се ради о храму, а не едикули и још мање о маузолеју. Што се тиче божанства коме је храм био посвећен, у одсуству натписа и култне слике, тешко је идентификовати га. Може се само претпоставити да се ради о Тихе-Фортуни или Артемиди с обзиром на то да је иза десног рамена женске бисте сачуван део атрибута који личи на рог изобиља (cornucopiae) или тоболац (сл. 2). Фрагментарност плоче не дозвољава да се утврди да ли се ради о представи божице, њене свештенице или неке покојнице. Наиме у Македонији је добро познат обичај да се статуе или бисте покојника посвећују храму κατὰ κέλευσιν θεοῦ или пак подижу надгробни споменици по наређењу божанства. Таква су 2 натписа из с. Вашарејца и ара из с. Кокре од којих 2 су у вези са култом Артемиде.[25] У чланку В. Лилчича има још нетачности и произвољности. Тако аутор тврди да су то таванске плоче и да имају табулу ансату[26]. Међутим, представе ansa одакле долази име тзв. ansata рама нема, а нема је ни на приложеним цртежима, већ се ради о обичном раму. Фризура женске бисте датирана је по „споменицима у нашим крајевима датираних углавном у II—III в".[27] уместо по сигурно датираним аналогијама и стилу, који упућује на почетак III в. Погрешно је употребљен термин temenos који означава посед храма, у микенско време и краља,[28] а не ограду храма[29]! У поднаслову „Надгробни маузолеји" (да ли има другачијих?) „и спомен меморије" (нов и нелогичан термин тј. плеоназам) у средњем Повардарју[30] аутор набраја „античке храмове у антама" (несрећан и непотребан превод стручног термина templum in antis) тј. спомен куће, меморије како их још назива. Међутим, налази из с. Д. Дисан, Дреново и Тремник[31], као и онај у Неготинском музеју[32] који потиче из с. Тимјаник, одакле смо га пренели са колегом П. Ризовим (као и глава лава из с. Барово) представљају мале плоче са полустубовима које су уствари надгробни споменици типа псеудо-едикуле или делови надгробних споменика типа едикуле. Ону из с. Вешје аутор поново открива[33] јер је објављена од Н. Вулића[34]. Плоче које су нађене у околини града Кавадарци[34a] произвољно лоцира у „с. Глишик или Белград[35]" и мисли

не са лок. Дабот, чини се да се ради о два различна локалитета која су дата одвојено и у TIR K 34, Љубљана 1976, s. v. Барово.

[19] *Op. cit.*, 138.

[20] *Ib.* (превод цитата са македонског је мој).

да аутор није схватио Тертулијанову метафоричну употребу термина храм за надгробни споменик чији цитат не преводи добро[21], тако

[21] Ј. Магловски, *Гробница Енијеваца*, Свеске, 11—12, 1981, на стр. 22 доноси оригинални пасус Тертулијана са преводом на српскохрватски језик.

[22] Три различита фрагмента имају исти број, профил фрагмената бр. 9 на Т. 2 не одговара профилу бр. 9 на Т. 4 итд.

[23] *Op. cit.*, 139.

[24] *Ib.*

[25] Наде Проева—Маријана Рицл, *Нови грчки натписи из Линкестиде*, ЖА 33, 1983, № 2, 34—37.

[26] *Op. cit.*, 140.

[27] *Ib.*

[28] P. Chantraine, *Dictionaire étymologique de la langue greque, histoire des mots*, t. IV/1, 1977, Paris, s. v. τέμνω.

[29] *Op. cit.*, 138.

[30] *Op. cit.*, 144.

[31] *Op. cit.*, 146, заб. 16 име часописа Macedoniae Acta archaeologica преводи на македонском (?!?).

[32] *Op. cit.*, 148.

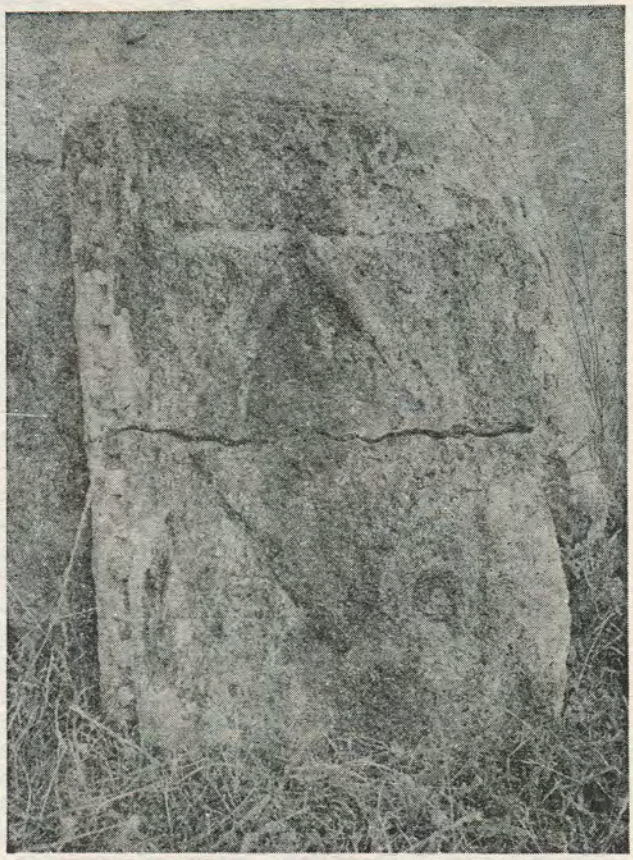
[33] *Op. cit.*, 146.

[34] Споменик LXXV, № 117.

[34a] Спом. XCVIII, № 156, 157.

[35] *Op. cit.*, 148.

ној околини града. Што се њихове интерпретације тиче ради се о покривним елементима надгробних споменика типа едикуле чији је кров на две воде „скинут" приликом њихове реутилизације. Да се заиста рад о двосливном крову-балдахину показују њихове стране које су профилиране и украшене што значи да су морале бити видљиве, при чему један од њих, на бочној страни има зупчасти орнамент тј. триглифе који су симболичан приказ

Сл. 3. — Бојанчиште, кров-балдахин надгробног наискоса. — Fig. 3. — Bojančište, »le toît« d'un naiskos funéraire.

дрвених греда које су се ослањале на архитраву и носиле таваницу, као и један читав поклопац такође са рупама за олово (за причвршћивање) и представом у пољима на доњој страни који лежи необјављен у једној од ниша у Куршумли хану, као и објављени. Необјављен и сличан њима је и онај у с. Бојанчиште, на лок. Св. Атанас, (сл. 3). За аналогије ван Тиквешког краја које не познајем да су покривни елементи надгробних храмова. Међутим, Вулић није навео никакав топоним из простог разлога што су нађене у непосредиз аутопсије не могу ништа рећи, али с обзиром на све што је досада било речено оне не уливају никакво поверење код читаоца, тим пре што нису докуметоване цртежом или фотографијом. Још мање се ради о „храму меморији" (трећи термин употребљен за исту ствар) у с. Тремник[36], при чему уопште нема података да су статуе[36a] нађене код цркве Св. Духа као што тврди аутор[37]. Димензије покривног елемента-балдахина (аутор га назива поклопцем?!)[38], који је служио за заштиту од атмосферилија, потпуно одговарају надгробним споменицима типа едикуле о чему се заправо ради. Име, aedicula, пре свега значи кућа, а користи се за монументалне гробнице које имитирају фасаду куће због веровања да гробница представља дом покојника. Јављају се још у V в. п. н. е. у Грчкој и за грчку културну сферу правилнији је термин наискос. У римско доба биле су омиљене и у латинској културној сфери којој припадају познате гробнице из Шемпетра[39]. Плоча са полустубовима није нађена на локалитету Црквиште, нити се тамо налази као што произлази из чланка[39a], већ је секундарно употребљена на савременом гробу поред цркве, при чему је уништен њен натпис[40], а донешена је са локалитета Арманков гроб, одакле потиче и једна необјављена стела.[41] У чланку аутор говори о храму, тј. култној целини у коју ставља и „поклопац",[42] док у легенди испод сл. 5 стоји да је то део надгробног споменика што је уствари тачно. Очигледно је да аутор није расчистио са основним стручним терминима као што су храм и надгробни споменик који се тичу различитих сфера (религиске и фунерарне) духовног живота античког човека, при

---

[36] В. Лилчик, *Антички храм кај Тремник*, Год. Зборник на Филозофскиот фак. Скопје, 12 (38), 1958, 81.

[36a] *G. Kacarov, BCH, 47,* 1923,. 298 и Н. Вулић, Спом. LXXI, № 236.

[37] *Op. cit.*, 74 и 78.

[38] *Op. cit.*, 77.

[39] Vera Kolšek—P. Petru, *Antičke grobnice v Šempetru,* Ljubljana, 1972.

[39a] *Op. cit.*, 77, сл. 3 и 4 бр. 25.

[40] У документацији музеја града Неготино постоји препис натписа (али не од епиграфичара) из којег се види да су у првом реду имена дедиканата, (први се звао Аристокле); они подижу споменик синовима, (чија су имена била исписана на крају другог и почетку трећег реда), као и ради сећања себе саме 'Αριστοκλῆς καὶ ΜΙΑ ..ΝΓΣΩ / ἐπόησαν τοῖς ὑιο(ι)ς Ζ .... ./ ΩΝ ....Σ και ἑαυ[τ]οῖς μν / είας χ[άριν].

[41] Стелу смо такође пренели у Музеј града Неготино и она ћеући у корпус натписа из римске Македоније чија је израда, као заједнички пројекат САНУ и МАНУ, под руководством акад. Ф. Папазоглу, у току.

[42] *Op. cit.*, 76.

чему натписе и статуе назива камењем[43]?!? У прилог своје тезе о храмовима подигнутим смртним људима, мишљења истраживача ко-

[43] *Op. cit.*, 74.

је цитира приказује онако како му одговара или их не разуме. Наиме о храму из с. Марвинци каже да је „био посвећен по свему судећи императору Комоду, а не неком богу".[44] Међутим Б. Јосифовска-Драгојевић, на коју се аутор позива, објављујући у 181. г. датирани натпис са архитрава храма подигнутог од неког македонијарха чије име није сачувано, претпоставља да је био посвећен Хераклу, у складу са религиозним схваћањима Комода.[45]

Сл. 4. — Барово, стела узидана у цркви Св. Богородица. — Fig. 4. — Barovo, stèle enmurée dans l'église.

У јужном зиду поменуте цркве у с. Барово узидана је мала стела од сивог камена (сл. 4) чија се дебљина не може измерити, док је висина 0,50 m, а ширина 0,30 m. У плитком рељефном пољу, представљене су 2 шематизиране фигуре у en face, лево мушка, десно женска. Иако због рустичности стила, фризура није приказана, ипак се ради о женској особи, јер се разазнаје њена дуга одећа (мушкарци на споменицима овог стила увек су представљени размакнутих ногу, можда у панталонама). Изгледа да је између фигура представљен издужен предмет или подигнута рука што се због вишеслојног кречења (нисам била у могућности да га очистим) не може дефинирати, а нема видљивих трагова ни од натписа коме је била намењена равна површина испод рељефног поља. Ова стела интересантна је пре свега због стила који на први поглед не би се датирао у антици, али када се буду навели други примери из овог краја међу којима има и таквих са сачуваним натписом, сумња нестаје. То су стеле израђене од локалног камена као што су гнајс, вулкански туф и сл. који је тврд и тежак за рад: из Кавадарског краја[46], околине Кавадарца[47], фрагмент стеле из Кавадарца[48], затим из с. Д. Дисан[49], Бошава[50] и једина стела од мермера из с. Леништа[51], прилепско. Овде треба додати и необјављену, леву половину стеле која је узидана на левој страни средњег прозора у јужном зиду цркве Св. Стефан у с. Конопиште (сл. 5). Израђена је од сивог камена, горе одломљена, димензија 0,70 × 0,29 × 0,10 m. Од декорације фронтона остала су два мала урезана кружића. У рељефном пољу представљене су 2 шематизиране фигуре оивичене дубоким жљебом као да су у плитској ниши. Стела је јако слична оној из околине Кавадарца. Стил ових стела за који је карактеристична општа непластичност и шематизација људске фигуре: округла глава са урезаним детаљима, правоугаоно тело са кратким ногама, указује на невеште мајсторе, и уколико нису рађене од самоуких сеоских мајстора, онда бисмо имали трећу локалну радионицу у овом крају.[52]

Рустичност израде неких стела из Македоније навела је И. Чремошник да их повеже са келтском уметношћу и да их третира као келтски survivance[53] што се не може прихватити из више разлога. Тако нпр. стела из с. Мартолци припада антропоморфним стелама које се на основу ономастике пре свега, приписује најстаријем слоју становништва

[44] *Op. cit.*, 81.

[45] Грчки натпис са архитрава једног храма из села Марвинци. ЖА 15, 1955, 141.

[46] Н. Вулић, Спом. LXXV, № 97.

[47] *Id.*, Спом. XCVIII, № 132.

[48] *Id., op. cit.*, № 153.

[49] *Id.*, Спом. LXXVII, № 24.

[50] *Id.*, Спом. LXXV, № 120.

[51] *Id.*, Спом. XCVIII, № 159.

[52] Наде Проева, Каменорезбарски работилници . . ., 60.

[53] *Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Bihać)* Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, IX, 1956, 114—116.

римског доба у Македонији[54]. Стела непозната провенијенције[55], уколико је античка, такође је ближа антропоморфним стелама, него овом тиквешком стилу. Стела из с. Моклиште[56] својим стилом и одећом покојника је нешто сасвим различито од тиквешких стела и заслужује посебну анализу. Такође није сигурно да су фигуре представљене голе.[57] Пре

Сл. 5. — Конопиште, лева половина стеле узидана у цркви Св. Стефан. — Fig. 5. — Konopište, la partie gauche de stèle enmurée dans l'église.

ће се радити о стилизираним фигурама на којима детаљи одеће нису приказани. Још се мање овом стилу може приписати вотивна стела Херакла[58] који је приказан невешто али са свим анатомским детаљима, а интерпретација аутора као келтско божанство[59] представља посебну проблематику која излази из оквире оваквог рада. Иако се за стелу из с. Лениште не опредељује између вотивне и надгробне[60] ипак је везује за келтска божанства подигнутих руку. Међутим уопште није сигурно да се ради о подигнутој руци. На фотографији изгледа као да су руке склопљене у доњем делу стомака, а извијени пластично приказан мотив може представљати змију или стилизирано дрво. На жалост, изгледа да је ова интересантна стела у међувремену изгубљена (моји покушаји да је нађем у Лапидаријуму скопског музеја били су безуспешни). Стеле из Пелагоније са представом божанства које И. Чремошник наводи као аналогије[61] представљају посебну целину (други тип и стил за који је карактеристична хероизација покојника) док стеле овог, тиквешког, стила са изузетком оне из с. Лениште (која је вероватно рађена под њиховим утицајем који је могао продирати долином реке Раец) потичу из Пајоније. Тешко је прихватити тезу о келтској припадности ових стела, још мање о Скордисцима, будући да се њихова територија није простирала тако далеко на југ.[62] Индикативно је и то што међу бројним античким налазима из Тиквеше није досада није потврђено ниједно келтско име или божанство, као ни келтске имитације новца. На крају треба споменути и ару од сивоцрвеног камена, димензија 0,60 × 0,30 × 0,30 m која је узидана испод крова исте цркве у северозападном углу, са представом главе овна (на страни која је окренута западу) што је чест мотив на арама овог краја (засада су све анепиграфске) који такође заслужује посебну анализу.

---

[54] *Op. cit.* 114; Fanula Papazoglu, *Stèles anthropomorphes et amorphes de Pélagonie*, ЖА 27, 1977, 137/8 и 146.

[55] *Op. cit.*, 115, Спом. XCVIII, № 456.

[56] *Op. cit.*, 114, Спом. LXXI, № 166.

[57] *Op. cit.*, 115, Спом. LXXV, № 97 и Спом. XCVIII, № 153.

[58] *Op. cit.*, 117, Спом. XCVIII, № 149.

[59] *Op. cit.*, 117—119.

[60] *Op. cit.*, 116.

[61] *Ib.*

[62] Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, 296/7 и нап. 353.

CONTRIBUTION ARCHÉOLOGIQUE DE TIKVEŠ

NADE PROEVA, Skopje

Dans l'église de Barovo, à part des quatre inscriptions[1], six blocs antiques ont été enmurés, dont trois avec reliefs.

Parmi les reliefs le fronton d'une stèle se distingue avec sa décoration unique (fig. 1). L'angle supérieur étant brisé, la partie inferieure d'une tête est conservée, au-dessus des quatre rosaces avec six petales. La seule analogie avec cette décoration est la stèle de Mečkuevci, actuelement au Musée de Štip[2]. Quoiqu'elle soit assez effacée, dans le fronton on distingue une tête dans une couronne et deux rosaces de part et d'autre. Trois interpretations en sont possible. L'une serait qu'il s'agit d'une tête de Meduse qu'on représente sur le fronton des stèles de provinces latines; l'autre: masque de Dyonisos et enfin la dernière: buste de défunt, ce qui est fréquent sur les stèles de Scupi, dont le fronton joue le rôle du champ à relief. Dans notre partie de la Province il n'y a que trois stèles avec un buste dans le fronton. La stèle de Prilep[12], errigée par un centurion, sur la stèle de T. Veles[10] le défunt est représenté en militaire sans aucune indication dans l'inscription et la stèle de Herakleia Lyncestis qui est très usée et sans inscription[14]. On sait que chez nous ce motif romain est dû à la romanisation[16], Comme le défunt sur les stèles de Prilep et T. Veles est représenté dans le champ à relief, on peut considerer ces bustes comme des bustes des ancêtres. Le culte des ancêtres en Macédoine romaine s'exprime aussi par la représentation du soit dit cavalier thrace dans le fronton[13]. Cependant il faut noter que le cas de Barovo et de Mečkuevci est différent: une tête dans une couronne. La couronne sur les monuments funéraires est représentée soit comme corona militaria, soit comme corona funeraria, ce qui dans le monde grec désignait l'honeur accordé au défunt de son vivant. Comme la couronne était prèmierement portée par des dieux et des héros on peut penser qu'il s'agit ici d'une heroïsation du défunt. En Macédoine, la couronne dans la main gauche portent les défuntes (jeunes filles) sur les stèles de Prilep[16] et Piperica[17].

Quant à l'edifice antique de Barovo, ce n'est pas un mausolée[19], mais un temple. Les fragment des deux plaques avec buste (fig. 2) ne permettent pas d'identifier la divinité à laquelle il était consacré. Il se peut aussi que ce soient des défunts dont les images sont consacrés à la divinite selon κατὰ κέλευσιν Θεοῦ l'usage bien connu en Macédoine.[25] Il est aussi exclu que les plaques trouvées aux environs de Kavadarci[34a] sont des pièces du plafon[35]. Il s'agit du toît du monuments funéraire en forme d'un naïskos, comme cellui du village de Bojančište (fig. 3).

Dans l'église de Barovo est enmurée une stèle avec deux figures debout et de face (fig. 4). Dans la région de Tikveš on trouve d'autres stèles de la même stylisation presque schématique, six au moins[46–51], ce qui fait penser qu'elles sont issues du même atelier local, le troisième dans la région. Il faut aussi ajouter la moitié gauche d'une stèle inédite qui est enmurée dans la fênêtre de l'église à Konopište (fig. 5). Il est possible que ces stèles les plus frustes soient faites par des artisans qui faisaient un peu tout selon les besoins Elles sont faites d'une pierre locale qui ne se prête guère à un travail de finesse. Pour les stèles de ce style I. Čremošnik pense qu'elles représentent des survivances celtes[53], ce qui n'est pas acceptable, car les Scordisque n'habitaient pas cette région[62] et les anthroponyme ou les divinités celtes n'y sont pas attestés, ainsi que les imitations celtes des monnaies.

NÖEL DUVAL, Paris

Mogorjelo: camp ou palais?

Le monument de Mogorjelo près de Čapljina n'a jamais fait l'objet d'une publication vraiment complète, bien que la bibliographie soit considérable[1].

La fouille a été effectuée par K. Patsch, alors jeune »custos« au Landesmuseum de Bosnie-Herzégovine, à la suite d'une découverte fortuite pendant les travaux de construction du chemin de fer Čapljina-Metković de 1899 à 1903. Comme le montre la corespondance officielle échangée pendant la fouille, publiée longtemps après[2], Patsch a été conscient immédiatement de l'importance historique et même touristique de la découverte et les autorités du *Landesregierung* ont réagi dans le même sens. Grâce à cette action, le monument a été sauvé et des travaux de protection (couverture des murs), la plantation d'arbres, l'ouverture au public en ont fait très vite l'un des édifices antiques les plus connus dans les Balkans. Le souci de présentation didactique a provoqué cependant l'élimination de la plupart des vestiges de l'état le plus récent qui génaient une vision complète de l'édifice. Il ne reste de cette phase que quelques témoins de murs, la cuve baptismale de l'ensemble ecclésiastique et des vestiges des installations agricoles au centre du monument (voir *infra*). Pour cette phase la documentation consiste dans des plans sommaires (publiés depuis par Dj. Basler) et quelques photographies de fouille, qui étaient visibles encore il y a une vingtaine d'années dans la maison d'accueil à l'entrée du site[3]. K. Patsch n'a publié qu'un plan schématique de l'état »romain« et une brève description avec quelques lignes de commentaire dans un ouvrage de portée générale[4]. Pour des raisons historiques (la Dalmatie n'a plus d'armée à partir de 70), il concluait que le monument datait du Ier siècle et appartenait à la chaîne de *castella* du limes protégeant la côte dalmate, avec une garnison d'une *cohors quinqenaria equitata.*

---

[1] En dernier lieu: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1988, p. 331 avec bibliographie (Dj. Basler — N. Miletić), cf. p. 57 et fig. 6 (Dj. Basler), où est reprise l'interprétation de Dyggve, cf. p. 30 (I. Bojanovski) et p. 36 (V. Paškvalin). Précédemment: synthèse de Dj. Basler dans *Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine,* 2e éd., Sarajevo, 1984, p. 319—325 et fig. 89—90 (»palais«), p. 336—337 (églises) avec résumé anglais.

[2] H. Hapidžić, *Izvještaji Dr Karla Pača o Mogorjelu, Glasnik Arhiva i Društva Arhivskih Radnika Bosne i Hercegovine,* VII, 1967, p. 571—618.

[3] Dj. Basler, *Bazilike na Mogorjelu, Naše Starine,* V, 1958, p. 45—61 (avec résumé en allemand). Le plan est reproduit sur le guide publié au même moment. Cf. E. Dyggve — H. Vetters, *Mogorjelo. Ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien* (Schriften der Balkankommission, Ant. Abteilung, XIII), Vienne, 1968, p. 44—52; Dj. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (avec résumé en allemand), Sarajevo, 1972, p. 97—102 (avec tentative de reconstruction). D'après Basler: J.-P. Sodini, *Aliki II: la basilique double.* Athènes, 1984, p. 278—279 et fig. 213; et aussi D. Rendić-Miočević, *Battisteri in ambienti rurali nell'Adriatica orientale, Corsi di Ravenna,* XIX, 1973, p. 291 et fig. 3; P. Petru et T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici,* Ljubljana, 1975, p. 64 ern. 98, fig. 21a. L'étude a été reprise récemment par P. Chevalier dans le cadre de sa thèse sur les églises dalmates.

[4] K. Patsch, *Bosnien und Herzegowina in römischen Zeit* (Zur Kunde des Balkanhalbinsel, 15, publication de l'Institut für Balkanforschung, Sarajevo), Sarajevo, 1911, p. 14—16 et fig. 8—10 (un plan et deux photographies). Même texte à peu près en serbo-croate: *Zbirke grčkih i rimskih starina u bosn.-herc. zemaljskom muzeju. Glasnik* du Musée de Sarajevo, XXVI, 1914, p. 159—161 et fig. 14—18. Le texte de Patsch, extrèmement sommaire, est celui d'une conférence. Il annonce à plusieurs reprises dans sa correspondance officielle son intention de publier un rapport à la fois en allemand dans un fascicule à part et dans le *Glasnik.* Mais apparement, il s'agissait d'un texte global comme celui qui a été publié.

Très tôt on a contesté ces conclusions. Dans un rapport général sur l'archéologie en Autriche-Hongrie, W. Schmidt optait pour une date plus tardive (Bas-Empire ou même plus précisément IVe s.)[5], suivi par E. Anthes en raison de la typologie de la fortification[6]. Hébrard et Zeiller, dans leur publication du »palais« de Dioclétien, ont rapproché le plan de ce monument, récemment publié et qui avait fait l'objet d'une grande publicité en Autriche-Hongrie, de la résidence de Split, sans mettre en cause l'identification avec un *castellum* romain: ils y voyaient plutôt la preuve de la militarisation du palais impérial[7]. Dans son livre sur les palais romains et romans, paru dans la période de la 1ère guerre mondiale, K. M. Swoboda reprend ce rapprochement et note que, comme Split, Mogorjelo résulte de la fusion de deux éléments: villa du type *Portikusvilla mit Eckrisaliten* et camp militaire, mais ici la fusion est moins complète puisque les deux éléments sont indépendants; il pourrait donc y avoir influence de Mogorjelo sur Split. Cette comparaison est reprise par W. Diepenbach dans son ouvrage sur le Palatium et par F. Oelmann qui conclut à une villa fortifiée[8]. Déjà s'esquisse la théorie qui a séduit Dyggve.

Ce dernier, travaillant à Salone mais s'intéressant aussi au palais de Dioclétien, est venu en 1931, avec sa femme, R. Egger et M. Abramić, faire un relevé détaillé qui manquait, celui publié par K. Patsch et dessiné par l'ingénieur E. Germ étant trop schématique et abusivement régularisé. Mu par l'idée (déjà émise: voir *supra*) que Mogorjelo appartenait à la même série que le monument de Split, que l'édifice datait du Bas-Empire et qu'il s'agissait en fait d'une villa fortifiée. Dyggve a dessiné dès lors une reconstruction (élévation en axonométrie) inspirée du palais de Dioclétien. Mais ces dossiers sont restés longtemps inédits[9]. Ils ont repris leur actualité à partir du moment où, éloigné de Salone par la seconde guerre mondiale, Dyggve a élaboré sa théorie sur les palais du Bas-Empire, exprimée pour la première fois dans le petit livre *Ravennatum Palatium Sacrum* en 1941. Dans les nombreuses conférences ou articles publiés pour étayer sa théorie entre 1950 et 1960, on voit cité assez souvent Mogorjelo en même temps que Mljet[10]. Ce n'est toutefois qu'en 1958 que E. Dyggve aborde de front le problème d'identification dans une communication au Congrès byzantin de Munich[11]. Entre temps, l'archéologue bosniaque Dj. Basler, a l'occasion de travaux de restauration à Mogorjelo effectués en 1958, avait fait différentes observations sur les édifices préexistants au »castellum« et sur la phase tardive, et publié le dossier des basiliques que K. Patsch avait fait disparaître pour restituer l'état romain et dont il n'avait pratiquement pas parlé dans ses brèves descriptions[12]. Le matériel avait été en partie publié[13], mais Dyggve n'avait pu tenir

---

[5] *Römische Forschung in Österreich, V. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1909 [1911], p. 110 et fig. 4 (plan): »Aus der Spätzeit der römischen Herrschaft stammt das von Patsch untersuchte Kastell Mogorjelo an der Narenta« ... »Es ist ein typische Anlage des 4. Jhdts«. Schmidt ne précise pas son argumentation. Patsch, dans le *Glasnik*, cit., p. 159 n. 1, rejette formellement cette datation.

[6] E. Anthes et W. Unverzagt, *Das Kastell Alzey*, *Bonner Jahrbücher*, 122, 1912, p. 151—152.

[7] E. Hébrard et J. Zeiller, *Spalato. Le palais de Dioclétien*, Paris, 1912, p. 157 et fig. (plan). Même rapprochement dans Fr. Bulić et Lj. Karaman, *Kaiser Diokletians Palast in Split*, Zagreb, 1929, p. 78—79.

[8] K. M. Swoboda, *Römische und romanische Paläste* 2, Vienne, 1919, p. 154—156, cf. W. Diepenbach, *Palatium*, dissertation, Giessen, 1921, p. 60 (qui ne connait pas Hébrard et Zeiller); F. Oelmann, *Ein gallorömischer Bauernhof bei Mayen*, *Bonner Jahrbücher*, 133, 1928, p. 123—124; »Auch das viel kleinere Kastell von Mogorjelo ... gehört gewiss in diese Reihe, d. h. zu den burgartigen Villen«.

[9] Cependant dans *Recherches à Salone*, II, 1933, p. 144, E. Dyggve tire parti du matériel architectural de Mogorjelo (qu'il date vers 300) pour dater la partie supérieure de l'amphitéatre de Salone.

[10] E. Dyggve, *Ravennatum Palatium Sacrum. La basilica ipetrale per ceremonie. Studii sull'architettura dei palazzi della Tarda Antichità*, Copenhague, 1941 (cite p. 5 Mogorjelo: »vastissimo latifondo«, en renvoyant à sa publication en préparation avec Egger, n. 1); Puis *»Via Quintana« Diokletians palads, Museum.* I, 1948, p. 30 (où Dyggve souligne que Mogorjelo est un palais privé, par opposition à Split); *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951, p. 42 n. 40 (comparaison avec le palais de Dioclétien et affirmation de la datation au IVe s.); (avec L'Orange) *E un palazzo di Massimiano Hercoleo che gli Scavi di Piazza Armerina portano alla luce?*, *Symbolae Osloenses*, 29, 1952, p. 123, n. 1. Voir aussi, à propos de Mljet (Polače): *Aula Sacra, Aula Sancta* (Studier fra Sprog — og. Oldtias forskning), Copenhague, 1959, p. 7, n. 8, etc.

[11] *Mogorilo: Kastell oder Palast, 1. oder 4. Jahrhundert?*, *Akten des XI. internationalen Byzantinischen-Kongresses*, 1958, Munich, 1960, p. 131—137 avec le plan fig. 17, deux reconstructions des étages, fig. 18, l'axonométrie, fig. 19 et trois photographies (pl. XXIII—XXIV), et *Drei Paläste von gleichem Fassadentypus auf dem jugoslawischen Küstenland*, *Festschrift K. M. Swoboda*, Vienne, 1959, p. 83—90, surtout p. 85—88 avec plan (fig. 4) et axonométrie (fig. 5).

[12] Voir sur les basiliques, *supra*, n. 3. Patsch y fait allusion à plusieurs reprises dans son rapport du 14 novembre 1899 (Kapidžić, *op. cit.* à la n. 2, p. 604). Rapport sur les restaurations: Dj. Basler, *Konzervatorski zahvat na Mogorjelu*, *Naše Starine*, I, 1953, p. 145—150.

[13] Pour le matériel romain: I. Čremošnik, *Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela* (La céramique du castrum romain de Mogorjelo), *Glasnik* du Musée de Sarajevo, n. s., 7, 1951, p. 241—271 avec des observations de J. Werner, *ibid.*, 15—16, 1960—1961, p. 236 et 242 n. 2.

Pour le matériel du Haut Moyen Age: Ć. Tru-

compte de cette nouvelle contribution. A la mort de Dyggve, R. Egger qui s'était intéressé au travail de Dyggve avec lequel il collaborait à Salone et qui voulait le publier sous l'égide de l'Académie autrichienne dans les *Schriften der Balkankommission*, organisme supervisant autrefois l'archéologie de Bosnie-Herzégovine[14], a confié le dossier à H. Vetters qui est venu vérifier à Mogorjelo les relevés de Dyggve et les compléter en avril 1963, en utilisant aussi les documents et les observations de Basler. Le livre signé de Dyggve et Vetters, mais rédigé par Vetters — qui s'est contenté de reproduire la communication de Dyggve et ses relevés — parut en 1966 sous le titre *Mogorjelo, ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien:* il imposait ainsi la datation et l'interprétation de Dyggve. Cette interprétation fait depuis autorité, et dans une manifestation toute récente — le colloque *Milano capitale*, en mars 1990 — j'ai constaté que la documentation et l'argumentation de Dyggve continuaient à servir de base à l'idée d'une typologie du palais fortifié du Bas-Empire[15].

helka, *Osvrt sredovječne kulture spomenike Bosne, Glasnik* du Musée de Sarajevo, 26, 1914, p. 240—241 et pl. I, 1 (épée carolingienne); I. Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (Parures du Haut Moyen Age dans les collections du Musée de Sarajevo), *Glasnik* du Musée de Sarajevo, n. s., 6, 1951, p. 242—248 et pl. I—II; *Ead., op .cit., ibid.*, 1951, p. 242ss, 264 (céramique slave); Z. Vinski, *(Übericht der frühmittelalterlichen Schwerter aus Jugoslawien), Vesnik Vojnog Muzeja JNA* (Belgrade), 2, 1955, p. 44 et pl. IV, 4 (épée); J. Werner, *Frühkarolingische Gürtelgarnitur aus Mogorjelo bei Čapljina. Herzegowina, Glasnik* du Musée de Sarajevo, n. s., 15—16, 1960—1961, p. 235—247 (texte serbo-croate et allemand) avec indications de provenance (secteur de la tour ronde), fig. 1 p. 236; N. Miletić, *Nakit i oružje IX—XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine* (Parures et armes au IX—XIIe s. dans les nécropoles de Bosnie-Herzégovine, résumé allemand), *Glasnik* du Musée de Sarajevo, n. s., 18, 1963, p. 155—173 passim; *Id., Ranosrednjovekovno koplje iz Mogorjela* (pointe de lance du Haut Moyen Age de Mogorjelo), *Hommage à M. Ljubinković-Čorović — Zbornik Narodnog Muzeja* (Beograd), IX—X, 1979, p. 145—151 et pl. I—IV; Z. Vinski, *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, Starohrvatska prosvjeta*, IIIe s., II, 1981, p. 20 № 9, p. 38 № 11 et pl. VIII, 3 et pl. XIII, 2; *Id., Zur karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien* (même texte), *Jahrbuch d. Romisch-Germ. Zentralmuseums*, Mainz, 30, 1983, p. 500 № 15 et fig. 14.

[14] Cette publication commune est constamment annoncée par Dyggve depuis 1941.

[15] Mogorjelo a été un des éléments clefs de l'exposé de S. Rinaldi Tufi, Esempi meno noti di grondo residenze tardoantiche nelle provincie europee. Voir aussi toute la discussion autour de Gamzigrad, depuis la thèse de Mme Čanak-Medić, *Gamzigrad. Kasnoantička palata. Arhitektura i prostorni sklop* (Gamzigrad. Palais du Bas-Empire. Architecture et urbanisme), Belgrade, 1978, en particulier p. 156 et fig. 126, cf. p. 256 (résumé français) jusqu'aux publications de M. Srejović.

Lorsque j'ai visité pour la première fois Mogorjelo et Mljet, du vivant de Dyggve, en 1959, des doutes me sont venus sur le bien fondé de la théorie qu'il avait élaborée après une étude, au total rapide et superficielle, de Split, mais surtout de Mogorjelo et de Polače à Mljet. J'ai eu l'occasion d'exprimer ces doutes dans un colloque du Comité international d'Histoire de l'Art à Split en 1968, mais ma communication a été signalée par un simple résumé[16] et les réserves trop rapides que j'ai multipliées depuis[17] semblent n'avoir pas emporté la conviction puisqu'on reprend sans modification les conclusions anciennes. Il importe donc d'apporter ici une mise au point plus circonstanciée.

1. L'identification à une villa fortifiée repose sur deux critères intrinsèques et sur des comparaisons avec une typologie considérée comme acquise, notamment en Afrique. Ces arguments sont contestables.

2. Pour Dyggve la datation est fondée sur une idée à priori, qui n'est pas vraiment justifiée[18]. Mais elle est grosso modo vraisemblable.

1. L'identification: castellum ou palais?

L'identification de Patsch semble évidente quand on considère le plan général: enceinte avec tours d'angle, trois portes encadrées de tours et »casemates« ou chambrées reparties sur deux niveaux le long des murs. On pourrait discuter du nombre d'hommes et de la présence de cavalerie (justifiée par certaines trouvailles de matériel et par la localisation de l'écurie le long du mur sud-ouest). La *cohors quingenaria equitata* proposée par Patsch est sans doute une unité trop importante pour ce castellum de 92 m de long et l'écurie supposée entre le bâtiment principal et la muraille y paraît placée arbitrairement comme le remarquait Dyggve[19].

[16] *Existe-t-il un type de palais particulier à la côte dalmate?*, communication au colloque de Split, 1969, résumé dans le *Bulletin du Comité international d'Histoire de l'Art*, IV, 1969, p. 13.

[17] *Palais et forteresses en Yougoslavie: recherches récentes, Bulletin de la Société des Antiquaires de France*, 1971, p. 108, n. 1; *Comment reconnaitre un palais imperial ou royal? Ravenne et Piazza Armerina*, dans *Felix Ravenna*, CXV, 1978, p. 29 ss. Passim; *Gramzigrad, in palais de Galère?, Saggi in onore di G. Angelis d'Ossat*, Rome, 1987, p. 35; *Existe-t-il une structure palatiale propre à l'Antiquité Tardive?, Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome* (colloque Strasbourg 1985), Strasbourg, 1987, p. 470 et passim.

[18] *Akten des XI. Byz. Kongresses*, p. 135—136 qui se fonde essentiellement sur la technique de construction en *opus mixtum*. H. Vetters, *Mogorjelo*, p. 81—82 reprend cet argument et insiste sur l'analogie avec Split, ce qui constitue un cercle vicieux.

[19] Cf. Dyggve, op. cit., *Akten des XI. Byz. Kongresses*, p. 132 et pl. XXIII.

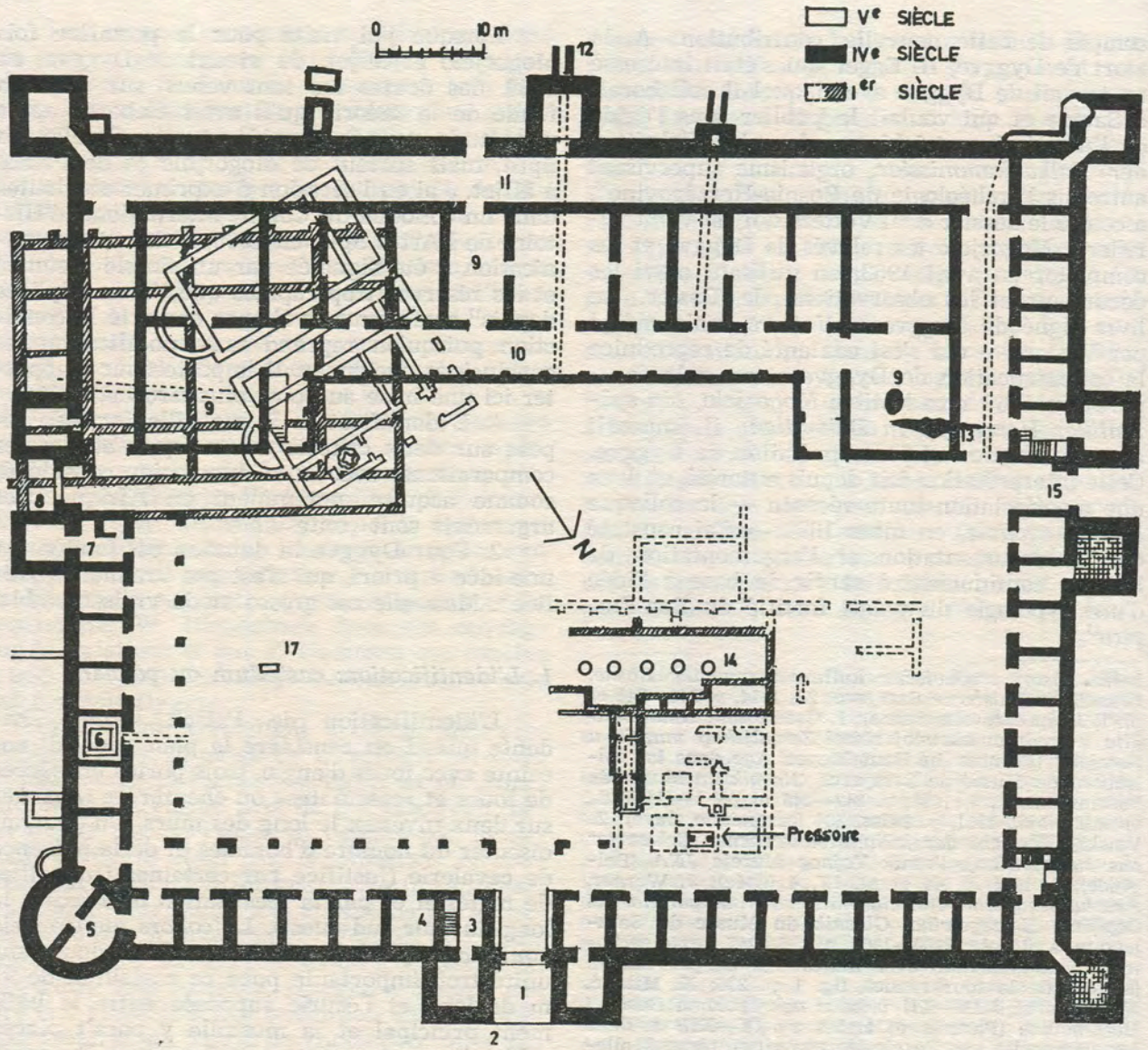

Fig. 1. — Relevé de Mogorjelo (d'après H. Vetters).

Mais, justement pour Dyggve, le cas de Split permettait de montrer qu'on avait utilisé la tyopologie militaire pour une résidence puisqu'on trouvait là aussi les murailles rectangulaires, les tours d'angle, les trois portes encadrées de tours et les compartiments le long de trois côtés de l'enceinte[20].

l'argumentation de Dyggve pour le choix entre l'une et l'autre solution repose sur deux faits et une comparaison:

1.1. Le bâtiment sud-ouest ne peut constituer les *principia* d'un camp militaire mais est une résidence privée.

1.1.1. Il présente le plan d'une »Portikusvilla mit Eckrisaliten« suivant la typologie de Swoboda et non celui de *principia*. Le bâtiment est formé d'une série de pièces symétriques communiquant entre elles autour d'une salle axiale plus large, à laquelle s'ajoutent deux salles en saillie aux extrémités; le tout est précédé d'un portique en U avec des colonnes de faible diamètre (30 cm).

L'évolution des *principia* du Haut au Bas-Empire a été étudiée successivement depuis 30 ans par J. Schwartz et J.—M. Carrié à propos de Qasr Qarun[21], par R. Feldmann (à propos de

[20] Voir la discussion dans mon article *La place de Split dans l'architecture aulique du Bas-Empire, Urbs*, 4, 1961—1962, p. 72—74.

[21] J. Schwartz, A. Badawy, R. Smith et H. Wild, *Qasr Qarum-Dionysias 1950. Fouilles franco-suisses, Rapports* II, Le Caire, 1969; J.—M. Carrié, *Les Castra*

1.3. Dyggve a trouvé une preuve du bien fondé de son identification et de sa reconstruction dans les mosaïques d'Afrique du Nord (Tabarka et Carthage) qui lui paraissaient, comme on l'admettait à l'époque, attester l'existence d'un type généralisé de villas fortifiées au Bas-Empire. Il ne pouvait connaître la critique qui en a été faite, reposant sur l'absence d'édifices de ce type dans la réalité archéologique en Afrique du Nord[34] et sur la possibilité d'une autre interprétation de l'iconographie, nous ramenait à un type d'édifice »pacifique«, qui ferait partie des cartons de modèles conventionnels ayant circulé dans tout l'Empire[35].

2. *La datation: Ier siècle ou IVe siècle?*

Il est évident que Patsch a conclu, dès avant la fin de la fouille, sur la base d'une idée à priori puisque le départ de l'armée vers 70 ap. J.C. lui paraissait constituer un *terminus ante quem*. Par ailleurs, la typologie de la fortification romaine était mal connue à l'époque et le matériel, en particulier la céramique, pas ou mal classifié. Patsch a fait état de la découverte d'une monnaie au moins du Ier s. et de marques de tuile de cette période, ce qui ne prouve rien puisqu'il existe certainement une villa antérieure qu'on attribue, sur des bases typologiques, aux Ier—IIe s.[36].

2.1. La *typologie* de Mogorjelo a été rapprochée dès la découverte de celle de Split. Maintenant, on dispose d'ouvrages de référence pour la fortification du Bas-Empire[37] et le limes danubien fournit de nombreux exemples d'évolution de forts entre le Haut-Empire et l'époque de Justinien[38]. Il est évident qu'on ne trouverait pas au Ier s. des tours entièrement saillantes du type de celles de Mogorjelo alors que ce système devient courant à l'époque tétrarchique et constantinienne. Les compartiments le long des murailles conviennent aussi à cette époque[39].

2.2. La technique de construction, en particulier le type de fondations, l'usage de pierres de taille aux angles et l'opus mixtum, a été invoquée par Dyggve à l'appui de sa thèse[40]. L'aspect des murs peut effectivement convenir au IVe s., mais il a peu varié dans les Balkans jusqu'à l'époque byzantine[41] et ne peut apporter à lui seul un critère de datation.

2.3. Le matériel recueilli par Patsch l'a été »en vrac« bien qu'il ait distingué des couches[42] et qu'il ait noté des provenances précises dans certains cas, au moins pour le matériel du Haut Moyen Age. Il est resté longtemps inédit et devait être étudié par M. Abramić dans le cadre du projet de 1931. E. Dyggve s'est contenté de dire qu'il l'a vu et qu'il lui apparait tardif en majorité[43]. Avant même la publication d'H. Vetters, une partie de ce matériel a été étudiée, surtout les armes et les objets de parure du Haut Moyen Age, mais aussi la céramique romaine[44]. L'inventaire de celle-ci, malgré la masse de la poterie de cuisine locale, confirme une occupation majeure au Bas-Empire, avec la présence notamment de »sigillée claire«. Il manque malheureusement un catalogue des monnaies (Patsch cite des monaies de Théodose[45] trouvées dans la couche supérieure) et des

---

p. 163 et n. 121 — *Wissenschaftlichen Mitteilungen des b. und h. Landesmuseums*, n. s., II.

[34] Voir en dernier lieu la publication de la Villa du Nador près de Cherchel en Algérie, qui a montré que cette »villa« n'était qu'une ferme pourvue d'une fausse fortification en façade (A. Carandini et alii, *Il castello del Nador*, Rome, 1989, cf. mon compte rendu dans *Bulletin Monumental*, 148, 1990, p. 328—330. Depuis cette publication, on assure qu'une mission danoise a constaté l'existence de villas du type de la mosaïque de Carthage dans la région de Segermes (Tunisie).

[35] Voir déjà les doutes émis par T. Sarnowski, *Les représentations de villas sur les mosaiques africaines tardives*, Wroclaw, 1978. Cf. mon compte rendu *Bulletin Monumental*, 138, 1980, p. 77—88 et surtout *L'iconographie des »Villas africaines« et la vie rurale dans l'Afrique Romaine de l'Antiquité Tardive* et dans *Actes du Colloque d'histoire et d'archéologie de l'Afrique du Nord*, Montpellier, 1985, Paris, 1986, p. 163—176.

[36] Dyggve-Vetters, *Mogorjelo*, p. 34 et 41—42, fig. 19 (plan). Ce plan est commenté p. 57.

[37] J. Lander, *Roman Stone Fortifications* (BAR int. ser., 206), Oxford, 1984. Pour l'Occident: H. Von Petrikowits, *Fortifications in the Northwestern Roman Empire from the 3rd to the 5th Century A. D.*, *Journal of Roman Studies*, 61, 1971, p. 178—218.

[38] Voir l'exposition du Djerdap (premier barrage) *Anciennes cultures du Djerdap*, Belgrade, 1969 et la série *Djerdapske Sveske* (Cahiers des Portes de Fer), publiée par l'Institut archéologique de Belgrade, à la suite des fouilles du second barrage.

[39] C'était déjà le raisonnement de E. Anthes en 1912 (voir supra n. 6). Cf. aussi I. Bojanovski, *op. cit.*, *Glasnik* du Musée de Sarajevo, n. s., 18, 1969, p. 152—153.

[40] *Akten des XI. Byz. Kongresses*, p. 135 et pl. XXIV, 1; Dyggve-Vetters, *Mogorjelo*, p. 52 et pl. IV—VI. Cf. aussi les études de Dj. Basler et I. Bojanovski, *op. cit.*, p. 152—154 et fig. 8, relevé avec mesures, 9.

[41] On les retrouve en particulier à Caričin Grad avec des caractéristiques presque semblables (mais les couches de mortier sont plus épaisses).

[42] Il y a fait allusion dans son rapport du 14 novembre 1899, *op. cit.*, *Glasnik Arhiva... B. i H.*, 1967, p. 605, cf. H. Vetters, Mogorjelo, p. 51 qui parle de 6 couches.

[43] D'après Vetters, *op. cit.*, p. 51.

[44] Cf. la bibliographie donnée *supra*, n. 11. Ajouter à l'article essentiel d' I. Čremošnik les observations de J. Werner.

[45] Rapport du 3 juin 1899 dans *Glasnik Arhiva... B. i H.*, 1967, p. 597. Voir les remarques de I. Bojanovski, *Glasnik* du Musée de Sarajevo, n. s., 18, 1969, p.

petits objets. Pour le Haut Moyen Age, les armes et les parures prouvent une occupation des VIIIe—IX s. mais on ne distingue pas toujours très bien ce qui provient de tombes et de couches d'occupation. Car la forteresse a subi plusieurs remaniements (en particulier deux des portes principales ont été bouchées, d'autres rétrécies et une tour reconstruite sur un plan diffrent)[46] qui prouvent une certaine durée d'utilisation.

3. Un *terminus ante quem* pour la construction est fourni par un incendie généralisé que signale souvent Patsch et qu'on semble vouloir attribuer à une invasion du début du Ve s.[47]. La muraille a pu rester en usage après cet incendie au prix de certaines reconstructions (voir *supra*), mais il y a eu remblaiement (d'environ 2 m) pour l'intérieur du *castellum*.

Comme dans plusieurs forts du limes danubien qui ont connu une phase de christianisation[48], on a installé alors, en respectant une orientation réelle qui les inscrit en position oblique par rapport aux *principia* supposés (de toute façon détruits), deux basiliques parallèles dotées d'annexes et d'un baptistère. Ce n'est pas ici le lieu de décrire ces monuments qu'on a trop longtemps ignorés bien que Patsch les ait signalés[49]. On ne peut d'ailleurs le faire que superficiellement puisqu'on ne connait que le plan (d'après des documents d'archives), le niveau, quelques éléments d'architecture et les techniques de construction (également d'après les photographies anciennes). La typologie n'apporte pas de grande lumière sur la date[50]. Mais le plan, assez régulier, la forme cruciforme de la cuve baptismale, les meneaux des fenêtres d'un type courant en Dalmatie[51], font pencher pour le VIe s. Un sarcophage à double pente du modèle courant à Salone et en Dalmatie centrale pourrait être plus ancien (Dyggve le date du IVe s.). Nous avons dit que le pressoir et le magasin aux dolia paraissent appartenir à la même phase. Il semble évident qu'une communauté s'est réfugiée à l'intérieur de l'enceinte comme il est arrivé ailleurs. Elle aurait survécu aux invasions slaves ou une autre se serait réinstallée, comme à Gamzigrad[52], puisqu'on a retrouvé aussi des tombes des VIIIe—IXe siècles.

Jusqu'à l'examen détaillé du matériel et l'exécution de fouilles de contrôle (qui n'apporteront peut-être aucune lumière complémentaire) on ne peut conclure avec certitude sur la date et les circonstances historiques de la construction du *castellum* qui contrôlait la basse vallée de la Neretva sur la route de Narona. Mais il semble qu'on doit exclure ce »palais« des listes en usage dans les manuels et le réintégrer dans celles des fortifications du Bas-Empire, donnant raison à Dyggve pour la date et à Patsch (suivi longtemps par Egger), Sergejevski et, plus récemment, à I. Bojanovski[53] pour la fotification. On regrette qu'H. Vetters, qui avait les moyens de le faire, n'ait pas rétabli la vraisemblance dans la publication qui fait autorité, à un moment où la théorie de Dyggve était déjà fortement mise en doute.

160 n. 106 (majorité de monnaies de la fin du IVe s., mais elles ont longtemps circulé), cf. aussi p. 163 n. 121.

[46] Vetters, *op. cit.*, p. 44.

[47] Sur la couche de cendres, voir le rapport de Patsch du 3 juin 1899 dans *Glasnik Arhiva... B i H.*, 1967, p. 597. H. Vetters évoque, Mogorjelo, p. 52, la possibilité de la destruction à l'occasion d'une invasion de la fin du IVe s-début du Ve s. mais admet une reconstruction au VIe s.

[48] Voir surtout Boljetin et Veliki Gradac parmi les forteresses fouillées à l'occasion du premier barrage des Portes de Fer. Comme à Mogorjelo on trouve ensuite une nécropole du Haut Moyen Age: outre la publication préliminaire dans le catalogue de l'exposition de 1969, voir mes remarques dans *Palais et forteresses en Yougoslavie: recherches nouvelles, Bull. de la Soc. nat. des Antiquaires de France*, 1979, p. 124—127. Sur les villages et nécropoles médiévales: S. Ercegović Pavlović, *Srednjovjekovna naselja i nekropole u Boljetinu i Hajdučkoj Vodenici* (Agglomérations et nécropoles médiévales de Boljetin et Hajdučka Vodenica) dans *Djerdapske Sveske* (monographie 1), Belgrade, 1986.

[49] Voir ci-dessus n. 3.

[50] Sur le problème des églises doubles en Dalmatie et en Bosnie, voir la mise au point de J.—P. Sodini citée à la n. 2 (état de la question d'après Basler), mais aussi la monographie de Srima préparée par Zl. Gunjaca et la thèse de P. Chevalier.

[51] Dj. Basler, *Naše Starine*, V, 1958, p. 54—55, fig. 10—11 et Dyggve-Vetters, *Mogorjelo*, fig. 229 p. 47 (dessin de Dyggve); Dj. Basler, *Arhitektura*, p. 100, fig. 96—97.

[52] Dj. Janković dans *Gamzigrad, kasnoantički carski dvorac*, Beograd, 1983, p. 99ss, cf. p. 199—200 (résumé anglais).

[53] Voir l'article cité où l'auteur propose d'identifier Mogorjelo à *Turres* (d'après l'*Ad Turres* de la table de Peutinger, sur la voie *Salona-Dyrrachium*, qu'il situe à Tasovcici sur la rive opposée de la Neretva), *cit.* dans *Glasnik* du Musée de Sarajevo, n. s., 18, 1969, p. 137—163, p. 150ss; thèse reprise dans un article postérieur, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*, II, *Prethistorijska i rimska cesta Narona—Sarajevsko polje, Godišnjak* du *Centar za Balkanološka ispitivanja*, 15, 1978, p. 112. T. Kurent a cherché à appuyer l'interprétation ancienne par une comparaison métrologique avec une forteresse de Bretagne: *The Analogy in modular roman Fortresses at Caerlon and at Mogorjelo, Živa antika*, XXI, 1971, p. 659—662, qui ne suffisait pas à convaincre. Voir en dernier lieu I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (Djela, LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, t. 6), Sarajevo, 1988, p. 125—126 où l'auteur cherche à concilier les deux thèses: *castellum* à l'origine, Mogorjelo serait devenu *villa rustica*, vers le Ve s., peut-être au profit de l'évêque de Narone. Il propose aussi une deuxième identification avec la *Civitas Bretorium — praetorium* du Ravennate.

ЈЕЛЕНА КОНДИЋ, Београд

ДИЈАНА — утврђење I века

Систематска археолошка истраживања римског и рановизантиског утврђења Дијана, на Караташу, била су усмерена на откривању габарита а потом и других делова ове, добро очуване Трајанове фортификације[1]. Истовремено, добијена је и јасна стратиграфска схема настанка и развоја утврђења. Међутим, већ у првим годинама наших истраживања било је јасно да на Дијани постоје слојеви старији од оних који припадају времену подизања камених Трајанових бедема, крајем I и почетком II века н. е.

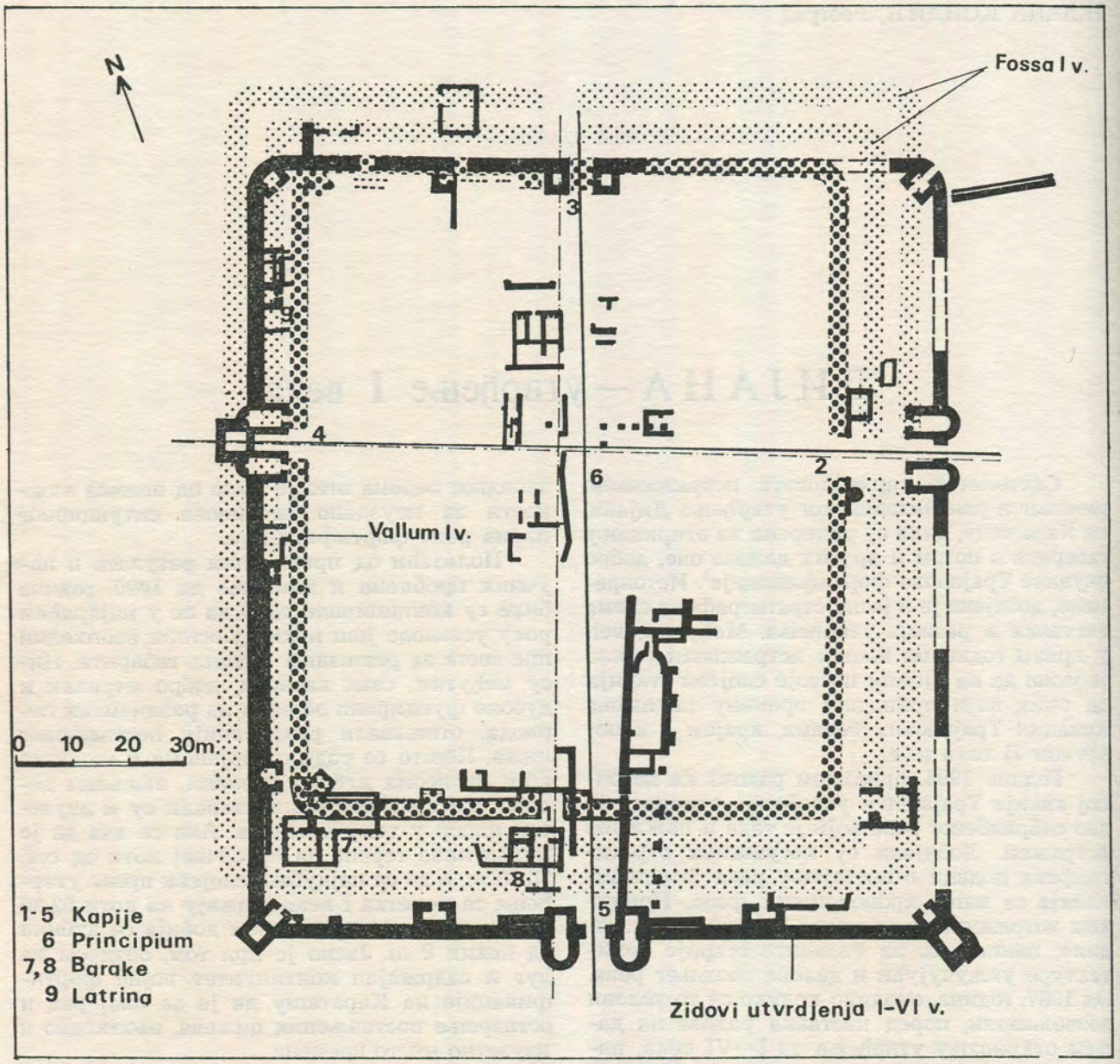
Године 1983. приликом радова на источној капији Трајановог утврђења, откривен је део одбрамбеног рова који је тада и пажљиво истражен. Добијени су несумњиви стратиграфски подаци о постојању ране фортификације са више хронолошких фаза. Приликом истраживања северног бедема, 1985. године, наишло се на елементе старије архитектуре укључујући и делове спољњег рова. Од 1987. године, онолико колико су то услови дозвољавали, поред наставка радова на даљем откривању утврђења од I—VI века, наши планови су допуњени и проширени и ископавањем других делова габарита предтрајановске фортификације (логор I)[2]. У току радова на откривању зграда војничких барака III—IV/V века, наишло се најпре на трошне остатке темеља јужног бедема раног утврђења са унутрашњом међукулом и капијом. Срећна је околност да је у оквиру истраженог простора, поред југозападног угла утврђења са унутрашњом кулом, откривен и део западног бедема што је било од велике важности за поуздано решавање ситуационог плана ране фортификације.

Полазећи од претходних резулата и научних проблема и кампање до 1990. године биле су конципиране тако да се у најкраћем року установе још неки пунктови неопходни пре свега за решавања питања габарита. Нису међутим, само каснији, добро очувани и дубоко фундирани објекти из различитих периода, отежавали реализацију постављеног циља. Пошто се ради о слојевима и нивоима који су веома дубоко укопани, земљани делови ове архитектуре захтевали су и изузетан напор у току праћења. Ако се зна да је горњи ниво терена на просечној коти од сса. 70.00 m, а да се најдубљи слојеви првог утврђења са почетка I века јављају на коти 62.50 m, простим израчунавањем добија се дубина од неких 8 m. Јасно је при том, обзиром на дуг и садржајан континуитет војне фортификације на Караташу да је за овај рад и остварење постављених циљева, неопходно и изузетно много времена.

У току досадашњих истраживања, констатовани су јужни и западни бедем, капија на јужном бедему и југозападни угао утврђења. Откривањем оба спољна рова на јужном и источном делу утврђења допуњена су наша знања о фортификационој схеми логора. Њиховим истраживањем добијено је највише података за решавање и неких питања везаних за проблеме настанка и развоја овога утврђења. На месту пресека ових ровова, добијен је југоисточни угао. Откривањем мањег дела западног бедема на југозападном углу, одређен је и његов правац. Није неважан податак који је добијен истраживањем Трајановог бедема и који потврђује предло-

[1] О резултатима ових истраживања в. Ј. Ранков, Ђердапске свеске I, II и IV; В. Кондић, Ђердапске свеске IV.

[2] Логор I означава фортификацију насталу пре Трајановог каменог утврђења.

Сл. 1. — Дијана, општи ситуациони план утврђења I века. — Fig. 1. — Diana, general plan of the I century fortification.

жени план спољних делова ране фортификације на западном бедему, јер је констатовано да су техничка решења градње темеља кула капије на западном бедему прилогођена условима терена, различито грађена у деловима који су били у рову (ров 1),[3] а различито у делу који је фундиран на земљаном насипу. Ова појава потврђена је и на другим деловима Трајанове фортификације, и служила нам је, тамо где није археолошки документован ров да сасвим поуздано решавамо питање габарита. На источном делу оба рова су праћена у дужини од преко 30 m.[4] Међутим, у овом часу још увек није сасвим могуће локализовати основу источног бедема. Како се димензије и растери оба рова на југу и истоку утврђења поклапају, изведен је закључак да се источни бедем налази испод садашњих профила сонди којима је истражен овај простор, како се види и на при-

ложеном ситуационом плану (сл. 1). То би самим тим значило да откривени делови бедема представљају платформу између бедема и првог рова, као што је то сигурно утврђено ископавањима на јужном бедему. На сектору који смо истражили скоро целом дужином, испод доњег нивоа платформе, пратио се траг дрвене — изгореле греде. Овај податак навео нас је на закључак да је, ако не у целини, део платформе свакако припадао претходној, старијој фази бедема рађеној као земљано-дрвена конструкција.[5]

Северни бедем Трајановог утврђења како су то показали досадашњи резултати наших истраживања, подигнут је на траси бедема претходног утврђења (логор 1, сл. 1). Овај закључак није у колизији са предложеним решењем габарита ране фортификације. Евидентирани делови првог рова на истој су удаљености као и на другим деловима, од линије бедема. Лоцирањем северозападне угаоне куле, на основу остатака база дрвених стубова, поуздано је дефинисан и овај угао утврђења I века. Поред капије на јужном бедему, откривен је земљани насип преко првог и другог рова на источном делу утврђења који је разрешио питање постојања и тачног лоцирања капије на источном (и вероватно западном) бедему.[6]

У току досадашњих радова на Дијани, у средишњем делу утврђења откривено је неколико мањих просторијица. Добијени подаци резултат су истраживања принципијума из Трајановог времена. Неколико мањих простора, откривених испод темеља стубова портика I/II века, су биле у склопу штабске зграде и одређују ближе и локацију раног принципијума.

Досадашњим археолошким истраживањима дефинисана су важна питања фортификационе схеме претрајановске фортификације на Караташу. Први логор Дијане (фазе Ia и Ib) је био правилног, скоро квадратног облика, заобљених углова, са кулама постављеним дуж унутрашње стране бедема. Четири капије, од којих су две по оси север-југ постављене на половини дужине зидног платна, фланкиране су четвороугаоним, квадратним кулама. Између капија и углова, дуж бедема су међукуле. Предложеном реконструкцијом плана првог логора Дијане, добијају се унутрашње димензије 110 × 95 m (сл. 1).[7] Истовремено, добијени су и поуздани стратиграфски подаци за разрешавање питања времена настанка и развоја утврђења. За сада се могу, према подацима добијеним путем ископавања, издвојити две основне грађевинске фазе раног логора (Ia и Ib), са више издиференцираних хронолошких етапа у развоју. У свим фазама утврђење је било обезбеђено двојним ровом који је мењао облик али не и трасу. На основу тога је закључено да су димензије оба логора остале непромењене. Попречним пресецима на више места констатовано је да је старија фортификација I века (фаза Ia), имала двојни ров V облика (fossa fastigata). Његовим запуњавањем, мења се облик и ров добија сферични попречни пресек (fossa punica).

Логор Ia

Рана или прва фортификација у потпуности је инкопорирана у архитектуру обновљене тврђаве (фаза Ib). Међутим, на основу резултата наших ископавања могући су следећи закључци. Податак да су оба логора истих димензија, упућује на закључак и на исту или бар сличну фортификациону схему логора Ia и Ib. Да је ова фортификација по типу градње припадала дрвено-земљаним логорима закључено је на основу изнетих резултата истраживања, пре свега на источном делу утврђења.

Испод платформе од малтера, у основама сонди и контролним профилима пратио се етажни пресек јаме дрвених стубова, црвено запечених бочних ивица, испуњених комадићима угљенисаног дрвета. На неким деловима праћена је у континуитету у дужини од 4.10 m. Ширина греде је око 0.30 m. Од профила греда је удаљена 1 m. Између првог бедема и рова је платформа ширине 1.50 m.

У градњи оваквог бедема најпре су постављени чеони стубови од дрвета који су,

---

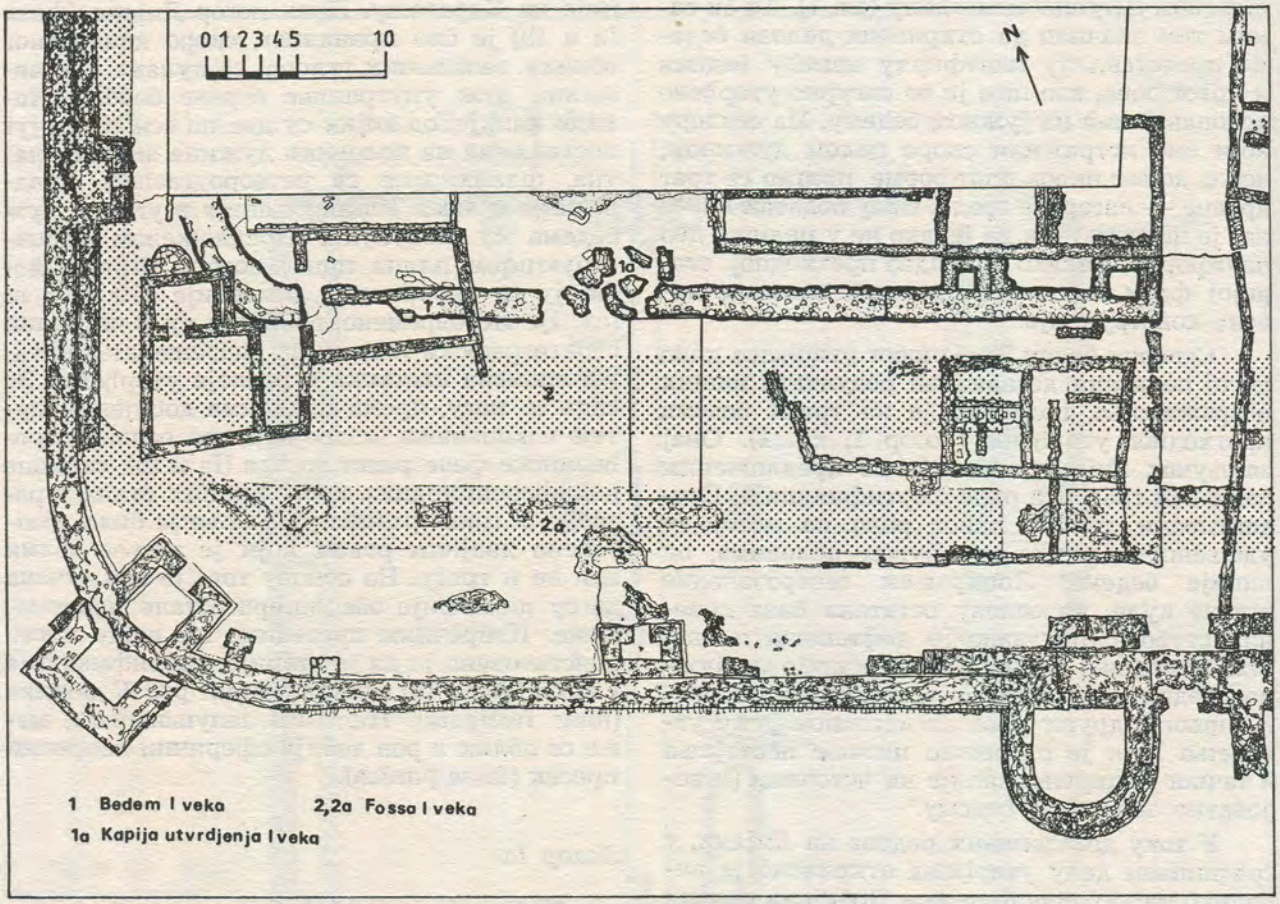
[3] Ров 1 је ознака за фосу ближу бедему утврђења.

[4] Дужина овог простора подудара се са сектором, првобитно одређеним за истраживање источне капије Трајановог утврђења (логор II).

[5] Досадашњи обим истражености и резултати до којих се дошло у вези са етапама градње и примењеним техничким решењима, још увек не дозвољавају могућност јасног разграничења појединих грађевинских фаза логора I.

[6] За разрешење ових питања неопходна су додатна истраживања, пре свега северног, а затим и источног бедема. И у овом часу не изгледа немогућа и нешто другачија траса северног бедема, померена за сса. 10 m унутар садашње трасе. Откривени делови архитектуре логора I, тада би припадали спољном рову (2), односно бедему између два рова.

[7] Не треба сасвим искључити могућност да је утврђење било мање, скоро квадратног облика. Упореди коментар у нап. 6.

Сл. 2. — Дијана, ситуациони план југозападног дела утврђења I века. — Fig. 2. — Diana, general plan of the southwestern part of the I c. fortification.

у структури са попречним балванима и набијеном црвеном глином, носили основну масу зида. Чеоним стубовима зид је у потпуности обложен са предње стране (унутрашњи део, бедем и земљани агер за сада нису откривени), а у горњој зони је конструисан парапет.[8]

На југу утврђења, рађен је само попречни пресек првог и другог рова. Међутим, у маси чеоних зидова кула капије, откривени су трагови дрвених дирека-стубова, четвртастог пресека, истих димензија као на источном сектору (0.30 × 0.30 m). Мишљење да су припадали конструкцији кула од дрвета из претходне фазе логора, потврђено је, пре свега, постојањем овога утврђења као и утврђеним техничким решењима градње (дрвена конструкција). Реконструкцијом распореда добијен је важан податак да су основе дрвених стубова, откривене у структури зидова кула јужне капије, распоређене у облику слова L. Хронолошки, овај облик кула добро је познат и регистрован на римском лимесу раног I века.[9] Иста објашњења важе и за појаву дрвених стубова у структури зидова међукула на северном и јужном бедему, као и на угловима утврђења.

Ова фортификација као што је горе речено брањена је двојним ровом V пресека. Стратиграфија слојева у овом рову је једноставна (сл. 3). Ров је до дубине 1.50 m запуњен црвеном глином (коришћена за градњу бедема), приликом обнове утврђења. При дну шпиц рова, уочава се слој талога у коме има и гарежи. Првобитну дубину рова као уосталом и праву висину и облик земљано-дрвеног бедема није могуће, за сада, са сигурношћу потврдити. Укупна дубина (обе фазе рова) је

[8] За технику градње фазе Ia, уп. L. Jacobi, Saalburg, 1987, 63 и д.; D. Plank, *Arae Flaviae I*, Teil I (text), Stuttgart 1975, 41 и д.

[9] T. Bechert, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*, Bonn. Jahrb., 171, 1971, 214, сл. 2 и 3.

3—3,50 m. Вероватно је да је ниво платформе са спољне стране бедема из ове фазе утврђења био нешто нижи, а самим тим и дубина рова. Нашим досадашњим истраживањима на средини логора, утврђено је да се делови поменутих зграда раног принципијума јављају на коти 65,64 m, што одговара и просечној висини основе на којој је фундиран бедем, односно платформа. Према томе и првобитни дрвено-земљани бедем морао је бити фундиран на приближно истој нивелети (наиме то би био ниво испод којег није смео бити фундиран бедем). На основу запажања на контролним профилима јужног бедема, према неким подацима, могуће је пратити висину земљаног насипа до 2m. Сви наведени подаци у вези са логором Ia су сасвим поуздани и нису резултат произвољних размишљања већ закључци који произилазе из података са терена.

Логор Ib

Утврђење чије смо делове археолошки истражили и решили многа питања у вези са габаритом и фортификационом схемом представља уствари фортификацију из периода њене последње обнове (сл. 2). Најпотпуније је истражен јужни бедем са капијом и југозападним углом, у дужини од 40 m. Бедем је удаљен око 20 m од јужног, Трајановог бедема, с којим је скоро паралелан. Очувани остаци темељне зоне, а негде и делова лица дозвољавају могућност да се закључи да је у фази Ib у основи то била камена конструкција са лицем од крупног, грубо тесаног камена, везаног малтером чији је међупростор испуњен уломцима грађевинског шута (ломљени камен, малтер, шљунак). У којој је мери у конструкцији зидног платна коришћено дрво или неки други материјал, тешко је, у овом тренутку сигурно закључити. Нама се ипак чини, да у овом периоду, на Дијани, имамо праву камену фортификацију. Уколико је постојала спратна конструкција (кула, нпр.), она је засигурно била изведена у дрвету. Појава потпорних стубова-дирека у прочељу кула капија као и међукулама пре би била остаци старије архитектуре који су овде коришћени као носачи нове конструкције.[10] На делу где је бедем имао очувано лице, измерена је његова ширина од 1,80 m (просечна кота очуваности бедема је 66,21—66,35 m).

На југозападном углу, са унутрашње стране, основа бедема је знатно проширена, до 3,60 m, што указује на остатке уништене основе угаоне куле. Није било могуће до краја истражити овај простор јер су се изнад налазили зидови добро очуване војничке бараке. На овом југозападном углу и са унутрашње стране северног бедема, паралелно са њим, на удаљености 0,90 m се јавља низ од једног реда необрађеног камена средње гранулације, везаног малтером. Камење је постављено на жућкасто-црвенкасту глину на коти 65,94 m, на којој се налазила и платформа са спољне стране бедема. У питању су, највероватније, конструктивни остаци подзида агера-насипа са унутрашње стране бедема.[11]

Трошни остаци темеља капије на јужном бедему лоцирани су са западне стране улице Трајановог утврђења. Боље су сачувани темељи западне куле на основу којих су добијени подаци о димензијама, облику и начину градње. Капија у фази логора Ib је била фланкирана са четвороугаоним, скоро квадратним кулама, постављеним са унутрашње стране бедема (унутрашњих димензија 1,60 × × 1,60 m). Просечна дебљина бочних зидова је од 0,90—1 m. Унутрашњи простор капије је широк 4,30 m. Према очуваним остацима, види се да су зидови рађени на исти начин као и (јужни) бедем (грубо ломљени камен за лице зидова и трпанац од ситније ломљеног камена, облутака, груменчића малтера, за средину зида). Веома је важан и податак да зид куле залази у масу бедема што потврђује њихову једновременост. Остаци дрвених стубова-дирека у чеоним зидовима обе куле, наговештавају могућност постојања дрвене спратне конструкције. Између кула, унутар капије, у основи жућкасто-црквенкасте компактне глине, сачувани су мањи делови калдрме (камен повезан малтером). Унутрашњи зидови кула капије належу на основу темеља зидова војничких барака тако да овај простор није било могуће даље истраживати.

На источном сектору утврђења, у основи истраживаног простора (и контролним профилима), запажено је да се испод нивоа дна сверичног рова, јавља прекид у траси првог рова (кота 64,19). На овом сектору је дакле констатован земљани насип за приступ у утврђење, димензија 3,30 × 3,50 m. Такође, испод темеља зидова јужне куле капије Трајановог утврђења, у линији другог рова, могле су се запазити, истина оштећене контуре спољашње рампе чија је ширина, у основи, око 4,20 m. Рампе преко оба рова лоциране су, приближно, на две трећине дужине бе-

[10] T. Bechert, *op. cit.*, 214.

[11] Овакав зидић, али знатно дужи је праћен и са унутрашње стране северног бедема што је и био један од доказа за предложену трасу северног бедема логора I.

ма (односно утврђења). У овом делу се свакако налазила и капија источног бедема логора I века (сл. 7 и 8).

Сл. 3. — Дијана, попречни пресек северног профила рова 2 на источном делу утврђења (фазе Ia и Ib). — Fig. 3. — Diana, cross section of the northern profile of trench 2 in the eastern section of the fortification (phase Ia and Ib).

Између капије и југозападног угла јужног бедема утврђења откривени су темељи зидова међукуле. У основи аморфне масе камења (веома крупно), уочавају се делови бочних зидова и наслућује њен четвороугаони облик. Укупне димензије су јој 5,15 m × 2,86 m. Начин зидања је исти. На више места су видљиви остаци дрвених дирека-стубова. На северном бедему, између капије и северозападног угла такође је откривена једна међукула, слична по конструктивним решењима.

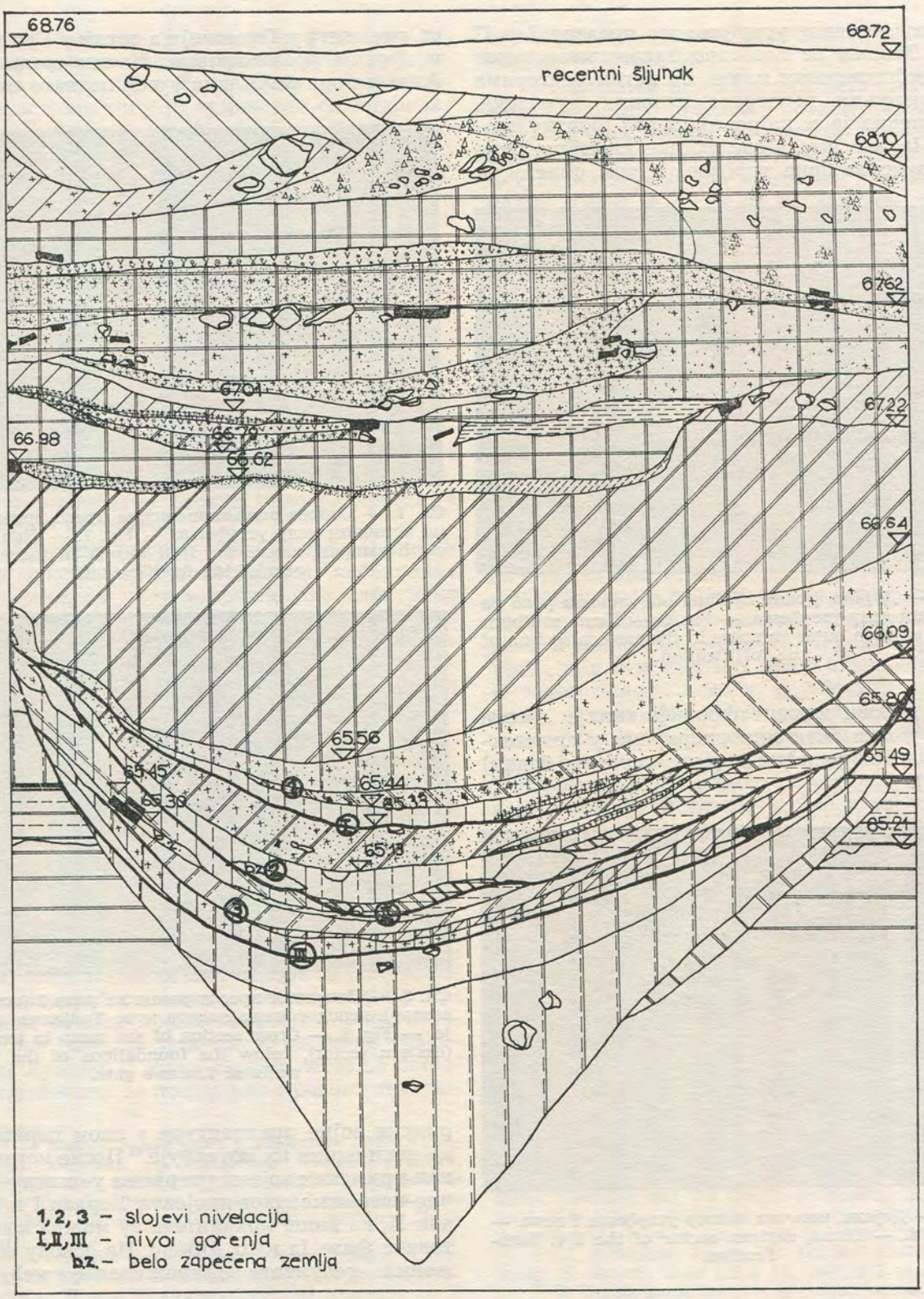
Са спољне стране јужног бедема до првог рова, констатована је платформа просечне ширине 1,50 m. Припремљена је од ситно ломљеног камена уливеног у кречни малтер. Податак да су остаци бедема фазе Ia негирани овом платформом (запажено на источном делу утврђења), потврђује да су за ову фортификацију изнађена другачија, трајнија, техничка решења градње. Платформа стога представља основу на којој је фундиран бедем последње фазе Ib логора (сл. 6).

На удаљености 1,50 m од спољњег лица бедема, налази се први ров са највећом горњом ширином и до 5 m. Други ров је нешто ужи просечне ширине 3,50 m. Између првог и другог рова је земљани насип, просечне ширине 2,50 m. Оба рова су праћена целом дужином истраженог простора. И на јужном и на источном делу утврђења, рађени су попречни пресеци оба рова, како би се добили подаци о облику и хронолошким фазама. Највише релевантних података добили смо управо истражујући ове делове фортификације. Млађи ров, из фазе Ib логора настао је намерним запуњавањем V рова фазе Ia логора, након чега добија сферичан попречни пресек. Касније међутим, што се веома добро прати на попречним профилима, као последица познатих ратних разарања и рушења бедема, мењала је незнатно облик и нивое дна. (сл. 3 и 4). Ситуација у рову фазе Ib је сложенија, са више фаза запуњавања и нивелације. Карактеристично је да ови слојеви садрже углавном грађевински шут, што потврђује такође да су бедеми грађени од камена и малтера. Ров се постепено пунио, обрушавањем бедема. Јасно су издвојена два слоја рушења, између којих су слојеви запуњавања-нивелације. Највише података за хронолошко дефинисање логора добили смо на основу садржаја слојева оба рова. Поред новца и керамике, било је и других археолошких предмета, изузетно драгоцених за датовање слојева (бронзано посуђе, фибуле, стакло). Просечна дубина сферичног рова је сса 2 m.

Између ова два спољна рова је земљани бедем, просечне висине 2 m. Ширина круне бедема је иста, а основа знатно шира — 5,40 m. Бедем је трапезоидног попречног пресека (сл. 5).

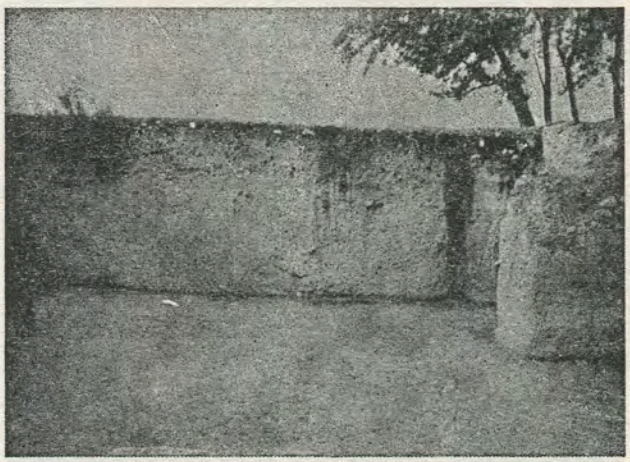
О спољном бедему немамо готово никаквих података јер је искоришћен за фундирање Трајановог каменог бедема.

У прилог континуитета у коришћењу једног истог простора за фортификацију кроз више векова, говори и изградња најпре Тра-

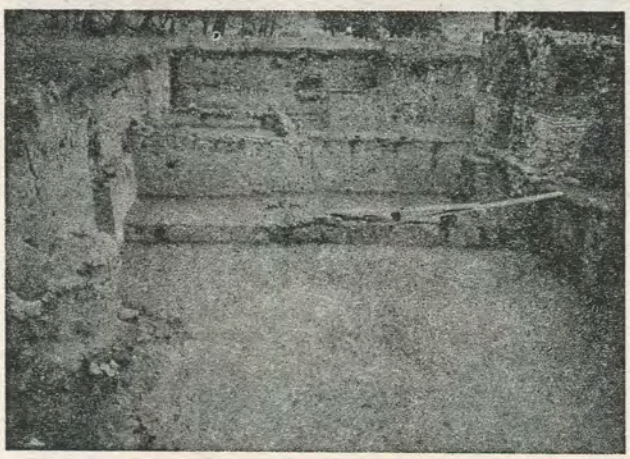
Сл. 4. — Стратиграфски пресек фосе 2 на источном делу утврђења. — Fig. 4. — Stratigraphical cross section of trench 2 on the eastern part of the fortification.

јановог каменог утврђења на прелазу I у II век. Запажа се глобално задржавање истог фортификационог плана, са истим растерима унутрашњих распореда главних пунктова. Очигледно је и најранија фаза фортификације Ia, већ имала све одлике класичне римске ауксилијарне тврђаве. У том смислу, и

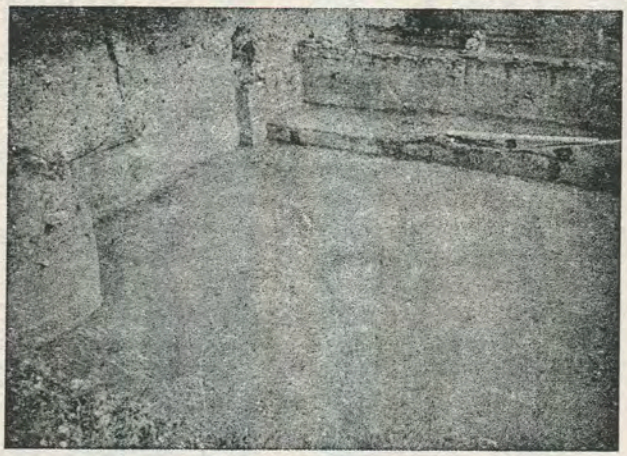
Сл. 5. — Дијана, јужни профил оба спољна рова на источном делу утврђења. — Fig. 5. — Diana southern profile of both outer trenches in the eastern section of the fortification.

неки делови камене фортификације логора Ib су могли бити инкорпорирани у архитектуру новог утврђења (нпр. северни бедем) (сл. 1).

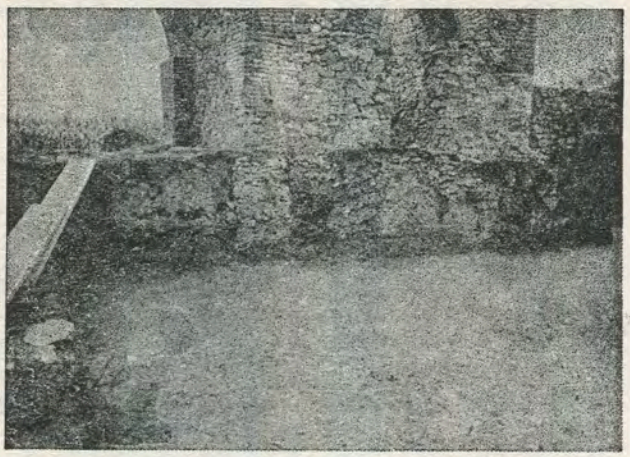

Сл. 6. — Дијана, источни сектор утврђења I века. — — Fig. 6. — Diana, eastern sector of the I c. fortification.

По архитектонском склопу, наша фортификација, по многим својим одликама има аналогије са утврђењима дуж римског лимеса, пре свега у Германији а затим у Британији и другим провинцијама. Начин градње обе фазе логора се уклапа у већ познате системе

Сл. 7. — Основа земљаног насипа преко првог рова на источном делу утврђења. — Fig. 7. — Plan of an earth rampart across the first trench in the eastern part of the fortification.

Сл. 8. — Попречни пресек рампе на рову 2 (источни сектор), испод темеља зидова куле Трајанове капије — Fig. 8. — Cross section of the ramp in trench 2 (eastern sector), below the foundations of the tower walls of Traian's gate.

римске војне архитектуре у овом периоду и на неки начин их потврђује.[12] После истраживања римских војних утврђења у оквиру Научно-истраживачког пројекта Ђердап I и Ђердап II, на више локалитета су можда констатоване фазе Ia и Ib Дијане. На основу објављених резултата истраживања, међутим,

[12] За историјски развој римске војне архитектуре са исцрпном библиографијом, уп. A. Johnson, *Roman forts of the 1 st and 2nd centuries AD in Britain and the German provinces*, New York.

осим грађевинско-хронолошких фаза нису дати поуздани елементи архитектуре (габарита), на основу којих би се могао изводити закључак коме типу је припадала фортификација.[13] Генерално, ова утврђења би према структури откривене архитектуре у фази логора Дијана Ia имала дрвено-земљане бедеме. У нашој науци је такође прихваћено мишљење да су, у фази логора Дијане Ib бедеми више тврђава у Ђердапу обновљени у камену (са различитим решењима градње).[14]

План и нацрт сталних утврђења показује да су се развила од привремених логора (тзв. narschlager). Плитки ровови и палисаде замењени су постојанијим земљаним насипом-бедемом (castra stativa), често са два или више V рова, бедемом од земље кога је надвисивао грудобран од дрвета. Унутрашњи распоред објеката око две главне комуникације је задржан са улицама једнаке ширине и једнаким распоредом барака прво од дрвета, а касније и од камена.[15]

Међутим, упркос очигледних сличности међу ауксилијарним тврђавама, изванредан је податак да нису ископане две идентичне фортификације. Ауксилијарни логори I века нису грађени као неосвојиве тврђаве. Фортификација је у суштини била база за заштићен смештај трупа из које је њен гарнизон могао држати под контролом околину и борити се ако је то било потребно.

Горе изнети приказ градње и његова реконструкција као и покушај решавања многих питања везаних пре свега за историјске околности подизања раних тврђава на Ђердапу, на основу (досадашњих) поменутих истраживања, често непотпуних, са мало правих археолошких података, још увек није коначан. Резултати археолошких ископавања још увек нису до краја систематизовани и публиковани. Недовољност извора за рану историју Мезије,[16] отежава у знатној мери утврђивање тачних хронолошких термина, везаних пре свега за успостављање војне границе на Дунаву. С друге стране, оставља широке могућности за постављање разних претпоставки које са нашег становишта изгледају вероватне и могуће.

Досадашњи истраживачи ђердапског лимеса различито прилазе проблему вредновању античких извора и њиховом усаглашавању са резултатима ископавања, те је данас могуће издвојити два мишљења о овом проблему. Једно је, да се на ђердапском лимесу не може рачунати са војним постројењима пре административног успостављања провинције Мезије. То је време које је нешто касније од овога тренутка, а везује се за градњу пута кроз Клисуру 33/34. године н. е. Постоји, међутим мишљење да је овај део будуће провинције освојен још у походу М. Лицинија Краса 29. и 28. године пре н. е., а да је поседнут изградњом президија, у првој деценији I века н. е., у време познатог Лентуловог похода против Дачана.[17] Због ратних претњи морао се већ веома рано, овај погранични појас држати под, бар повременим војним надзором. За Римљане се радило о виталним интересима. Познато је да су у Мезији од самог почетка стациониране две легије, IV Scythica и V Macedonica.[18] Вексилације ових јединица биле су распоређене по ауксилијарним логорима и мањим утврђењима на обали Дунава. Треба при том имати у виду и чињеницу да је током целог I века н. е. у Мезији забележена велика концентрација војске и да су многе области често зависиле од брзине и покретљивости војних потенцијала са Дунава. У првом реду је требало обезбедити комуникације између Источних и Западних провинција, а оне су управо водиле преко Паноније и Илирика. Тако се већ тридестих година отпочиње са поменутом градњом пута кроз клисуру. О овоме градитељском подухвату и каснијим етапама градње пута сведоче познате табле са натписима, уклесане у стенама клисуре.[19] И флота је имала значајну улогу у одбрани границе, затим снабдевању и транспорту, што подразумева и постојање речних пристаништа.[20]

Истраживањима у оквиру пројекта Ђердап I и Ђердап II откривено је више утврђења која су вероватно подигнута у раном I ве-

---

[13] За најпотпунији увид у резултате истраживања на Ђердапу уп. Старинар XXXIII—XXXIV, 1982—1983 (за локалитете обухваћеним пројектом Ђердап I) и Ђердапске свеске I—IV (за локалитете обухваћене научно-истраживачким пројектом Ђердап II).

[14] О етапама развоја ђердапског лимеса в. реферат М. Васића и В. Кондића, *Studien zu den Militergränzen Roms*, III, Aalen, 1983, 542 и д.

[15] A. Jones, *op. cit.*, 222.

[16] За вредновање извора уп. M. Mirković, *Gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Dissertationes VI, Beograd 1968, 6—8.

[17] Вест је забележена код Флора (2, 28); Уп. R. Syme, *Lentulus and the Origin of Moesia*, JRS XXIV 1934, 113—137; в. M. Mirković, *op. cit.*, 24 са ширим коментарима о овим питањима и литературом.

[18] Cf. Ritterling, *Legio*, RE XII col. 1647 (о легијама); Н. Вулић, Глас СКА 74, 1907, 275 (о датуму).

[19] О Ђердапском путу и његовим натписима уп. J. Šašel, Limes I, 1961, са пописом старије литературе; П. Петровић, Старинар 37, 1986, 41—52.

[20] О римској флоти на Дунаву, в. П. Петровић, у овом броју Старинара.

ку. То су, на линији од Купа до Аква: Нове, Сморна, Талијата, Трансдијерна. Низводно од Дијане, то су, поред Понтеса и већи број утврђења подигнутих на стратешки важним местима.[21]

Имајући у виду све ове податке, резултате археолошких истраживања на Дијани подкрепљене материјалним доказима (постојање ране фортификације, а пре свега, налазима новца) мишљења смо да би најстарија фаза каструма Ia свакако била у вези са доласком првих војних формација на Дунав, изазваних пре свега дачком опасношћу, почетком I века н. е. (време Август-Тиберије тј. 27 г. пре н. е. — 14 г. н. е. и 14 г. н. е. — 37. г. н. е.). За врло ране термине настајања прве земљано-дрвене фортификације на Дијани, убедљиво говоре налази републиканског новца, а затим и добро очувани сестерци Августа, Агрипе, Клаудија, откривени у слоју на јужном бедему, капији и кулама прве фортификације. Млађа фаза овога утврђења временски се поклапа са последњим годинама Тиберијеве владе, временом Клаудија (35—45 године н. е.).

Почетак градње обновљеног утврђења фаза каструма Ib обухвата постклаудијевски и ранофлавијевски период када се, после завршетка грађанског рата, војно тежиште помера на Дунав.

Најмлађа фаза логора Ib се завршава са Домицијаном. Ова последња етапа на Дијани је потврђена са више археолошких података. Поред налаза новца и керамике, у вези са датовањем ових слојева су и поменути налази стакла, бронзаног посуђа, фибула. Досадашња истраживања лимеса у Германији су показала да су капије овога доба обезбеђене са две квадратне или правоугаоне куле као што је то случај на Дијани.[22] Већ сада, својом очуваношћу и архитектуром логора Ia и Ib на коме се могу пратити ране етапе у развоју горњомезијског лимеса, Дијана има посебно место међу ауксилијарним тврђавама Ђердапа.

Године 85/86. Дачани под вођством Диурпанеуса и касније Децебала, прелазе залеђени Дунав. У овим налетима логори су били спаљени што се јасно прати у слојевима рушења и пљевине логора Дијана, фаза Ib. Слојевима пљевине завршава се културни хоризонт Iv и на многим другим тврђавама у Ђердапу.[23]

Трајанова грађевинска активност на успостављању добро утврђене границе започела је 98. године, његовим доласком на Дунав. До почетка првога рата са Дачанима, завршен је пут кроз клисуру, прокопан Сипски канал и подигнута су нека утврђења.[24]

Новоизграђени логор на Дијани подигнут је на простору утврђења I века. Нова, већа фортификација, поред одбране и заштите канала током наредних шест векова, представљала је и значајан привредни пункт, са луком и пристаништем.

---

[21] Ђердапске свеске III—IV.

[22] T. Bechert, *op. cit.* 220.

[23] О упадима варвара, Н. Вулић, *К истории Домициjанових Дачких ратова*, Глас 72, 112 и д.; id., *Један упад Сармата у Мезију*, *op. cit.*, 94 и д.; Ђ. Мано-Зиси, *К проблематици налаза из Текије*, Зборник Народног музеја II 1959, 347 и д.; о оставама новца в. П. Петровић, *Налаз римских денара из Текије*, Зборник Народног музеја VIII, 1975, 97—107.

[24] О Трајановим грађевинским подухватима у Ђердапу в. П. Петровић, Старинар 21, 1972, 31—40; за Сипски канал, уп. *J. Šašel, Trajan's Canal at the Iron Gate*, JPC, LXIII, 1973.

DIANA — Ist CENTURY FORTIFICATION

JELENA KONDIĆ, Belgrade

Many years of archaeological research of Diana, have shown, beyond any doubt, the existence of a pre-Traianic fortification with several phases in its development. In the course of the past campaigns the basic goals which had been set were accomplished.

In accordance with the preliminary thinking the positions of the fortification walls were established first, along with key points which allowed for the reconstruction of the overall matrix. The southern and the western walls, the southern gate and the southwestern corner of the fortification were located. On the outside of the southern and eastern walls were discovered both defensive trenches. At the place of their intersection was found the southeastern corner of the fortification. A small part of the southwestern wall at the southwest corner, and the bases of wooden columns belonging to the interior tower at the northwest corner were excavated, and thereby the limits of this part of the fortification were defined. It is significant that the projected direction of the first trench coincides with those parts of the tower foundations belonging to the western gate which were built from the face. This phenomenon is confirmed by the identical technical solution of tower foundations and other Traianic gates which were located parallel to the trench, that is in the direction of the first earth rampart of the first Diana fort. Both trenches have been completely explored and traced to the length of over 30 m. The results of our research on the eastern sector at this moment have not yielded final answers as to the location of the eastern wall. The fact that the grids and the dimensions of both trenches (explored in the southern and eastern portion of the fort), correspond, made possible the conclusion that the line of the eastern wall is located below the present control profiles in the eastern part of the fort as may be seen in the site plan. That alone should mean that the uncovered portions of the wall belong to a platform between the wall and the first trench as was determined with certainty in the south wall. Along the full length of the explored sector it was possible to determine the remains of a wooden construction below the lower level of the platform. This piece of evidence led us to the conclusion that at least a section of, if not the whole platform must have belonged to the older phase of the wall, built as a wood/earth construction.

The northern wall of Traian's fortification, as has been shown by the explorations to date, was probably built on the line of the wall of the earlier fortification. This information is supported by the discovered portions of the first trench on the exterior of the north wall at the same previously determined distance as on the south and the east sections of the fortification. The northwestern tower was determined by pinpointing the column bases, and thereby was determined the northwestern corner of the fort.

The fort must have had four gates. The southern gate was the most throughly explored. Bearing in mind that Traian's northern wall was built on the line of the older one, it is possible to conclude that foundations of the northern gate of the pre-Traianic fortification were incorporated into the construction of the new gate. This conclusion is supported by the fact that the towers which flank the gate are nearly square in plan, are of similar dimensions, and that the gate is located on axis with the southern gate of the pre--Traianic fortification.

The question of precise location of the gate in the eastern wall is presently under investigation. At two thirds of the length of the eastern wall from the precisely defined southeastern corner of the fort, a earthen ramp — access to the camp overlaying the original trench was determined. Without a doubt, in this area we must expect the gate of the first fort of Diana. The remains of a ramp have also been noted in the foundations of the south tower walls belonging to the eastern gate of Traian's fort.

In the course of excavations to date, the interior of the fort has been barely explored. The information gained is a result of the excavations of the Traianic Principium. Several smaller chambers were discovered below the columns of a portico from the I (II c. A. D. which determine the location of the older Principium in this area.

The excavations to date have solved the question of the fortification make up of the first (I) fort of Diana. This fortification was square in plan, had rounded corners, and had towers on the interior of the fortification walls. Four gates, of which two on the northsouth axis, were located in the middle of the walls and were flanked by square towers. Between the gates and the corners of the fort the walls were reinforced by intermediate towers. The proposed reconstruction of the camp plan gives the interior dimensions as 110×95 m.

The explorations have determined two principal building phases of the first Diana fort (Ia and Ib), with several differentiated subphases in the development. In all of the phases the fort was protected by a double trench which changed its shape, but not its direction over the course of time. Consequently it was determined that the overall dimensions of the two camps remained unchanged. Several cross-sections in different places have enabled us to determine that the older fortification of the first century (phase Ia) had a double trench of the V profile (fossa fastigata). By its filling, its shape was changed and the trench became semicircular in profile (fossa punica).

The excavation has determined important differences in the manner of construction of the older and the younger camps. On the basis of the shallower ditches with a steped profile, which were observed in plan at the length of over 4 m. in the eastern part of the fortificaton, and on the basis of carbonated wood found in them, it was determined that the first Diana camp (phase Ia) belonged to the type of wooden-earthen fortifications featuring exterior faces made of wood with a parapet at the top.

On the basis of the wall remains and the towers of the younger fortification it was determined that the camp Diana Ia phase was made of stone. At the gates, the towers most likely had the upper story construction made of wood whose remains were found in the lower portions of the towers of the southern gate of the older fortification.

Phase Ia, and especially phase Ib is documented by means of coin finds and other archaeological material above all ceramics, bronze vessels, glass and fibulas. Through the results of the archaeological investigations and through the identification of matrices of several building phases of the earlier fortification,

a clear chronological framework for the time of origin and the later development of the fort was obtained.

In that sense the oldest phase of the camp Ia would have been related to the arrival of the first military units to the Danube region at the beginning of the I c. A. D. (period of Augustus-Tiberius). In favor of the early origins of the first woodenearthen fortifications of Diana unequivocally speak the Republican coin finds as do well preserved sesters of Augustus, Agripa and Claudius discovered in a stratum at the south wall, gate and towers of the first fortification. The early phase of the fortification Ia chronologically coincides with the last years of Tiberius' reign and the time of Claudius.

The beginning of the construction of the renewed stone camp phase Ib includes post Claudian and early Flavian periods when following the end of the civil war the military focus was shifted to the Danube. The earliest phase of Diana Ib ended with Domitian. In the war conflicts the camps were burned as can be well observed in the destruction strata at Diana. The burned strata end the cultural level I-c.; also on many other Djerdap fortifications.

Traian's building activity in establishing a well fortified limes began in the year 98, with his arrival on the Danube. Until the beginning of the first Dacian war the road through the Gorge was finished, the channel at Sip was dug, and new fortifications were errected.

The newely built camp of Diana was errected in the area of the I-c. fortification. The new larger fortification in addition to the defense of the limes and the protection of the channels in the course of the next six centuries also represented an important economic center with its own harbor and docks.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

JOACHIM WERNER, München

Byzantinisches Trachtzubehör des 6. Jahrhunderts aus Heraclea Lyncestis und Caričin Grad

Da ich das Glück hatte, die Peregrinatio des internationalen Kongresses »75 Années de Fouilles à Garičin Grad« Ende September 1987 zwischen Beograd-Lebane-Kladovo und wieder Beograd im Auto mit dem Jubilar und seiner Gemahlin zu erleben, mit beiden die Landschaft beobachtend und die archäologischen Denkmäler diskutierend, freut es mich, Milutin Garašanin einige Kleinigkeiten zu widmen, die stellvertretend für eine wichtige, bisher meist vernachlässigte archäologische Quellengruppe das Endstadium der antiken Zivilisation in Serbien und Makedonien anzeigen. Sie sind Dokumente jenes Dramas, das am Ende des 6. Jahrhunderts unter Mauricius Tiberius (582—602) die spätantike Kultur und ihre Träger in den Grenzen der alten römischen Provinzen von Thrakien bis Noricum Mediterraneum auslöschte. Dem Eindringen der Slawen und den Angriffen der Awaren hielt keine befestigte Siedlung der einheimischen Bevölkerung stand. Der verzweifelte Ruf Χριστὲ Κύριε βοήθει, der damals nicht nur in Sirmium erscholl[1], war vergeblich und wurde nicht erhört. Die Kirchen der Christengemeinden fielen wie die Wohnstätten der Gläubigen beim Ansturm der Barbaren in Schutt und Asche. Was bis zum heutigen Tage erhalten blieb, sind die Ruinen der Städte, der ländlichen Siedlungen und der byzantinischen Grenzkastelle an der Donau, deren Erforschung Aufgabe der modernen Archäologie gevorden ist. Neben den Ausgrabungen in zentralen Orten wie Emona, Siscia, Sirmium, Singidunum, Vimincaium, Salona, Naissus, Serdica, Stobi, Heraclea Lyncestis usw, wurde in den letzten Jahren mit der Aufnahme der ländlichen befestigten Siedlungen frühbyzantinischer Zeit in Slowenien[2], im Inneren Serbiens[3] und in Makedonien[4] begonnen. Systematische Grabungen fanden dort wie in entsprechenden Anlagen Bulgariens, Albaniens und Rumäniens nur sporadisch statt. Eine Siedlungsgeschichte des 6. Jahrhunderts, soweit sie die einheimische Bevölkerung der vorslawischen Zeit in den ländlichen Gebieten betrifft, liegt als europäische Aufgabe für den gesamten Raum von Kärnten bis Nordgriechenland und bis zur rumänisch-bulgarischen Schwarzmeerküste noch in weiter Ferne.[5] Doch die bisher bekannten

[1] Ein Schlaglicht auf die Situation der christlichen Bevölkerung wirft die griechische Ziegelinschrift aus Sirmium aus dem Jahre 582 mit diesem Hilferuf, die J. Brunšmid, Eranos Vindobonensis 1893, 331—333 erstmals veröffentlichte. Vgl. hierzu M. Mirković in: Sirmium 1 (1971) 55 f. — Der ganze Text der in den ungebrannten Ton des Ziegels eingeritzten Inschrift lautet: Χρ(ιστὲ) Κ(ύρι)ε. Βοήτι (für βοήθει) τῆς πόλεος (sic!), κ'ἔριξον τὸν 'Αβαριν — Κὲ πύλαξον (für φύλαξον) τὴν Ρωμανίαν κὲ τὸν γράψαντα. 'Αμήν. (Christus, Herr. hilf der Stadt und wertreibe den Awaren — und beschütze die Romania [d. h. die römisch-byzantinische Bevölkerung] und den Schreiber).

[2] S. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum* (Ljubljana 1987).

[3] M. Milinković, *Frühbyzantinische Befestigungen im Inneren Serbiens.* Diss. Univ. Beograd 1986/1987.

[4] I. Mikulčić von der Universität Skopje führt z. Zt. umfangreiche topographische Aufnahmen für ein Korpus der spätrömischen und byzantinischen Befestigungen in Nordmakedonien durch. Vgl. zunächst Ders., *Frühchristlicher Kirchenbau in der S. R. Makedonien bzw. Spätantike Fortifikationen in der S. R. Makedonien.* In: 33. Corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantine (La Macedonia iugoslava) (Ravenna 1986) 221—251 bzw. 253—277.

[5] Viel Material enthalten die Actes du colloque Rome 1982 (Collection de l'École Française de Rome 77, 1984), darin u. a. V. Popović, *Byzantins, Slaves et Autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Epire* (S. 181—243). — Die Ausgrabungen der Jahre 1936/1937 in der Festung Golemanovo Kale bei Sadovec in Nordbulgarien werden z. Zt. für die Publikation vorbereitet (Siehe Anm. 21).

punktuellen und regionalen Ergebnisse zeigen, daß es sich beim Untergang der Siedlungen um einen einheitlichen Katastrophenhorizont handelt, der in die Jahrzehnte um 600 zu datieren ist[6]. V. Popović hat begonnen, in internationaler Zusammenarbeit dieses Problem durch Untersuchung des Münzumlaufs für den faktisch unter byzantinischer Herrschaft stehenden Raum zwischen unterer Donau und Adria zu untersuchen[7]. Da in diesem Gebiet der Geldumlauf abrupt mit dem Katastrophenhorizont endet, ist dies-ein erster, weiteren Erfolg versprechender Weg. Er dispensiert allerdings nicht davon, die Situation in jeder einzelnen Stadt und in den befestigten Siedlungen und Grenzkastellen detailliert zu klären, um in den verschiedenen Regionen zu verbindlichen Aussagen zu gelangen. Überall wurden, als Zeugnisse intakter Geldwirtschaft, byzantinische Bronzemünzen des 6. Jahrhunderts aus den Prägestätten Konstantinopel, Saloniki, Nicomedia, Kyzikus usw. gefunden, so daß die jeweiligen »Schlußmünzen« einen wichtigen Hinweis auf den Terminus post quem für die Zerstörung angeben. Weitere chronologische Anhaltspunkte könnten ostmediterrane Amphoren und Sigillata und selbst Sigillata-Import aus Tunesien vermitteln, wenn diese Materialien einmal modern bearbeitet werden.

Ganz in den Anfängen steht aber auch noch die überregionale Bearbeitung des metallenen Trachtzubehörs und anderer Kleinaltertümer spätantik-byzantinischer Formgebung, die wie die umlaufenden byzantinischen Bronzemünzen in der Zeit um 600 nach dem Zerstörungshorizont in den Siedlungen fehlen. Würde es sich dabei um bronze- oder hallstattzeitliche Materialien handeln, so wäre der Jubilar wohl der erste gewesen, der sich ihrer angenommen hätte. Wo Steinarchitektur in antiker Tradition, Kirchen und Mosaiken angetroffen werden, finden diese Denkmäler verständlicherweise in der Forschung mehr Interesse als unscheinbare Kleinaltertümer, deren kulturgeschichtlicher Aussagewert im allgemeinen nicht erkannt wird.

Es ist 35 Jahre her, daß ich in einem Aufsatz über byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt (im Museum Köln) eine standardisierte byzantinische Schnallenform des 6. Jahrhunderts in den Nordprovinzen des Reiches als »Typ Sucidava« herausgestellt habe[8]. »Es handelt sich um relativ dünnwandige Bronzeschnallen, die mittels dreier rückseitiger Ösen am Gürtel befestigt waren. Das schildförmige Beschläg und der stets rechteckige Rahmen sind aus einem Stück gegossen, der einfache, meist mit einem Höcker versehene Dorn ist an einer Achse eingehängt. Charakteristisch sind die Durchbruchmuster der Beschläge, welche die Lederunterlage durchscheinen lassen. Am häufigsten ist ein gleichschenkeliges Kreuz (bei oft kreisförmig gestanzten Hasten) mit darunter gesetztem Halbkreisausschnitt.«[9] Trotz einer gewissen Variationsbreite waren diese Schnallen Erzeugnisse von nach einheitlichen Normen arbeitenden Bronzegießern, die mit dem christlichen Kreuz als Durchbruchmuster das Glaubenssymbol der Bevölkerung sichtbar machten (Abb. 1, 2, 8)[10]. Zu den 1955 zusammengestellten Vorkommen hat Z. Vinski in einer 1974 erschienenen, sehr verdienstvollen Arbeit zahlreiche weitere Exemplare hinzufügen können[11]. Heute gibt es kaum eine durch Grabungen erschlossene frühbyzantinische Stadt oder Befestigung zwischen Carnium- Kranj (Krainburg) in Slowenien und Beroe (Piatra Frecaţei) an der unteren Donau, in der nicht Schnallen vom Typ Sucidava gefunden, wenn auch nur selten veröffentlicht wurden[12]. Eine Neuerung gegenü-

---

[6] Letzte Übersicht über die grenznahen Gebiete an der unteren Donau (mit Verzeichnis der Limesfestungen in den Provinzen Dacia Ripensis und Moesia Secunda) von V. Velkov, *Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen.* Südosteuropa-Jahrb. 17, 1987, 141—169, bes. 156 ff. Zur Nordgrenze des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert vgl. E. Chrysos ebd. 27—40. Jeweils mit Literaturangaben.

[7] Vgl. V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin.* Mélanges de l'École Française de Rome 87, 1975, 445—504.

[8] J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt.* Kölner Jahrb. f. Vor- u. Frühgeschichte 1, 1955, 36—48.

[9] Ebd. 39 mit Taf. 8, 6—11 u. Abb. 6.

[10] Nicopolis ad Istrum (Bulgarien): The Antiquaries Journal 68, 1988, 84 Abb. 11, 17 (A. Poulter) (hier Abb. 1, 2).

[11] Z. Vinski, *Die altsässige Bevölkerung der Spätantike im salonitanischem. Bereich gemäß der archäologischen Hinterlassenschaft des vorslawischen Substrats* (kroatisch mit deutschem Untertitel). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku 69, 1967 (Split 1974), 5—86 Taf. 1—50.

[12] Zu den Vorkommen mit Kreuzsymbol in Olympia, Sadovec (7 Ex.), Slokošnica, Vukovo, Razgrad, Celei-Sucidava, Oršova-Dierna, Caričin Grad-Iustiniana Prima und Kranj—Carnium bei Werner (1955) 45 fügte Vinski 1974 Taf. 30—32 hinzu: Salona, Knin, Mihaljevići bei Sarajevo, Čezava, Veliki Gradac, Doničko brdo, Stobi (dazu ein zweites Ex. im Mus. Stobi), Arčar und Histria. — Neufunde stammen aus: Caričin Grad (ein zweites Ex.): V. Kondić u. V. Popović, *Caričin Grad* (Beograd 1977) 194 u. Taf. 11, 27. — Bitola—Heraclea Lyncestis (Abb. 1, 8). — Nicopolis ad Istrum (Anm. 10 u. Abb. 1, 2). — Piatra Frecaţei—Beroe (Gräberfeld): Aurelian Petre, La romanité en Scythie mineure (1987) Taf. 122, 189c; Taf. 124, 196. 197; Taf. 125, 199b; Taf. 126, 200 e. g. — Pernik: Pernik 1 (Sofia 1981) 177 Abb. 119, 3—4, — Prahovo—Aquis: Dj. Janković, *La partie danubienne de la région d'Aquis au VI. et au*

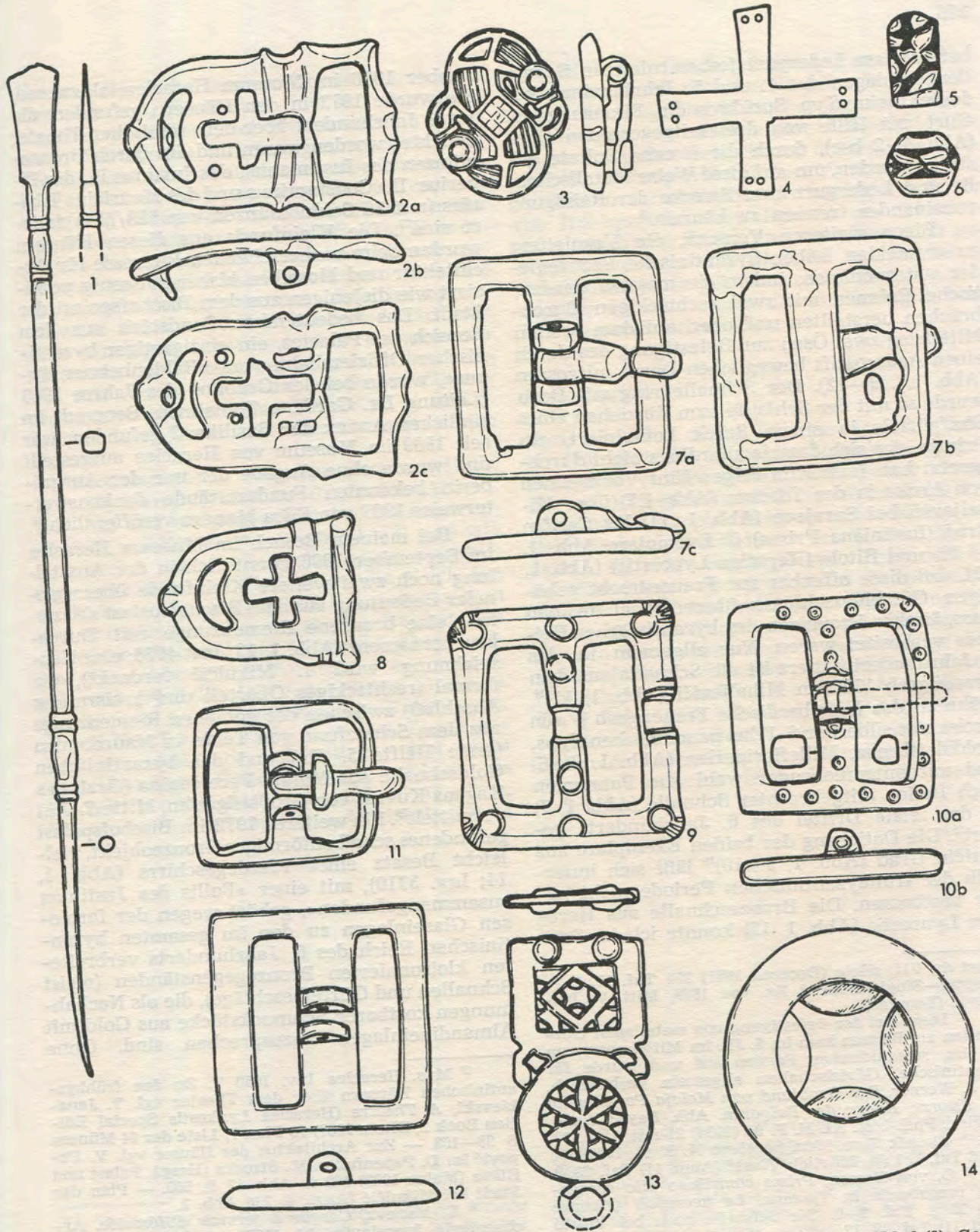

Abb. 1. — Stilus (1) und Schnalle vom Typ Sucidava (2) aus Nicopolis ad Istrum. — Silberne Fibel (3), Goldblattkreuz (4), Millefioriperlen (5—6) und Bronzeschnalle (7) aus Arcisa Grab 4. — Bronzeschnalen aus Heraclea Lyncestis (8.12), Caričin Grad (9—10) und Miholjevići Grab 132 (11). — Bronzene Riemenzunge (13) und Bronzebeschläg mit Glaseinlagen (14) aus Heraclea Lyncestis. M. 1 : 1.

Abbildungsnachweis für Abb. 1

1—2: Anm. 21 und 10; 3—7: Anm. 15; 8: Anm. 17; 9—10: Anm. 16; 11: Anm. 14; 12.14: Skizzen des Verfassers aus dem Museum Heraclea; 13: Vorlage I. Mikulčić (Skopje).

ber den am Ledergurt fest vernieteten Schnallenbeschlägen des 4. und 5. Jahrhunderts bedeutet beim Typ Sucidava die Fixierung am Gurt mit Hilfe von drei mitgegossenen Ösen (Abb. 1, 2 b-c), durch die eiserne Splinte gesteckt wurden, um auf diese Weise Metallschnalle und Ledergurt zum Zwecke der Reinigung voneinander trennen zu können.[13]

Einen weiteren Versuch, die Vernietung zu vermeiden, haben byzantinische Bronzegießer unternommen, indem sie massive quadratische Rahmen mit zwei rechteckigen Durchbrüchen herstellten und oben auf dem breiten Mittelsteg zwei Ösen zur Befestigung des durch einen Achsenstift beweglichen Dorns mitgossen (Abb. 1,7. 9—12). Der Schnallenring mit Dorn wurde so mit der Schlaufe zum Einziehen eines Stoffgürtels in einem Stück kombiniert, ein Prinzip, das sich damals allerdings nicht durchgesetzt hat. Immerhin zeigen fünf Vorkommen von Arcisa in der Toscana (Abb. 1,7) über Mihaljevići bei Sarajevo (Abb. 1, 11) bis Caričin Grad (Iustiniana Prima) (2 Exemplare Abb. 1, 9—10) und Bitola (Heraclea Lyncestis) (Abb. 1, 12), daß diese offenbar zur Frauentracht gehörigen Gürtelverschlüsse überregional in den europäischen Provinzen des byzantinischen Reiches verbreitet waren. Nur allgemein in das 6. Jahrhundert datiert ist die Schnalle aus dem Frauengrab 132 von Mihaljevići (Abb. 1, 11)[14], während das langobardische Frauengrab 4 von Arcisa mit silberner S-Fibel pannonischen Typs, Goldblattkreuz, Millefioriperlen (Abb. 1, 3—6) und mit entsprechender wohl aus Pannonien nach Italien mitgebrachter Schnalle (Abb. 1, 7) in das letzte Drittel des 6. Jahrhunderts gehört[15]. Die Datierung der beiden Exemplare aus Caričin Grad (Abb. 1, 9—10)[16] läßt sich innerhalb der frühbyzantinischen Periode nicht näher bestimmen. Die Bronzeschnalle aus Heraclea Lyncestis (Abb. 1, 12) konnte ich im September 1986 im Museum Heraclea, skizzieren. Sie wurde 1973 in den Häusern gefunden, die im 6. Jahrhundert über dem römischen Theater errichtet worden waren und die durch Bronzemünzen des Iustinianus, des Iustinus II., des Tiberius II. Constantinus und des Mauricius Tiberius (mit 16 Schlußmünzen von 583/584) datiert sind[17]. Die Kleinfunde aus diesen Häusern wurden beim vorherschenden Interesse für Architektur und Mosaiken bisher so wenig publiziert wie diejenigen aus dem Bischofspalast der Stadt. Das bedeutendste Fundstück aus dem Bereich des Palastes, ein einzigartiger byzantinischer Offiziershelm vom »Baldenheimer Typus«, wurde bei der Grabung des Jahres 1966 (Leitung Dr. Gordana Tomaševič, Beograd) im südlichen Annex der Basilika C gefunden, war seit 1969 im Museum von Heraclea ausgestellt und wurde ohne Angabe der nur der Ausgräberin bekannten Fundumstände dankenswerterweise 1987 von Elica Maneva veröffentlicht[18].

Bei meinem Besuch im Muesum Heraclea im September 1986 konnte ich in der Ausstellung noch zwei weitere Kleinfunde überregionaler Bedeutung aus dem Bischofspalast skizzieren: eine bronzene Riemenzunge mit Durchbruchornament (Abb. 1, 13; Inv. 4078; eine Neuzeichnung wird I. Mikulčič verdankt), die formal (rechteckiges Oberteil und kreisrunder Abschluß) zwischen der goldenen Riemenzunge aus dem Schatzfund von Ténès in Mauretanien (erste Hälfte 5. Jh.) und der byzantinischen Goldschnalle aus Malaja Pereščepina (Grab des Kagans Kuvrat von Großbulgarien, Mitte 7. Jh.) vermittelt[19]. Ein weiteres 1972 im Bischofspalast gefundenes scheibenförmiges Bronzeobjekt, vielleicht Besatz eines Pferdegeschirrs (Abb. 1, 14; Inv. 3710), mit einer »Follis des Justinian zusammengefunden«, gehört wegen der farblosen Glaseinlagen zu den im gesamten byzantinischen Reich des 6. Jahrhunderts verbreiteten kloisonnierten Bronzegegenständen (meist Schnallen und Gürtelbeschläge), die als Nachahmungen kostbarer Schmuckstücke aus Gold mit Almandineinlagen anzusprechen sind. Ohne

---

début du VII. siècle (Beograd 1981) 251 Taf. 17, 1. — Beograd—Singidunum: 1 Ex. von 1979, Mitt. V. Ivanišević (Beograd).

[13] Diese Art der Befestigung von metallenen Gürtelteilen am Riemen kam im 6. Jh. im Mittelmeerraum und im, sassanidischen Persien auf und wurde für byzantinische. Gürtelschallen allgemein verbindlich. Vgl J. Werner, *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren.* Abh. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. N. F. 91 (1984) 21 mit Anm. 80.

[14] Glasnik Zem. Muz. Sarajevo N. S. 11, 1956, 250 u. 255 Taf. 3, 1 (N. Miletić); Vinski (Anm. 11) Taf. 29, 9.

[15] O. von Hessen, *Primo contributo alla archeologia longobarda in Toscana, Le necropoli* (Firenze 1971) 28 f. Taf. 8—9. Die Schnalle auch bei Vinski (Anm. 11) Taf. 29, 12.

[16] Abb. 1, 10: Fund von 1981 im Arch. Institut Beograd (Mitt. V. Popović). — Abb. 1, 9 (im Mus. Leskovac): V. Kondić u. V. Popović, *Caričin Grad* (Beograd 1977) 193 Taf. 9, 23.

[17] Mus. Heraclea Inv. 1050 T. Zu den frühbyzantinischen Häusern über dem Theater vgl. T. Janakievski, *A Theatre* (Heraclea Lynkestis Special Edition Book 2, Bitola 1987) 78 Plan 7, Liste der 64 Münzen S. 98—103. — Zur Architektur der Häuser vgl. V. Popović in: D. Papenfuß u. M. Strocka (Hrsg.), Palast und Hütte (Mainz 1982) 562 u. Abb. 17 S. 560. — Plan der Stadt bei Mikulčić (Anm. 4) 236 Abb. 2.

[18] E. Maneva, *Casque à fermoir d'Héraclée.* Archaeologia Iugoslavica 24, 1987, 101—111. — Vgl. J. Werner, Germania 66, 1988, 521—528 u. 36, ders., Corso di cultura sull'arte Ravennate e Byzantina (Ravenna 1989) 419—430.

[19] J. Heurgon, *Le Trésor de Ténès* (Paris 1958) Taf. 21. — Werner (Anm. 13) Taf. 26.

VLADISLAV POPOVIĆ, Beograd

Trois inscriptions protobyzantines de Bregovina

En offrant cette modeste contribution épigraphique à mon ami et collègue Monsieur Milutin Garašanin, je voulais autant rendre hommage à sa vaste érudition archéologique, historique et philologique, que lui rappeler les longues heures que nous avons passé ensemble aux examens d'épigraphie et de numismatique à notre Faculté de Philosophie.

Le site fortifié de Bregovina, érigé à l'époque protobyzantine, appartient au territoire de Caričin Grad *(Justiniana Prima),* compris dans un sens géographique étroit. En effet, ce n'est qu'une vingtaine de kilomèters à vol d'oiseau qui séparent l'ancien archevêché illyrien et Bregovina (Fig. 1). Comme deux savants l'avait depuis déjà longtemps démontré,[1] *Justiniana Prima,* lors de la promulgation de la XI Novelle le 14 avril 535,[2] se trouvait en Dacie Méditerranéenne, placée en tête des provinces sur lesquelles la nouvelle fondation impériale exerçait sa juridiction ecclésiastique. La Novelle était adressée à *Catelliano viro beatissimo archiepiscopo Primae Justinianae,* qui *non solum metropolitanus sed etiam archiepiscopus fiat.* La cité se trouvait dans la *felicissima patria* de Justinien, donc dans la région où l'empereur était né. En outre, elle était le chef-lieu de cette vaste *diocesis Illyriciana ou* Ἰλλυριῶν ἀρχιερέα selon Procope de Césarée.[3] C'est là d'ailleurs que siégait l'*Illyriciana synodus* et le *concilium metropolitanorum.* Si donc Justiniana Première était en Dacie Intérieure en 535 et puisqu'elle était en même temps métropole provinciale et archevêché du diocèse, sa fondation privait l'évêque de *Serdica* de ses droits traditionnels de métropolitain. Or, dans une communication récente, j'ai de mon côté essayé de démonter qu'à partir de 545 Justiniana Première ne se trouvait plus en Dacie Intérieure, mais en Dardanie.[4] Il me paraît superflu de s'arrêter une nouvelle fois sur tous les arguments appuyant cette opinion. Je rappellerai simplement le lecteur que l'ouvrage de Procope sur les Edifices ne s'y oppose pas et que la corespondance de Grégoire le Grand lui est nettement favorable.[5] Puisque le site de Justiniana Première n'avait sans doute pas déménagé et qu'une province ne pouvait pas avoir deux métropolitains, dans ce cas *Justiniana* et *Serdica,* il n'y a pas d'autre issue au problème que de supposer un déplacement de la frontière entre les provinces de Dacie Intérieure et de Dardanie. Ceci avait pu se produire le 18 mars 545, date où la CXXXI

[1] E. Honingmann, *Meridianus Episcopus,* dans Annuaire de Philologie et d'Histoire orientales et slaves, VII, 1939—1944, p. 141—154 et Fr. Barišić, *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Iustiniana Prima,* dans Zbornik Filozofskog fakulteta, VII, 1, Beograd, 1963, p. 127—142.

[2] R. Schoell et G. Kroll, *Corpus Iuris Civilis,* III, Novellae, Berolini, 1912, p. 94.

[3] *De Aed.,* IV 1, 25 (éd. Loeb, p. 226—227).

[4] Communication faite le 25 décembre 1989 à l' Académie serbe des sciences et des arts, sous le titre *L'inscription grecque de Caričin Grad et le problème de l'identification de Justiniana Première,* publiée dans Glas, Académie serbe des sciences et des arts CCCLX, Classe des sciences historiques 8, Beograd, 1990, p. 53—108 (en serbocroate avec long résumé en français).

[5] Grégoire s'adresse seulement aux métropolitains. Particulièrement importante est sa lettre d'octobre 594, *Felicem episcopum Serdicensem,* cf. Greg. *Reg. Epist.,* Tomus I, *MGH, AA,* Berolini, 1899, p. 289—290. Ceci signifie qu'à cette date Félix était métropolitain de Dacie Méditerranéenne. Dans une inscription de Sofia de l'époque de Tibère (579—582), il est question d'un *vir beatissimus Leontius archiepiscopus,* ce qui indiquerait que le métropolitain de *Serdica* avait entre temps obtenu la dignité d'archevêque, sans être pour autant à la tête du diocèse illyrien, Sur l'inscription, V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inshriften aus Bulgarien,* Berlin, 1964, p. 2—3.

Novelle fût rendue publique.[6] A cette occasion la Macédoine Seconde fut supprimée et son territoire partagé par les trois provinces voisines. En d'autres termes, la région comprise entre la Toplica, la Morava du Sud et la ligne qui rejoint les deux stations *Ad Fines*, l'une à Kuršumlija l'autre à Garinje (Fig. 1), et qui n'est rien d'autre que la frontière entre la Dardanie et la Dacie Intérieure pendant la basse antiquité[7]

Fig. 1. — Sites protobyzantins des environs de Caričin Grad.

et sous Justinien jusqu'en 545, fut attribuée à la première. Si la Dacie Intérieure se voyait ainsi privée d'une partie des terres qui lui appartenaient, en revanche *Serdica* redevenait sa métropole, tandis qu'en Dardanie Justiniana Première se substituait vraisemblablement à Justiniana Seconde (*Ulpiana* romaine) en tant que siège métropolitain. Le problème épineux qui s'était posé avec la fondation de *Justiniana Prima* dans le cadre de la *Dacia Mediterranea*, ou plus précisément sur le territoire de *Serdica*, se voyait ainsi heureusement résolu.

En même temps, Justiniana Première, qu'on peut dès lors beaucoup plus facilement identifier avec Caričin Grad, obtenait du pontife romain le droit de le représenter. Il faut se tourner vers les événements historiques de l'époque pour mieux comprendre les circonstances qui amenèrent à la fondation de la nouvelle cité. En effet, Bélisaire avait rendu à l'empire l'Afrique en 533—534, la Sicile en 535, Naples en 536, Ravenne en 540. Il prenait Rome le 9 décembre 536. L'archidiacre Agapit fut ordonné pape le 13 mai 535,[8] à peu près un mois après la publication de la XI Novelle, par laquelle Justinien constituit l'archevêché illyrien. Mais Agapit était déjà à Constantinople le 2 février 536, où il mourrait quelques mois après, soit le 22 avril de la même année. L'estime que lui portait l'empereur montre bien que le pape, alors que Rome était sous la menace constante des Goths, n'avait pas la force de s'opposer, même s'il l'avait voulu, à la décision impériale d'implanter sa succursale au coeur de l'Illyricum latin. C'est aussi le cas de la Novelle du 18 mars 545, qui faisait de l'archevêque illyrien légat du pape. On peut douter que le pape Vigile y était entièrement favorable. Ancien apocrisiaire à Constantinople,[9] il avait certes noué des relations utiles à la cour de Byzance et avait su gagner les faveurs de Théodora, ce qui ne l'empêchera pas de s'opposer plusieurs fois à la volonté de l'empereur. Il s'embarqua pour Constantinople le 22 novembre 545,[10] alors que Totila assiégeait Rome depuis 544 et que les Goths allaient reprendre en 547, tandis que Vigile était à Byzance. Après un voyage tourmenté, le pape arriva dans la capitale byzantine le 27 janvier 547, qu'il ne quitta pour rejoindre l'Italie que vers le printemps 555. On voit donc que la Novelle du 18 mars 545 avait été apportée avant le départ de Vigile pour Constantinople. Elle donnait satisfaction à l'empereur et à son archevêque de *Justiniana Prima*, rendait à l'évêque de *Serdica*, porte-parole du clergé latin illyrien, sa dignité de métropolitain et préparait à Vigile une position favorable à Constantinople. D'ailleurs, en cette année 545, les Lombards s'étendaient entre la Drave et la Save en Pannonie, tandis que les Byzantins concluaient une paix provisoire avec les Perses

[6] R. Schoell et G. Kroll, *op. cit.* (note 2), p. 654 sq.

[7] P. Petrović dans *Tabula Imperii Romani* (K34 Sofia), Ljubljana, 1976, p. 11 et carte.

[8] Sur Agapit, cf. H. Leclercq, *Rome*, dans *DACL*, XIV, 2, Paris, 1948, col. 2675—2676.

[9] *Ibid.*, col. 2695.

[10] Plutôt que 544, car une lettre de mai 545 montre qu'il était encore à Rome, cf. L. Duchesne, *Le Liber Pontificalis*,[3] Paris, 1981, p. 300, n. 11.

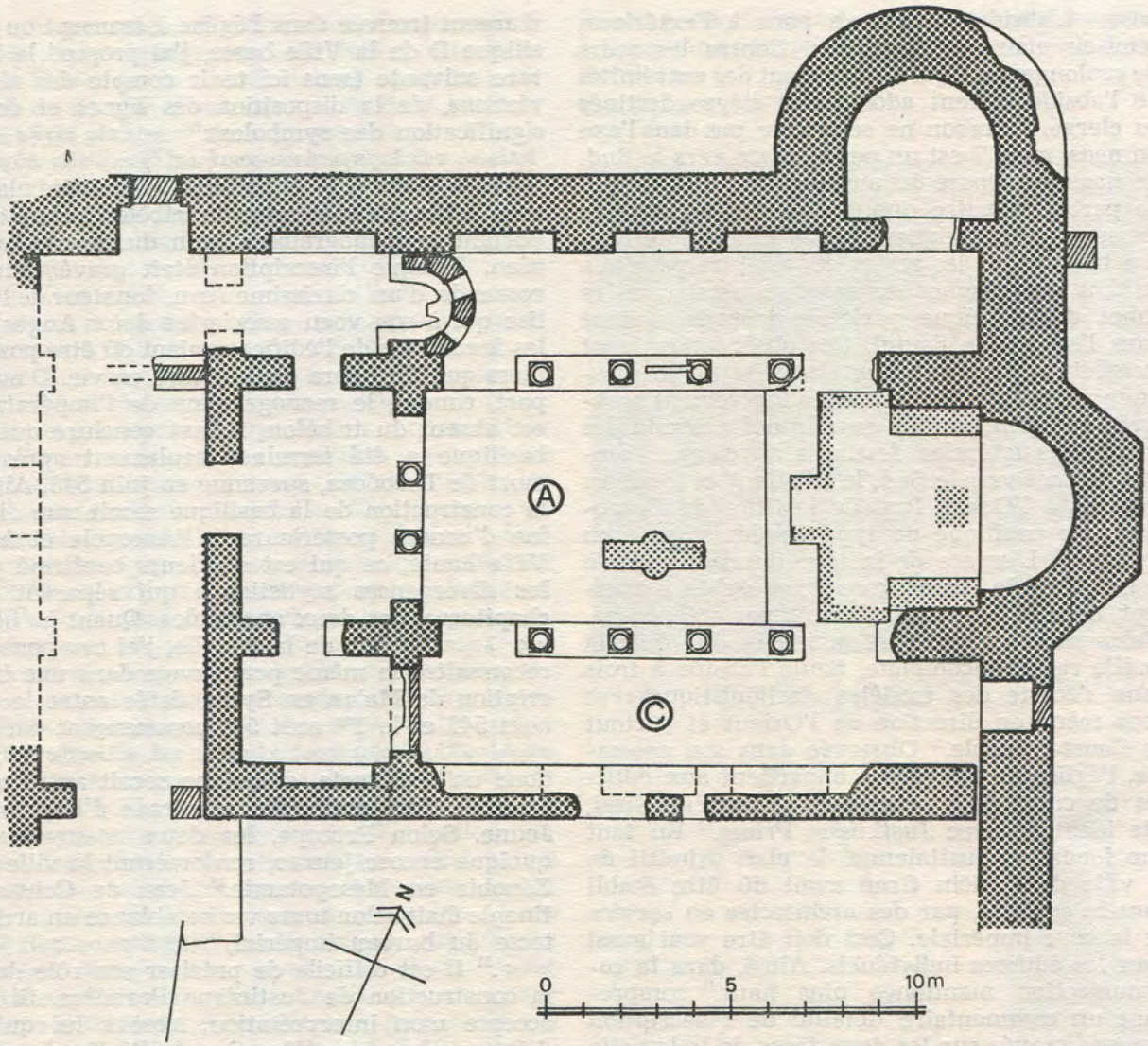

Fig. 2. — Plan schématique de l'église de Bregovina (dessin de M. Jeremić).

qui leur permettra de renouer l'offensive contre les Ostrogoths.

Le lieu fortifié de Bregovina se trouvait donc dans la *felicissima patria* de l'empereur Justinien. Des fouilles relativement restreintes y furent effectuées en 1957, 1958, 1960 et 1962.[11] Les résultats des explorations n'ont jusqu'à présent fait l'objet que d'un bref rapport.[12] Le bâtiment principal dégagé est une basilique à trois nefs, dont les dimensions intérieures sont d'environ 23 x 13 m (Fig. 2). De son côté Est et Nord l'église est incorporée dans les remparts de l'acropole (?) du site. Ainsi, du côté intérieur du mur Nord ou dans la nef latérale Nord, se trouve une série de pilastres massifs qui soutenaient le chemin de ronde des parties supérieures du rempart. Le naos était divisé par des colonnes de pierre à chapiteaux ioniques à im-

[11] Par la regrettée Mme I. Nikolajević et Dj. Stričević. Un rapport doit être publié par M. Jeremić, architecte de l'Institut archéologique, et M. Milinković, assistant à la Faculté de Philosophie de Belgrade, dans les Actes en préparation du Colloque de Caričin Grad (1987). C'est d'ailleurs avec leur aimable permission que j'ai étudié les inscriptions inédites de Bregovina.

[12] Dj. Stričević, *Byzantine Archeology in Yugoslavia 1955—1958*, dans Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses (1958), München, 1960, p. 586—591. Les données de ce rapport ont été reproduites par R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London, 1963, p. 227—228, fig. 156 et V. Kondić — V. Popović, *Caričin Grad*, Beograd, 1977, p. 154, 361, fig. 117.

poste. L'abside est à trois pans à l'extérieur, semi-circulaire à l'intérieur. Contre les murs de prolongement qui se dégagent des extrémités de l'abside étaient adossés les sièges destinés au clergé. L'ambon ne se trouve pas dans l'axe du naos, mais il est un peu déplacé vers le Sud. Le naos est séparé du narthex par un tribèlon, de part et d'autre duquel ont été construites les annexes liturgiques. Sur la richesse de l'église témoignent les restes de peinture pariétale imitant des plaques de marbre, ainsi que les cubes de mosaïque pariétale trouvés surtout dans l'espace de l'autel. Ces observations sont complétées par l'excellente qualité de la plastique architecturale.[13] La soléa légèrement surélevée et faisant saillie dans la nef centrale, les banquettes latérales destinées au clergé, l'ambon déplacé vers le Sud, le tribèlon[14] et les deux annexes à l'Ouest, font de l'édifice de Bregovina une basilique de type »hellénistique« ou »égéen«.[15] L'espace de la tour donnant accès à la nef latérale Nord évoque une église à transept, dont le bras Sud n'aurait pas été dégagé. L'absence d'atrium n'est peut-être due qu'à la fouille restée incomplète. Seule l'abside à trois pans s'écarte des modèles »hellénistiques« et nous mène en direction de l'Orient et surtout de Constantinople.[16] Observée dans son ensemble, l'église de Bregovina appartient aux édifices de culte déjà rencontrés à Caričin Grad, site identifié avec *Justiniana Prima*.[17] En tant que fondation justinienne, le plan primitif de la ville de Caričin Grad avait dû être établi dans la capitale, par des architectes au service de la cour impériale. Ceci doit être vrai aussi pour les édifices individuels. Ainsi, dans la communication mentionée plus haut,[18] comprenant un commentaire détaillé de l'inscription grecque gravée sur les deux faces de la lamelle d'argent trouvée dans l'église à transept ou basilique D de la Ville basse, j'ai proposé la lecture suivante (sans ici tenir compte des abréviations, de la disposition des lignes et de la signification des symboles):[19] +Ὑπὲρ εὐχῆς+.+ Ἰωάννου τοῦ λαμπροτάτου κομήτος(?) καὶ τῶν Αὐγούστων ἡμῶν αὐτῶν.+++. La lamelle avait été placée sous la base de la colonne du tribèlon à chapiteau portant le monogramme latin du nom de Justinien. Puisque l'inscription était gravée sur la comande d'un clarissime Jean, donateur de l'église qui à son voeu associe les deux Augustes, les fondations de l'édifice avaient dû être posées alors que Théodora était encore en vie. D'autre part, comme le monogramme de l'impératrice est absent du tribèlon, il faut conclure que la basilique a été terminée seulement après la mort de Théodora, survenue en juin 548. Ainsi, la construction de la basilique serait une dizaine d'années postérieure à l'Acropole et à la Ville haute, ce qui est d'ailleurs confirmé par les divergences stylistiques qui séparent les chapiteaux des deux ensembles. Quant à Ἰωάννης λαμπρότατος de la lamelle, j'ai cru pouvoir reconnaître le même personnage dans une inscription de Ma'an en Syrie, datée entre le 1er août 547 et le 1er août 548 commençant par Ἰωάννου τοῦ λαμπρ(οτάτου) κόμητος καὶ φιλοκτήστ(ου),[20] donc un architecte, et qui ne serait autre que Jean de Constantinople, camarade d'Isidore le Jeune. Selon Procope, les deux μεχανοποιοί, quoique encore jeunes, renforcèrent la ville de Zénobia en Mésopotamie.[21] Jean de Constantinople était selon toute vraisemblance un architecte du bureau impérial, ἀρχιτέκτων τοῦ βασιλέως.[22] Il est difficile de préciser son rôle dans la construction de Justiniana Première. Si on accepte mon interprétation, c'est à lui qu'on doit pour le moins l'érection de l'église à transept. A ce même type d'église appartient aussi la basilique de Bregovina.[23] Je ne veut pas dire par là qu'elle a été construite par le même architecte. Mais il est tout à fait plausible de croire que son plan a été conçu à Caričin Grad ou dans la capitale byzantine.

---

[13] I. Nikolajević, *Ranovizantiska arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd, 1957, p. 57, fig. 25, 82, 146.

[14] J.-P. Sodini, *Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: le tribèlon et l'emplacement de l'ambon*, dans Bull. de corr. hellénique, 99, 1975, p. 581—588, constate que le tribèlon est répandu partout dans les Balkans, mais que l'ambon déplacé vers le Sud est typique seulement des régions au nord de l'Achaïe.

[15] V. Popović, *La signification historique de l'architecture religieuse de Tsaritchin Grad*, dans XXVI Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1979, p. 259—261, fig. 6 (Bregovina).

[16] A. Grabar, *L'âge d'or de Justinien*, Paris, 1966, fig. 447 (Meriamlik en Isaurie) et fig. 464 (Saint-Jean Stoudies de Constantinople).

[17] Je note en passant que les arguments archéologiques avancés par A. Grabar il y a presque un demi-siècle (Cahiers archéologiques, III, Paris, 1948, p. 29—63) restent pour la plupart encore valable.

[18] Cf. note 4.

[19] Photo de la lamelle: *ibid.*, pl. II, 1—2; V. Kondić — V. Popović, *op. cit.* (note 12), p. 204, 402, № 75, pl. XXII; P. Petrović, *IMS*, IV, Beograd, 1979, p. 123—124, № 113; I. Popović, *Caričin Grad* (Coll. de l'Ecole Française de Rome, 75), III, Rome—Belgrade, 1990, p. 303—304, fig. 207.

[20] L. Jalabert, R. Mouterde et Cl. Mondésert, *Inscriptions grecques et latines de Syrie*, IV, Paris, 1955, p. 283, № 1809.

[21] *De Aed.*, II 8, 24—25 (éd. Loeb, p. 154—155).

[22] Sur le terme, cf. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Vol. III, Oxford, 1964, p. 336.

[23] Selon I. Nikolajević, *op. cit.* (note 13), p. 57, un chapiteau de Bregovina (fig. 82) rappelle ceux de la basilique D.

L'importance de l'église de Bregovina ne réside pas seulement dans l'intérêt qu'elle offre pour l'histoire de l'architecture religieuse de l'aire de Caričin Grad, mais aussi dans la découverte de plusieurs inscriptions latines contemporaines. Après les grandes invasions hunniques des années quarantes du Ve s. et avant la restauration justinienne, l'absence de monuments épigraphiques en Illyricum septentrional est totale. Une tentative récente d'attribuer une inscription d'Arčar *(Ratiaria)* en Dacie Ripuaire au règne d'Anastase (491—518) ne me semble pas tout à fait convaincante.[24] Notamment, il s'agit d'un bloc en calcaire à *tabula ansata* réemployé et encastré dans la façade de la porte urbaine principale, à inscription monumentale gravée en belles lettres capitales † *Anastasiana/Ratiaria/semper floreat.* Si ce n'était les circonstances de la trouvaille et la présence du E oncial, on aurait pu croire qu'il s'agit d'un monument épigraphique nettement antérieur au VIe s. Il est vrai que les toponymes latins au suffixe *-iana* tirent leur origine du nom du propriétaire d'une *villa* ou d'une *casa.*[25] Pourtant, à mon avis, *anastasiana* de l'inscription en question ne dérive pas du nom de l'empereur *Anastasius* (Ἀναστάσιος), mais n'est autre chose qu'un adjectif, se rapportant à la cité de *Ratiaria,* adapté du grec au latin. Dans la littérature classique ἡ ἀναστασία signifie »ruine« ou »bouleversement,« ἡ ἀνάστασις τειχῶν, »action d'élever les murs«,ἡ ἀνάστασις πόλεων, »destruction des viles«, ou simplement »resurrection«, comme l'église de l'Ἀνάστασις à Jérusalem. Dans l'évangile de Luc (2.34), le même mot désigne l'action de se relever après une chute.[26] C'est exactement le sens qu'il faudrait assigner à *anastasiana Ratiaria,* ville détruite puis refaite à l'époque justinienne. Procope est d'ailleurs formel. Justinien est l'empereur qui fit réédifier tout ce qui était tombé en ruine à *Ratiaria.*[27] Bref, in n'y a pas eu de rénovation anastasienne, au moins d'une certaine ampleur, ni à *Ratiaria,* ni ailleurs dans l'Illyricum septentrional latin. Il faudra attendre le règne de Justinien pour voir réapparaitre les monuments épigraphiques.

Parmi ceux-ci, trois inscriptions mises au jour à Bregovina occupent une place tout à fait particulière.

Inscription A (Fig. 3—4)

Fig. 3. — Inscription A de Bregovina (Cliché de l'Institut archéologique, Beograd).

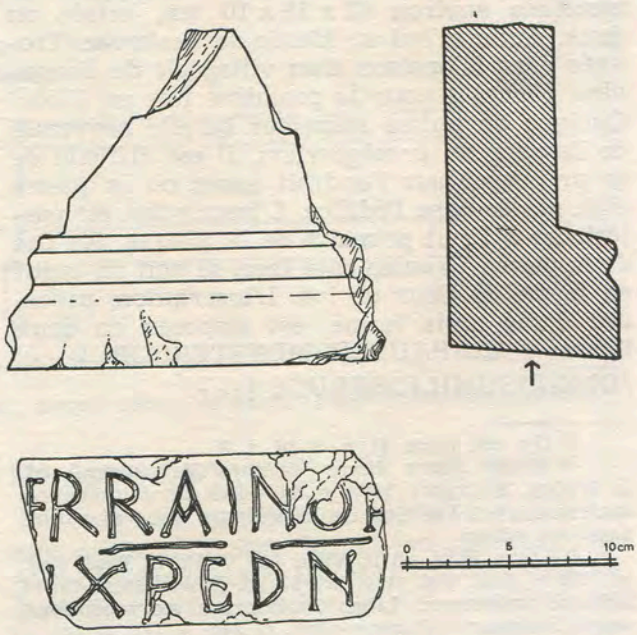

Fig. 4. — Fragment de table d'autel avec inscription A de Bregovina (d'après l'inventaire de fouille).

Fragment de table d'autel en marbre *(mensa),* de dimensions environ 182 x 84 mm, trouvé non loin de l'ambon en août 1958 (No d'inv. de la fouille 210). Perdu ou égaré. Sur

[24] V. Velkov, *Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis,* dans Byzantina, 13, Thessalonique, 1985, p. 886—889, fig. 2.

[25] V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk »De Aedificiis«,* Amsterdam, 1970, p. 48 sq.

[26] Sur la signification de ces termes et leurs sources, cf. E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods,* Cambridge, 1914, p. 152, 175; A. Bailly, *Dict. grec-français,* Paris, 1950, p. 141; H. G. Liddel and R. Scott, *A Greek-English Lexicon,* Oxford, 1958, p. 121.

[27] *De Aed.,* IV 6, 24: καὶ Ῥατιαρίας πόλεως ὅσα καταπεπτώκει ὀρθὰ ἐστήσατο.

le côté latéral restes de deux lignes inscrites en lettres capitales régulières: — — —] ERRA-INOP [— — —/— — —]. XPEDN [E — —.

J'ai déjà reproduit la photo du fragment, mais sans tenter d'interpréter l'inscription.[28] En réalité il s'agit du Psaume 112.7, qui commence par *suscitans de terra inopem*, selon la Vulgate *iuxta Hebraeos*, ou *suscitans a terra inopem*, selon la Vulgate *iuxta Septuaginta*.[29] Certaines versions gallicanes donnent parfois *in terra*.[30] Dans le Psautier africain utilisé par saint Augustin et le fameux Psautier gréco-latin de Vérone, qui s'écartent de la Vulgate, on trouve *qui erigit a terra inopem*,[31] tandis que dans l'un des psautiers dont disposait Rufin d'Aquilée, on lit *qui allevat de terra inopem*.[32] Il est par conséquent impossible de restituer avec exactitude le texte devant la partie préservée de la première ligne. On ne peut pas savoir non plus si les mots *terra inopem* se trouvait plutôt à la fin qu'au début de l'inscription. Selon l'acclamation *Chr(ist)e D(omi)n[e]* de la deuxième ligne, le texte du bas ne faisait pas partie du Psaume 112.

Inscription B (Fig. 5—6)

Plaque fragmentée en marbre gris, de dimensions environ 62 x 18 x 10 cm, brisée en deux. Aujourd'hui au Musée de Leskovac. Trouvée dans la maison d'un villageois de Bregovina. Signalée pour la première fois en 1952.[33] Quoique on puisse suspecter qu'elle provenait de l'espace du *presbyterium*, il est difficile de se prononcer sur l'endroit exact où la pierre était placée dans l'édifice. L'inscription est postérieure à l'état primaire de la plaque. Au dos de la pierre, l'ancien côté face, se voit un motif en forme de fleur de lys. L'inscription, précédée d'une croix latine, est disposée en deux lignes: † QUIPAUPEREMDESTERCOR [- - -/ /DNENOSUMILESSERUOS [- - -.

P. Petrović y reconnait le même sens que celui du verset I *Liber Samuelis* 2. 8 et restitue ainsi le texte: *Qui pauperem de stercore [elevas]/d(omi)ne nos umiles* (!) *servos [adiuva?]*. Dans la Vulgate, les versets I *Sm* 2.7—8 sont les suivants:[34] [7]*Dominus pauperem facit et ditat humiliat et sublevat/*[8]*suscitat de pulvere egenum et de stercore elevat pauperem/ut sedeat cum principibus et solium gloriae teneat/ Domini enim sunt cardines terrae et posuit super eos orbem.*[35] Dans le fond et le vocabulaire utilisé, I *Sm* 2.7—8 est très proche de la deuxième et de la troisième strophe du Psaume 112 (113 selon les Juifs), versets 5—8,[36] que nous reproduisons selon la Septante (les divergences des Hébreux entre parenthèses): [5]*quis sicut* (Hébr. *quis ut) Dominus Deus noster qui in altis habitat* (Hébr. *in excelsis habitans)* [6]*et humilia respicit/in caelo et in terra/*[7]*suscitans a* (Hébr. *de) terra inopem et de stercore erigens* (Hébr. *elevat) pauperem/*[8]*ut conlocet eum* (Hébr. *ut eum sedere faciat) cum principibus/ cum principibus populi sui.*[37] Quoique la ressemblance du texte de l'inscription de Bregovina avec I *Sm* 2 ou Cantique d'Anne est évidente, comme P. Petrović l'a parfaitement bien noté, la découverte de l'inscription A laisse croire que l'inspiration du texte de l'inscription B est plutôt à chercher dans le Psaume 112. Bien que la seconde inscription soit plus tardive à en juger d'après la paléographie[38] et qu'elle n'appartenait pas à l'état primitif de l'église, les deux forment un ensemble, comme si l'inscription remplaçait une inscription plus ancienne, détruite ou rendue inutilisable. Le *Qui* initial et présent dans le cinquième verset du Psaume, d'où le reste a été éliminé. Le *nos umiles servos* de la deuxième ligne reprend le vocabulaire du premier (*Laudate servi Dominum*, selon les Hébr.) et du sixiéme verset (*humilia respicit in caelo et in terra).* La restitution *elevas* (P. Petrović) à la fin de la première lig-

---

[28] *Op. cit.* (note 4), n. 3, pl. I, 2.

[29] *Biblia Sacra Iuxta Vulgata Versionem*,[3] éd. R. Weber, Stuttgart, 1983, p. 914—915. Sauf indication contraire, c'est l'édition de la Vulgate que j'ai utilisé dans cet article.

[30] Lyon, Bibl. de la Ville 425 + Paris, Bibl. Nat. lat. 158 et Cod. Vat. Reg. lat. 11, cf. *Biblia Sacra iuxta latinam versionem*, Liber Psalmorum ex recensione sancti Hieronymi, Romae, 1953, p. 246.

[31] P. Capelle, *Le texte du Psautier latin en Afrique* (Coll. Bibl. Lat., IV), Rome, 1913, p. 104.

[32] F. Merlo et J. Gribomont, *Il salterio di Rufino* (Coll. Bibl. Lat., XIV), Vaticano, 1972, p. 190.

[33] Sv. Radojčić, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 1, 1952, p. 161, pl. 21 (photo) et pl. 22 (dessin), qui voyait dans le texte la paraphrase d'un Psaume (69?). J'ai également reproduit la photo de la plaque, *op. cit.* (note 4), pl .I, 1. Jusqu'à présent, l'interprétation la plus complète est celle de P. Petrović, *IMS*, IV, Beograd, 1979, p. 124, № 114 et fig.

[34] Ed. R. Weber (note 29), p. 368.

[35] Cette fin manque dans la Septante, cf. *La sainte Bible polyglote* (éd. F. Vigoureux), Ancien Testament, Tome IV, Paris, 1903, p. 294, note (traduction): »Car au Seigneur appartenaient les pôles de la terre, et il a posé sur eux l'univers.«

[36] La numérotation des Psaumes hébraïques avance d'une unité par rapport à la Bible grecque, cf. *La Sainte Bible* (Les Psaumes),[2] Paris, 1955, p. 7 (Introduction de R. Tournay).

[37] *Ibid.*, p. 413—414 (trad. de R. Tournay et R. Schwab):[5] Qui est comme Yahvé notre Dieu, lui qui s'élève pour siéger[6] et descend pour voir cieux et terre?[7] De la poussière il relève le faible, du fumier il retire le pauvre,[8] pour l'asseoir avec les princes avec les princes de son peuple.

[38] La morphologie des lettres U, D, R et S de l'inscription B révèle, il me semble, une influence grecque.

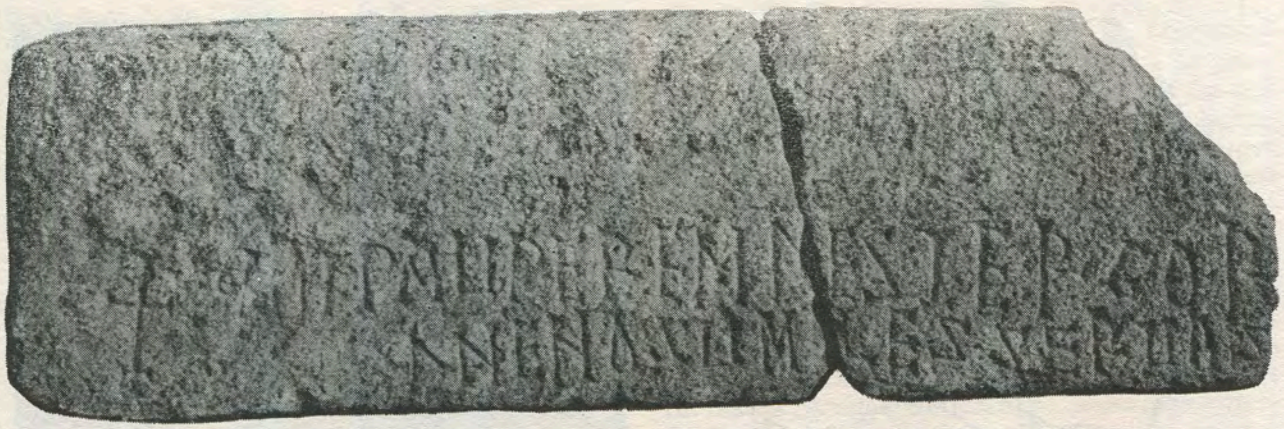

Fig. 5. — Inscription B de Bregovina (cliché de l'Institut archéologique, Beograd).

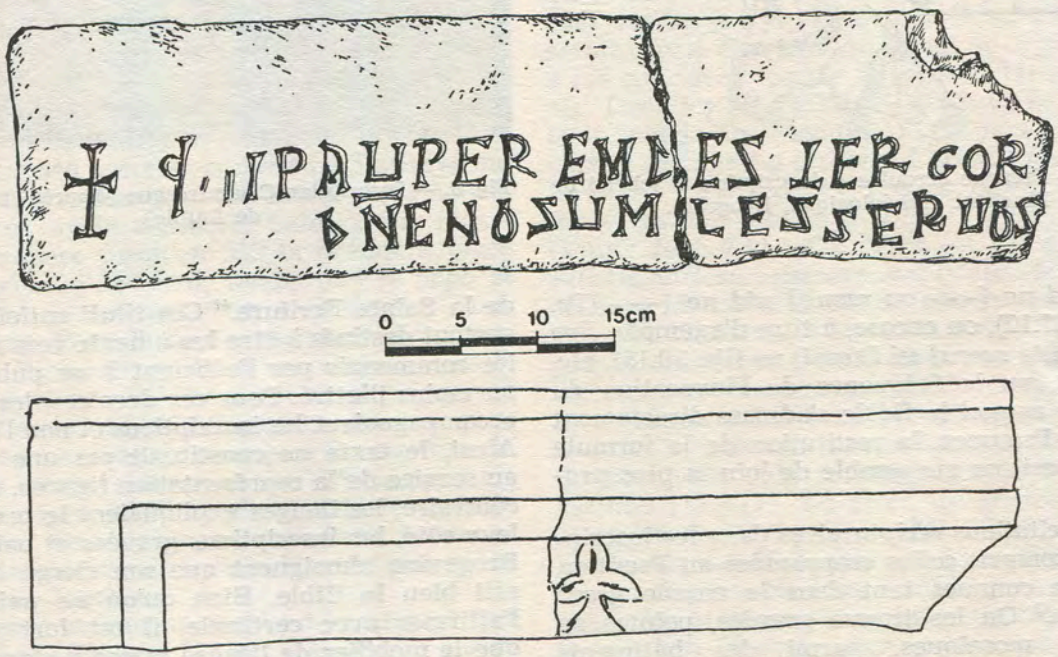

Fig. 6. — Plaque à inscription B de Bregovina, vue des deux côtés (d'après l'inventaire de fouille).

ne est possible, quoique dans les versions on rencontre *elevat* (Hébr.), *erigens* (Sept.), *erigit* et *eripit* (Rufin), ou bien *exaltat* (Augustin).[39] *Adiuva* (P. Petrović) à la fin de la deuxième ligne est acceptable.[40] Prises ensemble en considération, les inscriptions A et B révèlent en quelque sorte un abrégé ou une adaptation plus ou moins libre du Psaume 112.

[39] F. Merlo et J. Gribomont, *op. cit.* (note 32), p. 67 et 190. *Et de stercore exaltat pauperem* se retrouve dans le Psautier africain, cf. P. Capelle, *op. cit.* (note 31), p. 104.

[40] Ainsi par ex. le Ps. 108. 36: *adiuva me Domine Deus meus;* ou le Ps. 106.41 (Sept.): *et adiuvit pauperem de inopia.*

Inscription C (Fig. 7—8)

Fragment de fresque écroulée, trouvé en septembre 1957 dans la nef latérale Sud. Disparu ou égaré. Les couleurs n'ont pas été notées dans l'inventaire de fouille. On reconnait sur la photo et le dessin les restes de lettres disposées en trois lignes: - - -] 3 ou 4 lettres/- - -] UIDNE. [- - -/- - -]. S [- - -.

Les lettres sont parvenues jusqu'à nous dans un état qui ne permet pas de restituer le texte déjà fragmentaire. Seulement la deuxième ligne s'offre à quelques conjectures. Outre le nom de *Da] uid* suivi d'un mot commençant par *ne* [- - -, on pourrait y voir des mots comme

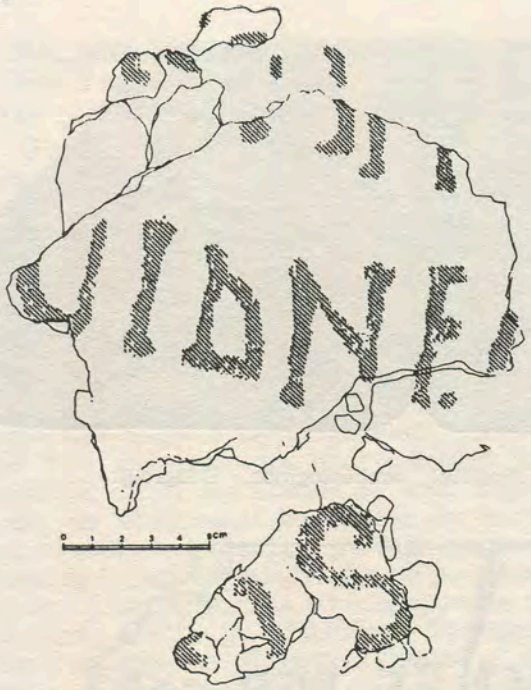

Fig. 7. — Fresque écroulée à inscription C (cliché de l'Institut archéologique, Beograd).

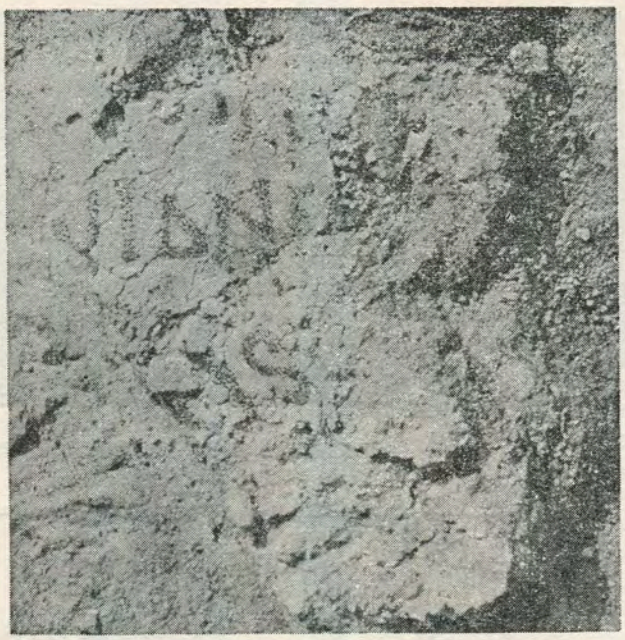

Fig. 8. — Inscription C sur fresque (d'après l'inventaire de fouille).

ut q] uid ne [- - - ou *numq] uid ne* [- - - (Ps. 73.1 ou 87.12), ou encore, à titre d'exemple, *Ego autem in te spera] ui D(omi) ne* (Ps. 30.15), etc. Pourtant, vu la fréquence de l'invocation du Seigneur auquel le fidèle s'adresse directement dans les Psaumes, la restitution de la formule *t] ui D(omi) ne* me semble de loin la plus probable.[41]

Les citations scripturaires dans les inscriptions, y compris celles empruntées au Psautier, sont bien connues tant dans le monde grec[42] que latin.[43] On les trouve gravées, peintes ou sur des mosaïques, parmi des bâtiments civils, funéraires et ecclésiastiques. Parfois, des parties entières à l'intérieur des églises, comme les célèbres chancels de Cimitile, portaient des inscriptions s'inspirant de la Sainte Ecriture.[44] Ces *tituli votivi* étaient surtout destinés à être lus à haute voix et ensuite commentés par l'officiant à un public plus ou moins illettré. Pour ces derniers, les images accompagnaient les inscriptions et non l'inverse. Ainsi, le texte ne constituait pas une légende au service de la représentation figurée, mais au contraire, les images expliquaient le texte.[45] De leur côté, les inscriptions gravées et peintes de Bregovina témoignent que son clergé connaissait bien la Bible. Bien qu'on ne puisse pas l'affirmer avec certitude, il est fort possible que le mobilier de l'église et ses surfaces peintes ou ornées de mosaïques ne portaient que des inscriptions puisées dans le Psautier, et qu'elles étaient peut-être même accompagnées d'images. On se souviendra ici de cet évêque de Ravenne, du V^e^s., qui fît décorer une salle de sa maison avec les versets du Psaume 148.[46] Ailleurs, dans une tombe à niches de Kertch, tous les murs peints portaient des inscriptions se rapportant aux Psaumes 90 et 120, vraisemblablement chantés lors des funérailles.[47] Quant au Psaume 112.7, représenté dans les inscrip-

[41] Voici quelques exemples: *quod exprobaverunt inimici tui Domine* (Ps. 88.52); *quoniam ecce inimici tui Domine* (Ps. 91.10). Voir aussi les Ps. 4.7 et 118.55. Nombreux exemples de *tui* sans *Domine*, mais auxquels le nom du Seigneur avait pu être ajouté dans certaines versions ou dans une libre interprétation.

[42] L. Jalabert, *Citations bibliques dans l'épigraphie grecque*, dans DACL, III, 2, 1914, col. 1731 sq.

[43] H. Leclercq, *Citations bibliques dans l'épigraphie latine*, *ibid.*, col. 1756 sq. Un aperçu d'ensemble beaucoup plus récent par Ch. Pietri, *La Bible dans l' épigraphie de l'Occident latin*, dans Le monde latin antique et la Bible (éd. J. Fontaine et Ch. Pietri), Paris, 1985, p. 189 sq.

[44] A. Ferrua, Römische Quartalschrift, 68, 1973, p. 50—68.

[45] L. Pietri, Epigrafia e Antichità, 9, 1988, p. 149—150.

[46] R. Tournay, *op. cit.* (note 36), p. 57.

[47] J. Kulakowsky, Römische Quartalschrift, 8, 1894, p. 49—87 et 309—327.

tions A et B de Bregovina, je n'ai pas fait d'enquête exhaustive pour retrouver tous ses témoignages épigraphiques.[48] Il y a néanmoins un exemple qui retiendra l'attention du chercheur. Notamment, dans le *Liber Pontificalis* de l'église de Ravenne, en décrivant l'oeuvre de l'archevêque Maximien dans la basilique Ursienne, Agnellus rapporte qu' »effigies in duobus locis praeclare factae sunt, una major, et altera minor« et que »in minore habet literas exaratas continentes ita: *Magnificate Dominum mecum, qui me de stercore exaltavit«.* Un peu plus loin il ajoute »Fecitique tertiam et quartam cum margaritis, in qua legitur: *Parce, Domine, populo tuo, et memento mei peccatoris, quem de stercore exaltasti in regno tuo.«*[49] L'inspiration du Psaume 112.7 et de I *Sm* 2.7, ou Cantique d'Anne, qui est le prototype du *Magnificat* de Marie,[50] me paraît évidente. Les expressions *de stercore exaltavi* et *exaltasti* révèlent l'emploi d'un texte africain ou augustinien dans lequel le primat ravennate devait puiser. Ayant gagné les faveurs de Justinien, Maximien fut ordonné en octobre 546 premier archevêque de Ravenne par le pape Vigile, qui se trouvait alors à Patras. Après avoir consacré. Saint-Vital, Maximien occupera jusqu'en 552 la première place dans l'église d'Occident, tandis que le pape et Cassiodore jouissaient d'un exil doré à Constantinople. C'est là d'ailleurs que l'ancien ministre de Théodoric rédigera une *Expositio Psalmorum,* surtout à l'aide des Traités d'Augustin.[51] Vigile, Cassiodore, Maximien et d'autres personnages en exil ou de passage à Constantinople dans les années quarantes du VIe s., constituaient ce noyau intellectuel latin de la capitale byzantine, d'où s'exerçait une forte influence culturelle en direction de la Haute-Italie et de la patrie de Justinien.

Voyons maintenant quel est le message que nous offre le Psaume 112 (ou 113 chez les Juifs). Le Psautier est d'origine hébraïque, couvrant l'époque monarchique. Attribués par l'antiquité juive et chrétienne à David, les Psaumes étaient chantés dans la liturgie. Car, selon les croyances juives, Yahvé, à qui les fidèles adressaient leurs chants, résidait dans le Temple de Jérusalem. Il était aussi le Dieu de tous les peuples, le Roi de l'univers et il n'abandonnait jamais le malheureux et la cause des humbles.[52] En fait, la monarchie orientale était à la jonction d'une idéologie où le roi est père de son peuple, chargé par Dieu d'en assurer la bonne vie et l'organisation étatique.[53] Les Psaumes 112—117 (ou 113—118 hébraïques) faisaient partie du Hallêl (louange, *laudes, laudate Dominum),* autrement dit de l'*Alleluia* (Sept. 'Αλληλούια), récité ou chanté dans le Temple à l'occasion des grandes fêtes. Il avait sa place à Pâque dans les familles, où les Psaumes 112—113 (113—114 hébraïques) étaient chantés alors qu'on buvait le deuxième gobelet de vin.[54] Comme les Livres de Samuel, comprenant la période à partir des origines de la monarchie israélite jusqu'à la fin du règne de David, les Psaumes davidiques, où l'homme parle à Dieu, ont entretenu chez les Juifs l'espoir que le salut du peuple serait confié à la race de David et le grand roi, a été considéré comme le type du Messie à venir. Dans les Evangiles, c'est Jésus, né à Bethléem, patrie des Davidides:[55] *Quidam autem dicebant numquid a Galilaea Christus vent nonne scriptura dicit quia ex semine David et Bethleem castello ubi erat David venit Christus* (Vulg.: Jean 7.41—42). Jésus est fils de David: *Filí David Iesu miserere mei* (Vulg.: Marc 10.47 et dans d'autres citations néotestamentaires). Pour les chrétiens le Psautier est le livre de la prophétie vétérotestamentaire.[56] Ce qui importe surtout, c'est de voir le Christ manger encore cette Pâque juive avec ses disciples, réunis à la Cène, et instituer à cette occasion l'Eucharistie liturgique qu'il concluait par le Hallêl, ou Psaume 112—117. En effet, les quatre évangélistes décrivent la Cène (Mt 26, 17—35; Mc 14.12—31; Lc 22.7—34; Jn 13.1—30) en termes analogues, où Jéus bénit le pain et le vin, son corps et son sang, *et hymno dicto exierunt in montem Oliveti.* Ainsi, pour citer les mots d'un savant renomé, la Pâque juive a été considérée comme la figure prophétique de celle du Christ, mais dans sa mort et sa resurrection.[57] Jésus instituait le rituel eucharistique chrétien soit le jeudi avant-veille, soit le vendredi matin ou veille de la Pâque, ce qui n'est pas très clair.[58]

---

[48] Trois inscriptions de Syrie, cf. L. Jalabert, *op. cit.* (note 42), col. 1735.

[49] *Patrologia Latina,* 106, 1851, col. 610.

[50] *La Sainte Bible* (Les Livres de Samuel),[2] (R. de Vaux), Paris, 1961, p. 28, note *a.* Luc 1.46: *et ait Maria/ Magnificat anima mea Dominum* etc.

[51] J. Gribomont, *Cassiodore et la transmission de l'héritage biblique antique,* dans *op. cit.* (note 43), p. 144. Cassiodore était certainement à Constantinople en 550, où il s'était rendu probablement à la même époque que le pape Vigile. Cf. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire,*[2] II, Amsterdam, 1968, p. 619.

[52] R. Tournay, *op. cit.* (note 36), p. 14, 34 sq, 44—45.

[53] H. Cazelles, *Histoire politique d'Israël,* Paris, 1982, p. 119.

[54] E. Pannier, dans F. Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible,* III, 1, Paris, 1926, col. 404—406.

[55] R. de Vaux, *op. cit.* (note 50), p. 19.

[56] C. Estin, *Les traductions du Psautier,* dans *op. cit.* (note 43) p. 67.

[57] V. Saxer, *Bible et liturgie, ibid.,* p. 167.

[58] C. Fouard, *op. cit.* (note 35), II, 1, 1926, col. 408—417.

Pour les chrétiens *l'Eucharistia* ou, d'après les anciens textes la *coena dominica* ou *mensa Domini*, célébrée le dimanche, jour de la resurrection du Christ, est le sacrement de son corps et de son sang, et la prière d'action de grâce.[59] Le texte de l'Alleluia gravé sur la *mensa* et sur une autre pierre de l'église de Bregovina, provenant vraisemblablement de l'espace de l'autel, confirme que le Psaume 112.7 était récité ou chanté lors de la messe solennelle. II témoigne en tout cas qu'au VI^e^s. l'opinion que Jésus avait prononcé les Psaumes de l'Alleluia lors du dernier repas était courante. Ceci suggère aussi que le chant ne s'arrêtait pas à un seul verset du Psaume 112. L'inscription C peinte sur fresque témoigne que les textes gravés ou peints, peut-être même accompagnés d'images dans les parties plus hautes des murs de l'église, devaient être plus nombreux. Ce qui importe aussi, c'est le caractère davidique et monarchique du chant accompagnant la communion. Dans le Psaume 112, Dieu non seulement relève le pauvre de la poussière, mais au verset 8 le fait asseoir aux côtés des princes, des princes de son peuple (Sept.: *ut conlocet eum cum principibus/cum principibus populi sui).* La communion par le corps et le sang du Christ était non seulement la reconnaissance de Dieu, mais aussi du *princeps* investi de ses pouvoirs non pas par le peuple sur lequel il régnait, mais par Dieu.[60] Et ce ne sont que le humble et le fidèle qui mériteront de s'asseoir aux côtés du souverain choisi par Dieu. Le modèle du *princeps* et de l'humble s'était David, l'auteur des Psaumes.

Fig. 9. — *David Rex*, enluminure de l'Evangéliaire de Sinope.

Si Jésus est »Fils de David« ou de la race royale davidique, *David rex* ou *princeps* est incarné dans l'empereur byzantin qui tient son pouvoir du Seigneur. Dans le *Codex Sinopensis* (Paris, Bibl. Nat. suppl. grec 1286), Evangiles à feuillets pourprés et enluminés, datés du VIe s., des personnages bibliques accompagnés de textes rappellent les témoignages de l'Ancien Testament sur un événement du Nouveau et font ressortir le caractère providentiel de celui-ci.[61] Sur les feuillets illustrés David est vêtu du costume impérial, drapé d'une chlamyde pourpre foncé retenue par une fibule ronde ornée de pendeloques et coiffé d'un diadème à deux rangées de perles (Fig. 9).[62] Quoique on ait pensé à une origine syro-mésopotamienne du manuscrit,[63] je crois pour ma part que le célèbre *purpureus* est sorti d'un atelier constantinopolitain. Les images du roi prophète rappellent de près les portraits de Justinien à l'église Saint-Vital de Ravenne (Fig. 10).[64] Si le chant du Psaume 112 avait une signification eucharistique générale, le verset 8, où il est question des *principes populi sui*, devait avoir à Bregovina, fondée dans le voisinage de *Justiniana Prima*, un sens plus particulier, car Justinien et son oncle Justin avaient été choisis par Dieu parmi les habitants de ce peuple dont ils étaient natifs. Si le terme de *princeps* désigant l'empereur est pratiquement inconnu de l'épigraphie

[59] F. Cabrol, *Eucharistie*, dans *DACL*, fasc. 47—48, 1922, col. 688 sq.

[60] W. Ullmann, *The Bible and the Principles of Government in the Middle Ages*, dans Settimane, 10, Spoleto, 1963, p. 181 sq. et surtout p. 197—198.

[61] A. Grabar, *Les peintures de l'Evangéliaire de Sinope*, Paris, 1948, p. 11.

[62] *Ibid.*, p. 23 (fig. 7).

[63] *Ibid.*, p. 24—25.

[64] G. Bovini, *Ravenna. Art and History*, Ravenna, 1979, fig. à la p. 58.

de basse époque antique,[65] où il est absent de la titulature officielle, on le retrouve fréquemment dans la littérature profane occidentale du siècle de Justinien.[66] Pour notre question il est surtout important de le voir figurer dans une inscription en hexamètres gravée sur un linteau de porte (?) du village d'Izbičanj en province de Dardanie, mais sans qu'on sache le lieu exact de sa provenance (Kolovrat?):[67] † *Omnia quae cernis magno constructa labore/moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas/ auxilio Crristi* (!) *paucis construxit in annis/ antistes Stefanus sub principe Justiniano.* Depuis sa publication, la pierre a fait l'objet de plusieurs commentaires savants. Selon les uns, il s'agirait de la construction d'une cité épiscopale ou d'un de ses quartiers.[68] Le caractère métrique du texte dénoncerait dans l'*antistes Stefanus,* le commanditaire, un homme cultivé.[69] Selon d'autres, il s'agirait d'une villa, peut-être même impériale, édifiée par les soins de l'évêque Etienne.[70] Cependant, les *realia* contenues dans l'inscription n'attestent pas nécessairement une opération constructive de très grande ampleur. Tout ce qu'on peut préciser, c'est que le site était entouré de murailles *(moenia),* qu'il avait plus d'une église *(templa),* ce qui est normal pour l'époque, accompagnées d'*atria* et d'une maison *(domus)* destinée à l'évêque et à son clergé. Les thermes *(thermas)* s'associent parfois aux églises baptismales, tandis que l'approvisionnement en eau va de soi *(fontes).* Seule la mention d'étables *(stabula)* pose un problème d'interprétation. Mais ce ne sont que des recherches tout à fait récentes qui ont eu le mérite de révéler la similarité de la formule initiale d'Izbičanj, *omnia quae cernis magno constructa labore,* avec tout une série d'exemples du Ve—VI^e^s., provenant de Rome *(omnia quaeque vides proprio quaesita labore),* de la basilique d'Eufrasius (530—560) à Poreč *(quas cernis nuper vario fulgere metallo),* de l'église Sainte-Euphémie de Grado, consacrée en 579 *(atria quae cernis varia formata decore)* et d'ailleurs.[71] *L'auxilio Christi* rappele en quelque sorte une autre inscription d'une mosaïque mutilée de Sainte-Euphémie de Grado *(Dei gratia auxilioque* etc.).[72] Même si aucun de ces exemples n'est absolument identique au texte d'Izbičanj, ils montrent néanmoins que l'évêque Etienne s'était servi d'un cliché tout prêt pour composer au moins son premier vers, auquel il ajoute un

Fig. 10. — L'empereur Justinien, mosaïque de l'église Saint-Vital de Ravenne.

certain nombre de monuments réels, tout en se servant d'une terminologie vétérotestamentaire. Les églises sont appelées *templa,* ce qui évoque le Temple de Jérusalem. Le *princeps* pour désigner le roi ou le souverain est presque inconnu du Nouveau Testament, où le terme s'associe surtout au *princeps sacerdotum.*[73] Les *atria* et les *fontes* sont particulièrement nombreux dans l'Ancien Testament.[74] Ceci est aussi vrai pour le terme *auxilium.*[75] Enfin, je crois que la mention inattendue des *stabula* à la deuxième ligne de l'inscription d'Izbičanj s'inspire directement du *Liber numerorum* 32.16 sq. où il est question de l'érection des villes

[65] V. Beševliev, *op. cit.* (note 5), p. 130, № 191, inscription de 341—344: *[p]acifico piissimo [q]ue p[r]incip[i]/D(omino n(ostro) Fl. Cl. Constanti* etc.

[66] Par ex. Cassiodore, *Variae, dans MGH, AA,* Berolini, 1894, p. 573 (index rerum et verborum).

[67] Publié d'abord par N. Vulić, Spomenik Srpske kraljevske akademije, LXXI, 1931, № 332.

[68] F. Granić, Glasnik Skopskog naučnog društva, 14, 1935, p. 254.

[69] I. Nikolajević, Seoski dani S. Vukosavljevića, 3, 1976, p. 205—206.

[70] M. Mirković, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 18, 1978, p. 1—8.

[71] G. Cuscito, *Vescovo e cattedrale nella documentazione epigrafica in Occidente,* dans les Actes du XIe Congrès int. d'arch. chrét., Vol. I, Rome, 1989, p. 750—752.

[72] G. Brusin et P. L. Zovatto, *Monumenti paleocristiani di Aquileia e di Grado.* Udine, 1957, p. 456.

[73] F. P. Dutripon, *Vulgatae editionis Bibliorum Sacrorum concordantiae,* Parisiis (sans année d'édition), p. 1115—1118.

[74] *Ibid.,* p. 124, 531.

[75] *Ibid.,* p. 137—138.

fortifiées:[76] »Mais eux, s'approchant plus près, dirent: nous ferons des parcs de brebis et des étables de bestiaux *(stabula jumentorum)*, et aussi pour nos petits enfants des villes fotifiées *(urbes munitas)*; mais nous-mêmes, armés et équipés, nous marcherons au combat devant les enfants d'Israël, jusqu'à ce que nous les introduisions dans leurs terres. Nos petits enfants, et tout ce que nous pouvons avoir, seront dans des villes murées, à cause des embuches des habitants *(in urbibus muratis propter habitatorum insidias)*.« Aucun texte n'aurait pu mieux convenir à cette vaste rénovation justinienne et l'érection des nombreux villages et bourgades bien défendus par des remparts, provoquée par l'insécurité des temps. Par leur inspiration vétérotestamentaire, les inscriptions justiniennes qu'elles soient de Bregovina, d'Izbičanj ou d'ailleurs, s'accordent très bien avec l'atmosphère de l'époque où l'Ancien Testament et son contenu monarchique préfigurait le Nouveau et justifiait le pouvoir de l'empereur, l'élu du Seigneur.

Enfin, pour terminer cet exposé, revenons un instant aux Edifices de Procope de Césarée. En parlant de Πρώτη Ἰουστινιανῆ, l'historien grec n'apporte pas beaucoup de précisions sur son emplacement.[77] Il ressort de sa relation que parmi les Dardaniens d'Europe se trouvait le site fortifié (φρούριον) de Βεδερίανα et à sa proximité le village χωρίον) du mom de Ταυρισίον, où était né Justinien. L'empereur fortifia son village natal et construisit non loin de là le siège du nouvel archevêché illyrien. Nous avons vu plus haut quel était le territoire de la *felicissima patria* de Justinien (Fig. 1). Comme Bederiana, lieu de naissance de son oncle Justin Ier, était le plus près ou se rapprochait le plus de *Naïssus* selon les dires de Jean d'Antioche[78] et comme c'est du site de Balajnac que provient la fameuse tête de bronze de la pieuse Euphémie,[79] femme de Justin Ier, l'identification des deux n'est pas du domaine de l'invraisemblable. De même, il n'y a pas un abîme à franchir pour voir dans Bregovina, avec ses Psaumes davidiques et monarchiques, le lieu où l'empereur aurait vu le jour. Bien entendu, ce n'est qu'une simple idée qui m'a effleuré l'esprit et qui, même si elle était vraie, exigerait des arguments plus nombreux et plus solides que ceux dont le chercheur dispose à l'heure actuelle.

Abréviations

DACL	*Dictionnaire des antiquités chrétiennes et de liturgie*, éd. F. Cabrol et H. Leclercq, Paris
IMS	*Inscriptions de la Mésie Supérieure*, éd. F. Papazoglu, Beograd
MGH, AA	*Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*

[76] Traduction de F. Vigouroux, *op. cit.* (note 35), Tome I, Le Pentateuque, Paris, 1900, p. 809.

[77] *De Aed.*, IV 1, 17—20 (éd. Loeb, p. 224—225).

[78] *Ioannis Antiocheni Chronici fragmenta* (éd. Mommsen), Hermes, 6, 1872, p. 339.

[79] D. Srejović, *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 1987, p. 102—104 et fig.

BLAGA ALEKSOVA, Skopje

The old Episcopal Basilica at Stobi

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AND RESEARCH, 1981—1989.

STOBI

The ancient city of Stobi is located at the juncture of two important rivers, the Erigon and the Axius, which are known today as Crna and Vardar, ca. 150 km. north of Thessaloniki. Because of this the city had an especially significant strategic, military and commercial location in ancient times. The city of Stobi occupies three low terraces that descend towards the Crna. It is surrounded by two city walls with towers and gates, of which the main entrance gate is located on the west side. The necropolis of the city, in use during the Roman, Byzantine and Slavic periods, is located in the area extending from the cemetery church all the way to the Palikura Basilica.

The discovery of some structures in the city was begun already during World War I, when religious buildings in the city itself and its immediate environs were dug up and uncovered. Systematic archaeological investigations in the years from 1920—1940 uncovered the urban area of the late antique city known today, with its public and private buildings.

The Joint Yugoslav-American Stobi Excavation Project 1970—1978 has contributed significantly to our understanding of living conditions, social organization, arts, crafts, and religion in Stobi. The excavations have also increased our knowledge generally of the history of Stobi from the third century B. C. to the late sixth century A. D.

Stobi's relatively small, but strategic Paeonian and later Macedonian community during the Hellenistic period, grew to a large and prosperous municipium during the early Roman Empire and finally to a provincial capital and episcopal seat of the later Empire.

Stobi was a predominantly Christian city by the fourth century. It was abandoned in the sixth century A. D. during the Avaro-Slavic invasions and very soon thereafter it was occupied by the Slavic tribes.[1]

THE EPISCOPAL BASILICA

One of the most significant structures in which investigations have been caried out in recent years is the Episcopal Basilica, known as the Basilica of Bishop Philip. The excavations have provided important information about some constructions of this building, about certain additions, and about the functions of several rooms.

The church in its entirety was uncovered to the level of the floor from 1920—1930. The recent excavations have shown that the church was erected to the west of the Theater on a long artifical terrace along the Via Sacra on the opposite side of the semicircular court. Newly uncovered architectural remains and archaeological evidence found in the course of the excavations from 1970—1978 have completed

[1] B. Saria, *Stobi*, Narodna Enciklopedija 4, 1929, 489—491; *idem*, *Stobi*, Real Enciclopedie 4 A, 47—54; E. Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, DO Papers 3, 1946, 81—161; J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Denkschr., Wien 1861, 175, 231—236; *idem*, *Reise durch die Gebiete des Drin und Vardar*, 15 pt. 2, Wien 1864, 158—188; L. Heuzey, *Découverte des ruines de Stobi*, RA 2, 1873, 25—42; Đ. Mano-Zisi, *Stratigraphic Problems and the Urban Développement of Stobi*, Studies in the Antiquities of Stobi I, 1973, 185—232; B. Josifovska, *Stobi*, 1953; J. Wiseman, *Guide*, Beograd 1973; J. Wiseman — Đ. Mano-Zisi, *Excavation at Stobi* 1970, AJA 75, 1971, 395—411; *idem*, AJA 76, 407—424.

our knowledge about the life of this structure. This is a basis for its secure dating.

In 1970 the earlier chancel screen of the presbyterium was uncovered and with this the two building phases became clear. The chancel of the earlier phase was composed of marble Theater seats while the later is made of reddish breccia and is located 1.20 m. farther west. Narrow corridors were located between the altar enclosure and the main colonnade in both construction phases. The synthronoi placed to the north and south have three construction phases. The floor of the presbyterium of the earlier phase is preserved in the impressions left in its substructure of hydraulic mortar. It was composed of large marble slabs combined with fields decorated in opus sectile. In the altar niche is located a semicircular space with a martyr's crypt, which is 1.75 m. below the floor of the presbytery.

The excavations carried out in the south aisle produced especially significant results. Two levels of mosaic floor were uncovered. The earlier mosaic is executed with geometric motifs resembling those in the triclinium of the House of Psalms, dated to the mid-fifth century, while the later one is from the late fifth or early sixth century.

In 1974 an east-west wall of Building A was uncovered in the south aisle, decorated on its interior with fresco painting in two layers with the same motifs of broad panels imitating marble incrustation divided by Ionic pilasters. This decorative motif is very common in all the basilicas of the fourth through sixth centuries in the Balkans and elsewhere.

In 1977 an intact burial crypt belonging to the Basilica Phase II was discovered. This crypt contained the remains of a fifth-century bishop.

In the course of 1971, by the south wall of the church, the monumental quatrefoil Baptistery was discovered. It had a piscina in the middle and was built in two phases with a kantharos of white marble in the center. There had been a baldachin over the piscina, with preserved marble columns and capitals. The Baptistery floor was laid with polychrome mosaic with characteristic early Christian motifs set in the framework of the building structure itself. Originally it served for ritual immersion and in the final phases a marble kantharos indicated a new ritual of baptism with ablution or infusion.

The church communicated with the baptistery through a secondarily constructed stairway. The baptistery had been painted in a very rich fresco decoration, there layers of which have been discovered. The older two layers contained large compositions that were depicted on the walls and niches.

The composition, drawing, color and technique of the discovered paintings do not form a unified whole, so they do not appear to have been executed at the same time. Two hands can clearly be recognized together with many repairs and overpaintings.

The first phase of the church was dated to the mid-fifth century, the second phase to the end of the fifth or beginning of the sixth century, and the third repair around 518. There are archaeological data that show that the church was in use even later.[2]

THE OLD EPISCOPAL BASILICA

Excavations in the Basilica of Bishop Philip from 1970—1975 brought to light new archaeological information that indicated the existence of an earlier religious structure beneath its foundations. Part of the Presbyterium of an early basilica was uncovered west of the chancel of the church in 1978. The remains of the Old Basilica were found 4.50 m. below the level of the floor of the Basilica of Bishop Philip from 1982—1989. The three-aisled plan of the basilica is defined by parts of its perimetral walls. Uncovered is part of the north stylobate with ten sandstone bases which represent spolia, here in secondary use. The altar enclosure is contemporaneous with the main colonade. The chancel enclosure is preserved in the negative.

The complex south of the Episcopal Basilica with the Baptistery, in which there are remains of two piscina, originally belonged to this Old Basilica on the same level. Thus, this structure represents the first episcopal basilica of the city of Stobi. The evidence indicated that the Old Episcopal Basilica had two building phases.

---

[2] R. Egger, *Gradska crkva u Stobima*, Glasnik SND 5, 1929, 27—35; *idem, Die städttische Kirche von Stobi*, JÖAI 24, 1929, 42—87; S. Baria, *Neue Funde in der Bischofskirche von Stobi*, JÖAI 28, 1933, 112—139; E. Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, DO Papers 3, 1946, 87—110; R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London — New York 1963, 161—167; J. Wiseman, *Guide*, Beograd 1973, 61—71; *idem, Stobi in Yugoslavian Macedonia*, Journal of Field Archaeology, 1978, 395—429; *Studies in the antiquities of Stobi I, II, III;* C. Snively, *The Early Christian Basilicas of Stobi*, Austin 1979, 20—47; B. Aleksova, *The Early Christian Basilicas at Stobi*, 33 Corso, Ravenna 1986, 14—38, not. 14, 15.

THE FIRST BASILICA

The First Basilica occupies the western part of the upper church, and represents a rebuilt late roman palace. In its north stylobate parts of an altar are re-used as bases and the spaces between them are covered with marble slabs.

The floor of the nave is decorated with mosaic laid out in square and rectangular fields. In these frames are presented geometric and floral ornaments, which include circles, octagons, birds and inscriptions. At the entrance are the initials of Christ, a monogram with a cross at the end. Then folows an inscription in Tabula Ansata, in which for the instruction of the believer's life on earth is connected in a philosophical manner with that in heaven.

Inscriptions:

Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστός)
Θ(εός) Υ(ἱός)
Σ(ωτήρ)

Εὐχαί καί ἐλε
ημοσύναι καί
νηστίαι καί με
τάνοια ἐκ κα
θαρᾶς καρδίας
ἐκ θανάτου ρύετε

Preliminary analysis of this mosaic floor shows that it is not a unified whole in conception and composition. This speaks for a local style in church creativity. The composition is resolved with orthostate slabs as in the basilica at Epidaurus, thus, it is possible to say that a system of motifs penetrated from the south. At Stobi and in the territories of Illyricum this system was transmitted through ecclesiastical centers, especially Thessalonici, whose influence was felt as far as Ravenna and Italy in the West.

We find a similar manner of composing the floor at Salona in the basilica of Kapljuč from the fourth century, where the mosaics were laid over graves. We find motives practically identical to those in the basilica with numerous votive inscriptions at Salemi in Sicily. Also identical are pavements in North Africa and on the Adriatic coast. Such mosaics over graves are known from Tunisia, Spain, Sicily, Aquileia and Salona. In the east they have been uncovered in Syria, Palestine and Armenia.

The Old Basilica shows similarities with St. Sophia in Sofia in the composition of the decorative system and its choice of motifs. St. Sophia had two or four floors with a time span from the fourth to fifth centuries. We find an identical composition as well as the same general decorative system and motives in the church at Epidaurus dated to the end of the fourth century.

The first Episcopal Basilica at Stobi was, I believe, erected at the end of the first quarter of the fourth century. At that time the church at Stobi was well organized and the bishopric with its seat in the city had been founded. We find confirmation of this in the participation of Bishop Budius in the Nicaea Council of 325 organized by Constantine himself.

THE SECOND BASILICA

In the second construction phase, before the rebuilding of the church, the apse of the first church was destroyed. Its Presbyterium became part of the nave of the rebuilt basilica. A new presbytery with an apsidal space was built as an extension on the east side. Thus, the structure of the Old Basilica was enlarged toward the east by the lenth of the Presbyterium. The space in front of the newely constructed presbyterium was covered with a new mosaic, which was laid out in three framed fields.

In the central field was placed an exquisite kantharos with an inscription on the east in which is mentioned a Bishop Eustathios, in whose time the rebuilding of the church was carried out.

Inscription:

Ἀνεναιώθη
ἡ ἁγια τοῦ θεοῦ
ἐκκλησία ἐπι
σκόπου ὄντος
του ἁγιωτάτου
Εὐσταθίου

The fields on either side are composed with geometric and floral motifs of octagons, the combination of squares and rhomboids. This decorative composition system is very common to the end of the fourth century and at the beginning of the fifth century. We find similar motifs in villas and basilicas in Bulgaria, Greece, and the Balkans.

For a closer dating of the rebuilding of the Old Episcopal Basilica at Stobi, additional information is provided by the coins of Constantine, Constans and Constantius excavated below the level of the floor in the south aisle in that space where the church was extended.[3]

[3] B. Aleksova, *The Old Episcopal Basilica*, Archaeologia Iugoslavica XXII—XXIII, 50—62, not. 74.

The main evidence for the datation of the Phase II reconstruction of the Old Episcopal Basilica consists of the coins found below the floor in the south aisle and the place where is enlarged the church. Against Allen Walker, numismatist of the Project the coins:

79—143 type of Constantine I (330—335)
79—13 Constans I (335—337)
79—12 Constantius I (341—346)

N. B. 114, p. 132 Archaeological excavations of G. Petački, 1979.

Based on this find, the reconstruction was carried out in the second half of the fourth century after the year 346, perhaps between the Council at Serdica in 343 and the Council of Constantinople in 381. In the time of Theodosius I Christianization was finally complete. The reconstruction and enlargement of the church was made by Bishop Eustathios.

This building stood in the shadow of the partially ruined Theater, thus the Theatre still dominated the city. This is why rubble was put over the Old Basilica. It was simply abandoned and on top of it, at the level of the last diazoma of the Theater, the Basilica of Bishop Philip was erected in the beginning of the fifth century. It is possible to suppose that the upper church was erected in the time of Pope Innocent I, who in 412 proclamated the vicariat at Thessalonici, and when Stobi became the capital of Macedonia Salutaris.[4]

---

[4] J. Wiseman, *Stobi in Yugoslavian Macedonia*, Journal of Field Archaeology, 1978, 395—429; B. Aleksova, *Episcopal Basilica at Stobi*, Jahrb. Öster. Byzant. 32/4, Akten XVI Int. Byzant. Kongress, Wien 1982, 482—490; *idem*, *The Old Episcopal Basilica*, AI XXII—XXIII, 50—62; *idem*, *Starata episkopska bazilika vo Stobi*, Skopje 1985, 43—72; P. Kavadias, Praktika, 1916, 39—41; *idem*, Arheologia Ephemeris 4, 1918, 172—194; M. Ceci, *I monumenti Cristiani di Salona*, Milano 1963, 135; N. Duval, *Observations sur l'Origine de la mosaïque funérere en Afrique*, La mosaïque Greco-Romaine 2, Paris 1971, 84—86; A. Grabar, *The Beginning of Christian Art 200—395*, Ed. Th. Hudson, 1966, 237; D. Moe, *The Cross and the Menorah*, Archaeology, Arch. Inst. of America 3, 1977, 148—157; M. Čanak-Medić, *Gamzigrad*, Beograd 1978, 86—87, p. p. 167—168; D. Ovčarov — M. Vaklinova, *Ranohristijanski pametnici od Bulgaria*, Sofia 1978, 22—23; P. A. Atzaka, *Early Christian and Byzantine Magnezia*, Athens 1982, 108—145; B. Aleksova, *The Early Christian Basilicas at Stobi*, 33 Corso, Ravenna 1986, 25—32; D. Koračević, *Sostojbata na antičko Scupi*, MAA 3, 1977, 147—151.

ВОЈИСЛАВ С. ЈОВАНОВИЋ, Београд

Прилепац код Новог Брда

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ГРАДОВА

Вести о Прилепцу у писаним изворима спасле су ово средњовековно утврђење од потпуног историјског заборава. Ма колико да су ретке и оскудне садржине, те вести су драгоцене и незаобилазне јер пре свега потврђују постојање Прилепца у XIV и XV веку, пружају податке о неким својствима ове тврђаве и упознају нас са појединим значајним људима чије су судбине везане за њену прошлост.

На Прилепац и недалеки Призренац први је скренуо пажњу К. Јиречек, још 1879. године, пишући о Новом Брду у свом знаменитом делу о трговачким путевима и рудницима Србије и Босне.[1] Пошто је у документима дубровачког Хисторијског архива наишао на помене ових градова, Јиречек је закључио да су они служили „за одбрану надалеко рашчрканих топионица и насеља".[2] И много година доцније, истраживачи средњовековних споменика на овом подручју испољавали су подједнако интересовање за оба града. Тако је 1950. године А. Урошевић у оквиру своје антропогеографске студије о новобрдској Кривој реци први указао на положај остатака Прилепца и Призренца.[3] Вести које се односе на прошлост ова два града разматрао је у три маха (1955, 1964. и 1967) М. Динић у склопу својих историјско-географских студија о српским земљама.[4] У наведеним радовима подаци о Прилепцу и Призренцу саопштени су узгредно с обзиром на то да се ни један од аутора није бавио њиховим изучавањем. У радовима инспирисаним посебним интересовањем за материјалне остатке Прилепца и Призренца писани извори нису коришћени у довољној мери и на задовољавајући начин. Такав је теренски извештај арх. И. Здравковића, из 1957, иначе врло значајан због тога што су у њему објављени први описи, скице основа и фотографије ових градова.[5] Исти извештај објављен је још два пута (1970. и 1975) у оквиру ширих прегледа сродних споменика.[6] Најзад, у кратким текстовима М. Ивановића,[7] из 1974. и В. Јовановића,[8] из 1987. године, такође рађених за шире приказе сродне грађе, није могла бити обухваћена и тзв. научна апаратура чиме је овим текстовима ограничена научна употребљивост.

---

[1] К. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879, 56; видети и превод Ђ. Пејановића, у редакцији М. Динића, објављен под насловом: *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, у: Зборник Константина Јиречека I, изд. САНУ Београд 1959, 269.

[2] Исти, нав. места; видети и: R. Hofmann, *Die Burgruine Novo Brdo und Umgebung im Vilajet Kossovo*, Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft XXXVI, Wien 1893, 594.

[3] А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, у: Насеља и порекло становништва св. 32, Београд 1950, 106.

[4] М. Динић, *Ново Брдо, кратак историјски преглед*, Старинар V—VI (1954—1955) 247—250; исти, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 34, 48; исти, *Трепча у средњем веку*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 33 (1967) 403; Наведени радови прештампани су у: исти, *Српске земље у средњем веку*, изд. СКЗ Београд 1978.

[5] И. Здравковић, *Кратки теренски подаци о нашим градовима, Призренац и Прилепац*, Весник Војног музеја 4, Београд 1957, 329—334.

[6] Исти, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 57—63; исти, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975, 76—81.

[7] М. Ивановић, *Средњовековни споменици*, у: Косово некад и данас, Београд 1973, 455—456.

[8] В. Јовановић, *Косовски градови и дворци (XI—XV век)*, у: Задужбине Косова, Призрен—Београд 1987, 382.

Полазећи од начела да се археолошки споменици и налазишта па према томе и средњовековни градови данас могу успешно изучавати само интердисциплинарно, покушали смо да вести из расположивих писаних извора о Прилепцу повежемо са историографским подацима, теренским белешкама и одговарајућом документацијом и изложимо их на једном месту. То је једини начин да се научној јавности истовремено пружи увид у стање очуваности, степен истражености и делимичан увид у прошлост овог споменика, што је све неопходно за реалну процену његове вредности и места које заузима у нашем културно-историјском наслеђу. Нов значајнији допринос познавању Прилепца, пре свега његових материјалних остатака, може се очекивати још само од археолошког ископавања тврђаве и подграђа.

Што се тиче града Призренца који је од Прилепца удаљен око 12 km западно, мерено ваздушном линијом, он захтева посебна истраживања које ћемо обавити накнадно и резултате објавити на другом месту.

*

Остаци средњовековног утврђења Прилепац налазе се на стеновитом брду званом Оцин камен (кота 914) који се издиже високо изнад леве обале Прилепничке реке, леве притоке Јужне Мораве, око 11 km североисточно од Гњилана[9] (Сл. 1, 3 a, b). До Прилепца се најлакше стиже колским путем преко Косовске Каменице и села Божевце које се налази североисточно од утврђења.

О подизању Прилепца нема података у писаним изворима. К. Јиречек сматра да је ово утврђење штитило оближње рударске и топионичарске насеобине.[10] Његов положај је такав да је могао да штити и прилазни пут ка Новом Брду, долином Прилепничке реке на што је такође указивано.[11] С тим у вези могло би се закључити да је Прилепац сагрђен у периоду интензивног рударења у овом крају. Међутим, не би смо никако смели искључити могућност ранијег постанка града имајући у виду његов повољан стратешки положај и с обзиром на то да је долина Прилепничке реке служила као природна саобраћајница у овом планинском пределу још пре него што се на Новом Брду развила рударска делатност. Наиме, податак да је кнез Лазар Хребељановић рођен у Прилепцу око 1329. године — о чему ће одмах бити речи — уверава нас да је овај град тада већ постојао. Како је у то време рударство на подручју Новог Брда било у почетној фази развоја, а веће опасности од спољног непријатеља у томе делу Србије није било, извесно је да се изградња Прилепца не може датовати у време које непосредно претходи наведеној години, већ у знатно старији период, и објаснити потребом заштите већ поменуте свакако важне саобраћајнице у долини Прилепничке реке, о чему ће још бити говора.

Први помен Прилепца везан је за кнеза Лазара. Наиме, из летописа сазнајемо да је благочьстивїи кнѣзь Лазарь рођен у граду Прилепцу: Бысть же ѡчьство его градь Прилепаць.[12] Породица није припадала старој властели и њен родоначелник није познат.[13] Отац Лазарев, Прибац: ѡцьь же его Прибаць[14] на двору Стефана Душана био је логотет (канцелар) потом слуга или пехарник и најзад „велики слуга царев".[15] У познијим изворима Прибац се презива Хребељановић.[16] Мало је вероватно да су Прибац и Лазар добили од Стефана Душана неку покрајину „у државу", односно на управу, јер их је служба везивала за двор.[17] Животни пут Лазарев започео је око 1329. године у Прилепцу, свакако на породичној баштини Хребељановића.[18] Обим баштине није утврђен.[19] О Лазаревој младости немамо података ла не знамо колико се задржао у родном крају и када је, следећи свога оца, отишао на двор. После скромне дужности стављоца (столник) на двору цара Душана и цара Уроша, коју је обављао од 1363. или 1365. године,[20]

---

[9] Видети топографску карту 1 : 25000, секција Косовска Каменица (153—3—3), изд. Војногеографски институт 1980. На топографској карти 1 : 50000, секција Лебане 3, из 1957. године, иста кота је означена са 861.

[10] К. Јиречек, нав. места.

[11] И. Здравковић, нав. дело, у: Весник Војног музеја 4, 1957, 332.

[12] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 210—213. У Бранковићевом летопису забележено је да је кнез Лазар ex urbe Prilaz (нав. дело, стр. 288).

[13] Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 212; исти, *Лазар Хребељановић*. Историја, култ. предање, Београд 1989, 17, 21.

[14] Љ. Стојановић, нав. дело, 211, 212 и 213 где се Прибац назива „велики".

[15] Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 18 и 19—21.

[16] К. Јиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба I*, Београд 1952, 250.

[17] Р. Михаљчић, нав. дело, 18.

[18] Исти, *Крај српског царства*, 212; исти, *Лазар Хребељановић*, 17—18; И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1888, 8. Наведену годину Лазаревог рођења (1329) Руварац је одредио према податку у Похвали кнезу Лазару коју је око 1420. године, саставио Андоније Рафаил, а где се каже да је Лазар умро у шездесетој години живота.

[19] Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 18.

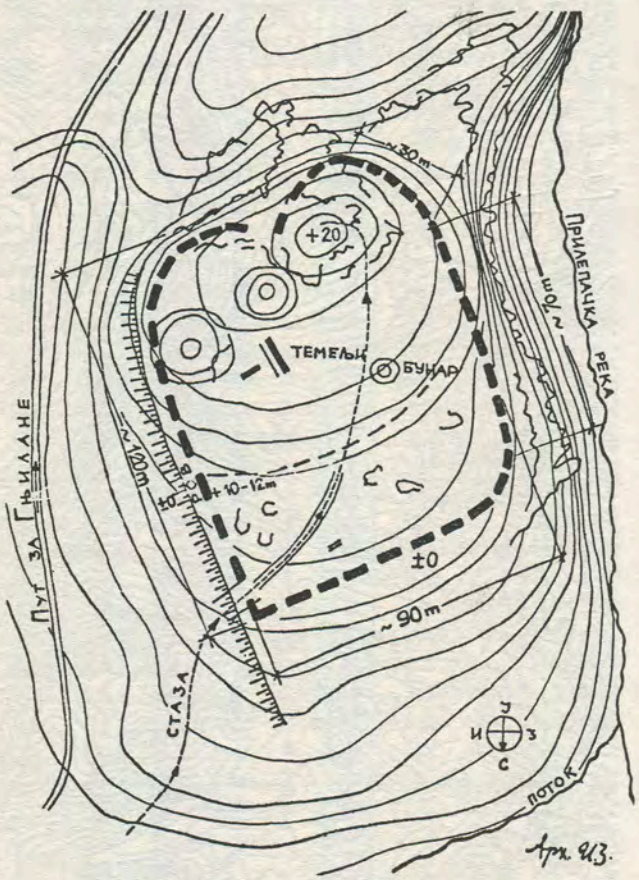
[20] Исти, нав. дело, 21 и 28.

Сл. 1. — Топографски положај града Прилепца на брду Хоџин Камен. — Fig. 1. — Topographical position of the city Prilepac on the hill Hodžin Kamen.

Лазар је пре 1371. добио кнежевско достојанство[21] и убрзо постао обласни господар управљајући северним српским земљама. У сачуваној дипломатичкој грађи он се потписивао по узору на Немањиће: **Азь въ Христа Бога благовѣрьныи и самодрьжавьныи господинь Сръблемь и Подоунавию Стефань кнезь Лазарь.**[22] Због своје витешке смрти на бојном пољу косовском 1389. године, кнез Лазар је ушао у народно предање с ореолом мученишства и постао један од најпоштованијих српских владалаца. Стога и његовом родном месту, Прилепцу, придајемо посебан значај. Вредно је истаћи да је, према садашњем стању истраживања, кнез Лазар једина личност коју извори помињу у вези са Прилепцем, и да се овај град не помиње ни у једној Лазаревој исправи.

У хрисовуљи коју је кнез Лазар издао Раваници 1380/1381. године, помиње се и село Прилепница: **се(л) Прилѣ(п)ница** као један од дарова новооснованом манастиру.[23] Село под истим именом постоји и данас и налази се северно од Гњилана[24] и јужно од града Прилепца. У опису међе села Прилепнице помињу се „Врањански пут": **вранꙗ(н)скїи поуть** и „Сашки пут": **сашкн(м) поуте(м)** [25] две саобраћајнице које су, нема сумње, биле веома значајне у овом делу тадашње Србије и које су могле утицати на појаву ове тврђаве. С обзиром на околност да се уз „Врањански пут" помињу села Прилепница, Радановци: **ра(д)новци** и заселак Бороевци: **боро(в)ци** који данас постоје у нешто измењеним називима (Радановци су Рајановце, Бороевци су Боровац,[26] североисточно од Гњилана), Г. Шкриванић претпоставља да је овај пут из Врање, највероватније преко Кончулског тесната, источно од Гњилана, водио за Ново Брдо и даље за манастир Грачаницу и Приштину.[27] Уз „Сашки пут" помиње се село Будрези: **боу(д)рези** које данас постоји под именом Горња и Доња Будрига, затим село Клокот: **w клокота** и село Партеш: **партеш** која постоје под истим именом југозападно

Сл. 2. — Основа града Прилепца (по И. Здравковићу). — Fig. 2. — Plan of the fortress Prilepac (according I. Zdravković).

сд Гњилана.[28] Из тога Г. Шкриванић закључује да је „Сашки пут" водио долином Биначке Мораве и везивао се на истоку са „Врањанским путем" а на западу негде око данашњег Урошевца, са „Великом цестом" која је ишла преко Косова Поља, од севера ка југу, према Скопљу.[29] Трасе оба пута: „Врањанског" и „Сашког" нису детаљно истраживане те не-

[21] Исти, нав. дело, 30.

[22] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, стр. 449 бр. 46; уп. Јиречек — Радонић, нав. дело, I, 321.

[23] Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 198; видети и: Раваничка повеља болоњски препис, у: Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 259; С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља* у: Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, 69—82.

[24] Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, у: Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, 91.

[25] Болоњски препис раваничке повеље, у: Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, 259; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1984, 95.

[26] Болоњски препис раваничке повеље, у: Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, 259. Код Шкриванића стоји Бозевце (нав. место) што није прихватљиво (село се зове Божевце). Село Беривојце, нешто источније, такође не би могло доћи у обзир. Видети топографску карту Косовска Каменица, наведену у нап. 9.

[27] Уп. Г. Шкриванић, нав. дело, 95, 108—109.

[28] Болоњски препис раваничке повеље, у: Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, нав. место; Г. Шкриванић, нав. дело, 95; видети и топографску карту 1 : 25000, секције Гњилане (164—2—2) и Могила (164—2—4).

[29] Г. Шкриванић, нав. дело, 95 и 109.

достају потребни подаци да би се о њима данас могло одговорно расправљати. На основу свега што је речено може се претпоставити да је „Врањански пут" или један његов огранак, водио долином Прилепничке реке ка Новом Брду и да је та саобраћајница, највероватније, условила подизање тврђаве Прилепац.

Из једног дубровачког архивског документа сазнајемо да су курири пристигли из града под Св. Срђем, 1424. године, затекли једног свог грађанина под тврђавом Прилепац близу Новог Брда: „subtus castrum Prieliepaç prope Nouam Berdam"[30]. Из овог податка М. Динић разложно закључује да је Прилепац имао и мало подграђе.[31]

Датум пада Прилепца под власт Османлија није остао забележен али се може приближно одредити захваљујући подацима у сеченичком летопису о заузимању суседних градова: Новог Брда, 1. јуна, и Призренца, 9. јуна 1455. године. Према сеченичком летопису цар Мехмед Чалапија (Мехмед II Освајач) заузео је Ново Брдо 1. јуна 1455, на покладе: **#·зцѫг. їюнїа ·а· на покладе прими царь Мехмедь Чалапїа градь Ново Брьдо.**[32] Исте године, 9. јуна цар је освојио Призренац, а 21. јуна у суботу стари Призрен и Бихор у Загорју: **Таже їюнїа ·д· прими царь Призреньць и Призрень стары їюнїа ·ка· вь соуботоу, и Бихор оу Загорю.**[33] Прилепац је пао, највероватније, пре Новог Брда, у време када су турске чете наступале ка Новом Брду заузимајући мања утврђења у околини. То се могло догодити у другој половини априла, уколико је опсада највећег рударског града Балкана трајала 40 дана, како извештава Критовул.[34] Међутим, Ашик-паша Заде бележи да се Ново Брдо предало седмог дана по доласку султана Мехмеда II Освајача на поприште битке.[35] Неслагање ове вести са трајањем опсаде код Критовула М. Динић објашњава тиме да је Ашик-паша време опсаде рачунао само од доласка султана.[36] Није искључено да је Прилепац освојен доцније, јер случај Призренца указује на могућност да су се још нека боље брањена утврђења у околини одржала и после 1. јуна. Притом подсећамо на околност да је Призренац одолео вишемесечној турској опсади 1427. године,[37] што сведочи о његовом врло повољном стратешком положају и храбрости бранилаца. Најзад, помишљамо и на то да 1455. године Турцима није било неопходно да што пре узму овај тврди град, јер су га, избегавајући жртве, могли опколити са мањим одредом и сачекати да се посада сама преда, док су своју главнину, праћену артиљеријом и опсадним справама, усредсредили на Ново Брдо.

Из раздобља турске окупације, о Прилепцу нема вести у писаним изворима. Мада праву слику о стању његових остатака могу дати само археолошка ископавања, површински изглед земљишта говорио би против претпоставке о коришћењу тврђаве у турском периоду. Стога је врло вероватно да је тврђава после освајања била трајно напуштена. У једном документу помиње се оближње село Прилепница. Наиме, у катастарском попису области Бранковића из 1455. године, дакле на самом почетку турске управе, забележено је да село има 52 куће са 62 пореска обвезника од којих су 3 нежењена, 3 удовице и 3 чифта. Сва наведена имена су српска. Помен попа Богослава указује на постојање цркве у Прилепници.[38]

*

За положај утврђења одабран је заравњени врх каменитог брда који се уздиже високо изнад леве обале Прилепничке реке и у стратешком смислу господари околином. У повољним временским условима са града се види врло добро долина Прилепнице, град Ново Брдо и долина Биначке Мораве.[39] Зара-

---

[30] К. Јиречек, нав. дело, 56 са нап. 182; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 34; В. Јовановић, нав. место.

[31] М. Динић, нав. место; В. Јовановић, нав. место.

[32] Љ. Стојановић, нав. дело, 238, бр. 700 а.

[33] Исти, нав. место, бр 700 b. Овакво датовање заступа Ђ. Сп. Радојичић, О поменику Св. Богородице Левишке (Рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду) Старинар XV (1940) 48 са нап. 1; Р. Грујић, међутим, погрешно закључује да се поменути датум односи на Бихор и да је Призрен освојен 9 јуна, истог дана када и Призренац којег неоправдано изједначује са Вишеградом, призренским „горњим градом". Видети: Р. Грујић, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена* (Прелиминарни извештај) Гласник Скопског научног друштва III (1928) 252 са нап. 1.

[34] Ј. Радонић, *Критовул, византиски историк XV века*, Глас СКА 138, Београд 1930, 75; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 65.

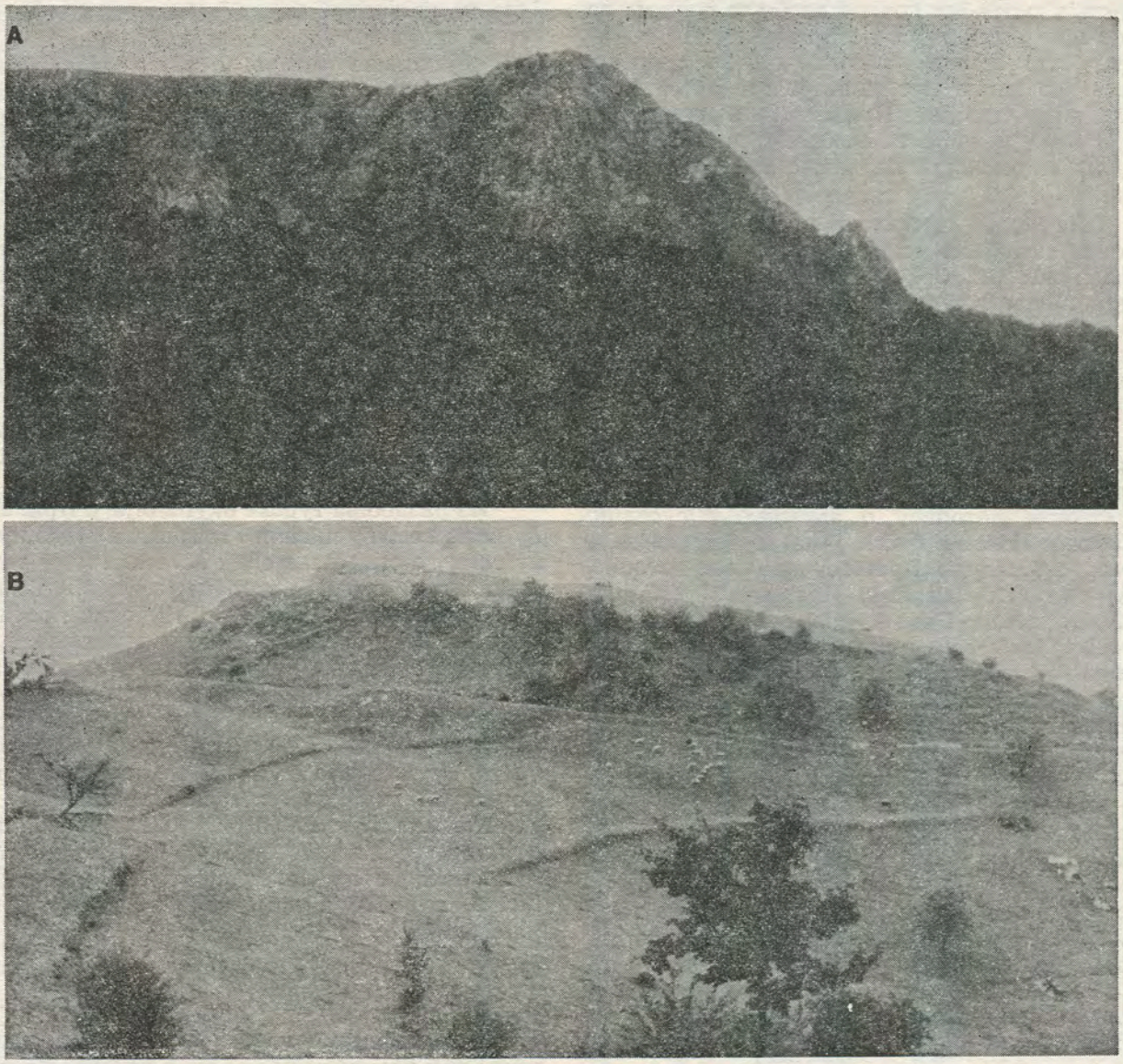
[35] Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Браство 26, Београд 1926, 76; М. Динић, нав. место.

[36] М. Динић, нав. место.

[37] Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, приредио В. Јагић, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 322; М. Динић, нав. дело, 48.

[38] Х. Хаџибегић—А. Ханџић—Е. Ковачевић, *Област Бранковића. Опширни катастарски попис из 1455. године*, Сарајево 1972, 185—186.

[39] Уп. И. Здравковић, нав. дело, у: Весник Војног музеја 4, 1957, 334; исти, *Средњовековни градови у Србији*, 63; исти, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, 81.

Сл. 3а. — Прилепац, изглед са југозапада. — Fig. 3a — Prilepac, view from the S—W.
Сл. 3б. — Прилепац, изглед са истока. — Fig. 3b. — Prilepac, view from the East.

ван је издуженог облика и пружа се приближно у правцу југ—север, са благим нагибом ка северу (Сл. 3b). Са западне стране, ка реци, утврђење је било природно заштићено високом, готово вертикалном литицом. Са југа и севера падине брда нису изразито стрме али је и са тих страна прилаз био отежан. Са источне стране приступ граду је био далеко лакши јер висинска разлика између врха и подножја брда тамо износи само десетак метара. Ради појачања одбране, на том месту је прокопан широк и дубок ров који се и данас лако уочава у рељефу земљишта пружајући се у дужини од око 150 метара према оближњем потоку, у правцу севера[40] (Сл. 2 и 4).

Од бедемских зидова данас нема видљивих остатака али се основа града може скицирати према рељефу земљишта. Наиме, бедемски зидови оцртавају простор у облику неправилног правоугаоника чије дуже стране износе око 120, а краће стране око 90 метара (Сл. 2). Према томе, Прилепац захвата повр-

[40] Видети дела наведена у претходној нап. на стр. 334 (Весник Војног музеја 4), 61 (Средњовековни градови) и 81 (Средњовековни градови и дворци).

Сл. 4. — Прилепац, данашњи изглед крајњег јужног дела одбрамбеног рова испред некадашњег источног бедемског зида. Fig. 4. — Prilepac, contemporary view of the southern most part of the defensive trench in front of the earlier eastern fortification wall.

Сл. 5. — Прилепац, површински трагови грађевина у унутрашњости тврђаве. — Fig. 5. — Prilepac, surface traces of the building inside of the fortification.

шину која прелази један хектар. У вези с тим, скрећемо пажњу да се у литератури Прилепац — као и суседни Призренац — најчешће помиње као мала тврђава,[41] мали град,[42] па чак и градић[43] — што може изазвати погрешан утисак да је реч о врло малом утврђењу. Истина, Прилепац је знатно мањи од суседног Новог Брда, али у односу на остале савремене тврђаве у Србији, он свакако припада групи утврђења средње величине.

У унутрашњости града један попречно трасиран зид одвајао је већи и виши јужни део од мањег северног дела који је био нижи за око 10 до 20 метара. У вишем делу, рељеф земљишта оцртава остатке грађевина (Сл. 5) од којих су две, вероватно, кружног облика. И. Здравковић закључује да је грађевина ближа југоисточном углу била кула.[44]

На површини стрмог земљишта која се од вештачког рова пружа ка истоку, местимично се могу уочити трагови грађевинских објеката који су, нема сумње, припадали насеобини формираној испод тврђаве. Ту је било „малено подграђе" које помиње М. Динић на основу вести у једном документу дубровачког архива.[45]

PRILEPAC NEAR NOVO BRDO
CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MEDIEVAL FORTRESSES

VOJISLAV S. JOVANOVIĆ, Belgrade

The remains of the town of Prilepac are located on the level top of the mountain Hodžin kamen (elevation 914), near the village of Boževce, high above the Prilepnička river, the left tributary of the South Morava and about 11 km. northeast of Gnjilane.

The purpose of this fortress was to defend the nearby mines, smelteries and miners, settlements, as well as the southern approach to Novo Brdo, the largest mining settlement on the Balkan peninsula.

Prilepac was the birth place of Prince Lazar Hrebeljanović. From the Ravanica charter we know that Prince Lazar donated to his newly founded monastery of Ravanica among others also the village of Prilepnica near Prilepac, which still exists under the same name. In the same charter are mentioned two roads: the »Vranjanski« road and the »Saški« road. It is possible to suppose that »Vranjanski« road, or one of its branches, led through the valley of the Prilepnica river and most probably that this road was the reason for the building of the fortress. From a Dubrovnik archival document we know that in 1424 Dubrovnik couriers met one of their compatriots below the fortress of Prilepac near Novo Brdo (subtus castrum Prieliepaç prope Nouam Berdam) from which M. Dinić deduces that Prilepac also had a fortified lower town. The date of the fall of Prilepac to the Turks one can approximate thanks to the information about the fall of nearby cities: Novo Brdo, 1 June, Prizrenaç, 9 June 1455.

The fortress could be approached only from the eastern side, where a long deep moat had been dug for reasons of security. Today there are no visual remnants of the fortification walls, but the plan of the fortress may be approximated by the configuration of the terrain. The fortification walls outline a space in the form of an irregular rectangle whose long sides are 120 m. and short sides about 90 m. in length. The fortress had an area of over one hectare, which means that it belongs to the medium-sized fortresses of medieval Serbia. In the interior of the fortress a partition wall separated the larger and higher southern part from the smaller northern part.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

[41] Видети нап. 1.

[42] Видети нап. 2, и М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 34.

[43] Видети нап. 5, 6 и 7.

[44] Видети дела наведена у нап. 39, са стр. 334, 62—63, и 81.

[45] Видети нап. 30 и 31.

ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Београд

Оригинали и копије једне врсте нагрудних крстова реликвијара

Знатан број нагрудних крстова реликвијара који се чувају у музејским збиркама Србије, својим значајем и карактеристикама, одавно је свратио нашу пажњу и упутио нас на њихово проучавање уз покушај да им утврдимо време и место настанка као и услове под којима су стизали до наших страна. О неколико појединачних крстова писали смо у краћим радовима[1] а о већој скупини њих, потпуније и студиозније, у каталогу крстова из раносредњовековне збирке Народног музеја у Београду.[2] Но, како крстови као посебна и изразита уметничка заоставштина побуђује стални интерес на увек нове анализе, упоређивања и истраживања то се о њима увек понешто ново изналази и закључује. Наша нова запажања, која желимо да саопштимо у овом раду, односе се на могућност уочавања и раздвајања, који се крстови, у оквиру једне мање групе, могу сматрати оригиналима или бар блиским њима, а који опет, копијама.

Реч је о три цело очувана реликвијарна крста и једној аверсној страни који се чувају у нашој земљи, мада их има и у колекцијама неких других земаља. Код нас то су реликвијар из ризнице манастира св. Марије у Задру (сл. 1a, b), један цео реликвијар и једна аверсна страна из збирке Народног музеја у Београду (сл. 2 a, b, 3) и један реликвијар из средњовековног одељења Народног музеја у Нишу (сл. 4 a, b). Код свих њих, на аверсним и реверсним странама, понављају се једнаки садржаји приказани у рељефу. На аверсу то је сцена распећа — Христос са попрсјима јеванђелиста изнад главе и под ногама и главама Богородице и св. Јована под рукама а на реверсу — Богородица Оранта окружена попрсјима четири јеванђелиста. Заједничка карактеристика свима њима, а по чему се и разликују од многих других реликвијара са истим садржајем, је да Христос није, како је то уобичајено, представљен у дугом колобијуму већ су му бедра заогрнута кратком драпираном прегачом (сл. 1a, 2a, 3, 4a).

Реликвијар из Задра публикован је до сада више пута[3] и у стручној литератури познат је као „Чикин крст" или „Крст опатице Чике". Изливен је од бронзе, са позлатом, димензије 7,5 × 4 cm а датован у X—XI[4] и VII—VIII[5] век (сл. 1 a, b). У моделацији Христовог лица као и тела запажа се одређена грубост а што понавља и представа Богородице као и јеванђелиста. Једино је код овог крста, под Христовим ногама, представљен супеданеум. Обзиром да је на њему накнадно урезан латинични натпис имена мученика св. Фортунатуса,[6] није искључено да је том приликом могао да буде и позлаћен.

Најчистије моделован и одливен, иако без супеданеума под Христовим ногама, је реликвијар из Народног музеја у Београду (сл. 2 a, b). Публиковао га је и упоредио са „Чикиним крстом" још проф. Св. Радојчић уз

[1] Г. Марјановић-Вујовић, *Половина крста реликвијара из околине Струмице*, Зборник у част Б. Бабића, Прилеп 1986, 67—69, сл. 1; иста у *Реликвијари из околине Новог Пазара*, Новопазарски зборник 10, Нови Пазар 1986, 5—10.

[2] Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд 1987.

[3] M. Крлежа, *Zlato i srebro Zadra*, sl. 1. i 2., G. Oštrić, Zlato i srebro Zadra, katalog, Zagreb 1951 br. 13., M. Grgić, Zlato i srebro Zadra i Nina, Zagreb 1972, 151, sl. 17.

[4] M. Krleža, *op. cit.*

[5] M. Grgić, *op. cit.*

[6] *Ibid.*

констатацију да је: „Тешко рећи да ли се ови крстови могу убројити у оригиналне радове палестинских мајстора, или су то копије суседних, египатских, радионица".[7] Нађен је негде у јужној Србији, без одређеног места налаза, изливен је од бронзе, димензије су му 7,7 × 3,8 cm а датован је у X—XI век.[8]

Сл. 1. — Реликвијар из Задра. — Fig. 1. — Reliquary, Zadar.

Реликвијар који се чува у Народном музеју у Нишу једини је са тачним подацима о месту и условима налаза. Нађен је у гробу 126, на некрополи делимично истраженој око цркве св. Пантелејмона у Нишу.[9] Ливен је у бронзи, димензија 9,6 × 3,8 cm а датован у XI—XII век. Иако су код њега поновљене сцене Распећа и Богородице Оранте (сл. 4 a, b), у читавој представи запажа се крајња небрига у ливењу и расплинутост у изразу. Лице Христово је нејасно, тело слабо наглашено а поједини његови делови, као стопало леве

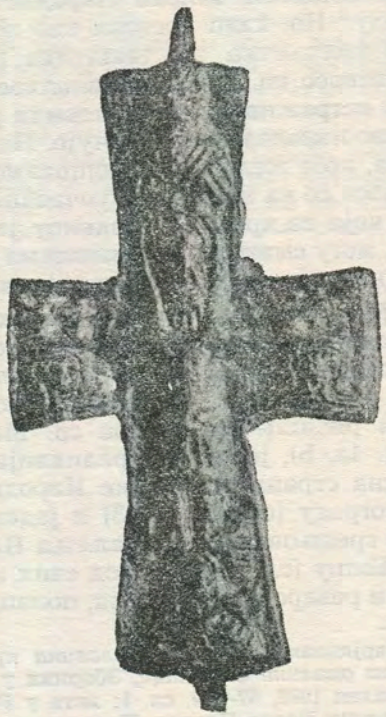
[7] С. Радојчић, *Бронзани крстови реликвијари из раног средњег века у београдским збиркама*, Одабрани чланци и студије 1933—1978, Београд 1982, 54—55, сл. 27, 28.

[8] Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови*, 35, кат. 20.

[9] Б. Дељанин у каталогу *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 55—56.

Сл. 2. — Реликвијар из Народног музеја у Београду. — Fig. 2. — Reliquary, National Museum, Belgrade.

Сл. 3. — Аверсна страна реликвијара из Народног музеја у Београду. — Fig. 3. — Reliquary, obverse side, National Museum, Belgrade.

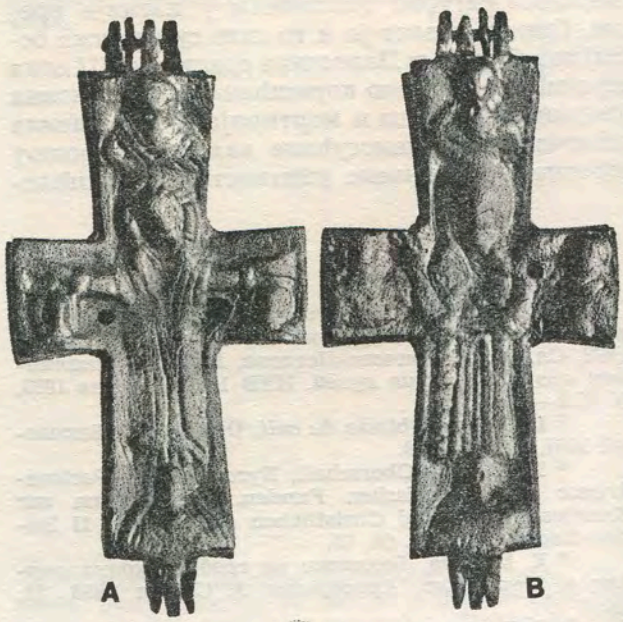
ноге, шака леве руке и глава св. Јована под њом скоро недефинисани. Овај начин моделације прати се и на реверсу. Богородица Оранта и попрсја јеванђелиста дати су у сасвим плитком рељефу, скоро цртежу када је реч о оделу и без израза што се тиче лица.

Лоше моделовање и још лошије одливање примећује се и на аверсној страни реликвијара из Народног музеја из Београда (сл. 3). Димензије су му 7,4 × 3,8 cm а бронза од које је изливен лошег је квалитета. Код њега је, додуше, нешто израженија пластичност него код напред наведеног нишког крста а представљени су и сви делови Христовог тела.[10] Али и поред тога, из целокупне представе сцене Распећа, јасно је да је онај ко је резао калуп за ливење то извео крајње небрижљиво, или можда пре, неуко, па стога и тако грубо. Лице Христово је издужено и више делује као отиснути негатив а израз његовог лика још више истичу начин моделовања косе и браде. Попрсја јеванђелиста приказана су у уобичајеном маниру као и код других крстова али се зато нарочита грубост огледа на главама Богородице и св. Јована које више подсећају на лобању Адамову, какву знамо са неких крстова, представљену под крстом.

По начину како су моделовани и како одливани, дакле по општем изгледу наведених крстова, реликвијар из Народног музеја (сл. 2 a, b) и „Чикин крст" (сл. 1 a, b) могу се сматрати производима који су израђени по моделу добро резаних калупа и бољој техници одливања, што посебно важи за први крст. А одређена „грубост" у њиховој целокупној представи (Христово лице, шаке, стопала) и прегача око Христових бедара уместо колобијума као и изостављање крстастог ниба око Христове главе, пре би се могла довести у везу са оригиналним предлошком са кога је читава представа преузета. То је свакако оно „египатско" које напомиње проф. Св. Радојчић[11] као и неки други истраживачи.[12] Уз све остало речено о овим крстовима, важно је нагласити да је са налазишта у Србији позната већа група крстова код којих је реверсна страна потпуно једнака горе наведеним крстовима док је на аверсној страни Христос обучен у колобијум (сл. 5 a, b). Ови крстови датовани су у X—XI век а најчешће су налажени у насељима дуж Дунава (Винча, Кладово, Костол)[13] или њиховој непосредној бли-

Сл. 4. — Реликвијар из Народног музеја у Нишу. — — Fig. 4. — Reliquary, National Museum, Niš.

Сл. 5. — Реликвијар из Кладова, Народни музеј у Београду. — Fig. 5. — Reliquary from Kladovo, National Museum, Belgrade.

[10] Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови*, 35, кат. 21.
[11] С. Радојчић, *op. cit.*
[12] M. Grgić, *op. cit.*
[13] Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови*, кат. 15, 17, 18 и 19.

зини (Доње Ливаде код Пожаревца)[14] а знамо их и из Македоније,[15] Бугарске,[16] Румуније,[17] Мађарске[18] као и многих колекција у којима се чувају налази са ширих простора хришћанског истока.

Реликвијар из Ниша (сл. 4 a, b) и аверсна страна крста из Народног музеја (сл. 3), по свему напред реченом за њих, сасвим се слободно могу сматрати као копије, и то доста грубо рађене. Њима можемо придружити и један реликвијар из Бугарске, нађен при ископавањима средњовековне цркве у Крџали.[19]

Што се тиче датовања четири крста из наше земље (сл. 1—4), време њиховог настајања и употребе не може се посматрати ни одређивати без праћења важних историјских и културних збивања на блиском истоку, односно на просторима њиховог могућег исходишта. Нишки примерак нађен је на некрополи која се по осталим налазима у гробовима може временски одредити од краја X до XII века.[20] Поменути реликвијар из Бугарске нађен је у културном слоју X века[21] а „Чикин крст", по свему судећи у XI веку већ је био у ризници манастира.[22] Његово право датовање одредио је М. Крлежа у X—XI век[23] а после њега М. Гргић је непотребно снизио ово датовање у VII—VIII век, очигледно изведено по старим, више неважећим схватањима. Ово датовање тешко да се може одржати и за многе друге крстове а посебно не за „Чикин крст" који има аналогије са примерцима сигурно датованим у касније време. Главни разлог је и то што су арапска освајања Сирије и Палестине средином VII века прекинула активно коришћење хришћанских светиња — цркава и мартирија — зауставила ходочашћа и онемогућила даљу производњу предмета примењене уметности са хришћанским садржајем. У периоду од средине VII до средине X века, многе радионице, организоване уз и око светих места, запустеле су. Праве могућности за њихову обнову, оживљавање и наставак производње указао се тек у другој половини X века и почетком XI века. Догодило се то у време када су византијски цареви, најпре Нићифор Фока[24] а затим Јован Цимискије[25] и Василије II[26] ослободили поједине делове Светих земаља, као Сирију са Антиохијом и Палестину са неколико градова и, потискујући Арапе, присајединили их Византији.

То је била прилика не само за територијалну реокупацију и обнову администрације већ и за обнављање и наставак делатности многих цркава у Светој земљи. Ка њима похрлиле су реке вековима задржаваних ходочасника а поново успостављено ходочашће подстакло је давно замрлу производњу предмета ситне пластике, сасуда и многих других, међу којима и крстова.[27] Многи међу њима имају одлике високог уметничког стила, и мајстора и радионица, али се на приличном броју запажа и одређена једноставност. Да ли је то зависило од оригиналних предложака, зависно од порекла мајстора, или је то била потреба да се задовољи велика потражња па је брзина израде и потреба за великом продуктивношћу, довела до мешања стилова, лошије производње и карактеристичне рустичности. Или су, лошије моделовани и ливени примерци и доказ производње која се обављала изван граница делатности у оквирима Свете земље. Можда на њих можемо засада, само са резервом, гледати и као на производе настајале у условима нових поремећаја на византијској територији а у вези са новим муслиманским освајањима светих места и крсташким ратовима која су она подстакла. У тим новонасталим условима, потребна знамења хришћанства, међу којима је крст одавно заузео најважније место, могла су се производити и у радионицама на европском, односно балканском делу византијске државе. Немогућност похођења Светих места и прибављања важних хришћанских реликвија, могло се надокнадити и производима који су се израђивали у другим условима и на

---

14 *Ibid.*, кат. 14.

15 *Ibid.*, кат. 16.

16 К. Миятев, *Палестински кръстове в България*, Годишник на Народния Музей за 1921. София 1922, Сл. 56; Л. Дончева-Петкова, *Кръстове-еиколпиони във Варненския музей*, ИНВ 19 (34) Варна 1983, Т. II/2—3.

17 I. Barnea, *Obiecte du cult*, Dinogetia I, Bucureşti 1967, sl. 193/9, 10.

18 M. Bárány-Oberschall, *Byzantinische Pectorakreuze aus ungarischen Funden*. Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie II Baden-Baden 1953, fig. 64, 65.

19 Е. Манева, *Разкопки на средновековна църква в Кърджали*, Археология 3, София 1963, 77, сл. 3.

20 Б. Дељанин, *op. cit.*

21 Е. Манева, *op. cit.*

22 M. Grgić, *op. cit.*

23 M. Krleža, *op. cit.*

24 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 276.

25 *Ibid.*, 279—283.

26 *Ibid.*, 293.

27 В. Н. Залеская, *Мелькитские памятники второй половину XI века*, Actes du XVe Congrès International D'Études Byzantines Athènes 1976, Athènes 1981, 933—938.

другим местима. Такви производи могли су настајати и кроз цео XI а понегде и у XII веку.

Тачне податке за датовање појединачних примерака нагрудних крстова реликвијара као и већих група, све чешће и све сигурније, пружају нам археолошка ископавања, посебно она на којима се крстови налазе у гробовима или сигурним, затвореним културним слојевима. За сада, захваљујући овим подацима, највећи број крстова датован је у X—XI век. Но време њиховог коришћења може да траје и нешто дуже јер крст реликвијар, очуван као целина или у деловима, снагу свога значења за вернике хришћане никада није могао да изгуби.[28]

ORIGINALS AND COPIES: A PENDANT RELIQUARY CROSS TYPE

GORDANA MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Belgrade

Among the numerous cross reliquaries which are preserved in Yugoslav collections we have chosen four examples from which we can observe the difference between an original and a copy. We are speaking about a reliquary from the monastic treasury of St. Mary in Zadar (Fig. 1), two crosses from the collection of the National Museum in Belgrade (Fig. 2 and 3), and one reliquary from the National Museum in Niš (Fig. 4). All are cast in bronze except for the Zadar cross which is gilded, however, their common characteristic is that on the obverse side is depicted the Crucifixion (Christ clothed in a loincloth), and on the reverse the Virgin orant. The crosses from Zadar (Fig. 1), and the National Museum, Belgrade (Fig. 2), notwithstanding a degree of crudness in the manner of modeling, are nontheless products of excellent workmanship and can therefore be considered originals. By contrast the crosses from Niš (Fig. 4), and the reverse side from the National Museum, Belgrade cross (Fig. 3), by their crude modeling and bad casts can be clearly seen as copies.

All of them can be placed chronologically in the 10th and begining of the 11th centuries, if we keep in mind that the workshops in the Holy Land may have been active only from the time when Byzantium, in the second half of the tenth century, had returned certain areas of Syria with Antioch and Palestine with Tiberias, Nazareth, Cesarea, Beyrouth and Sidon. In addition to these having been territorial reconquests, it was an opportunity for the reconstruction of churches and other holy places to which rushed rivers of pilgrims formerly restrained for centuries. And, that was an opportunity to also revive, along side the restored sanctuaries, workshops for the production of souvenirs with Christian subjects, among these being crosses. The crosses which we discuss here were producted in one of these Holy Land workshops, certainly illustrations 1 and 2; and as to the ones numbered 3 and 4, perhaps we can propose that they may have been produced on the Balkan territories under Byzantine control when altered conditions in the area of the Holy Land came about in the form of new connections through Moslem conquests and Crusader wars.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

[28] Неки од крстова реликвијара, у дугој употреби, раздвајани су на делове и појединачно ношени о чему сведоче и накнадно бушене рупице пре којих су ношени на грудима. Појединачни делови реликвија налажени су и у гробовима некрополе св. Пантелејмона у Нишу као и на другим местима.

ДУШИЦА МИНИЋ, Београд

Цигларска пећ из Сталаћа

Заштитним археолошким радовима у Сталаћу је током 1982/83. године истражена већа цигларска пећ, оштећена приликом ширења постојећег сеоског пута (сл. 1). Сви преостали делови пећи су откривени, а затим су конзервирани и заштићени настрешницом са једнословним кровним покривачем.[1]

Пећ се налази у подножју узвишења на чијем врху доминира средњовековни град Сталаћ. Сада је у оквиру дворишта сеоске цркве, на самој ивици широко заравњеног платоа. Првобитно је овај простор био у саставу падине која се спушта према југоистоку, у правцу Јужне Мораве, али је дубоко усеченим путем делимично издвојен. Иако је тиме некадашња конфигурација донекле измењена, види се да је пећ била укопана у бочну страну косе, са ложиштем окренутим према готово равном земљишту.

Захваљујући чињеници да је поменутим оштећењем начињен подужни пресек кроз целу пећ, заштитна истраживања су се свела на чишћење њене унутрашњости и на откривање горњих делова који су још увек били засути земљом. Показало се да припада уобичајеном, стандардном типу који се састоји од две коморе — доње у којој се обављало ложење и горње која је служила за печење цигларских производа.[2] Доња комора је правоугаоне основе величине 3,70 × 3,45 m, и целом висином је укопана у здравицу. По средини има централни канал широк 0,80 m, од кога се са обе стране грана по шест мањих симетрично распоређених бочних канала. Бочни канали су у основи језичастог облика и на почетку су широки 0,22—0,26 m. Подница им је ваљкаста и према крајевима се постепено уздиже, тако да је дно целе коморе коритасто, и тиме подешено за равномерно ширење топлоте. Из истих разлога су и последњи бочни канали знатно ближи један другом него на самом почетку пећи. Стога су и зидови који их деле различите ширине, од 0,35 до 0,60 m (сл. 2).

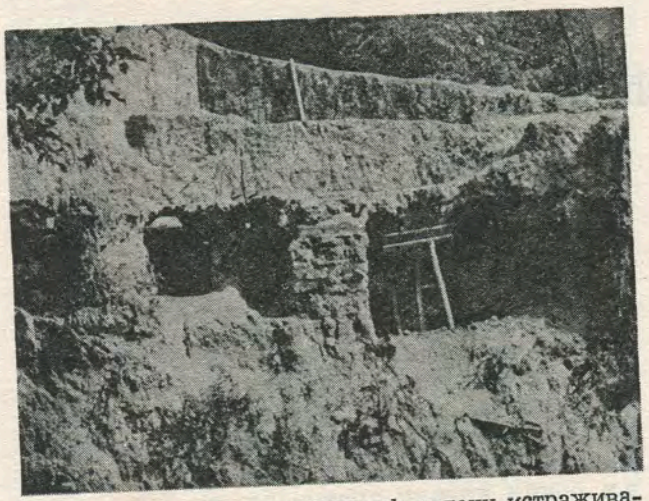
Целокупан систем канала је у доњим деловима обликован приликом укопавања, па су бочни, преградни зидови све до 0,40—0,45 m висине настали усецањем у здравицу. Од ове висине су зидани од непечене опеке сложене у правилним хоризонталним редовима. Опека је израђена од глине са доста плеве и везана је блатним малтером сличног састава. Због високе температуре која се постизала током ложења, она се махом деформисала и са везивом се стопила у скоро компактну масу. И поред тога је видљиво да је различитог формата, од 23 × 27 cm до 29 × 34 cm, дебљине око 8—10 cm. Сличним ћерпичем али нешто већих димензија (28 × 44 cm), бочни канали су при врху затворени. Такве опеке леже само једном половином на преградним зидовима, док су другом померени све до средине канала где су формирани отвори за пролаз топлог ваздуха у горњу комору. Отвори су у низовима по подужној оси сваког канала, на местима где се сустичу по четири опеке. Ту су углови опека засечени и у тако створене шупљине су постављане дрвене об-

[1] Истраживања су обављена у оквиру пројекта „Средњовековни Сталаћ", у сарадњи Археолошког института у Београду и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

[2] L. Berger, *Ein römischer Ziegelbrennofen bei Kaiseraugst*, Ausgrabungen in Augst III, Basel 1969, 15—17; Ј. Бућић — П. Петровић, *Римске цигларске пећи и вила у Бакионици код Пожеге*, Ужички зборник 13, Т. Ужице 1984, 8—16, са литературом.

лице које су уклањане тек по изради горње хоризонталне преграде.[3]

За разлику од равно завршених бочних канала, централни је пресведен постепеним испуштањем опека са преградних зидова према средини. На овај начин је дуж целе доње коморе изведен лук који је при врху скоро преломљен и подешен да носи тежину хоризонталне преграде заједно са слогом опека припремљених за печење. Лучно је пресведено и ложиште које се наставља на централни канал у дужини од 1,30 m, међутим, оно

Сл. 1. — Сталаћ, цигларска пећ у току истраживања. — Fig. 1. — Stalać, brick kiln during esploration.

је у целости изведено укопавањем у здравицу. У основи је левкастог облика, с тим што је на почетку широко 0,80 m и високо 1,15 m. Идући према крају постепено се сужава а у исто време му се прогресивно смањује и висина, тако да је сам отвор за ложење широк 0,45 m и висок око 0,70 m. Ту је изгледа био по ивици озидан, што се наслућује по незнатним траговима у високом профилу усека за пут.

Завршну фазу у изради доње коморе представљало је облагање свих унутрашњих површина глином мешаном са плевом, укључујући ту и унутрашњост ложишта. Местимично су се задржала и по четири премаза дебљине 1—3 cm, постављена један непосредно изнад другог. На подници ложишта између оваква два премаза је слој пепела и гара у дебљини од око 12—16 cm, па све то показује да је пећ коришћена дуже времена и да је током употребе брижљиво одржаване и поправљана.

[3] Можда су дрвене облице стајале све до првог ложења пећи, када су изгореле.

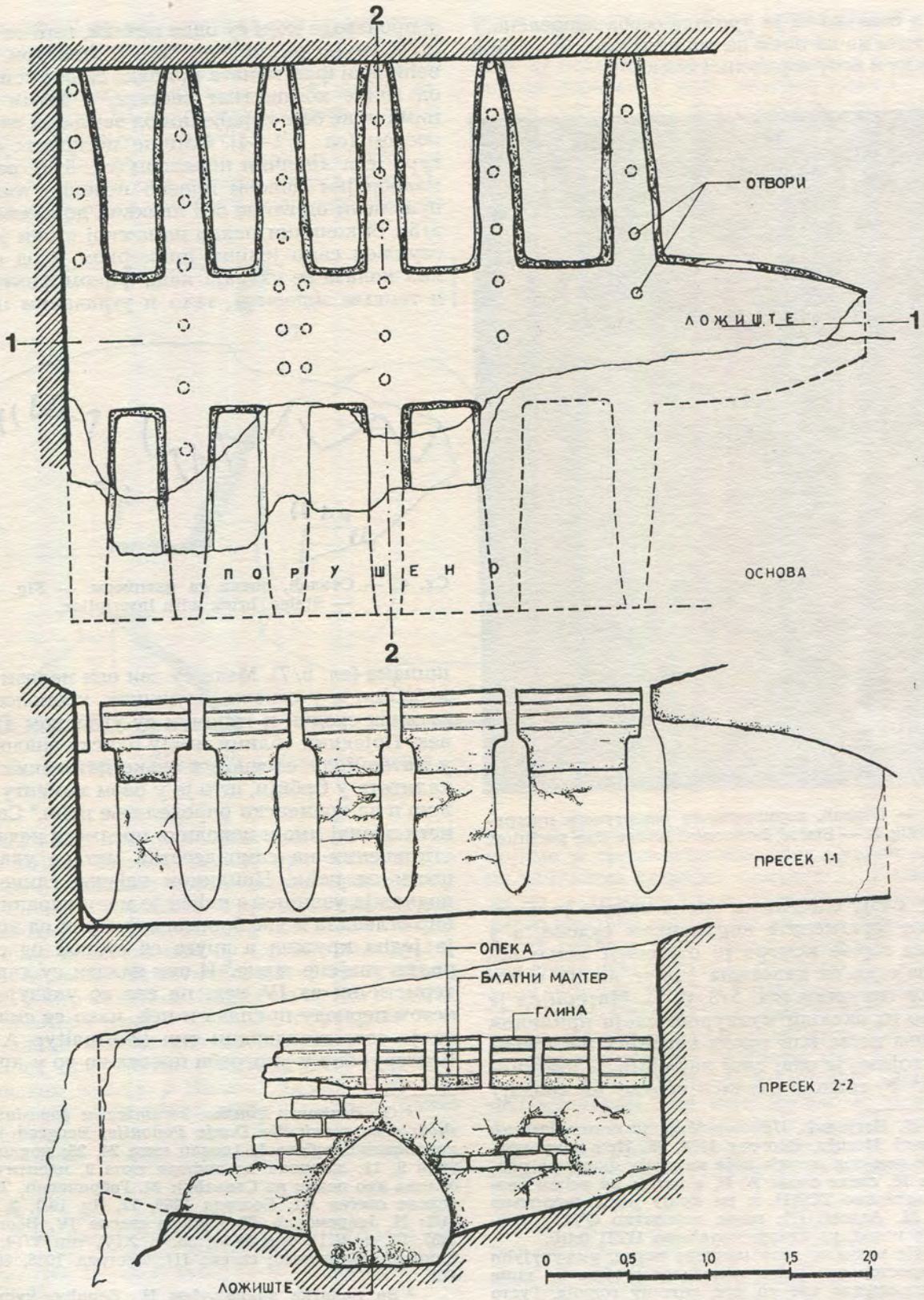
Горња комора лежи целом основом изнад доње и исте је величине. Ова два простора дели решеткаста преграда од хоризонтално сложеног черпића и блатног малтера. На површини преграде је слој чисте фино исполиране глине у којој су видљиви завршни делови овалних отвора, раније маркирани дрвеним облицама (сл. 3). У зависности од пречника облица, отвори су широки око 6—10 cm. Равномерним распоредом у низовима изнад канала, прилагођени су за уједначени прилив топлог ваздуха из ложишта у простор за печење.

Слично доњој комори и горња је укопана у земљу, али само делимично, за око 0,80 m. Све до ове висине зидови коморе су вертикални, једноставно засечени и обложени танањем слојем глине. Нису зидани опеком као код многих сличних пећи[4], а изгледа да ни надземна конструкција није била од чврстог материјала. Судећи по крупним комадима црвено горелог лепа од глине са плевом, чини се да се над земљом налазила само дебља блатна облога којом је била покривена опека сложена за печење. Таква облога је била привремена и постављана је пре сваког печења а уклањана увек по обављеном процесу, ради пражњења пећи.[5]

Пећ из Сталаћа је коришћена искључиво за печење грађевинске керамике. У горњој комори и на околном простору је нађено доста готових, већ испечених опека, очуваних углавном у мањим фрагментима. Већина је током печења испуцала или се деформисала, па се стиче утисак да су у питању одбачени примерци који су остављени као неупотребљиви. Иако су доста уситњени, види се да су различитог облика и величине. Највише има делова тегула дебљине 2,6—3,2 cm, а затим имбрекса дебљине око 1,6 cm, док су фрагменти великих правоугаоних опека дебелих 8 cm присутни у најмањој количини. Са сразмерно малим бројем су заступљене и квадратне опеке димензија 19 × 19/7,5 cm, међу којима има и неколико целих. Ни на једном примерку нису констатовани печати већ само плитке узане канелуре постављене дијагонално или у виду петље. На површини једног већег фрагмента је неколико отисака прсећег папка са делом натписа који је урезан оштром алатком у још непеченој глини (сл. 4). Натпис је оштећен, вероватно је био у три ре-

[4] Z. Šubić, *Kompleks rimskih opekarskih peči v Ptuju*, Arheološki vestnik XIX, Ljubljana 1968, 467.

[5] Пећи са озиданом горњом комором су имале по један бочни отвор који је служио за уношење, односно изношење опека. У таквим случајевима надземни делови су били стални и нису рушени приликом пражњења — Z. Šubić, *op. cit.*, 467.

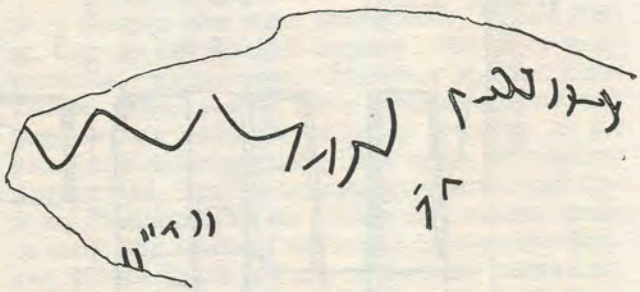
Сл. 2. — Сталаћ, основа и пресек цигларске пећи. — Fig. 2. — Stalać, plan and section of brick kiln.

да, и свакако га је урезала особа запослена у циглани да на неки начин обележи свој рад, а можда и број израђених опека.[6]

Сл. 3. — Сталаћ, хоризонтална решеткаста преграда. — Fig. 3. — Stalać, horizontal lattice-like partition.

У слоју одбачених опека нађено је и неколико фрагмената керамичких судова, а у испуни горње коморе је откривен мањи пехар заједно са деловима једног лонца и коничног поклопца (сл. 5/3, 6, 7). Материјал је доспео из околног културног слоја приликом рушења пећи, или током каснијих интервенција којима је овај слој највећим делом уништен.[7] У сваком случају посуде не спадају у производе који су овде печени, што се види по потпуно различитој боји и фактури. Највећи број фрагмената припада сивим лонцима од глине компактног састава, а затим лонцима мрке боје израђеним од земље са ситним песком (сл. 5/1—4). Сличне песковите фактуре је и конични поклопац (сл. 5/6), док су малобројни делови црвено печених амфора прављени од глине без икаквих додатака (сл. 5/5). Биконични пехар на ниској стопи је заступљен само једним примерком и од осталих налаза се издваја како фином фактуром и танким зидовима, тако и углачаним површинама (сл. 5/7). Мада су сви ови налази малобројни и у основи различити, хронолошки су ипак сродни и типични су углавном за IV век. Поједини облици имају блиске аналогије у материјалу са многих овако датованих локалитета у Србији, што је у овом моменту важно и за временско опредељење пећи.[8] Скоро исти значај има и неколико предмета недавно откривених на само десетак метара удаљености од пећи. Приликом вађења глине из подножја узвишења нађен је мали оловни оквир огледала и две бронзане фибуле од којих је једна кружна а друга са стопом од спирално увијене жице.[9] И ови налази су карактеристични за IV век, па све то указује да истом периоду припада и пећ, иако се сматра да је тзв. стандардни тип (Normaltyp A по Бергеру) био у употреби претежно до у другу

Сл. 4. — Сталаћ, опека са натписом. — Fig. 4. — — Stalać, brick with inscription.

[6] П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд 1978, 25. При врху натписа је цик-цак линија која на крају формира развучено M, следе слова A, N, а затим на већем размаку легирано TONII, и на крају један нечитљив знак: M. Antonii (?); мање вероватно QVI у средини, а испод, уз ивицу оштећења IITII (etii).

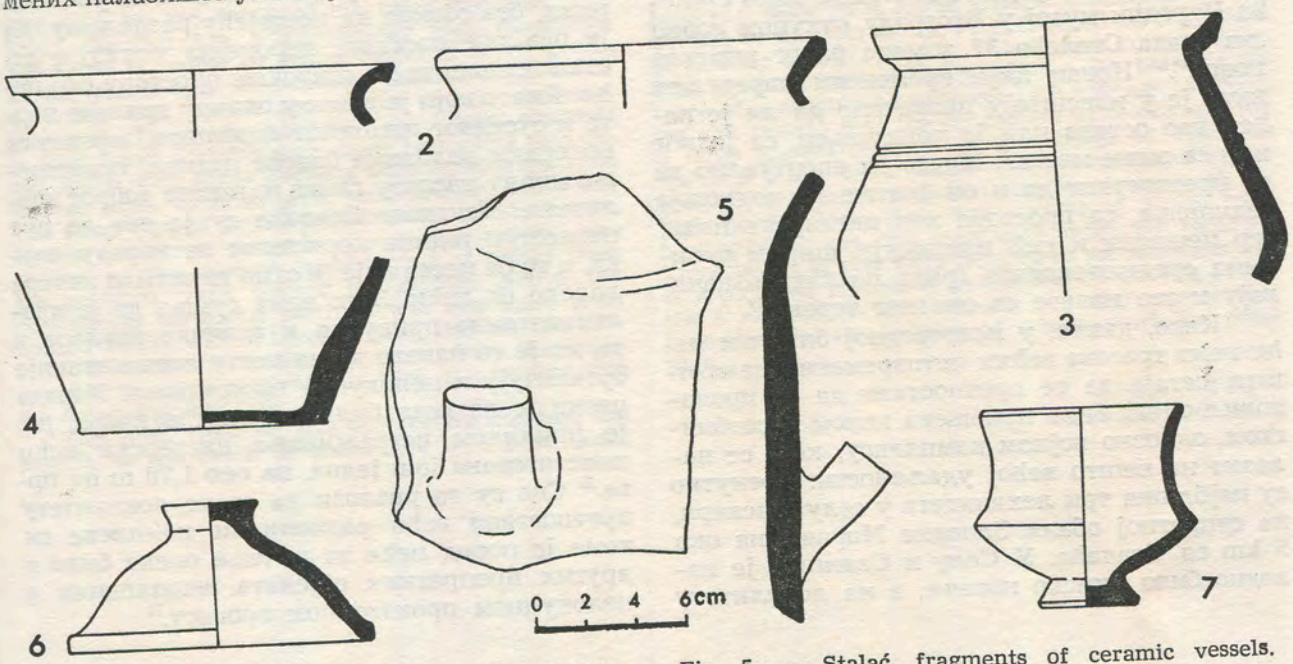
[7] На великом делу црквене порте, укључујући ту и простор око пећи, налази се гробље на коме се сахрањивало све до пре стотину година. Густо укопаним гробовима оштећен је како културни слој тако и знатан део зидова горње коморе.

[8] O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, хронолошка табела II (лонац типа 24, 25; поклопац типа 9, 12; запушач за амфоре типа 2, идентичног облика као пехар из Сталаћа); М. Габричевић, Ђердапске свеске III, Београд 1986, 72, fig. 10/1, 2, fig. 11/2; Н. Јевремовић, Ђердапске свеске IV, Београд 1987, 57, т. VIII, тип II/34, 35, т. XIV, тип V/14; М. Томовић, Ђердапске свеске III, Београд 1986, 408—410.

[9] За податке захваљујем Н. Беришу, кустосу Народног музеја у Крушевцу, који овај налаз припрема за штампу.

половину III века.[10] Сталаћка пећ је, међутим, конструисана искључиво од ћерпића по чему је слична пећима из Чукојевца код Краљева и Бакионице код Пожеге, од којих је прва датована у крај III и почетак IV века а друга оквирно у касну антику.[11]

Полазећи од оваквог датовања пећи из Сталаћа, намеће се и питање других истовремених налазишта у њеној ближој околини, на прати правац десне обале Јужне Мораве, недавно су откривени остаци већег утврђења чији су бедеми потпуно уништени а камен из зидова уграђен у међе сеоских имања.[13] Међутим, судећи по археолошком материјалу који је нађен на површини локалитета и приликом мањих сондажних радова, утврђење је рановизантијско и не може да се доведе у везу са цигларском пећи. Најзад, треба поме-

Сл. 5. — Сталаћ, фрагменти керамичких судова. — Fig. 5. — Stalać, fragments of ceramic vessels.

првом месту остатака неког цивилног насеља или војног објекта чије је присуство својевремено налагало организовану производњу грађевинске керамике. Упркос детаљном рекогносцирању терена такви локалитети за сада нису констатовани. О случајним, појединачним налазима античког материјала такође нема много података. Зна се на пр. да је негде на простору између Сталаћа и суседног села Мрзенице нађена римска бронзана статуета која се пре Другог светског рата чувала у Градском музеју у Нишу.[12] Тачно место налаза тада није убележено, а предмет данас више не постоји. На око 2 km јужно од средњовековног Сталаћа, на врху једне косе која нути и неке вести из старије литературе по којима је средњовековни град Сталаћ настао на темељима старијег, римског. М. Ризнић је на пр. у зидовима средњовековног утврђења видео узидане римске опеке[14], а свакако је из истих разлога и Ф. Каниц тврдио да је српски средњовековни град подигнут на рушевинама римског кастела.[15] Вишегодишња истраживања на Сталаћу су пружила другачије податке. На систематски испитаним површинама средњовековног утврђења није било трагова античке архитектуре, нити је констатован културни слој који претходи изградњи фортификације крајем XIV века. У оквиру тзв. Малог града нађено је додуше неколико фрагментованих римских опека и један доста

[10] L. Berger, *op. cit.*, 32.

[11] Н. Љамић-Валовић, *Античка цигларска пећ у Чукојевцу*, Зборник радова Народног музеја XV, Чачак 1985, 21—30; Ј. Бућић — П. Петровић, *op. cit.*, 8—12, 22.

[12] М. Гарашанин — Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 201.

[13] О. Вукадин, *Утврђење Укоса (Кућиште)*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 281—282.

[14] М. Ризнић, *Старине у планини Мојсињи и околини*, Старинар VIII, Београд 1981, 60, 62.

[15] Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво* II, Београд 1985, 99.

оштећени новчић IV века, али у оквиру средњовековног слоја, што је разумљиво с обзиром на близину цигларске пећи.[16] Сасвим је природно да се старији грађевински материјал секундарно искористи, нарочито када се нађе у непосредној близини, а није ретка ни појава да се у таквим случајевима на средњовековном локалитету открије и по која античка монета. На донекле сличан начин може да се објасни и податак да је почетком овога столећа Народни музеј у Београду откупом добио „из града Сталаћа 37 комада раног римског новца".[17] Новац није временски опредељен нити је у извештају назначено да ли је нађен као остава или је прикупљен, са једног или са више места.[18] Могло би евентуално да се претпостави да и он потиче из подножја узвишења, са простора код цигларске пећи, јер мештани и пећ приписују ширим оквирима средњовековног града па тако означавају и све налазе са околног терена.[19]

Како, дакле, у непосредној близини пећи нема трагова већих истовремених налазишта, остаје да се претпостави да је производња опека била намењена неком насеобинском, односно војном комплексу, који се налазио на нешто већој удаљености. Тренутно су најближа три локалитета у селу Маскари, на супротној обали Западне Мораве, на око 5 km од Сталаћа. У Селу и Селишту је наводно било римско насеље, а на локалитету Бедем су остаци потпуно уништеног античког утврђења.[20] Према Ф. Каницу утврђење је било правоугаоног облика димензија 156 × 132 m, са бедемима широким 1,25 m и са мноштвом опека величине 32 × 29 cm.[21] Остала евидентирана римска налазишта су на знатно већој удаљености.[22] Стога је готово извесно да је производња опека у Сталаћу била намењена потребама управо комплекса у Маскарима, без обзира на постојећу раздаљину. Да је ова претпоставка вероватна показује састав земљишта на широком простору око пећи. Плато који је данас у оквиру црквене порте и суседног школског дворишта, заједно са почетним деловима брдске падине, представља моћну наслагу глине изузетно доброг квалитета. Мештани Сталаћа су је све до пре педесетак година користили за израду опека, и то са места које је само неколико метара далеко од пећи. Зато нема сумње да је квалитет глине привукао и античке цигларе и да их је то навело да на месту експлоатације организују и целокупну производњу. Израда опека је изгледа била знатних размера, јер је приликом истраживања цигларске пећи констатована још једна, на око 1,70 m од прве.[23] Све су то разлози да се на локалитету претпостави већи радионички комплекс на коме је поред пећи за печење опека било и других пропратних објеката, неопходних у целокупном производном процесу.[24]

---

[16] Пећ је од североисточног бедема средњовековног утврђења удаљена око 130 m.

[17] М. М. Васић, *Народни музеј у 1912. год.*, Годишњак СКА XXVI, Београд 1912, 200.

[18] У постојећој нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду новац не може да се идентификује.

[19] Због близине средњовековног утврђења данас се и савремено насеље на левој обали Ј. Мораве назива градом, без обзира на сеоску структуру становништва. Стога податак да новац потиче из града Сталаћа не мора да се односи само на утврђење већ и на шири простор садашњег насеља.

[20] *Археолошки споменици и налазишта у Србији II*, Београд 1956, 44.

[21] Ф. Каниц, *op. cit.*, 102.

[22] *Археолошки споменици и налазишта у Србији II*, Београд 1956, 44—45 (у селима Бачина и Г. Катуну).

[23] Откривена је само јужна ивица пећи на основу чега се види да је била паралелна са првом и да је укопана у исту падину брдске косе.

[24] М. М. Васић је почетком овога столећа видео више јама у усеку пута који води ка школи и Кули. У једној је констатовао слој глине у дебљини од око 20 cm, па би могло да се претпостави да се јама налазила у оквиру цигларске радионице и да је коришћена за прераду глине — М. М. Васић, *Старосрпска налазишта у Србији*, Старинар I, Београд 1906, 49, т. III, сл. 12.

A BRICK KILN FROM STALAĆ

DUŠICA MINIĆ, Belgrade

In 1982/83 a large ancient brick kiln of the so called standard type (Normal type according to Berger) was explored at the foot of a small hill whose top is dominated by the medieval fort of Stalać. The kiln is composed of two chambers — the lower in which the heating took place and the upper which was used for the firing of the brick products. The lower chamber has a rectangular plan measuring 3,70 × 3,45 m., while its entire height is below grade. In the middle is a wide central channel from which on either side branch six smaller lateral channels. (Fig. 1, 2). The walls inbetween the lateral channels in their lower portions were made bu cutting into the soil, while their upper portions were constructed from unfired brick bounded with mud mortar and chaff. The same type of bricks provided flat covers for the tops of the lateral channels. The central channel was vaulted by the gradual cantilevering of bricks from the partition walls toward the middle. Above the channel the horizontal partition was also made from unfired bricks with a layer of pure clay on the surface. In it are oval openings in rows above the channels for the passage of hot air from the furnace into the firing chamber (Fig. 3).

The upper chamber was only partly dug into the subsoil, to the debth of about 0,80 m. Above grade there was a simple thick covering of clay with chaff, with which the bricks layered or firing were covered. The cover was temporary and was removed after each firing process for purposes of unloading the kiln.

The kiln served exclusively for the firing of building ceramics which is indicated by the number of brick fragments of varying sizes. Not on a single brick, however, were there found stamps. Consequently, the dateing of the kiln to the IV c. is based on fragments of ceramic vessels. (Fig. 5). Taking into consideration that in the close proximity of the site there is no trace of a concurrent settlement or military building, we can assume that the production of bricks was for a large ancient complex in the village of Maskara, which is 5 km. from Stalać. The production of bricks took place at such a distant location because of the high quality local clay. The natives of Stalać have continuied to use this clay until relatively recently. Thick layers of clay have resulted in the establishment of a complete process of production on the site of the clay's extraction. Consequently we may expect that here was also the location of a large workshop complex.

Translated by
Susanne L. ĆURČIĆ

Tabula gratulatoria

AJDIĆ, Radmila, Niš, Yougoslavie
ANTONIJEVIĆ, Dragan, Belgrade, Yougoslavie
BABIĆ, Boško, Prilep, Yougoslavie
BAKALAKIS, Georgios, Thessaloniki, Grèce
BAMFI, Ester., Budapest, Hongrie
BANDI, Hans-Georg, Bern, Suisse
BATOVIĆ, Šime, Zadar, Yougoslavie
BERCIU, Dumitru, Bucarest, Roumanie
BERNABO-BREA, Luigi, Lipari, Italie
BILBIJA, Miloš, Skopje, Yougoslavie
BITRAKOVA, Vera, Skopje, Yougoslavie
BJELAJAC, Ljiljana, Belgrade, Yougoslavie
BOGNAR-KUTZIAN, Ida, Budapest, Hongrie
BOJOVIĆ, Dragoljub, Belgrade, Yougoslavie
BÖHNER, Kurt, Mainz, Allemagne
BRUKNER, Bogdan, Novi Sad, Yougoslavie
BRUKNER, Olga, Belgrade, Yougoslavie
CAMBI, Nenad, Zadar, Yougoslavie
CAVALIER, Madeleine Denise, Lipari, Italie
COJA, Maria, Bucarest, Roumanie
COURBIN, Paul, Paris, France
ČEČUK, Božidar, Zagreb, Yougoslavie
ČERNISH, Ekaterina, Kiev, URSS
ČERNYCH, Evgenij, Moscou, URSS
ČIČIKOVA, Maria, Sofia, Bulgarie
DANOV, Christo, Sofia, Bulgarie
DAUTOVA-RUŠEVLJAN, Velika, Novi Sad, Yougoslavie
DE LAET, Sigfried, Gent, Belgique
DEHN, Wolfgang, Marburg/Lahn, Allemagne
DEOUMAS, Christou, Athènes, Grèce
DJUKNIĆ-IKODINOVIĆ, Milena, Čačak, Yougoslavie
DJURIĆ, Natalija, Niš, Yougoslavie
† DUMITRESCU, Vladimir, Bucarest, Roumanie
ECSEDY, Istvan, Pécs, Hongrie
EHRICH, Robert, Fitzwilliam, État-unis d'Amérique
FREY, Otto-Hermann, Marburg/Lahn, Allemagne
GABROVEC, Stane, Ljubljana, Yougoslavie
GIMBUTAS, Maria, Los Angeles, État-unis d'Amérique
GIRIĆ, Milorad, Kikinda, Yougoslavie
GLIŠIĆ, Jovan Priština, Yougoslavie
GOTOVAC, Vedrana, Zadar, Yougoslavie
GOVEDARICA, Blagoje, Sarajevo, Yougoslavie
HÄNSEL-HOCHSTETTER, Alix, Berlin, Allemagne
HAUPTMANN, Harald, Heidelberg, Allemagne
HENSEL, Witold, Varsovie, Pologne
HORVATH, Ferenc, Szeged, Hongrie
IVANOVSKI, Milan, Skopje, Yougoslavie
JANKOVIĆ, Đorđe, Belgrade, Yougoslavie
JANKOVIĆ, Ilija, Bor, Yougoslavie
JEVTIĆ, Miloš, Belgrade, Yougoslavie
JOVANOVIĆ, Aleksandar, Belgrade, Yougoslavie
JURIŠIĆ, Aleksandra, Belgrade, Yougoslavie
KALICZ, Nandor, Budapest, Hongrie
KALICZ, Rozsa, Budapest, Hongrie
KASTELIC, Jože, Ljubljana, Yougoslavie
KATINČAROV, Rumen, Sofia, Bulgarie
KILIAN-DIRLMEIER, Imma, Bonn, Allemagne
KILIAN, Klaus, Bonn, Allemagne
KIMMIG, Wolfgang, Tübingen, Allemagne
KIRIGIN, Branko, Split, Yougoslavie
KITANOSKI, Blagoje, Prilep, Yougoslavie
KNEZ, Tone, Novo Mesto, Yougoslavie
KORAČEVIĆ, Dušanka, Skopje, Yugoslavie
KOSORIĆ, Milica, Sarajevo, Yougoslavie
KOSSACK, Georg, München, Allemagne
KOZLOWSKI, Janusz, Cracovie, Pologne
KRÄMER, Werner, Wiesbaden, Allemagne
KRSTIĆ, Dušan, Belgrade, Yougoslavie
KUZMAN, Pasko, Ohrid, Yougoslavie

LAZAROVICI, Gheorghe, Cluj, Roumanie
LEKOVIĆ, Vladimir, Novi Sad, Yougoslavie
MAIER, Ferdinand, Francfort a. M., Allemagne
MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Nives, Zagreb, Yougoslavie
MAKKAY, Janos, Budapest, Hongrie
MALENKO, Vlado, Ohrid, Yougoslavie
MARIĆ, Zdravko, Sarajevo, Yougoslavie
MARIN, Emilio, Split, Yougoslavie
MARINESCU-BÎLCU, Silvia, Bucarest, Roumanie
MARKOVIĆ, Čedomir, Cetinje, Yougoslavie
MAROVIĆ, Ivan, Split, Yougoslavie
MEDELEŢ, Florian, Timişoara, Roumanie
MERPERT, Nikolaj, Moscou, URSS
MIKIĆ, Živko, Belgrade, Yougoslavie
MILETIĆ, Nada, Sarajevo, Yougoslavie
MILOŠEVIĆ, Petar, Sremska Mitrovica, Yougoslavie
MIRKOVIĆ, Miroslava, Belgrade, Yougoslavie
MORINTZ, Sebastian, Bucarest, Roumanie
MOZSOLICS, Amalia, Budapest, Hongrie
NADJ, Šandor, Novi Sad, Yougoslavie
NEMENJCOVA-PAVUKOVA, Viera, Nitra-Hrad, Tchecoslovaquie
NENQUIN, Jacques, Gent, Belgique
PALIKRUŠEVA, Galaba, Skopje, Yougoslavie
PANAYOTOV, Ivan, Sofia, Bulgarie
PAPAZOGLU, Fanula, Belgrade, Yougoslavie
PAVUK, Juraj, Nitra-Hrad, Tchecoslovaquie
PERONI, Renato, Roma, Italie
PETRE, Zoe, Bucarest, Roumanie
PETRESCU-DIMBOVIŢA, Mircea, Iaşi, Roumanie
PETROVIĆ, Jelka, Novi Sad, Yougoslavie
PICARD, Olivier, Athènes, Grèce
POPOVIĆ, Ljubiša, Belgrade, Yougoslavie
POUILLOUX, Jean, Paris, France
PREMK, Ana, Belgrade, Yougoslavie
† RAŠAJSKI, Rastko, Vršac, Yougoslavie
RADIŠIĆ, Radovan, Zrenjanin, Yougoslavie
RADOJČIĆ, Nenad, Belgrade, Yougoslavie
RADOVANOVIĆ, Ivana, Belgrade, Yougoslavie
RIPOLL-PERELLÓ, Eduardo, Barcelone, Espagne
ROMAN, Petre, Bucarest, Roumanie
SAKELLARIOU, Michael, Athènes, Grèce
SANEV, Vojislav, Skopje, Yougoslavie
SARŽOSKI, Saržo, Skopje, Yougoslavie
SAVIĆ-TRBUHOVIĆ, Leposava, Belgrade, Yougoslavie
SCHNURBEIN, Siegmar Freiherr von, Francfort a M., Allemagne
SCHUBERT, Eckehart, Francfort a. M., Allemagne
SCHUBERT, Franc, Manching, Allemagne
SEKEREŠ, Laslo, Subotica, Yougoslavie
SHUKRIU, Edi, Priština, Yougoslavie
SIMION, Gavrila, Tulcea, Roumanie
SIMOSKA, Dragica, Bitola, Yougoslavie
SLADIĆ, Miodrag, Belgrade, Yougoslavie
SOKOLOVSKA, Viktorija, Skopje, Yougoslavie
SPASOVSKA, Gordana, Kičevo, Yougoslavie
STALIO, Blaženka, Belgrade, Yougoslavie
ŠARANOVIĆ-SVETEK, Vesna, Novi Sad, Yougoslavie
ŠLJIVAR, Duško, Belgrade, Yougoslavie
TODOROVA, Henrieta, Sofia, Bulgarie
TOMIĆ, Emilija, Kruševac, Yougoslavie
TONČEVA, Goranka, Sofia, Bulgarie
TRBUHOVIĆ, Vojislav, Belgrade, Yougoslavie
VASIĆ, Miloje, Belgrade, Yougoslavie
VENEDIKOV, Ivan, Sofia, Bulgarie
VETNIĆ, Savo, Svetozarevo, Yougoslavie
VINČIĆ, Živojin, Skopje, Yougoslavie
VINSKI, Ksenija, Zagreb, Yougoslavie
VINSKI, Zdenko, Zagreb, Yougoslavie
VUKADIN, Obrenija, Kraljevo, Yougoslavie
VUKMANOVIĆ, Mirjana, Belgrade, Yougoslavie
WISEMAN, James, Boston, État-unis d'Amérique
Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Francfort a. M., Allemagne
Séminaire d'archéologie de l'université, Gent, Belgique

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR ZA ARHEOLOGIJU
152

STARINAR

Institut
Archeologique
Beograd